Vårgårdas förhistoria

Arkeologiska studier av en västgötsk bygd

Redaktörer
Thomas Johansson
och Simon Karlsson

Vårgårdas förhistoria

Arkeologiska studier av en västgötsk bygd

Redaktörer
Thomas Johansson och Simon Karlsson

Vårgårdas förhistoria
Arkeologiska studier av en västgötsk bygd

© Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ publikation nr. 5. Göteborg 2026

Redaktörer: Thomas Johansson och Simon Karlsson

Länsstyrelsens diarienummer: 431-6928-2020, 431-57997-2020 och 431-44313-2021
Beställare: Trafikverket
Arkiv: Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ
Foton och illustrationer: Där fotograf/upphovsman ej anges är bilder tagna av personalen vid Rio Göteborg eller Göta Arkeologi
Omslagsbild: Huslämningar påträffade vid L1965:5079
Bild försättsblad: Illustration över huslämningar, anläggningar och fynd som påträffats under utgrävningarna i Vårgårda
Kartor och situationsplaner: Framställda av personal vid Göta Arkeologi och Rio Göteborg om inget annat uppges. Med data från Fornsök och Lantmäteriet (medgivandeavtal © Lantmäteriet Dnr R50321710_140001, GSD-Terrängkartan efter Lantmäteriets Öppna data, CC0 Creative commons).

Redigering, grafisk form och layout: Sara Lyttkens, Berglund Lyttkens AB

Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ
Slakthusgatan 8 A
415 02 GÖTEBORG
www.riogbg.se
kontakt@riogbg.se

Göta Arkeologi AB
Lyckebovägen 15 518 40 Sjömarken
www.gotaarkeologi.se
kontakt@gotaarkeologi.se

INNEHÅLL

Hus och gård i Vårgårda
Bebyggelseutveckling från äldre bronsålder till vikingatid 1
Simon Karlsson

Cirkulära byggnadskonstruktioner i Västsverige från neolitikum till järnålder
Typologi, kronologi och funktion 27
Simon Karlsson

Metallhantering, kolonisering och färdvägar mellan Säveån och Nossan 59
Jonas Kamperin och Andrine Nilsen
med bidrag av Lina Håkansdotter och Petra Aldén Rudd

Rektangulära härdar och kokgropar 93
Oscar Hellqvist och Lina Håkansdotter

Undersökta lågtemperaturugnar i Västra Götalands län 115
Mats Hellgren

Brunnen som mikroarkiv
Potential och praktik i uppdragsarkeologiskt material från Västsverige 129
Elinor Malmberg

En ensamliggande grav? 145
Cathrine Färnström

Djurhållning i Vårgårda under järnåldern 157
Cathrine Färnström och Simon Karlsson

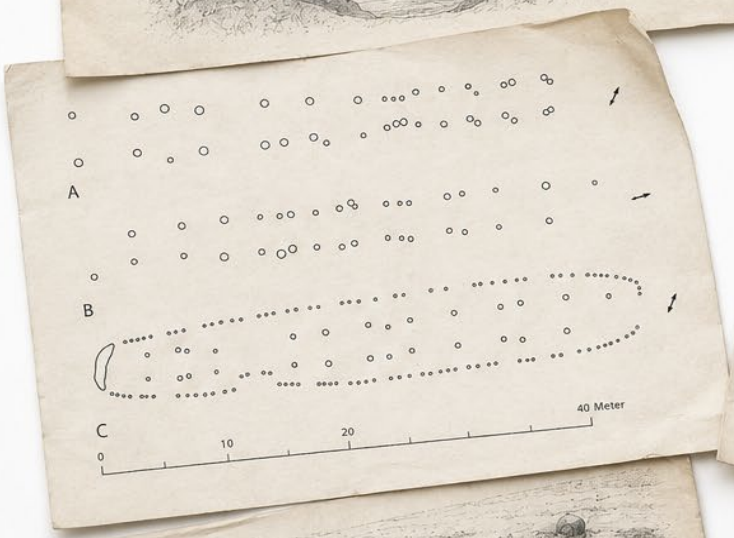
Svarta stenen från Vårgårda 169
Thomas Johansson

Fyndet i dumphögen 183
Simon Karlsson

Mesolitikum i Vårgårda
En hyddlämning från Lihultperiod 191
Thomas Johansson

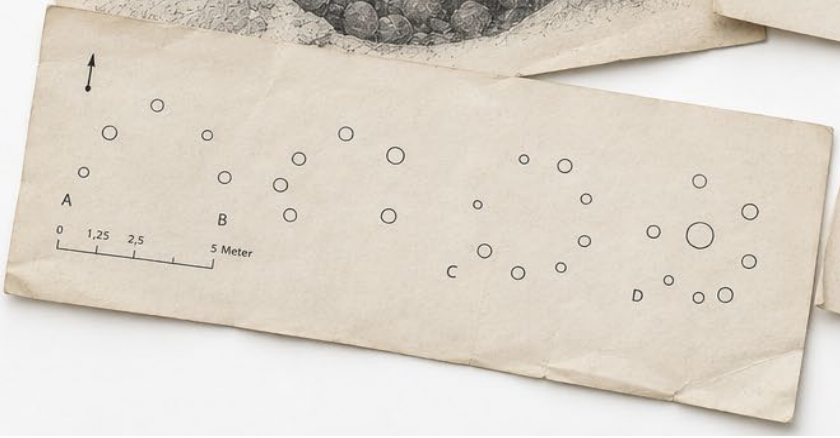

A
B
C
0
10
20
40 Meter

cm

A
B
C
D
0
1,25
2,5
5 Meter

Förord

I samband med ombyggnationen av E20 mellan åren 2021 och 2022, undersöktes ett antal fornlämningar i Vårgårda kommun. Vårgårdaområdet har under de senaste decennierna kommit att inta en allt viktigare plats i diskussionen om Västergötlands förhistoria. Genom omfattande arkeologiska undersökningar av boplatser, gårdsmiljöer och aktivitetsytor, inte minst vid Hoberg och i anslutning till dagens E20, har ett ovanligt rikt källmaterial vuxit fram. Tillsammans utgör dessa undersökningar ett av de mest omfattande underlagen för att studera järnålderns bebyggelseutveckling i Västergötland, samtidigt som de ger unika möjligheter att följa landskapets långsiktiga utveckling från stenålderns första bosättningar till järnålderns etablerade jordbruksbygder. I den samlade bearbetningen av materialet har särskilt frågor kring järnålderns bebyggelseutveckling stått i fokus. De många huslämningarna, gårdsmiljöerna och spåren efter olika verksamheter har gjort det möjligt att studera hur bosättning, resursutnyttjande och social organisering förändrats över tid.

Samtidigt har materialets bredd öppnat för studier av betydligt fler aspekter av det förhistoriska samhället än vad som kunnat behandlas inom ramen för den övergripande bebyggelsesyntesen. Denna volym samlar ett antal fördjupningsstudier som belyser Vårgårdaområdets förhistoria ur olika perspektiv. Här behandlas gårdar och byggnader, kommunikationsleder och järnproduktion, djurhållning och ekonomiska strategier, särskilda anläggningstyper och tekniska lösningar. Andra bidrag tar upp frågor om ritualer, gravskick och materiell kultur genom analyser av enskilda lämningar och föremål. Volymen omfattar även studier av områdets äldre förhistoria och visar därmed på det långa tidsperspektiv som präglar landskapets nyttjande.

Gemensamt för artiklarna är strävan att använda ett lokalt och regionalt källmaterial för att diskutera bredare frågor om människors liv, verksamheter och relation till landskapet. Tillsammans visar de hur ett och samma källmaterial kan ge nya perspektiv på Vårgårdaområdets förhistoria och de människor som levde och verkade där.

Thomas Johansson och Simon Karlsson
Göteborg och Hajom, juni 2026

Hus och gård i Vårgårda

Bebyggelseutveckling från äldre bronsålder till vikingatid

Simon Karlsson *Göta Arkeologi*

Abstract

Artikeln analyserar bebyggelseutvecklingen i Vårgårdaområdet från äldre bronsålder till vikingatid utifrån resultaten från E20-undersökningarna och kompletterande undersökningar inom bebyggelsekomplexet vid Hoberg. Materialet omfattar ett stort antal långhus, ekonomibyggnader, grophus och andra bebyggelselämningar och möjliggör studier av långsiktiga förändringar i husbyggande, gårdsorganisation och landskapsutnyttjande.

Analysen visar att bebyggelsen genomgår betydande förändringar under perioden. Husens längd kulminerar under folkvandringstid då de största byggnaderna når närmare 50 meter, medan yngre järnålders hus generellt blir kortare men bredare. Samtidigt kan en långsiktig minskning av mittskeppets relativa bredd iakttas, vilket antyder en utveckling mot alltmer underbalanserade huskonstruktioner.

Från romersk järnålder framträder omfattande bebyggelsekoncentrationer, särskilt inom Hobergområdet, där flera samtida gårdar bildar byliknande miljöer. Materialet visar också en successiv utveckling av gårdshierarkier där ett mindre antal resursstarka gårdar får en alltmer framträdande ställning. Under yngre järnålder koncentreras bebyggelsen successivt till områden kring Kullings-Skövde kyrka, gravmiljöerna och kommunikationsstråken längs Säveån. Resultaten visar att framväxten av den medeltida bygden bör förstås som kulmen på en lång process av bebyggelsekoncentration, social differentiering och landskapsmässig centralisering.

Inledning

Utbyggnaden av E20 genom Vårgårda kommun har resulterat i ett av de mest omfattande arkeologiska undersökningsprojekten som genomförts i området. Inom ramen för projektet har ett stort antal boplatser undersökts längs E20 genom Vårgårdaområdet. Resultaten omfattar lämningar från mesolitikum till vikingatid och har presenterats i ett flertal rapporter (Johansson & Karlsson 2026a; 2026b; 2026c).

Särskilt omfattande är det bebyggelsearkeologiska materialet. I Vårgårdatrakten finns idag drygt hundra kända huslämningar från förhistorisk tid, varav den stora majoriteten dateras till järnåldern. E20-undersökningarna, tillsammans med undersökningarna inom det omfattande bebyggelsekomplexet vid Hoberg (Hellgren 2024; Karlsson 2020; 2022), har skapat ett ovanligt rikt källmaterial för studier av husbyggande, gårdsorganisation och landskapsutnyttjande.

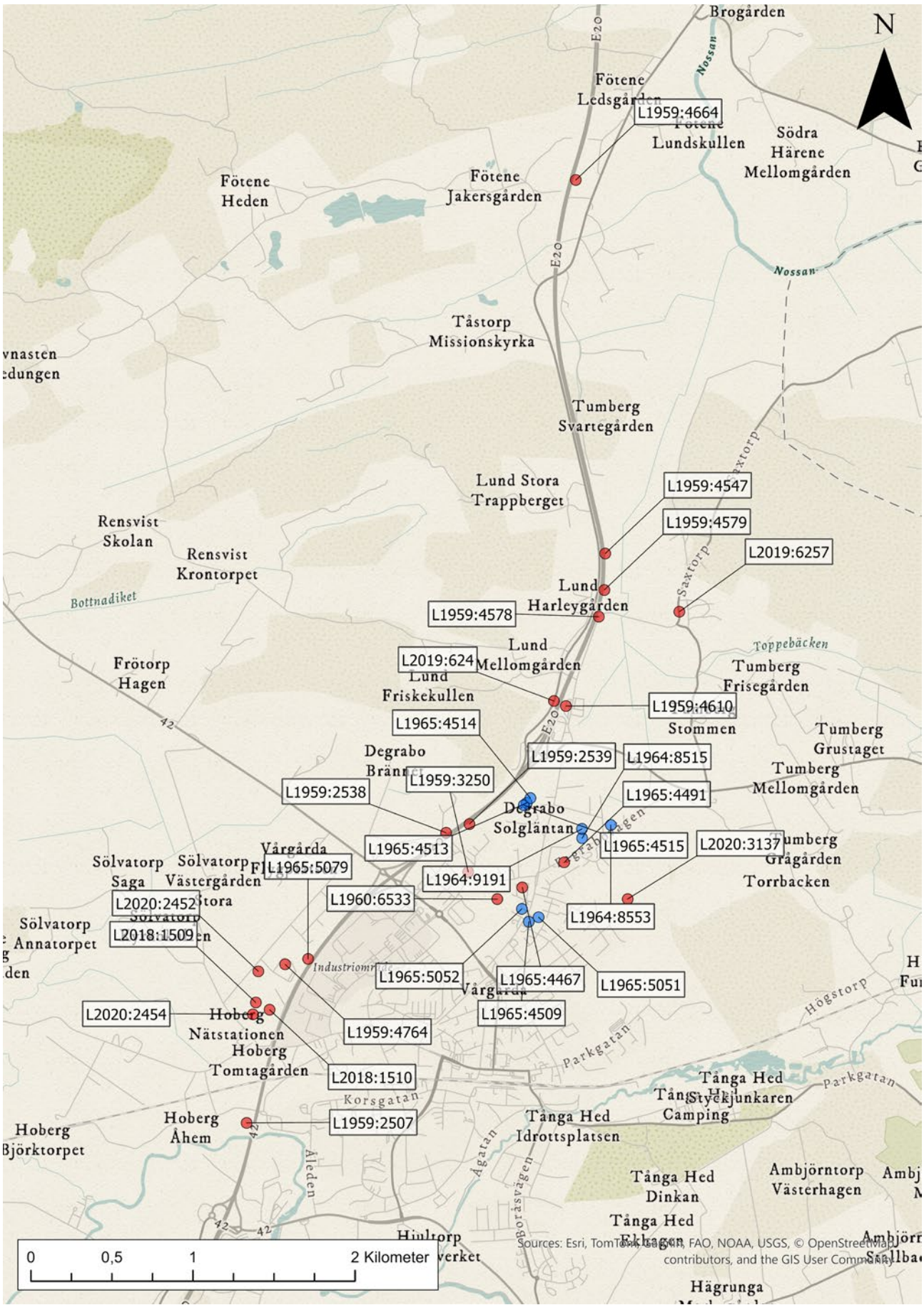
Det samlade materialet från Vårgårdaområdet ger ovanligt goda möjligheter att analysera bebyggelseutvecklingen inom ett större sammanhängande landskapsavsnitt. Särskilt intressanta frågor rör förändringar i husens konstruktion och proportioner, framväxten av gårdshierarkier och byliknande bebyggelsemiljöer samt de processer av centralisering som under yngre järnålder kom att forma den medeltida bygden.

Syfte och avgränsning

De arkeologiska undersökningarna i Vårgårdaområdet omfattar lämningar från senmesolitikum till vikingatid. Bland de äldsta lämningarna finns en hydda från senmesolitikum, medan mellan- och senneolitikum representeras av flera boplatser med huslämningar och andra bebyggelsespår. Området har således utnyttjats återkommande under mer än sju årtusenden.

Denna studie fokuserar emellertid på metalltidens bebyggelseutveckling, från äldre bronsålder till vikingatid (ca 1700 f.Kr.–1050 e.Kr.). Avgränsningen har valts dels eftersom materialet från denna period är särskilt omfattande, dels eftersom det möjliggör en sammanhållen analys av långsiktiga förändringar i husbyggande, gårdsorganisation och landskapsutnyttjande.

Syftet är att undersöka hur bebyggelsen i Vårgårdaområdet förändras genom metalltidens olika skeden, med särskilt fokus på hustypologi, gårdsstruktur, kronologiska förändringar och bebyggelsens rumsliga organisation. Särskild vikt läggs vid utvecklingen från de tidigaste metalltida gårdarna till de komplexa bebyggelsemiljöer som framträder under järnåldern.

Figur 1. Samtliga boplatser och gravmiljöer från Vårgårdatrakten som omnämns i studien. Boplatserna är markerade med röda prickar och gravar och gravfält med blå.

Bronsålder

Hus och byggnadstraditioner

De äldsta metalltida husen i området härrör från övergången mellan senneolitikum och äldre bronsålder. Vid L1959:4764 i Hoberg har tre tvåskeppiga långhus dokumenterats. Husen har huvudsakligen daterats till senneolitikum men det yngsta av dem (hus XII) kan ha varit i bruk under äldre bronsålderns period I (se figur 2). Byggnaderna representerar därmed den övergångsfas som föregår etableringen av de treskeppiga långhusen i området. Förekomsten av två yttre stolpar i anslutning till en av mittstolparna kan möjligen representera en tidig hybridform mellan två- och treskeppiga hus.

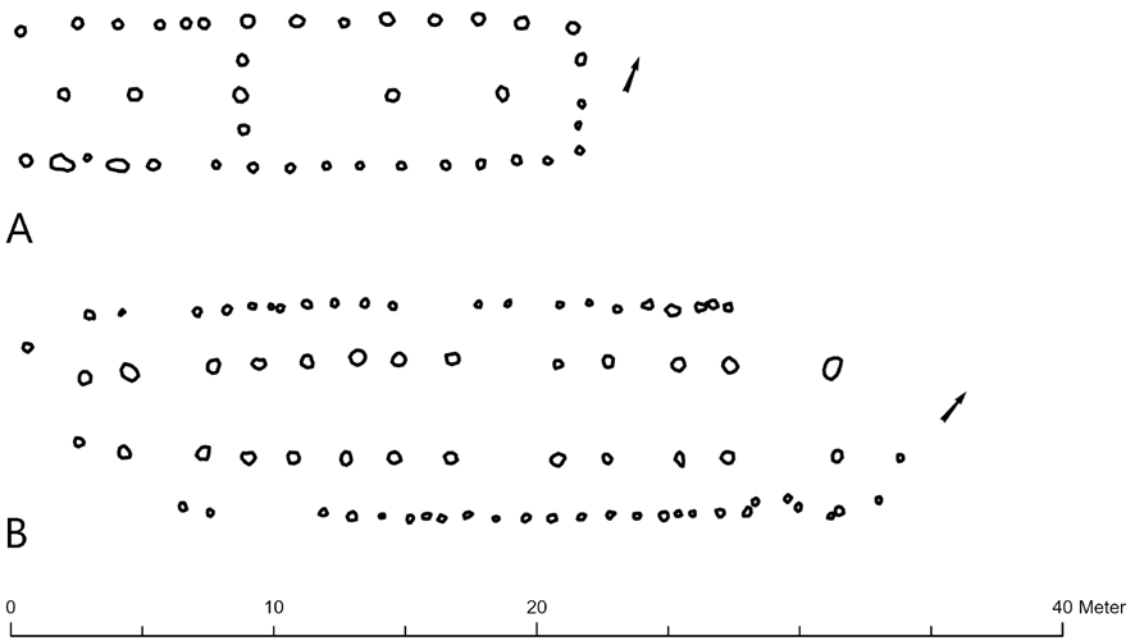
Övergången från två- till treskeppiga hus utgör en av de mest betydelsefulla förändringarna i Sydskandinaviens bebyggelsehistoria. I Skåne har utvecklingen kunnat följas genom omfattande undersökningar där båda byggnadstyperna förekommer sida vid sida under en övergångsfas innan de treskeppiga husen successivt blir allenarådande (Artursson 2009:75). Materialet från L1959:4764 visar att denna process även kan skönjas i Vårgårdaområdet.

Det äldsta säkert identifierade treskeppiga huset i området utgörs av hus IX från L2018:1510 i Kullings-Skövde (se figur 2). Husets storlek uppgick till cirka 33 × 8,2 meter och daterades till äldre bronsålder period II. I skrivande stund är det dessutom det enda säkert daterade treskeppiga huset från denna period i Västra Götalands län. Byggnaden ansluter till den sydskandinaviska traditionen av monumentala långhus som etableras under äldre bronsålder. Bockparen sitter genrellt mycket tätt, men i flera fall ser man grupperingar som antyder flera rumsindelningar.

Ett intressant jämförelseobjekt är hus 1 från L1970:9922, Kareby socken i Bohuslän. Byggnaden uppgick till omkring 37 × 7,5 meter och daterades till äldre bronsålderns period I (Åberg 2010:37–40). Huset är särskilt intressant eftersom det representerar en övergångsform mellan den äldre tvåskeppiga och den yngre treskeppiga byggnadstraditionen. Konstruktionen har beskrivits som ett hybridhus där båda principerna kombinerats inom samma byggnad. Karebyhuset är därmed något äldre än hus IX från Kullings-Skövde och illustrerar den övergångsfas då treskeppiga konstruktioner ännu inte fullt ut ersatt den äldre byggnadstraditionen.

Hus över 30 meter är inte ovanliga under perioden och från Halland och Småland finns exempel som överstiger 50 meter i längd (Artursson 2009:79, 189).

Hus IX uppvisar dessutom flera drag som senare blir vanliga i det sydskandinaviska materialet. Byggnaden är svagt trapetsoid med en avsmalnande västlig del medan den östra delen är rak. Trapetsoida långhus är särskilt välkända från yngre bronsålderns bebyggelse och har bland annat dokumenterats i stort antal vid Pryssgården i Östergötland (Borna-Ahlkvist 2002:30

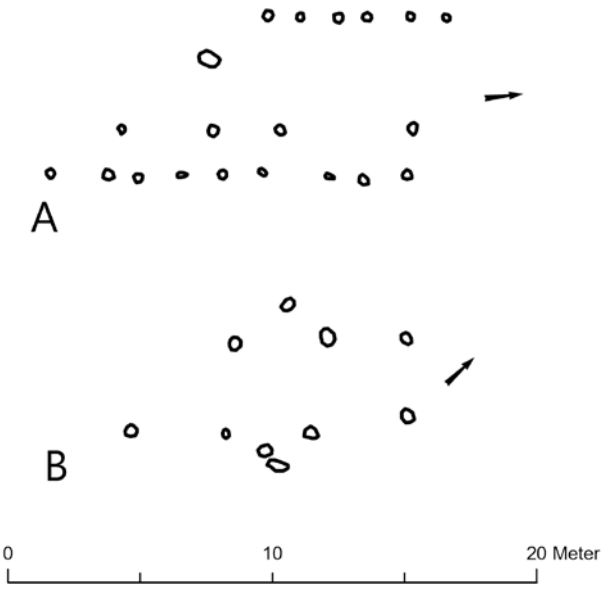

Figur 2. Hus från äldre bronsålder. A: Hus XII från L1959:4764. B: Hus IX från L2018:1510.

ff.; Artursson 2009:46 f., 78). Förekomsten av liknande drag i Vårgårdaområdet antyder att bygden deltagit i samma byggnadstradition som återfinns i stora delar av Sydskandinavien.

Trots förekomsten av det monumentala långhuset från Kullings-Skövde finns en påtaglig kronologisk lucka i materialet. Hittills saknas säkert daterade hus från såväl bronsålderns period III som period IV. Detta innebär att utvecklingen mellan äldre bronsålderns monumentala långhus och den yngre bronsålderns bebyggelse inte kan följas i detalj.

För yngre bronsålder, period V–VI, finns däremot två säkert daterade hus (se figur 3). Det ena utgörs av ett långhus från L2020:3137. Byggnaden är svårtolkad då några tydliga aktivitetsytor i form av härdar eller gropar inte kunde identifieras i direkt anslutning till huset (Lega 2021). Det andra huset kommer från L1959:4610. Här uppvisar väggstolphålen ett ovanligt stort inbördes avstånd, i regel över en meter. Konstruktionen avviker därmed från vad som normalt förväntas i treskeppiga långhus med flätverksväggar och väcker frågan om byggnaden kan ha varit uppförd i någon form av skiftesverk eller annan plankbaserad väggteknik.

Figur 3. Hus från yngre bronsålder. A: Hus från L1959:4610. B: Hus från L2020:3137.

Under yngre bronsålder förekommer även långhus med konkav stolpsättning i Västra Götalands län. Bland de tydligaste exemplen finns hus 4 från L1960:9042 och hus 1 från L1960:8680 i Björlanda socken (Nordin 2014a; 2014b:30–35). Även om motsvarande konstruktion ännu inte kunnat identifieras säkert i Vårgårdamaterialet visar dessa exempel att byggnadstraditionen under yngre bronsålder varit mer varierad än vad som tidigare antagits.

Förutom långhusen har även ett rundhus vid L2019:624 identifierats (Johansson & Karlsson 2026b). Byggnadens datering är osäker då ^{14}C-analyserna spänner från senneolitikum till medeltid, men två dateringar från stolphålen faller inom äldre bronsålder. Om denna datering är korrekt utgör lämningen ett ovanligt inslag i det västsvenska bronsåldersmaterialet. Flera rundhus är kända från Vårgårdatrakten, men endast ett är säkert daterat och då till senneolitikum (Karlsson 2026).

En annan avvikande lämning utgörs av en anläggning inom L1965:4491 i Kullings-Skövde som tolkats som ett grophus från slutet av bronsåldern (Bengtsson et al. 2006). Till skillnad från de grophus som är kända från yngre järnålder saknar lämningen stolphål, vilket gör både funktion och konstruktion svårtolkade. Tillsammans antyder de båda lämningarna att bronsålderns byggnadsbestånd kan ha varit mer varierat än vad långhusmaterialet ensamt visar.

Det samlade materialet antyder att bronsålderns bebyggelse i Vårgårdaområdet varit relativt begränsad och rumsligt spridd. De kända husen representerar sannolikt ensamgårdar eller mindre gårdsenheter lokaliserade till olika delar av landskapet. Några tydliga byliknande miljöer eller större bebyggelsekoncentrationer kan ännu inte identifieras. Samtidigt visar de yngre bronsåldershusen att området fortsatt varit bebott även efter den period då de monumentala långhusen från äldre bronsålder uppfördes.

Bronsålderns lämningar bör därför främst förstås som uttryck för ett landskap där vissa gynnsamma lägen återkommande tagits i anspråk snarare än som delar av ett sammanhängande och permanent organiserat bebyggelsesystem. Först under förromersk järnålder framträder tydligare bebyggelsekoncentrationer där flera gårdar kan beläggas inom samma område.

Förromersk järnålder – kontinuitet och förändring

Hus och byggnadstraditioner

Övergången mellan bronsålder och järnålder innebär inte något abrupt brott i byggnadstraditionen. Tvärtom visar flera hus från Vårgårdaområdet att äldre konstruktionsprinciper levde kvar långt in i förromersk järnålder.

Särskilt tydligt är detta beträffande de trapetsoida husen. Vid L1959:4764 uppvisar hus 6 en tydlig trapetsoid planform med successivt ökande bockbredd från 2,2 till drygt 3 meter. Huset dateras huvudsakligen till övergången mellan yngre bronsålder och äldre förromersk järnålder. Liknande drag återkommer i hus XXIV från L2018:1509 samt i hus 7 från L1965:5079, vars planform nära ansluter till de äldre bronsålders-

husen. Den trapetsoida byggnadstraditionen förefaller således ha levt kvar i Vårgårdaområdet åtminstone fram till perioden 400–200 f.Kr. (figur 4).

Samtidigt framträder gradvisa förändringar i husens konstruktion. Flera byggnader uppvisar svagt konvexa stolprader och längre spann mellan bockparen än vad som är vanligt under bronsåldern. Hus 7 från L1965:5079 är särskilt intressant i detta avseende. Trots den trapetsoida grundplanen uppvisar huset spannlängder på upp till 4,75 meter samt en största bockbredd om cirka fyra meter, vilket är ovanligt för perioden. Huset kan därför ses som ett uttryck för en övergångsfas där äldre och yngre byggnadstraditioner samexisterar. Bockbredden under perioden har i proportion till husens totala bredd varierat mellan 43–53 procent.

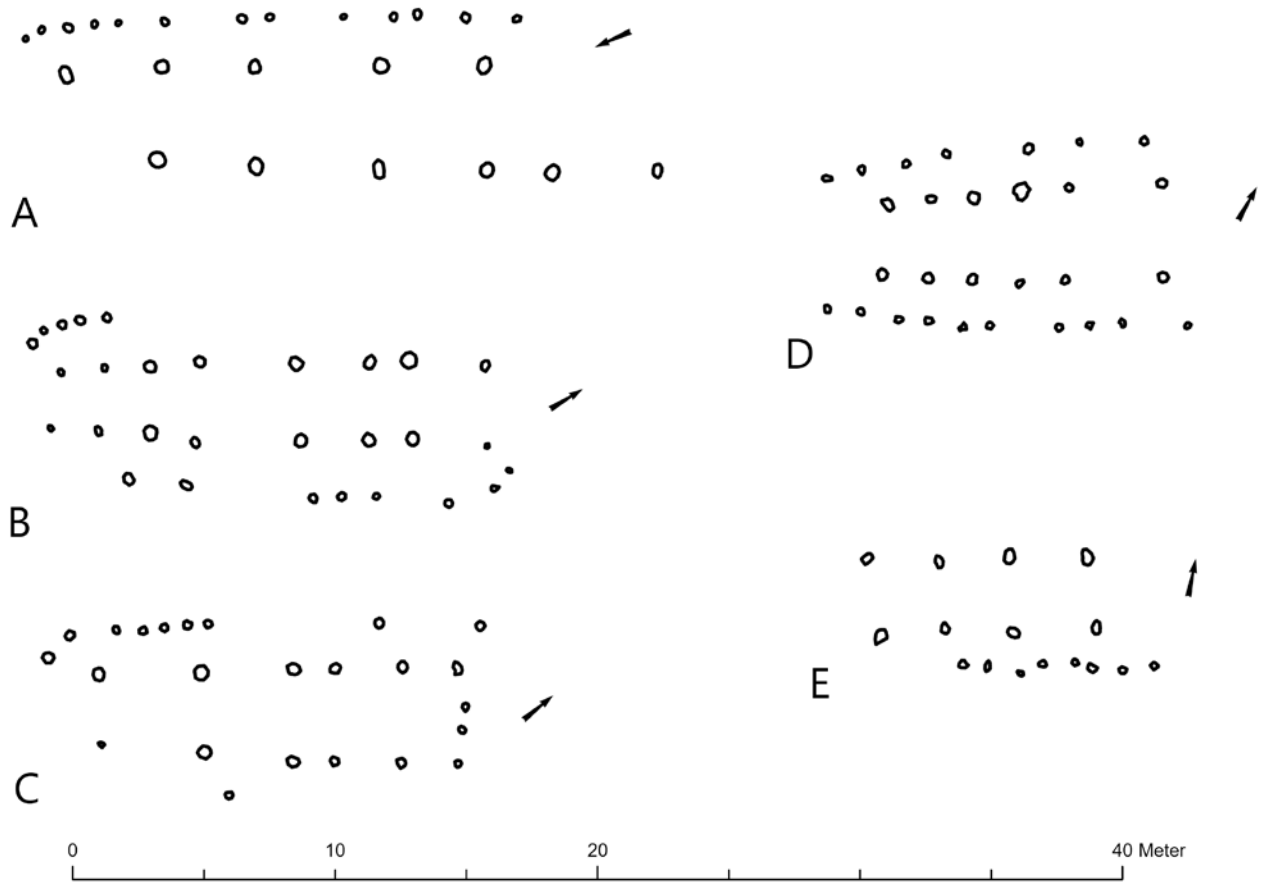
En särskild typ av mindre ekonomibyggnad med C-formad eller oval grundplan förekommer under slutet av perioden (Karlsson 2026). Inga säkra fyrstolpshus har ännu kunnat konstateras.

Gårdar och gårdsorganisation

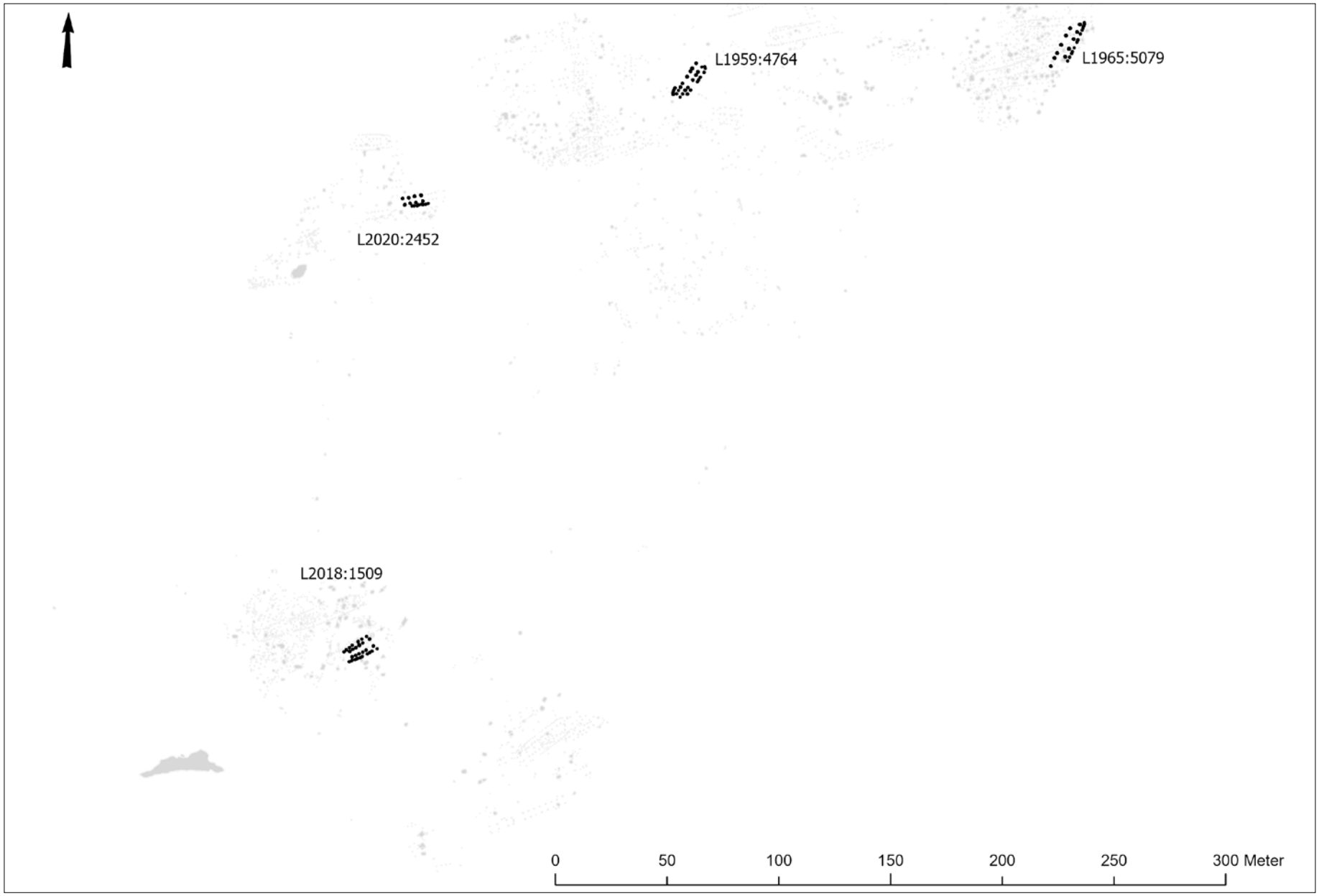
Bebyggelsemönstret förändras också under perioden. Från slutet av bronsåldern och framför allt under äldre förromersk järnålder ökar antalet kända gårdslägen markant. Flera lokaler innehåller långhus i kombination med härdar och aktivitetsytor. Även om många gårdar fortfarande framstår som självständiga enheter antyder materialet att landskapet blivit mer intensivt utnyttjat än tidigare.

Trots att de förromerska gårdarna i många avseenden framstår som relativt likartade finns indikationer på att skillnader i resurser och social ställning redan börjat utvecklas. Det största huset från perioden, hus 7 vid L1965:5079, skiljer sig från övriga byggnader genom sin storlek och sina ovanligt generösa spannlängder. Samtidigt saknas de tydligt differentierade gårdsmiljöerna med ekonomibyggnader som kännetecknar senare perioder.

Ett möjligt undantag utgör de två runda byggnaderna vid L1959:4664, vilka sannolikt fungerat som förvarings- eller ekonomibyggnader. Dessa dateras dock till övergången mellan förromersk och romersk järnålder och förefaller dessutom ha varit placerade en bit från den centrala gårdsmiljön. Även om någon tydlig gårdshierarki ännu inte kan urskiljas antyder materialet att grunden för den sociala differentiering som blir allt tydligare under romersk järnålder redan hade börjat utvecklas.

Figur 4. Långhus från äldre förromersk järnålder (cirka 400–200 f.Kr.). A: Hus 7, från L1965:5079. B: Hus 6 från L1959:4764. C: Hus 5 från L1959:4578. D: Hus XXIV från L2018:1509. E: Hus IV från L2020:2452.

Figur 5. Gårdar i Hoberg från äldre förromersk järnålder.

Bebyggelse och landskap

Den tydligaste koncentrationen av bebyggelse återfinns inom Hobergområdet där lokalerna L1965:5079, L1959:4764, L2018:1509, L2018:1510 och L2020:2452 tillsammans bildar ett sammanhängande bebyggelsekomplex. Det samlade materialet antyder att fyra gårdar varit samtida redan under äldre delen av förromersk järnålder. Hoberg utgör därmed det tydligaste exemplet på en byliknande bebyggelsemiljö i Vårgårdaområdet under perioden. Avståndet mellan gårdarna har under förromersk järnålder dock varit betydande på mellan 90 och 170 meter.

Även om det är svårt att avgöra i vilken utsträckning gårdarna varit socialt eller ekonomiskt integrerade visar materialet att bebyggelsen varit betydligt mer koncentrerad än vad som tidigare kunnat påvisas för perioden. Hoberg framstår därför som ett tidigt uttryck för den utveckling mot tätare bebyggelse och ökad landskapsorganisation som senare blir ännu tydligare under romersk järnålder.

Särskilt intressant är L1965:5079 som redan under förromersk järnålder intar en särställning inom bebyggelsekomplexet. Lokalen är placerad på den högst belägna delen av området och sammanfaller dessutom med de största gårdarna under senare skeden. Placeringen framstår inte som självklar ur ett strikt agrartekniskt perspektiv då undergrunden innehåller större inslag av silt än flera av de lägre liggande och bättre dränerade partierna. Detta antyder att andra faktorer än enbart odlingsförutsättningar påverkat lokaliseringen. Synbarhet i landskapet och visuell dominans över det omgivande bebyggelseområdet kan ha varit minst lika betydelsefulla.

Det är också under denna period som de första tecknen på en mer organiserad landskapsanvändning kan skönjas. Boplatsområden, aktivitetsytor och kommunikationsstråk börjar framträda som delar av ett sammanhängande system. Hobergkomplexet illustrerar denna utveckling särskilt väl genom kombinationen av flera samtida gårdar, aktivitetsytor och lång kontinuitet inom samma bebyggelseområde

Romersk järnålder – bebyggelseexpansion, gårdshierarkier och nya byggnadstraditioner

Hus och byggnadstraditioner

Flera av de förändringar som påbörjas under övergången mellan förromersk och romersk järnålder blir nu fullt utvecklade. De svagt konvexa långsidor som kan skönjas i hus 7 från L1959:4764 och hus XIX från L2018:1509 utvecklas till mer markerat konvexa husformer. En tidig representant för denna utveckling är hus 3 från L1959:2538 där såväl den takbärande konstruktionen som vägglinjerna har tydliga konvexa former. Liknande tendenser har tidigare observerats i Skövdeområdet där konvexa husformer blir allt vanligare under romersk järnålder (Berglund, Axelsson & Vretemark 2005).

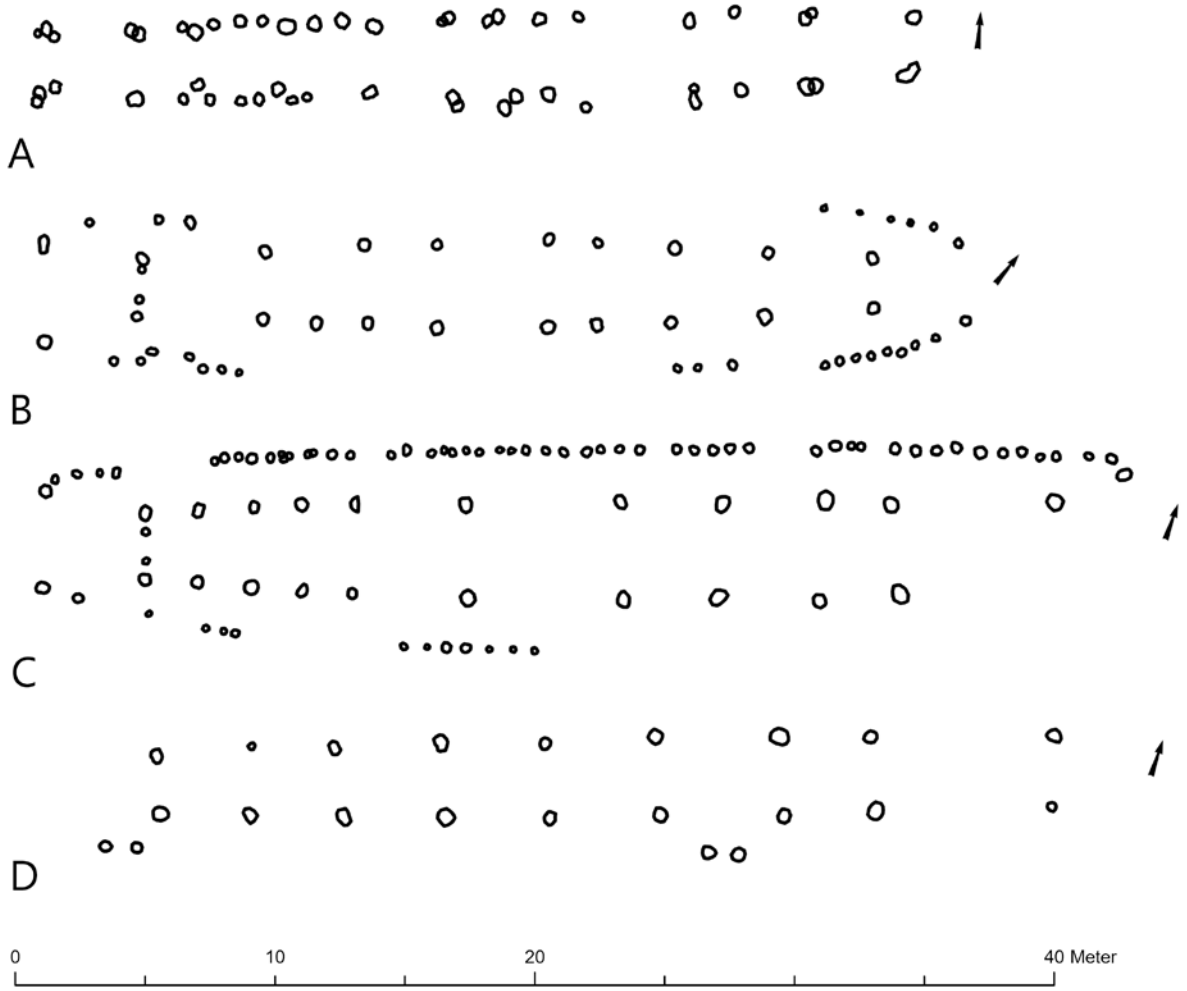
Perioden har en mycket stor variation både när det gäller storlek och konstruktion. De största långhusen återfinns inom Hobergkomplexet, där flera byggnader överstiger 35 meter och i vissa fall når över 40 meter (se figur 6). Husens storlek och komplexitet antyder att de representerar några av periodens mest resursstarka gårdar.

En vanlig hustyp som återfinns inom flera boplatser i Vårgårda utgörs av långhus med smala mittskepp, vanligen omkring två meter breda, kombinerade med relativt långa och regelbundna spann på omkring tre till fyra meter (se figur 7). Till denna grupp kan bland annat hus 2 från L1959:3250, hus 1 och 2 från L1959:4578 samt hus 1 från L1959:4579 räknas. Hustypen förekommer under stora delar av romersk järnålder och representerar en av periodens vanligaste byggnadsformer. Husen uppvisar ofta en längd på omkring 20–25 meter och kan sannolikt betraktas som relativt ordinära gårdshus.

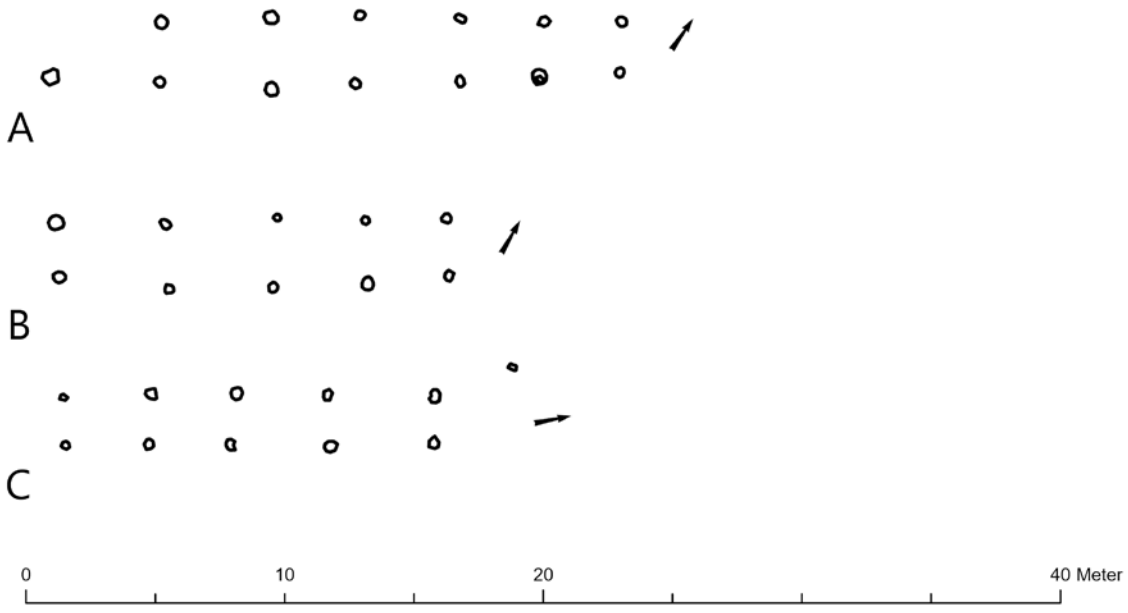
En annan urskiljbar långhustyp utgörs av en grupp mindre byggnader med relativt tät och regelbunden stolpsättning. Till denna kategori kan bland annat hus III från L2020:2452 och hus 2 från L1959:4764 räknas (se figur 8). Husen var cirka 11 respektive 15 meter långa och uppvisar båda sex bockpar med genomgående korta och relativt jämna spannlängder. I båda fallen kan dock något längre spann anas i husets mittparti samt mellan de yttersta och näst yttersta bockparen vid gavlarna.

Båda byggnaderna har dessutom ett närliggande sexstolpshus som sannolikt ingått i samma gårdsenhet. Särskilt hus 2 från L1959:4764 är intressant då det ligger tydligt avskilt från övriga samtida huvudbyggnader på lokalen. Avståndet är sådant att huset snarare bör uppfattas som huvudbyggnaden i en självständig gårdsenhet än som en ekonomibyggnad knuten till någon av de större gårdarna.

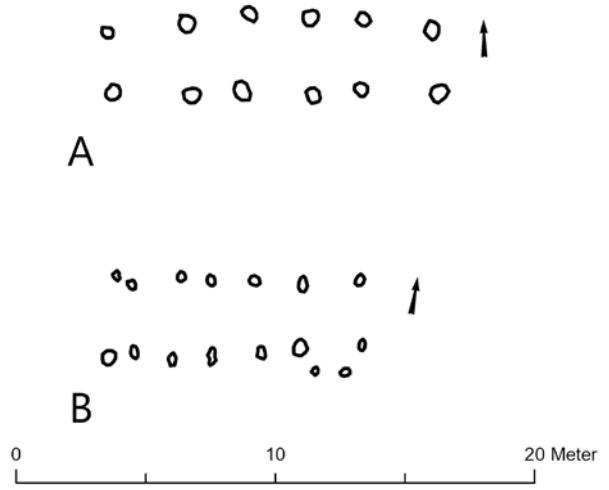
Hustypen kan därför representera de minsta gårdarna under romersk järnålder. Detta står i kontrast till den vanligare gruppen långhus med smala mittskepp och regelbundna spannlängder, vilka vanligen uppgår till omkring 20 meters längd och sannolikt representerar mer ordinära gårdar. I andra änden av skalan återfinns de monumentala byggnaderna inom Hobergkomplexet, där flera långhus överstiger 35 meter och i vissa fall når över 40 meter. Skillnaderna i husstorlek antyder att gårdarna under romersk järnålder inte varit likvärdiga utan varierat betydligt i både storlek och resursbas.

Figur 6. Stora långhus från romersk järnålder. Dessa representeras här av huvudbyggnaderna från fyra olika bebyggelsefaser inom L1965:5079. A: Hus 5 från cirka 50–150 e.Kr. B: Hus 4 från cirka 150–250 e.Kr. C: Hus 1 från cirka 250–350 e.Kr. D: Hus 2 från cirka 350–450 e.Kr.

Figur 7. Mellanstora långhus från romersk järnålder. A: Hus 2 från L1959:4578. B: Hus 2 från L1959:3250. C: Hus 1 från L1959:4579.

Figur 8. A: Små långhus från romersk järnålder. Hus 2 från L1959:4764. B: Hus III från L2020:2452.

Ett återkommande drag under romersk järnålder är förekomsten av hus där bockparen förtätas i en del av byggnaden, vanligen i ena halvan eller närmare en av gavlarna. Liknande planlösningar är välkända från sydskandinaviskt material och har ofta satts i samband med de delar av husen som använts för djurhållning. Flera av de större husen uppvisar dessutom tydliga rumsliga indelningar där grupperade bockpar, förändrade spannlängder och särskilda gavelpartier antyder att olika delar av byggnaderna haft skilda funktioner. Husen framstår därmed som multifunktionella konstruktioner där bostadsdelar, fähus, förråd och andra aktiviteter integrerats inom samma byggnad.

Ett av de mest framträdande typologiska särdragen i materialet är förekomsten av markerade gavelhörnstolpar. Konstruktionen är känd från stora delar av Skandinavien men förefaller vara särskilt vanlig under yngre romersk järnålder och folkvandringstid (Ulväng 1992). I Vårgårdamaterialet finns emellertid exempel redan från slutet av förromersk järnålder (Johansson & Karlsson 2026b:94). I två fall finns dessutom en kraftig mittstolpe vilket enligt Ulvängs typologi benämns ”rak 3” (1992:34–36). Denna gaveltyp är fortfarande väldigt ovanligt i det samlade västgötska husmaterialet.

Vid L1965:5079 hade både hus 1 och hus 4 markerade hörnstolpar i båda gavlarna (se figur 6). Båda husen uppvisade dessutom grupper av tätt satta bockpar i den västra delen av byggnaden, vilka sannolikt representerar fähusdelar. Flera av huvudbyggnaderna uppvisar motsatta ingångar i direkt anslutning till denna del av byggnaden. Detta är särskilt tydligt inom L1965:5079. Husens planlösningar överensstämmer väl med vad som annars kännetecknar yngre romersk järnålders och folkvandringstida långhus.

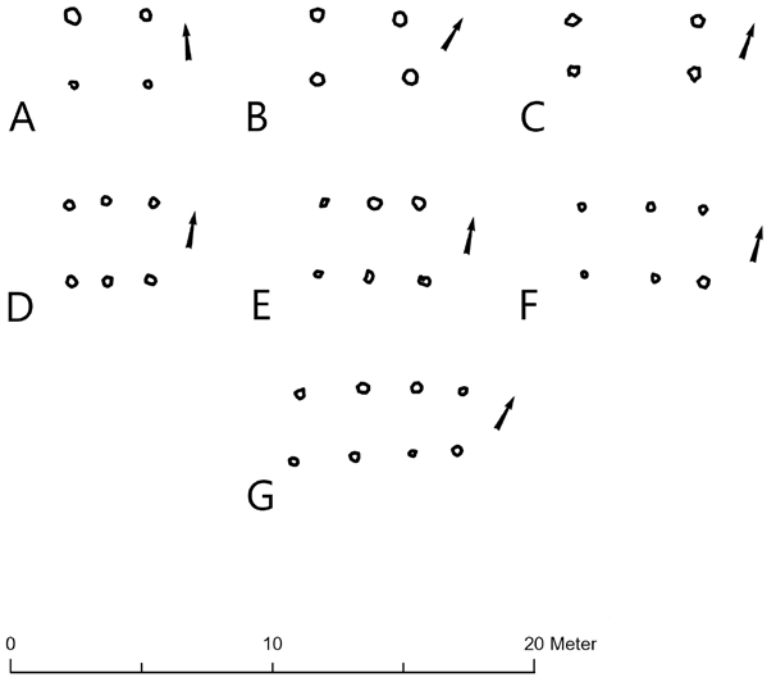
Särskilt intressant är att stolphål innanför gavelhörnen ofta saknas. Detta gäller bland annat hus 1 och hus 4 från L1965:5079 (se figur 6). Frånvaron av stolphål antyder att gavlarna varit helt eller delvis öppna. I flera fall finns samtidigt spår efter inre ingångar mellan stolparna i det första bockparet från gaveln. Det är därför möjligt att husen haft ett särskilt gavelutrymme avskilt från resten av byggnaden genom en innervägg placerad i linje med det första bockparet. Ett sådant utrymme kan ha fungerat som förråd eller loftutrymme med god ventilation. Makrofossilanalyser från flera hus visar dessutom att hö förvarats inomhus, vilket ger stöd åt en sådan tolkning.

Fyrstolpshusen uppvisar samtidigt en betydande variation. De mer kvadratiska exemplaren har vanligen tolkats som stacklador eller andra former av upphöjda förvaringskonstruktioner, medan de mer rektangulära anläggningarna i vissa fall kan ha utgjort verkliga byggnader med väggar och tak (Ethelberg 2003:148–150). Flera forskare har påpekat att fyr- och flerstolpsanläggningar sannolikt representerar flera olika konstruktionstyper och att funktionerna därför inte kan reduceras till en enda kategori (Ethelberg 2003:148–150; Zimmermann 1998).

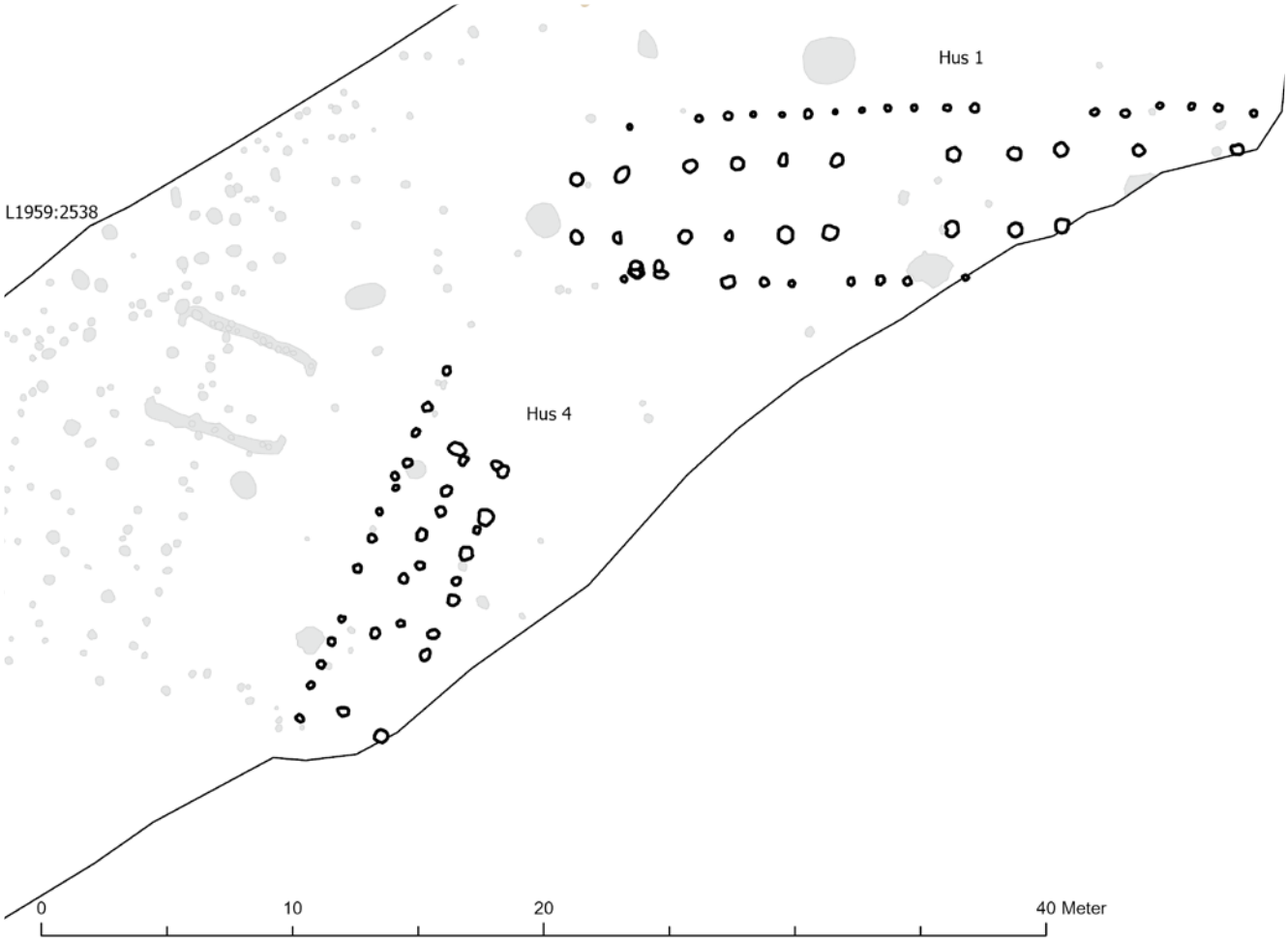
Sexstolpshusen är en större variant av fyrstolpshusen. Även dessa har sannolikt fungerat som ekonomibyggnader för förvaring, hantverk eller andra gårdsrelaterade aktiviteter. Tillsammans visar dessa byggnader att gårdarnas organisation blivit betydligt mer komplex än under förromersk järnålder. Det finns även ett exempel på ett åttastolpshus från Hoberg (L1959:4764). Liknande ekonomibyggnader med 4, 6, 8 eller till och med 10 stolpar är kända från Nordtyskland (Ethelberg 2003:150).

En ovanlig konstruktionstyp utgörs av de så kallade halvtakshägnen eller sadeltakshägnen (se figur 10). Till skillnad från vanliga hus har dessa snarare fungerat som taköverbyggda hägnader eller gårdsutrymmen än som byggnader i egentlig mening. Två möjliga exempel har identifierats i Vårgårdaområdet, dels hus 4 inom L1959:2538, dels hus 1 i Saxtorp (L2019:6257). Konstruktionstypen är främst känd från Jylland där den förekommer under yngre romersk järnålder och folkvandringstid (Ethelberg 2003; Hambro Mikkelsen & Nørbach 2003). I Sverige finns endast ett fåtal paralleller från Skåne (Heimer 2006:43–45; Isendahl 1997:121–124), vilket gör dessa västgötska exempel särskilt intressanta.

Bockbredden utgör under romersk järnålder mellan 36–48 procent av husens totala bredd. Jämfört med förromersk järnålder innebär detta en viss minskning.

Figur 9. Mindre ekonomibyggnader från romersk järnålder. Fyrstolpshus (A-C), sexstolpshus (D-F) och åttastolpshus (G). A: Hus 9 från L1959:2538. B: Hus 5 från L1959:4764. C: Hus XVIII från L2018:1510. D: E: Hus VI från 2020:2452 F: Hus 9 från L1959:4764. G: Hus IV från L1959:4764.

Figur 10. Halvtakshägnet hus 4 från L1959:2538 med den intilliggande huvudbyggnad hus 1.

Gårdar och gårdsorganisation

Under romersk järnålder ökar inte bara antalet huvudbyggnader utan även variationen i gårdarnas sammansättning. Fyrstolpshus, sexstolpshus och andra mindre ekonomibyggnader blir nu vanliga inslag i bebyggelsen och förekommer vid merparten av de identifierade gårdarna. Till skillnad från förromersk under järnålder, där många gårdsenheter huvudsakligen representeras av ett enskilt långhus, framträder nu en tydligare uppdelning mellan bostadsfunktioner, djurhållning, förvaring och olika former av ekonomisk verksamhet.

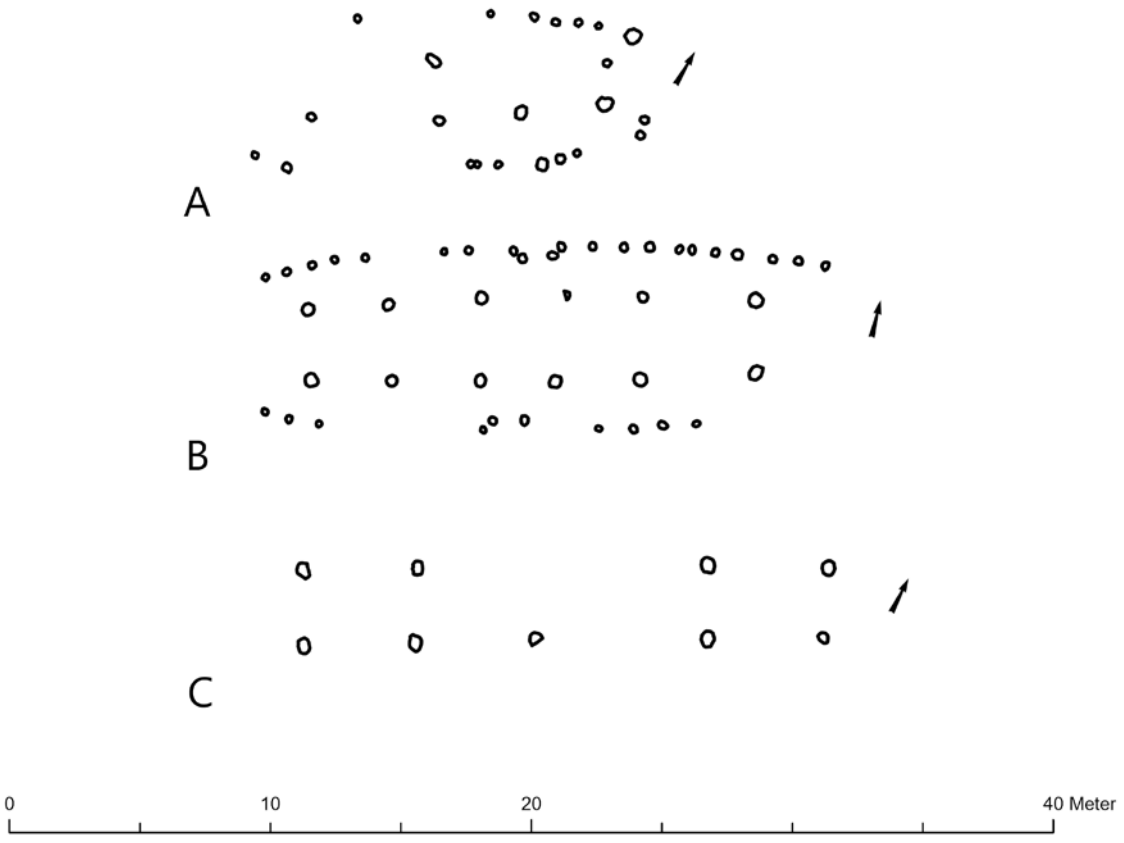
I de flesta fall kan ekonomibyggnader kopplas direkt till enskilda långhus och bör under romersk järnålder betraktas som en integrerad del av gårdsenheterna. Förekomsten av fyrstolpshus, sexstolpshus och andra mindre byggnader visar att gårdarnas organisation blivit betydligt mer komplex än under förromersk järnålder. Utvecklingen tyder på en ökad specialisering inom gårdsenheterna, där olika aktiviteter i större utsträckning kommit att knytas till särskilda byggnader.

Även ekonomibyggnadernas storlek varierar emellertid avsevärt. Inom Hobergkomplexet, och särskilt inom L1965:5079, förekommer ovanligt stora ekonomibyggnader med längder på mellan cirka 15 och 20 meter och mellan fyra och sex bockpar (se figur 11). Byggnaderna överträffar därmed flertalet ekonomibyggnader inom det övriga materialet och speglar samma tendens till intern differentiering som kan iakttas bland huvudbyggnaderna. Skillnaderna omfattar således inte bara bostadshusen utan hela gårdarnas byggnadsbestånd.

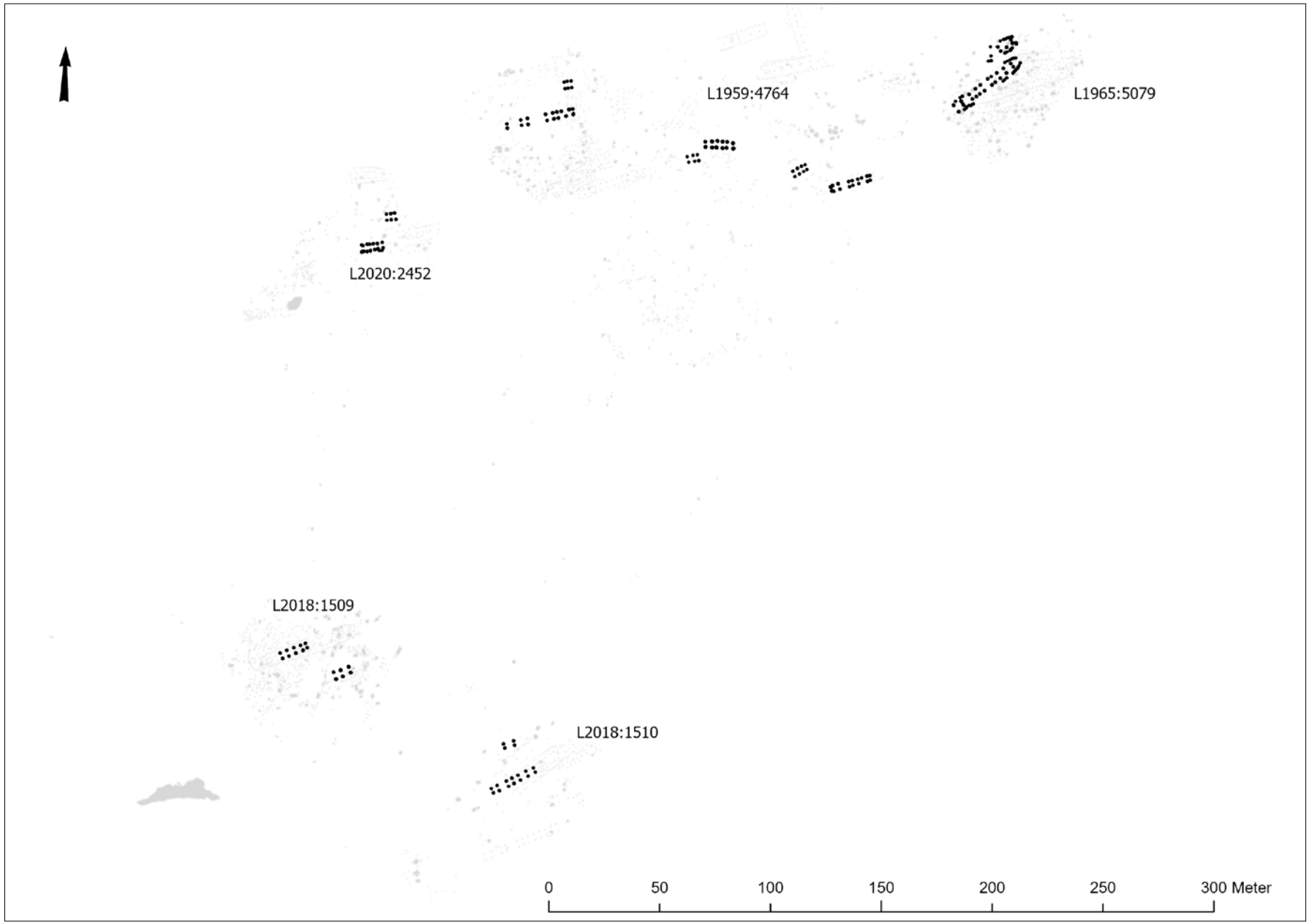
Liknande gårdsstrukturer har dokumenterats vid bland annat Drengsted och Vorbasse i Danmark (Hvass 1988; Hambro Mikkelsen & Nørbach 2003), i Norge vid Forsandmoen i Rogaland (Løken 2020) samt i det omfattande materialet från Västkustbanan i Skåne (Carlie & Artursson 2005).

Bebyggelse och landskap

Romersk järnålder utgör den tydligaste expansionsfasen i det samlade materialet från Vårgårdaområdet. Antalet hus ökar markant samtidigt som gårdsmiljöerna blir större och mer komplexa. Flera lokaler innehåller nu långhus, ekonomibyggnader, härdområden och aktivitetsytor som tillsammans bildar sammanhängande gårdsenheter. De tendenser till bebyggelsekoncentration som kan skönjas under förromersk järnålder blir nu betydligt tydligare.

Figur 11. Stora ekonomibyggnader från romersk järnålder. Dessa representeras här av ekonomibyggnader från tre olika bebyggelsefaser inom L1965:5079. A: Hus 6 från cirka 150–250 e.Kr. B: Hus 3 från cirka 250–350 e.Kr. C: Hus 3 från cirka 350–450 e.Kr.

Figur 12. Som mest verkar sju gårdar ha varit samtida under romersk järnålder i Hoberg.

Den mest omfattande utvecklingen kan observeras inom Hobergområdet där lokalerna L1965:5079, L1959:4764, L2018:1509, L2018:1510 och L2020:2452 tillsammans bildar ett långlivat bebyggelsekomplex. Medan materialet antyder omkring fyra samtida gårdar under delar av förromersk järnålder ökar antalet till som mest omkring sju under romersk järnålder (se figur 12). Ingen annan del av Vårgårdaområdet uppvisar en lika hög koncentration av samtida gårdsenheter. Detta kan dock delvis vara en effekt av undersökningsläget. Vid lokaler som L1959:2538 och L1959:2539 finns indikationer på liknande bebyggelsekoncentrationer, men dessa boplatser har varken kunnat avgränsas eller undersökas i samma omfattning som de i Hobergområdet. Antalet samtida gårdar kan därför ha varit betydligt större än vad det nuvarande materialet antyder.

Expansionen inom Hobergkomplexet är inte jämnt fördelad. De största gårdarna återfinns konsekvent inom L1965:5079, som samtidigt är den topografiskt högst belägna delen av hela bebyggelseområdet. Detta är särskilt intressant eftersom undergrunden här innehåller större inslag av silt än flera av de lägre och bättre dränerade partierna. Lokaliseringen kan därför knappast förklaras enbart utifrån agrara förutsättningar.

Inom L1965:5079 kan minst fyra gårdsfaser urskiljas under romersk järnålder. Bebyggelsen uppvisar en anmärkningsvärd kontinuitet och representeras genomgående av förhållandevis stora byggnader. Flera av de huvudbyggnader som uppfördes inom de olika gårdsfaserna var mellan 35 och 41 meter långa. Även gårdarnas samlade byggnadsbestånd framstår som ovanligt omfattande. I gårdsfas 3 uppgick den sammanlagda ytan för huvudbyggnad och ekonomibyggnad till omkring 345 kvadratmer, medan motsvarande yta i gårdsfas 4 uppgick till cirka 425 kvadratmeter. I den yngsta fasen uppgick den totala byggnadsytan till minst 320 kvadratmeter, men eftersom spår efter väggarna saknas har den verkliga ytan sannolikt varit omkring 370–450 kvadratmeter. Utvecklingen antyder att L1965:5079 under större delen av romersk järnålder utgjort den ledande gården inom Hobergkomplexet.

Byggnadsytor över 400 kvadratmeter är ovanliga i det sydskandinaviska materialet från romersk järnålder. Trots att det skånska materialet omfattar hundratals undersökta gårdar är endast sju kända exempel av jämförbar storlek (Aspeborg 2026:78; Carlie & Artursson 2005:200f; Friman i manus; Hansson & Celin 2006; Sarnäs & Engström 2006).

Det är därför sannolikt att Hoberg under romersk järnålder inte utgjorde en samling likvärdiga gårdar utan ett internt differentierat bebyggelsesystem där vissa gårdar haft större resurser och sannolikt också en mer framträdande position än andra. Att de största gårdarna konsekvent återfinns inom den högst belägna delen av området antyder att synbarhet och landskapsdominans kan ha varit viktiga faktorer vid lokaliseringen.

Ur detta perspektiv framstår romersk järnålder som den period då Vårgårdaområdet för första gången utvecklar ett verkligt bebyggelsesystem. Gårdar, ekonomibyggnader, aktivitetsytor och kommunikationsleder bildar tillsammans ett organiserat landskap där grunden läggs för den sociala differentiering som blir allt tydligare under yngre romersk järnålder och folkvandringstid.

Folkvandringstid – koncentration och omorganisation av bebyggelsen

Hus och byggnadstraditioner

Folkvandringstid innebär ingen abrupt brytning i bebyggelseutvecklingen utan framstår snarare som en fortsättning på de processer som påbörjats under romersk järnålder. Samtidigt sker flera betydande förändringar. Antalet gårdsenheter förefaller minska jämfört med den föregående perioden samtidigt som de kvarvarande gårdarna uppvisar betydande byggnadsinvesteringar. Utvecklingen tyder på att resurser, markinnehav och arbetskraft i ökande grad koncentreras till ett mindre antal gårdar samtidigt som skillnaderna mellan olika gårdsenheter blir allt tydligare.

Den tydligaste utvecklingen kan följas inom Hobergområdet där lokalerna L1965:5079, L1959:4764, L2018:1509, L2018:1510 och L2020:2452 tillsammans bildar ett långlivat bebyggelsekomplex. Under romersk järnålder återfanns de största gårdarna konsekvent inom L1965:5079, där vissa gårdsenheter uppnådde byggnadsytor som saknar motsvarighet i det övriga materialet. Under 400-talet förefaller emellertid denna del av bebyggelsen successivt minska i betydelse och flera gårdar överges. Samtidigt framträder L2018:1509 som den dominerande gårdsmiljön inom området. Utvecklingen antyder inte att Hoberg förlorar sin betydelse utan snarare att tyngdpunkten förskjuts mellan olika delar av bebyggelsekomplexet. Kontinuiteten ligger därmed på nivån av bebyggelseområdet snarare än i enskilda gårdslägen.

Denna utveckling är inte unik för Hoberg. Även längre norrut vid L2019:6257 och L1959:4547 finns stora gårdsenheter från perioden, vilket visar att koncentrationen av resurser och framväxten av dominerande gårdar var en mer generell tendens inom bygden.

De största kända förhistoriska husen i Västergötland återfinns under yngre romersk järnålder och folkvandringstid. Till denna grupp hör hus VIII från L2018:1509,

hus 2/6 från L2019:6257 samt hus 1 från L1959:4547 (se figur 13). Byggnaderna uppgår till mellan cirka 43 och 48 meters längd och representerar kulmen på den förhistoriska husutvecklingen i länet. Till samma kategori hör även hus I från L1959:3093 i Ytterby socken, hus 102 från L1961:4053 i Sjogerstad socken samt hus 1 från L1969:8025 i Norum socken (Karlsson, Ragnesten & Westblom 2012; Norrman 2005; Nyqvist i manus).

Det är samtidigt viktigt att betona att dessa byggnader inte är representativa för periodens bebyggelse i stort. Det begränsade antalet undersökta folkvandringstida gårdar gör det svårt att diskutera normalvariation, men jämförelser med andra västgötska material visar att samtida huvudbyggnader kunde vara betydligt mindre (se bland annat Nieminen & Andersson 2024:32f). De monumentala husen bör därför betraktas som uttryck för en begränsad grupp särskilt resursstarka gårdar snarare än som normala gårdshus.

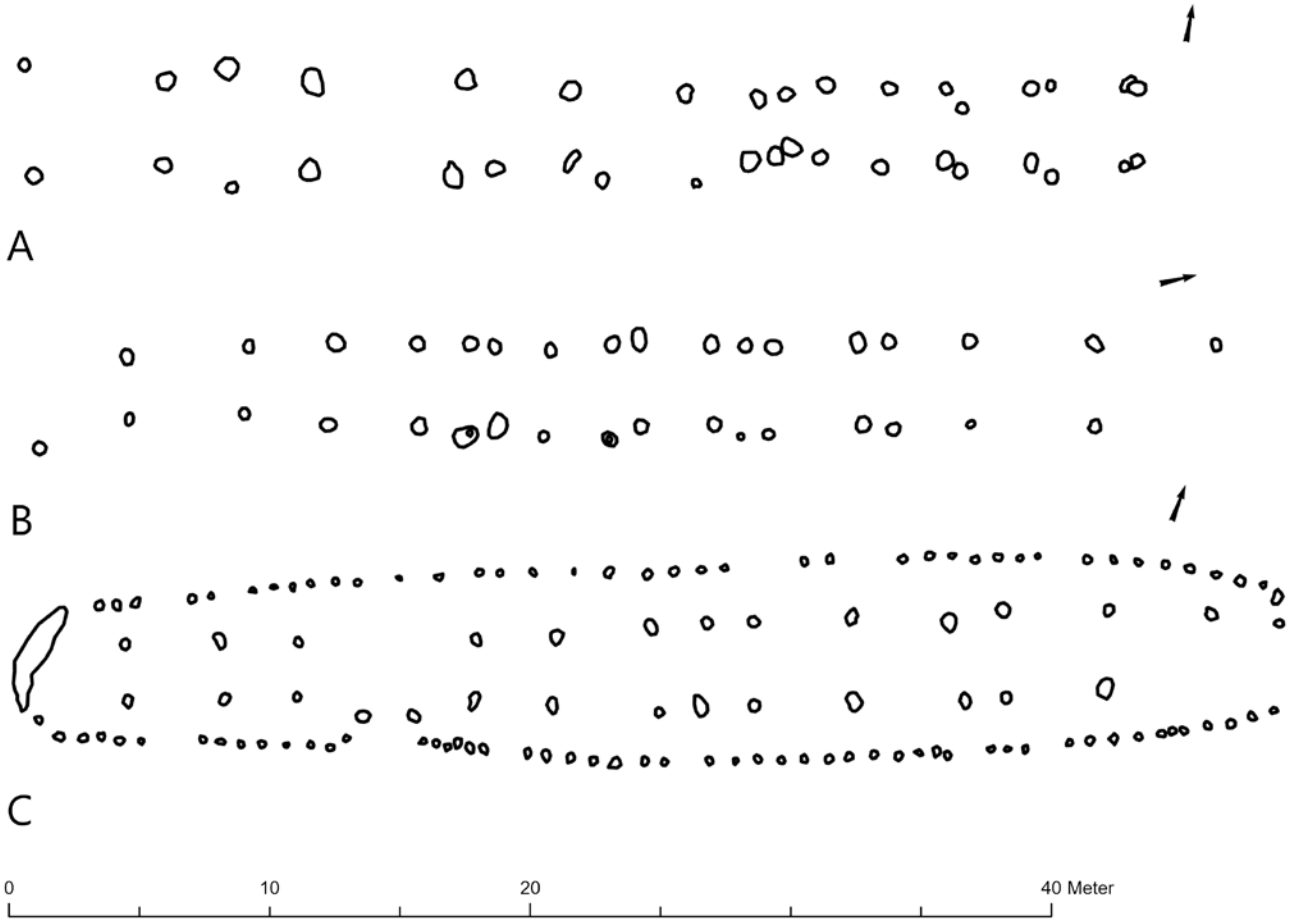
Hustypologiskt finns ingen skarp gräns mellan yngre romersk järnålder och folkvandringstid. Tvärtom uppvisar perioderna stora likheter beträffande såväl planlösning som konstruktionsprinciper.

De konvexa vägglinjerna, de markerade gavelhörnstolparna och den tydliga uppdelningen mellan bostads- och ekonomidelar återkommer under båda perioderna. Samtidigt förefaller huvudbyggnaderna generellt bli något större under folkvandringstid.

Gårdar och gårdsorganisation

De stora ekonomibyggnader som förekommer inom vissa gårdar under romersk järnålder blir mindre vanliga och materialet domineras åter i hög grad av fyrstolpshus. Förändringen antyder att periodens mest omfattande investeringar främst riktades mot huvudbyggnaderna snarare än mot gårdarnas ekonomibyggnader.

Skillnaderna mellan gårdarna framträder emellertid allt tydligare. De monumentala huvudbyggnaderna återfinns endast vid ett fåtal gårdar och bör sannolikt förstås som uttryck för en ökande social och ekonomisk differentiering. Liknande utvecklingsmönster har identifierats i andra delar av Sydskandinavien där folkvandringstid kännetecknas av framväxten av storgårdar och en tydligare hierarkisering av bebyggelsen (Aspeborg 2026; Fallgren 2006).

Figur 13. Mycket stora långhus från folkvandringstid. A: Hus 2/6 från L2019:6257. Hus 1 från L1959:4547. C: Hus VIII från 2018:1509.

Den viktigaste förändringen mellan yngre romersk järnålder och folkvandringstid ligger således inte i husens grundläggande utformning utan i bebyggelsens organisation. Hustyperna uppvisar en betydande kontinuitet samtidigt som resurser och social betydelse koncentreras till ett mindre antal gårdar.

Om romersk järnålder kännetecknas av en expansiv bebyggelseutveckling med många samtida gårdar framstår folkvandringstid snarare som en period av koncentration och omorganisation. Inom Hobergområdet minskar antalet gårdar samtidigt som tyngdpunkten inom bebyggelsekomplexet förskjuts från L1965:5079 till L2018:1509. En möjlig tolkning är att den ledande gård som tidigare varit lokaliserad till L1965:5079 under denna period flyttas till L2018:1509. De monumentala långhusen utgör sannolikt materiella uttryck för denna utveckling och markerar kulmen på den förhistoriska gårdsutvecklingen i området. Samtidigt läggs grunden för de omlokaliseringar och förändringar i bebyggelsestrukturen som kan följas vidare under vendeltid.

Vendeltid – kontinuitet och omorganisation

Hus och byggnadstraditioner

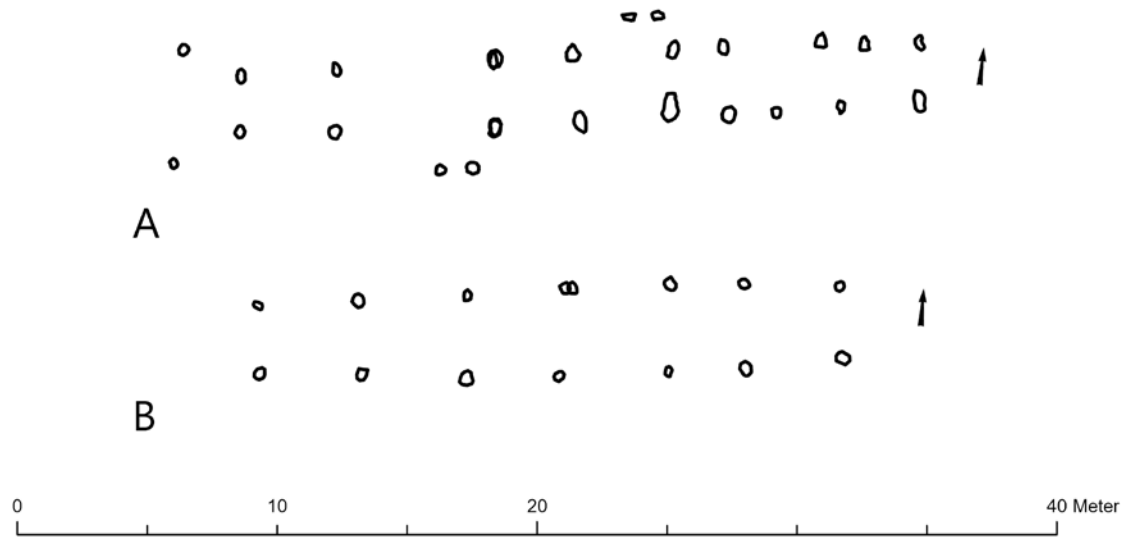
Det vendeltida husmaterialet från Vårgårdaområdet är begränsat och omfattar endast tre kända långhus. Två av dessa har undersökts i sin helhet medan det tredje endast kunnat dokumenteras genom en förundersökning. Trots det begränsade materialet framträder både kontinuitet och förändring i byggnadsskicket. Husen har varit omkring 25–30 meter långa och är därmed betydligt mindre än de monumentala folkvandringstida byggnaderna på 43–48 meter, men representerar fortfarande relativt stora gårdshus.

Det äldsta huset, hus I från L2020:2452, knyter tydligt an till den äldre byggnadstradition som dominerat under romersk järnålder och folkvandringstid. I den östra delen av byggnaden står de takbärande stolparna tätare, vilket sannolikt markerar en fähusdel. Samma princip återfinns i flera äldre långhus där tätt placerade bockpar förknippats med djurhållning. Även markerade gavelhörnstolpar förekommer fortfarande, vilket visar att centrala konstruktionsdrag från den äldre järnåldern levt kvar in i vendeltid. Huset uppvisade dessutom två bevarade ingångar där den ena ledde in till bostadsdelen och den andra till den del av huset som sannolikt fungerat som fähus.

De yngre vendeltida husen uppvisar däremot vissa förändringar. Särskilt tydligt framgår detta i hus XXIII från L2018:1509. Mittskeppet är bredare än i det äldre huset samtidigt som stolpsättningarna uppvisar en tydligare konvex form. De takbärande stolparen står dessutom med relativt regelbundna avstånd längs större delen av byggnaden. Liknande drag kan även skönjas i huset från L1960:6533. Planlösningarna framstår därmed som mer enhetliga än i många av de äldre långhusen. Det sistnämnda huset från L1960:6533 påträffades under en förundersökning och grävdes inte fram i sin helhet (Hellgren 2023).

Gemensamt för samtliga tre hus är att vägglinjerna varit svåra att rekonstruera då några säkra väggstolpar inte kunnat identifieras. Samtliga hus har dessutom varit orienterade i öst–västlig riktning.

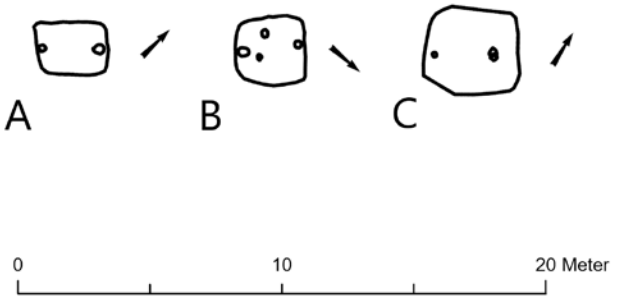
Hustypologiskt framstår vendeltidens byggnader således som en blandning av kontinuitet och förändring. Konvexa stolprader, markerade gavelhörnstolpar och uppdelningen mellan bostads- och ekonomidelar

Figur 14. Långhus från vendeltid. A: Hus I från L2020:2452. B: Hus XXIII från L2018:1509.

visar att flera centrala drag från romersk järnålder och folkvandringstid levt kvar. Samtidigt representerar det yngre långhusets bredare mittskepp och regelbundna stolpsättning ett avsteg från den äldre tradition där grupperingar av stolpparen ofta användes för att markera byggnadens funktionella indelning.

Samtidigt introduceras en byggnadstyp som saknar säkra motsvarigheter i det äldre materialet. De tre vendeltida grophusen från L2018:1510 och L1959:2507 utgör de första säkra exemplen på denna byggnadskategori i Vårgårdaområdet. Samtliga är rektangulära med rundade hörn och har mittstolpar placerade i gavlarna, vilket ansluter väl till den grophustradition som är känd från yngre järnålder i stora delar av Sydskandinavien. Grophusen visar att bebyggelsemiljöerna under vendeltid omfattade fler byggnadstyper än de traditionella långhusen.

Figur 15. Grophus från vendeltid. A: Hus XIII från L2018:1510. B: Hus XIV från L2018:1510. C: Hus 2 från 1959:2507.

Gårdar och gårdsorganisation

De vendeltida lämningarna antyder en betydande kontinuitet från folkvandringstidens gårdsstruktur. Samtidigt tycks gårdslägena ha förskjutits inom Hobergområdet. Den tidigvendeltida bebyggelsen representeras av långhuset vid L2020:2452 medan det yngre vendeltida huset vid L2018:1509 antyder att gården senare åter flyttat tillbaka från L2020:2452 till den plats som redan under folkvandringstid haft en central ställning inom bebyggelsekomplexet. Vid L2018:1509 låg hus XXIII tillsammans med ett rektangulärt fyrstolpshus, vilket visar att gården omfattat mer än enbart huvudbyggnaden. Kombinationen av långhus och mindre ekonomibyggnader ansluter väl till den gårdsstruktur som etablerats redan under romersk järnålder.

Jämfört med folkvandringstid framstår det vendeltida materialet som mindre omfattande. De monumentala byggnader som präglat den föregående perioden saknas och bebyggelsen förefaller ha koncentrerats till ett mindre antal gårdslägen. Utvecklingen antyder att landskapet blivit mer specialiserat samtidigt som kontinuiteten inom de äldre bebyggelseområdena upprätthållits.

Särskilt intressanta är tre undersökta grophus, två från L2018:1510 och ett från L1959:2507. Deras förekomst visar att aktiviteter under vendeltid inte enbart varit knutna till långhus och traditionella gårdsenheter utan även omfattat särskilda byggnader med mer specialiserade funktioner.

De två grophusen vid L2018:1510 dateras till tidig respektive sen vendeltid och visar att samma del av landskapet fortsatt att utnyttjas under hela perioden. Avstånden till de samtida långhusen är emellertid betydande, cirka 250 meter respektive drygt 80 meter, varför någon direkt gårdskoppling inte kan påvisas. Tillsammans antyder lämningarna dock en långvarig kontinuitet inom det större bebyggelsekomplexet.

Bebyggelse och landskap

Vendeltiden innebär inte något brott i bebyggelseutvecklingen utan snarare en omorganisation av det landskap som etablerats under romersk järnålder och folkvandringstid. Inom Hobergområdet fortsätter bebyggelsen att utnyttja samma övergripande landskapsrum, men gårdslägena förskjuts mellan olika delar av området.

Den storgårdsmiljö som under romersk järnålder och tidig folkvandringstid varit koncentrerad till L1965:5079 förefaller ha övergetts redan under 400-talet. Under senare folkvandringstid framträder i stället L2018:1509 som den dominerande gården inom bebyggelsekomplexet. Under vendeltid fortsätter denna utveckling, men lämningarna antyder snarare en successiv förskjutning av gårdsläget än förekomsten av flera samtida gårdar. Den tidigvendeltida bebyggelsen representeras av långhuset vid L2020:2452 medan det yngre vendeltida huset vid L2018:1509 antyder att gården senare åter flyttat tillbaka till den plats som redan under folkvandringstid haft en central ställning inom bebyggelsekomplexet. De två grophusen vid L2018:1510, daterade till tidig respektive sen vendeltid, visar samtidigt att samma del av landskapet fortsatt att utnyttjas under hela perioden.

Samtidigt finns flera indikationer på att en betydande del av den vendeltida bebyggelsen varit koncentrerad till området kring den plats där Kullings-Skövde kyrka senare uppförs. Inom L1960:6533 har ett vendeltida långhus dokumenterats i direkt anslutning till de gravmiljöer och monumentala högar som präglar området (Hellgren 2023). Kombinationen av bebyggelse och gravmonument antyder att platsen haft en särskild betydelse redan under vendeltid.

Även L1959:2507 bidrar till bilden av ett mer komplext landskap. Lokalen har tolkats som en hamn- eller landningsplats i anslutning till Säveån och visar att aktiviteter under yngre järnålder inte enbart varit knutna till gårdsmiljöerna. Tillsammans framträder ett sammanhängande landskap där gårdar, gravmiljöer, kommunikationsleder och specialiserade aktivitetsplatser bildat ett integrerat system.

Vendeltiden framstår därmed som en period då de stora folkvandringstida gårdskomplexen successivt förlorar sin tidigare dominans samtidigt som området kring den senare Kullings-Skövde kyrka får en alltmer framträdande betydelse. Utvecklingen antyder att grunden för vikingatidens och den medeltida centralbygdens bebyggelsestruktur börjar etableras redan under vendeltid.

Vikingatid – kontinuitet, centralisering och nya byggnadstraditioner

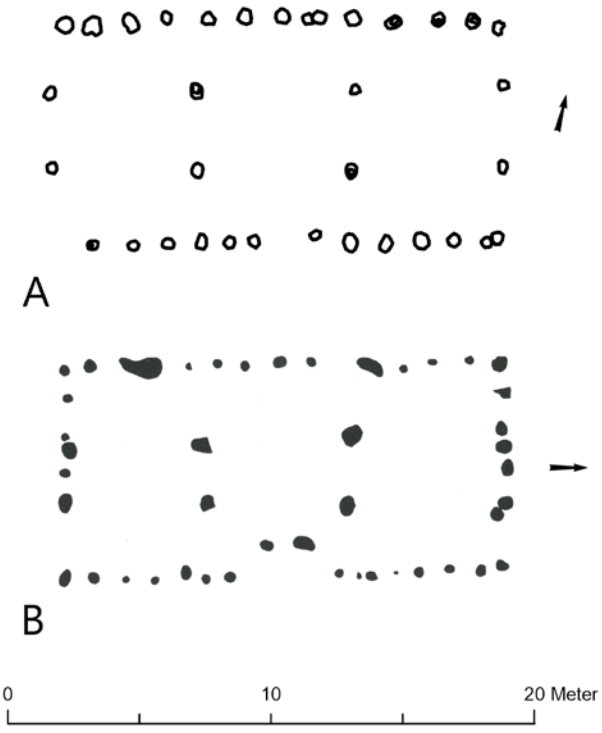
Hus och byggnadstraditioner

Det vikingatida husmaterialet från Vårgårdaområdet är begränsat men visar samtidigt flera drag som skiljer sig från de äldre järnåldershusen. Från äldre vikingatid finns lämningar vid L1959:2507 där ett förmodat långhus (hus 4), två fyrstolpshus samt ytterligare stolpkonstruktioner har dokumenterats. Särskilt intressant är en L-formad stolprad som identifierades vid den föregående förundersökningen och som uppvisar flera likheter med hus 4. Tillsammans antyder lämningarna att bebyggelsen varit mer omfattande än vad den begränsade undersökningsytan kunnat visa (Johansson & Karlsson 2026a).

Hus 4 är särskilt intressant ur konstruktionssynpunkt. Byggnaden har varit omkring 7,6 meter bred och kännetecknas av kraftiga väggstolpar placerade med över en meters mellanrum. Samtidigt saknas spår efter takbärande stolpar längs mer än sju meter av den dokumenterade huslängden. Detta antyder att väggarna kan ha haft en bärande funktion och att huset representerar en tidig övergång mot byggnader där takkonstruktionen i större utsträckning burits av väggarna snarare än av en inre stolpstomme. Om denna tolkning är korrekt utgör huset ett ovanligt tidigt exempel på en utveckling som senare blir vanligare under yngre järnålder och medeltid.

Det förmodade långhuset från L1959:2507 uppvisar flera drag som senare återkommer i hus 3 från L1959:4578. Båda byggnaderna kännetecknas av ovanligt stora bredder på omkring 7,6 respektive 8,6 meter, kraftiga väggstolpar och relativt långa spann mellan de takbärande stolpparen. I huset från L1959:4578 uppgick avståndet mellan väggstolparna vanligen till omkring 1–1,6 meter. Detta skiljer sig från tätare vägglinjer där flätverksväggar ofta förutsätts och öppnar i stället för möjligheten att plankväggar, möjligen uppförda i någon form av skiftesverksteknik har använts. Till skillnad från de äldre långhusen från romersk järnålder, folkvandringstid och vendeltid framträder väggkonstruktionen här som ett mer framträdande arkitektoniskt element. Husen antyder därmed en förändring i byggnadstraditionen där väggarnas konstruktion fått ökad betydelse i förhållande till den inre stolpstommen.

Den tydligaste representanten för denna utveckling är hus 3 från L1959:4578 (se figur 16). Huset var omkring 17 meter långt men hela 8,6 meter brett, vilket gör det till ett av de bredaste långhusen i det samlade materialet från Vårgårdaområdet. Den takbärande konstruktionen bestod av endast fyra bockpar med mycket långa och regelbundna spann på mellan 5,55 och 5,95 meter. I vägglinjerna fanns kraftiga stolphål placerade med relativt jämna mellanrum, medan de takbärande stolparna var få och placerade långt från varandra. Frånvaron av stolphål centralt i den södra långväggen antyder att en ingång kan ha varit placerad här.

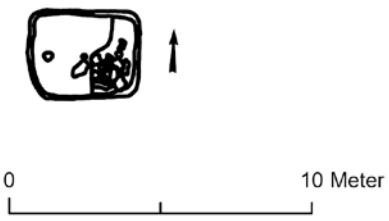

Figur 16. Långhus från sen vikingatid. A: Hus 3 från L1959:4578. B. Hus 1 från Munka-Ljungby, Skåne (efter Larsson 1998).

Huset daterades till sen vikingatid. Typologiskt uppvisar det stora likheter med hus 1 från Munka-Ljungby i nordvästra Skåne. Byggnaderna är närmast iden-

tiska vad gäller mått, proportioner och stolpsättning (Larsson 1998:10f, 29). Likheterna visar att denna byggnadstyp inte varit ett lokalt fenomen utan ingått i en vidare sydskandinavisk byggnadstradition. Samtidigt visar huset att de konstruktionsprinciper som dominerat under romersk järnålder, folkvandringstid och vendeltid nu successivt ersätts av nya lösningar där väggkonstruktionen får en mer framträdande roll. Vikingatida så kallade Trelleborgshus har dessutom dokumenterats i det inre av Västergötland (Berglund, Axelsson & Vretemark 2005). Även om några sådana byggnader ännu inte kunnat identifieras i Vårgårdaområdet visar deras förekomst att flera olika byggnadstraditioner existerat parallellt under perioden.

Två undersökta grophus från Vårgårda har daterats till vikingatid. Båda framkom i området söder om kyrkan inom L1960:6533 och L1965:4467 (Hellgren 2023; Munkenberg 1994). Endast ett av dessa är undersökt i sin helhet (se figur 17). Till storlek och konstruktion liknar den de vendeltida grophusen.

Figur 17. Vikingatida grophus från L1965:4467.

Gårdar och gårdsorganisation
Det vikingatida materialet visar att gårdar fortfarande bestod av flera byggnader med olika funktioner. Vid L1959:2507 har det förmodade långhuset förmodligen varit i bruk med ett eller två mindre ekonomibyggnader i form av fyrstolpshus (Johansson & Karlsson 2026a).

Till skillnad från de ensamgårdar som dominerat delar av vendeltiden framträder L1959:2507 som en mer komplex miljö där bostad, ekonomibyggnader, järnframställning och andra aktiviteter samlats inom samma område. Den långvariga användningen av platsen antyder att den haft en stabil roll i det lokala bebyggelsesystemet.

Bebyggelse och landskap
Under vikingatid sker en tydlig omorganisation av bebyggelsen i Vårgårdaområdet. Den långvariga kontinuitet som präglat Hobergområdet från förromersk järnålder till vendeltid bryts nu. De gårdar som tidigare dominerat Hobergområdet förefaller ha övergetts och några säkra spår av vikingatida gårdsbebyggelse har inte kunnat identifieras. Samtidigt framträder området kring den senare Kullings-Skövde kyrka allt tydligare som bygdens centrala bebyggelsemiljö. Kombinationen av gårdar, gravfält och monumentala gravar antyder att landskapets tyngdpunkt successivt förskjutits hit under yngre järnålderns slutskede.

Under vikingatid tycks emellertid inte all nyetablering ha koncentrerats till de framväxande centralare miljöerna. Vid L1959:4578 finns indikationer på att ett äldre gårdsläge åter tagits i bruk efter flera århundradens uppehåll. Lokalen uppvisar bebyggelsespår från romersk järnålder men förefaller därefter ha varit övergiven fram till sen vikingatid. Återetableringen visar att äldre bebyggelselägen fortsatt att spela en roll i landskapet och att vikingatidens bebyggelseutveckling inte enbart präglades av koncentration till nya centrala platser.

Denna utveckling förändrar dock inte helhetsbilden. Området kring den senare Kullings-Skövde kyrka fortsätter att framträda som bygdens viktigaste bebyggelse- och gravmiljö under periodens slutskede.

Även L1959:2507 bör ses i detta sammanhang. Lokalen ligger strategiskt placerad vid Säveån med goda kommunikationsmöjligheter via vägar vidare norrut mot Nossan och Vänern. Här har långhus, ekonomibyggnader, järnframställning och andra aktiviteter dokumenterats inom samma område. Boplatsen har tolkats som en produktionsintensiv gård i ett framväxande centraliserat landskap och möjligen även som en plats med handelsrelaterade funktioner (Johansson & Karlsson 2026a).

Vikingatiden framstår därmed som en period då bebyggelsen successivt koncentreras till de lägen som senare kommer att dominera det medeltida landskapet. Området kring Kullings-Skövde kyrka, gravfälten och kommunikationsstråken längs Säveån framträder nu allt tydligare som bygdens centrala område, samtidigt som de äldre järnåldersgårdarna gradvis förlorar sin tidigare betydelse. Detta är också den period då grunden läggs för den bebyggelsestruktur som möter oss i de äldsta historiska källorna.

Syntes och diskussion

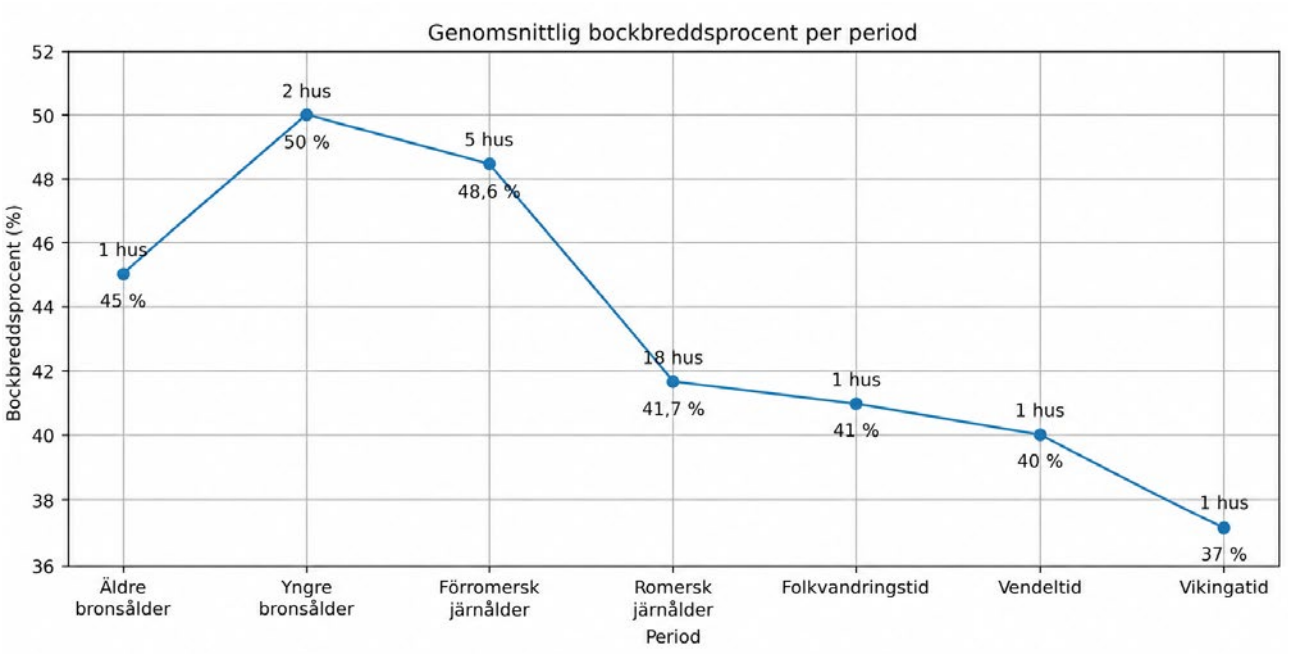
Husens storlek, proportioner och konstruktion
Sett över hela undersökningsområdet framträder tydliga förändringar i husens storlek och proportioner genom tiden. Det enda säkert identifierade långhuset från äldre bronsålder har varit över 30 meter långt, vilket väl överensstämmer med det allmänna kunskapsläget där äldre bronsålder kännetecknas av stora gårdshus. Under yngre bronsålder är materialet begränsat men de kända byggnaderna förefaller ha varit betydligt mindre.

Under förromersk järnålder uppgår de längsta husen till omkring 25 meter. Kring övergången till vår tideräknings början ökar husstorleken åter och under romersk järnålder uppförs byggnader på omkring 30 meter. Under de första århundradena e.Kr. blir hus på 35–40 meter allt vanligare och utvecklingen kulminerar under folkvandringstid då de största byggnaderna når längder på närmare 50 meter. De monumentala långhusen från denna period utgör sannolikt kulmen på den förhistoriska gårdsutvecklingen i området. Under vendeltid sker därefter en tydlig minskning av husens längd. De vendeltida långhusen uppgår vanligen till omkring 25–30 meter, medan de få kända vikingatida byggnaderna är ännu kortare. Samtidigt ökar husens bredd och byggnadernas proportioner förändras. Utvecklingen innebär att yngre järnålders hus inte nödvändigtvis blir mindre till sin volym, utan snarare att de får en annan form och konstruktion än de äldre långhusen.

Ett annat långsiktigt drag som kan iakttas är relationen mellan mittskeppets bredd och husens totala bredd. För äldre bronsålder finns endast ett hus där måttet kunnat beräknas, vilket ger en bockbreddsprocent på omkring 45 %. Från yngre bronsålder föreligger två mätbara hus med ett genomsnitt på cirka 50 %. Under förromersk järnålder ökar underlaget till fem hus, vilka uppvisar en genomsnittlig bockbreddsprocent på 48,6 %. Materialet från romersk järnålder är betydligt större och omfattar arton mätbara hus. Här sjunker genomsnittet till 41,7 %. Från folkvandringstid finns endast ett hus där relationen kunnat beräknas, med ett värde på omkring 41 %. För vendeltid och vikingatid är underlaget åter begränsat till ett hus per period. Det vendeltida huset uppvisar en bockbreddsprocent på cirka 40 %, medan det vikingatida huset uppgår till omkring 37 %. För det vendeltida huset har vägglinjen delvis rekonstruerats utifrån bevarade ingångsstolpar, varför värdet bör betraktas som approximativt.

Trots att underlaget varierar kraftigt mellan perioderna framträder en övergripande trend där mittskeppets relativa bredd successivt minskar genom tiden. Från värden kring 50 % under yngre bronsålder och förromersk järnålder sjunker genomsnittet till drygt 40 % under romersk järnålder och fortsätter därefter nedåt i det begränsade material som finns från folkvandringstid, vendeltid och vikingatid. Utvecklingen antyder att husen gradvis blir mer underbalanserade, vilket sammanfaller med andra förändringar i byggnadsskicket såsom framväxten av konvexa planformer, ökade husbredder och en successivt förändrad relation mellan väggar och inre bärande konstruktioner.

En liknande utveckling har tidigare noterats av Anders Berglund i samband med analysen av ett fyrtiotal hus från L1961:5180 i Skövde. Även där kunde en tendens mot minskande relativ mittskeppsbredd urskiljas genom äldre järnålder, även om utvecklingen beskrevs som förhållandevis svag (Berglund, Axelsson & Vretemark 2005:37f). Resultaten från Vårgårdaområdet pekar i samma riktning och ger ytterligare stöd åt hypotesen om en långsiktig utveckling mot alltmer underbalanserade huskonstruktioner.

Figur. 18. Bockbreddens procentuella förhållande till husens totala bredd under metalltid i Vårgårda.

Sammantaget visar materialet att förändringarna i husbyggandet inte enbart handlar om variationer i storlek. Minst lika betydelsefulla är de gradvisa förändringarna i byggnadernas proportioner och konstruktiva principer. Från de breda mittskeppen i bronsålderns och den äldre järnålderns långhus utvecklas successivt mer underbalanserade konstruktioner. Samtidigt kulminerar huslängderna under folkvandringstid innan de åter minskar under vendel- och vikingatid. De yngre järnåldershusen kännetecknas dessutom av större bredder, mer regelbundna stolpsättningar och en ökad betydelse för väggkonstruktionen. Tillsammans speglar dessa förändringar en långsiktig utveckling där byggnadstraditionen successivt omformas samtidigt som vissa grundläggande drag lever kvar genom hela järnåldern.

Gårdar, gårdshierarkier och social differentiering

Utvecklingen av bebyggelsen i Vårgårdaområdet kännetecknas inte enbart av förändringar i husens utformning utan också av förändringar i gårdarnas storlek, organisation och sociala betydelse. Genom hela järnåldern kan skillnader i gårdsstorlek och ekonomisk kapacitet iakttas, men dessa skillnader blir särskilt tydliga från romersk järnålder och framåt.

Skillnaderna mellan gårdarna framträder inte enbart genom deras lokalisering utan även genom deras storlek och interna organisation. Under romersk järnålder uppförs de första verkligt stora gårdarna i området och under folkvandringstid kulminerar denna utveckling. Inom L1965:5079 uppförs då byggnader som saknar motsvarighet i det övriga materialet och som vittnar om tillgång till betydande resurser. Samtidigt fortsätter mindre gårdar att existera inom samma landskap. Hierarkin framträder därmed inte bara i huvudbyggnadernas storlek utan även i gårdarnas samlade organisation och ekonomiska kapacitet.

Under folkvandringstid sker emellertid en successiv omorganisation av bebyggelsen. Flera äldre gårdslägen överges samtidigt som ett mindre antal gårdar får en allt mer framträdande roll. Särskilt tydligt är detta genom utvecklingen från L1965:5079 till L2018:1509. Medan den förstnämnda lokalen tycks ha utgjort den dominerande gården under äldre delen av perioden framträder den senare som den ledande gården under periodens slutskede och vendeltid. Utvecklingen visar att sociala och ekonomiska hierarkier varit långlivade men att deras geografiska uttryck förändrats över tid. Samtidigt framträder en anmärkningsvärd kontinuitet inom Hobergområdet. Den dominerande gården tycks under olika perioder ha förskjutits mellan L1965:5079, L2018:1509 och L2020:2452. En möjlig tolkning är att det inte rör sig om flera successivt framväxande storgårdar utan om en och samma ledande gård vars exakta lokalisering förändrats över tid. Under tidig vendeltid representeras gården av bebyggelsen vid L2020:2452, medan det senvendeltida långhuset vid L2018:1509 antyder att gårdsläget senare åter flyttat tillbaka. Kontinuiteten framträder därmed främst på nivån av bebyggelseområdet snarare än i enskilda gårdslägen. Utvecklingen antyder att sociala och ekonomiska funktioner kunnat bestå under lång tid samtidigt som gårdarnas exakta lokalisering förändrats.

Sammantaget framträder en utveckling där bebyggelsen successivt blir mer hierarkiskt organiserad. Romersk järnålders varierade gårdslandskap följs under folkvandringstid och yngre järnålder av en ökad koncentration till ett mindre antal dominerande gårdar. Utvecklingen antyder att social differentiering och centralisering varit nära sammanlänkade processer och utgör en viktig bakgrund till den centralbygdsutveckling som blir tydlig under vendel- och vikingatid.

Bebyggelsekoncentration och landskapsorganisation

Under romersk järnålder framträder flera exempel på tätt liggande gårdar som tillsammans bildar större bebyggelsemiljöer. Särskilt tydligt är detta inom Hobergområdet där L1965:5079, L1959:4764, L2018:1509, L2018:1510 och L2020:2452 tillsammans bildar ett omfattande och långvarigt bebyggelsekomplex. Även längre norrut vid L1959:2538 och L1959:2539 finns indikationer på liknande bebyggelsemiljöer och möjligen bör även L2019:6257 förstås i detta sammanhang. Här har flera gårdar existerat samtidigt inom ett begränsat område och bebyggelsen uppvisar flera drag som för tankarna till tidig bybebyggelse.

Även om begreppet by bör användas med försiktighet antyder materialet att stora delar av området från Hoberg och norrut mot den senare kyrkplatsen präglades av relativt täta gårdskoncentrationer under romersk järnålder och tidig folkvandringstid. Liknande tendenser har tidigare observerats vid undersökningarna av L1961:5180 i Skövde där flera samtida gårdar kunnat knytas till samma bebyggelseområde (Berglund, Axelsson & Vretemark 2005:138f). Fenomenet framstår därmed inte som unikt för Vårgårdaområdet utan som en del av en bredare utveckling där vissa bygder under äldre järnålder organiserades i större bebyggelsekoncentrationer snarare än i enbart spridda ensamgårdar.

Det är emellertid inte bara bebyggelsens struktur som uppvisar likheter med andra undersökta miljöer. Även den kronologiska utvecklingen följer ett mönster som känns igen från flera sydskandinaviska bebyggelsekomplex. Såväl vid ovan nämnda Skövde som vid Brogård i Halland etableras omfattande gårdskoncen-

trationer under sen förromersk järnålder och romersk järnålder, varefter bebyggelsen genomgår en omorganisation eller tillbakagång under 400-talet (Berglund, Axelsson & Vretemark 2005:138ff; Carlie 1999; 2014:73). Utvecklingen inom Hobergområdet uppvisar påfallande likheter. Här sker den tydligaste expansionen under romersk järnålder samtidigt som flera av de större gårdsmiljöerna minskar i betydelse eller överges under folkvandringstidens inledande skede. Hoberg framstår därmed inte som ett isolerat fenomen utan som en del av ett vidare sydskandinaviskt bebyggelsemönster där omfattande gårdskoncentrationer uppstår och omformas under samma tidsperiod.

Parallellt förekommer en annan bebyggelseform i Tumbergområdet. Framför allt L1959:4578 och L1959:4579 framstår som mer självständiga ensamgårdar med betydligt större avstånd till närmaste samtida bebyggelseenheter. Dessa gårdar tycks inte ha ingått i samma täta bebyggelsenätverk som gårdarna inom Hobergområdet och representerar sannolikt en annan form av landskapsutnyttjande och social organisation.

Materialet visar därmed att olika former av bebyggelseorganisation existerat parallellt under romersk järnålder och folkvandringstid. Längs Säveåns dalgång dominerar större koncentrationer av gårdar medan andra delar av området präglas av mer självständiga gårdsenheter. Skillnaderna speglar sannolikt både topografiska förutsättningar och variationer i social organisation, markutnyttjande och ägandeförhållanden.

Under yngre järnålder sker en successiv omorganisation av detta äldre bebyggelsemönster. Flera av de äldre gårdslägena överges samtidigt som bebyggelsen koncentreras till ett mindre antal platser. De byliknande miljöerna framträder inte längre lika tydligt och ersätts gradvis av ett mer centraliserat bebyggelsesystem där vissa gårdar och platser får en allt mer framträdande roll.

Liknande utvecklingsmönster har identifierats i andra delar av Sydskandinavien. I sin studie av bebyggelsen kring Uppåkra framhåller Aspeborg att den framväxande centralplatsen omgavs av ett tätt befolkat och hierarkiskt organiserat bebyggelselandskap från romersk järnålder och framåt. Centralplatsens tillväxt kopplas direkt till expansionen av bebyggelsen i det omgivande landskapet och till framväxten av större bebyggelsekoncentrationer (Aspeborg 2026). Resultaten från Vårgårdaområdet pekar i samma riktning. De omfattande gårdskoncentrationerna längs Säveåns dalgång framstår inte som isolerade företeelser utan som delar av ett bredare sydskandinaviskt mönster där täta bebyggelsemiljöer och hierarkiska gårdssystem utvecklas parallellt med framväxten av regionala centralbygder.

Centralisering och framväxten av den medeltida bygden

Under yngre järnålder framträder en ny geografisk orientering i bebyggelsen. De mest framträdande lämningarna återfinns nu i miljön kring den senare Kullings-Skövde kyrka. Här finns de omfattande gravmiljöerna L1964:8553, L1964:9191 och L1964:8515 tillsammans med resta stenar (L1965:4509, L1965:5051 och L1965:5052 och de monumentala högarna kring Kyllingakullen (L1965:4513, L1965:4514 och L1965:4515). Äldre uppgifter beskriver området som ett landskap med ”oräkneliga ättehögar”, vilket antyder att gravmiljön ursprungligen varit betydligt större än vad som idag är synligt (se figur 1).

Betydelsen av denna miljö förstärks av att flera yngre järnålderslämningar påträffats i dess omedelbara närhet. Vid L1960:6533 har ett vendeltida långhus dokumenterats och i samma område har även två vikingatida grophus påträffats (Hellgren 2023; Munkenberg 1994). Kombinationen av bebyggelse, monumentala gravar och senare kyrkoetablering antyder att området haft en central funktion långt före kristnandet.

Även L1959:2507 bör förstås i detta sammanhang. Platsen ligger strategiskt vid Säveån och skiljer sig från de agrara gårdsmiljöerna genom inslag av hantverk, järnframställning och kommunikationsanknutna aktiviteter. Samtidigt visar det samlade E20-materialet att järnframställning under yngre järnålder tydligt kunnat beläggas just här, vilket ytterligare understryker platsens särställning i landskapet.

Samtidigt visar återetableringen av äldre gårdslägen, såsom L1959:4578, att utvecklingen inte enbart präglades av koncentration till nya centra. Vissa äldre bebyggelselägen togs åter i bruk, vilket antyder att äldre bebyggelsemönster fortsatt påverka hur landskapet organiserades.

Sammantaget antyder resultaten att Vårgårdaområdet under yngre järnålder utvecklas mot ett allt tydligare centralbygdslandskap. De stora gårdarna och bebyggelsekoncentrationerna från romersk järnålder och folkvandringstid utgör bakgrunden till denna utveckling, men under vendel- och vikingatid koncentreras flera centrala funktioner till området kring kyrkan, gravfälten och kommunikationsstråken längs Säveån. Det är också här som den medeltida bygden senare kommer att etableras. Snarare än ett abrupt brott framstår framväxten av det historiska Vårgårda därför som kulmen på en lång process av bebyggelsekon-

centration, social differentiering och landskapsmässig centralisering som kan följas tillbaka åtminstone till romersk järnålder.

Slutsatser

Undersökningarna längs E20 har gett en unik möjlighet att följa bebyggelseutvecklingen i Vårgårdaområdet från äldre bronsålder till vikingatid. Materialet visar att området under långa perioder utgjort en av de mest intensivt nyttjade delarna av området kring Säveåns dalgång och att bebyggelsen genomgått både kontinuitet och omfattande omorganisationer.

Husmaterialet visar på en långsiktig utveckling där äldre järnålderns treskeppiga långhus successivt förändras i fråga om storlek, proportioner och konstruktion. Huslängderna ökar från förromersk järnålder och kulminerar under folkvandringstid då de största byggnaderna når närmare 50 meters längd. Under vendel- och vikingatid minskar därefter husens längd samtidigt som byggnaderna blir bredare och mer regelbundet konstruerade. Den successiva minskningen av mittskeppets relativa bredd antyder att husen gradvis utvecklas mot mer underbalanserade konstruktioner, en tendens som även kunnat iakttas i andra västsvenska material.

Samtidigt framträder en tydlig utveckling där olikheter i gårdarnas utformning pekar mot ökade sociala skillnader mellan gårdarna. Under romersk järnålder och folkvandringstid uppförs allt större byggnader och vissa gårdar får en alltmer framträdande ställning. Särskilt lokalerna L1965:5079, L2018:1509 och under tidig vendeltid även L2020:2452, framstår som centrala gårdsmiljöer med tillgång till betydande resurser. Materialet antyder att det kan röra sig om en långvarig kontinuitet där den ledande gården inom Hobergområdet successivt flyttat mellan olika gårdslägen. Skillnaderna mellan gårdarna avspeglas inte enbart i huvudbyggnadernas storlek utan även i deras organisation och långsiktiga kontinuitet. Denna kontinuitet förefaller dock upphöra under vikingatid då Hobergområdet överges och bebyggelsens tyngdpunkt i stället förskjuts mot området kring den senare platsen för Kullings-Skövde kyrka.

Materialet visar också att olika former av bebyggelseorganisation existerat parallellt. Längs Säveåns dalgång framträder omfattande bebyggelsekoncentrationer där flera gårdar existerat samtidigt inom begränsade områden, medan Tumbergområdet i högre grad präglas av självständiga ensamgårdar. Denna variation antyder att olika sociala och ekonomiska organisationsformer samexisterat under stora delar av järnåldern.

Under yngre järnålder sker slutligen en successiv centralisering av bebyggelsen. Området kring de monumentala gravfälten, Kyllingakullen och den senare kyrkplatsen får en alltmer framträdande betydelse samtidigt som platser som L1959:2507 vid Säveån visar på specialiserade aktiviteter knutna till kommunikationer och hantverk. Utvecklingen framstår inte som ett abrupt brott utan som kulmen på en lång process av bebyggelsekoncentration, social differentiering och landskapsmässig centralisering.

Sammantaget visar resultaten att Vårgårdaområdets utveckling följer flera av de större förändringsprocesser som kännetecknar Sydskandinavien under järnåldern. Samtidigt framträder lokala särdrag, inte minst de omfattande bebyggelsekoncentrationerna längs Säveån och den långvariga kontinuiteten i områdets centrala delar. E20-undersökningarna har därmed inte bara bidragit med nya hus och gårdar till det arkeologiska källmaterialet, utan också gett möjlighet att följa framväxten av det landskap som senare kom att utgöra den medeltida centralbygden i Vårgårda.

Källförteckning

Litterära källor

Artursson, M. 2005. Böndernas hus. I: Carlie, A. (red.). *Järnålder vid Öresund Band 1. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan*. Riksantikvarieämbetet, UV Syd. Lund.

Artursson, M. 2009. *Bebyggelse och samhällsstruktur. Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300–500 f. Kr*. RAÄ UV Skrifter no 73. GOTHARC Serie B. Gothenburg Archaeological Thesis no 52. Lund.

Aspeborg, H. 2026. *Settlement and landscape around Uppåkra, Scania: 500 BC–AD 1050. An analytical synthesis.* Acta Archaeologica Lundensia Series Prima in 4° No 38. Lunds universitet. Lund.

Bengtsson, L., Lindman, G., Lönn, M & Regnell, M. 2006. *Forntida jordbruk på Vårgårdaåsen. Västergötland, Kullings-Skövde, Kv. Hallonet, RAÄ 54*. UV Väst Rapport 2006:19.

Berglund, A., Axelsson, C. & Vretemark, M. 2005. *Esketorp – samhällen från äldre järnålder och tidig medeltid i Skövdes utkant. Arkeologisk undersökning 2002 inför ny sträckning av väg 26, trafikplats Segerstorp, Skövde socken, Raä 43 och 148*. Västergötlands museum rapport 2005:12.

Borna-Ahlkvist, H. 2002. *Hällristarnas hem. Gårdsbebyggelse och struktur i Pryssgården under bronsålder*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 42. Stockholm.

Carlie, A. & Artursson, M. 2005. Böndernas gårdar. I: Carlie, A. (red.). *Järnålder vid Öresund Band 1. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan*. Riksantikvarieämbetet, UV Syd. Lund.

Carlie, L. 1999. *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°. No. 29. Lund.

Carlie, L. 2014. *Kårarp och grannarna – förändringar i järnålders bebyggelsen kring dagens Halmstad.* Utskrift 14. Kulturmiljö Halland.

Ethelberg P. 2003. Gården og landsbyen I jernalder og vikingetid (500 f.Kr. – 1000 e.Kr.). I: Ethelberg, P., Hardt, N., Poulsen, B. och Sørensen, A. B. (red.). *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid och middelalder*. Haderslev Museum Historisk Samfund for Sønderjylland. Haderslev, s.123–374.

Fallgren. J-H. 2006. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200–1300 e Kr*. Aun 35. Uppsala.

Friman, B. *Dalköpinge, L2021:1111.* Arkeologisk rapport i manus.

Hambro Mikkelsen, P. & Nørbach, L. C. 2003. *Drengsted: bebyggelse, jernproduktion og agerbrug i yngre romersk og ældre germansk jernalder*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 43. Højbjerg.

Hansson, K. & Celin, U. 2006. *Citytunnelprojektet : Lockarp - delområde 6 : rapport över arkeologisk slutundersökning*. Malmö Kulturmiljö. Rapport Nr 43.

Heimer, O. 2006. *Öresundsförbindelsen. Södra Sallerup 15B, D-E: rapport över arkeologisk slutundersökning*. Malmö kulturmiljö. Malmö.

Hellgren, M. 2023. *Förundersökning av en järnåldersboplats. Arkeologisk förundersökning. L1960:6533, L1960:6543, Skövde 2:4, 4:1, Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun*. Göta Arkeologi rapport 2023:11.

Hellgren, M. 2024. *Boplatslämningar i Hoberg. Arkeologisk förundersökning. L1959:4764, Hoberg 6:21 och 6:24, Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun*. Göta Arkeologi rapport 2024:13.

Hvass, S., 1988. Jernalderens bebyggelse. I: Mortensen, P. och Rasmussen, B.M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark, 1. Jernalderens stammesamfund*. Århus: Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII, 53–92.

Isendahl, C. 1997. Förhistorisk järnhantering i nordvästra Skåne. En studie med utgångspunkt från den vendeltida boplatsen i Haglekulla. I: Karsten, P (red.). *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 22.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026a. *L1959:2507 inom Hoberg 3:2 Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk förundersökning och arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:2.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026b. *Bebyggelseutveckling under järnåldern i Vårgårda. L1959:2538, L1959:2539, L1959:2561, L1959:4610, L1964:9224, L1965:5079 samt L2019:624 inom Degrabo 2:4 m.fl., Kullings-Skövde socken och Tumberg socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:5.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026c. *Boplatser och bosättningsmönster under järnåldern i Vårgårda. L1959:4578, L2019:6257, L1959:4579, L2020:11111, L1959:4547, L1959:4546, L2020:11109, L1959:4635, L2020:11110 samt L1959:4664 inom Lund 1:4, Saxtorp 1:7, Lund 1:6 och Fötene 3:4, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:6.

Karlsson, S. 2020. *Gårdar i Vårgårda. Arkeologiska undersökningar. RAÄ 84/L1959:4764, L2020:2452, L2020:2454. Fastighet Hoberg 6:21 m.fl. Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun*. Lödöse museum/ Förvaltningen för kulturutveckling KU Arkeologisk rapport 2020:2.

Karlsson, S. 2022. *Hus i Hoberg. Arkeologisk undersökning. L2018:5109, L2018:5110, L2020:2452, Hoberg 9:3 och Hoberg 9:21. Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun*. Kulturmiljö, Förvaltningen för kulturutveckling KU Arkeologisk rapport 2022:6.

Karlsson, S. 2026. Cirkulära byggnadskonstruktioner i Västsverige från neolitikum till järnålder. Potential och praktik i uppdragsarkeologiskt material från Västsverige. I: Johansson, T. och Karlsson. S. *Vårgårdas förhistoria. Arkeologiska studier av en västgötsk bygd.* Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ publikation nr. 5. Göteborg 2026.

Karlsson, S., Ragnesten, U. & Westblom, J. 2012. *Bebyggelsekomplex med hallbyggnad. Fornlämning Raä 22:1, Ytterby socken, Bohuslän. Grävsäsongen 2011*. Gotarc Serie D Arkeologiska rapporter No 104. Göteborg, 27-58.

Larsson, R. 1998. *Att bo i munkarnas Ljungby. En boplatsundersökning från Munka-Ljungby i nordvästra Skåne. Skåne, Munka-Ljungby sn, Folkhögskolan 1. 1993–1994*. Riksantikvarieämbetet. UV Syd Rapport 1997:62.

Lega, J. 2021. *Hus, härdar och lerkulor från yngre bronsålder i Fagrabo. Fagrabo 1:2, 1:3 m.fl. Tumberg socken, Vårgårda kommun.* Arkeologisk förundersökning. Kulturmiljö, Förvaltningen för kulturutveckling. KU Arkeologisk rapport 2021:8.

Løken, T. 2020. *Bronze Age and Early Iron Age house and settlement development at Forsandmoen, south-western Norway*. AmS-Skrifter 28. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. Stavanger.

Munkenberg, B-A. 1994. *Grophus och gropar. Arkeologisk undersökning av kv. Trädgårds-mästaren, Kullings-Skövde socken, fornlämning 15, Västergötland*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska resultat. UV Väst rapport 1994:19. Kungsbacka.

Nieminen, J. & Andersson, J. 2024. *Gårdsmiljöer och aktivitetsytor – boplats från sten-, brons- och järnålder. Arkeologisk undersökning. Västra Götaland län, Bohuslän, Göteborgs kommun, Torslanda socken, fastighet Sörred 15:3, fornlämning L1960:2358*. Rapport 2024:75.

Nordin, P. 2014a. *Gårdar från äldre järnålder på Sörreds utmark. Bebyggelselämningar från yngre sten-, brons- och järnålder på södra Hisingen, Västra Götalands län, Bohuslän, Göteborg, Björlanda socken, Sörred 7:3, Björlanda 602 och 603*. Arkeologisk undersökning. UV rapport 2014:23.

Nordin, P. 2014b. *Strategiska bosättningar vid Syrahålasundet. Avtrycken efter sju långhus från yngre stenålder och sex hus från brons- och järnålder på södra Hisingen i Göteborg. Västra Götalands län, Bohuslän, Göteborgs kommun, Björlanda socken, Arendal 1:117, Björlanda 377, 621, 622 och 623*. Arkeologisk undersökning. UV rapport 2014:153.

Norrman, M. 2005. *Inför ny sträckning av väg 26 förbifart Skultorp. Förhistoriska boplatslämningar vid Österhög, raä nr 106, Sjogerstad socken, Skövde kommun, Västergötland*. Arkeologisk undersökning 2002. Västergötlands museum rapport 2005:13.

Nyqvist, R. Manus. *Hallerna 1990–1992.* Teknisk rapport över fornlämningarna inom undersökningsområdena 1,5 och 21.

Sarnäs, A. & Engström, T. 2006. *Öresundsförbindelsen Lockarp 7H & Bageritomten*. Malmö Kulturmiljö. Rapport Nr 19.

Ulväng, G. 1992. *Mälardalens hustyper En studie av hustyper i Mälardalen under sten, brons och järnålder*. C-uppsats. Institutionen för arkeologi, Uppsala universitet.

Zimmermann, W.H. 1998. Pfosten, Ständer und Schwellen und der Übergang vom Pfosten zum Ständerbau. Eine Studie zu Innovation und Beharrung im Hausbau. Zu Konstruktion und Haltbarkeit prähistorischer bis neuzeitlicher Holzbauten von den Nord- und Ostseeländern bis zu den Alpen. *Probleme der Küstenforschung im Südlichen Nordseegebiet, Band 25*. Wilhelmshaven/Oldenburg.

Åberg, J. 2010. *Boplatser och skärvstenshög. Lämningar från neolitikum, bronsålder och järnålder i Ullstorpsområdet. Arkeologisk slutundersökning. Kareby 131, 136 och 137, Ullstorp 1:3 m.fl., Kareby socken, Kungälvs kommun*. Bohusläns museum rapport 2010:34.

Cirkulära byggnadskonstruktioner i Västsverige från neolitikum till järnålder

Typologi, kronologi och funktion

Simon Karlsson *Göta Arkeologi*

Abstract

Denna artikel behandlar cirkulära byggnadskonstruktioner från Bohuslän, Halland och Västergötland daterade från neolitikum till vendeltid. Genom en jämförande analys av konstruktion, kronologi och rumsligt sammanhang undersöks deras relation till västeuropeiska timber circles samt nordtyska och nederländska rutenberg- och diemenkonstruktioner. Studien visar att de västsvenska rundhusen inte utgör en enhetlig byggnadstyp utan representerar flera olika konstruktions- och funktionskategorier. Vissa byggnader kan tolkas som ekonomibyggnader för förvaring eller boskapshållning, medan andra förefaller ha haft mer specialiserade eller rituella funktioner.

Resultaten visar också att cirkulära byggnader förekommer under stora delar av förhistorien, men utan att bilda en obruten byggnadstradition. I stället framträder en mångfacetterad grupp konstruktioner vars gemensamma nämnare främst är den cirkulära planformen.

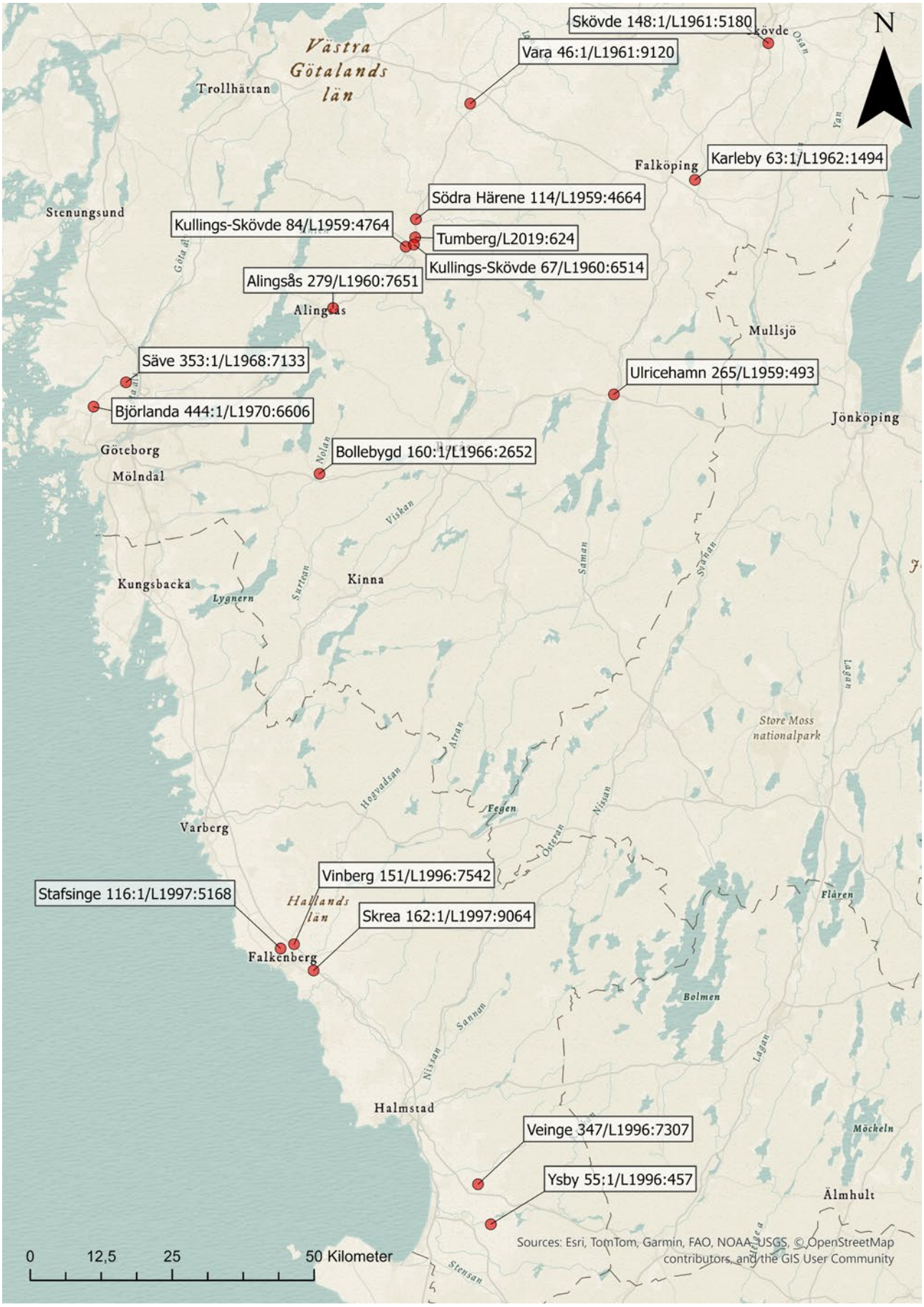
Inledning

När man talar om förhistoriska byggnadslämningar i det skandinaviska arkeologiska materialet är långhuset den helt dominerande hustypen. Andra byggnadstyper som förekommer relativt frekvent är fyrstolpshus och grophus. Betydligt mer ovanliga är byggnader med rund eller närmast cirkulär grundplan. Sådana konstruktioner har endast påträffats i ett begränsat antal fall i Skandinavien och har ofta behandlats som särpräglade eller svårtolkade företeelser. Samtidigt visar fynd från framför allt Danmark, Nordtyskland och Nederländerna att runda byggnadskonstruktioner förekommit under stora delar av förhistorisk tid och i flera olika funktionella sammanhang (Ethelberg 2003:150–154; Hambro Mikkelsen & Nørbach 2003:34–36; Zimmermann 1991).

Under de senaste två decennierna har ett flertal runda byggnadskonstruktioner identifierats i Bohuslän, Halland och Västergötland. Särskilt undersökningarna inom ramen för E20-projektet i Vårgårdaområdet har bidragit med flera nya exempel. När ett runt hus undersöktes vid Kullings-Skövde 67 år 2006 uppfattades det initialt som en ovanlig och svårtolkad lämning (Hellgren 2007). Efter senare undersökningar av likartade konstruktioner vid bland annat L2019:624 i Tumberg socken och Kullings-Skövde 84/ L1959:4764 framstod det dock allt tydligare att det rörde sig om en återkommande byggnadstyp snarare än en enstaka avvikelse. De västsvenska exemplen uppvisar samtidigt betydande variation beträffande storlek, väggkonstruktion, inre stolpsättning och kronologi, vilket antyder att ”rundhus” snarare bör förstås som en samlingskategori för flera olika typer av byggnader än som en enhetlig hustyp.

Trots att flera av konstruktionerna tidigare publicerats i rapportform har någon samlad genomgång av det västsvenska materialet ännu inte gjorts. Materialet är dessutom ofta svårt att identifiera i fält. Små cirkulära konstruktioner med glest satta stolpar riskerar lätt att ”drunkna” i stolphålsintensiva miljöer, särskilt på större boplatser där anläggningskoncentrationerna är omfattande. Samtidigt föreligger en motsatt risk där slumpmässiga stolphålskoncentrationer alltför lätt kan sammanföras till cirkulära konstruktioner. Frågan om identifiering och definition utgör därför en central metodologisk aspekt i studiet av denna typ av lämningar.

Syftet med denna artikel är att sammanställa och analysera de idag kända runda byggnadskonstruktionerna från Västergötland, Bohuslän och Halland samt att diskutera deras typologi, kronologi och möjliga funktioner i relation till det övriga förhistoriska byggnadsbeståndet. Studien omfattar cirkulära och ovala byggnadskonstruktioner daterade från neolitikum till yngre järnålder. Den kronologiska avgränsningen har valts för att avgränsa studien mot de mesolitiska hyddkonstruktioner som utgör ett omfattande och delvis separat forskningsfält. Artikeln behandlar sammanlagt 21 byggnader från 17 lokaler (figur 1). Tyngdpunkten ligger på det västsvenska materialet, men jämförande utblickar görs även mot Danmark, Norge och delar av norra Europa där liknande konstruktioner är bättre kända sedan tidigare.

Figur 1. Karta över samtliga 17 omnämnda fornlämningar från Bohuslän, Halland och Västergötland. Utdrag ur ESRI Baskartor och KMR.

Ett centralt mål är också att diskutera hur dessa byggnader förhåller sig till den dominerande långhustraditionen i Skandinavien. De flesta av de västsvenska rundhusen framstår inte som egentliga bostadshus utan tycks snarare ha fungerat som ekonomibyggnader, specialiserade funktionsbyggnader eller konstruktioner med mer tillfälliga och perifera funktioner. Samtidigt finns exempel där rituella eller symboliska aspekter inte helt kan uteslutas. Det är därför sannolikt att byggnader med rund grundplan haft flera olika funktioner beroende på tid, region och social kontext. För att sätta det västsvenska materialet i ett vidare sammanhang följer nedan en översikt över tidigare forskning kring cirkulära byggnadskonstruktioner i Skandinavien och nordvästra Europa.

Tidigare forskning och europeiska paralleller

Runda och ovala byggnadskonstruktioner är kända från stora delar av Europa och förekommer under flera olika förhistoriska perioder. Fenomenet uppträder dock i skilda regionala och kronologiska sammanhang och byggnadernas funktion, konstruktion och sociala betydelse varierar avsevärt mellan olika områden. I vissa regioner, såsom Storbritannien och Irland, utgör rundhuset den dominerande bostadstraditionen under stora delar av brons- och järnåldern, medan konstruktionerna i andra områden främst förekommer som mindre ekonomibyggnader eller specialiserade funktionsbyggnader.

I Skandinavien är runda byggnadskonstruktioner relativt ovanliga och förekommer huvudsakligen i de sydvästra delarna. Den tidigare forskningen har ofta behandlat konstruktionerna utifrån regionala perspektiv och någon samlad genomgång av det västsvenska materialet har hittills saknats. För att kunna diskutera de västsvenska exemplens funktion och kontext krävs därför en översikt över hur liknande byggnader tidigare tolkats i olika delar av norra Europa.

Storbritannien och Irland

I Storbritannien och Irland utgjorde rundhuset den dominerande bostadsformen under stora delar av brons- och järnålder (Harding 2009). De brittiska rundhusen är ofta större än de skandinaviska exemplen och förekommer som centrala byggnader inom gårdar och större bebyggelsemiljöer. Detta skiljer sig tydligt från Skandinavien där långhuset varit den dominerande byggnadstypen under motsvarande period. De västsvenska rundhusen bör därför inte förstås som uttryck för samma byggnadstradition utan snarare som perifera och funktionellt varierande konstruktioner inom ett långhusdominerat landskap. På de brittiska öarna förekommer samtidigt en lång tradition av cirkulära träkonstruktioner, så kallade *timber circles*, vilka huvudsakligen dateras till neolitikum och äldre bronsålder (Gibson 2005). Till skillnad från de nordtyska och sydskandinaviska småbyggnaderna har dessa anläggningar vanligen tolkats som monumentala eller rituella konstruktioner snarare än agrara ekonomibyggnader. I vissa fall har dock gränsen mellan byggnad, inhägnad och öppen stolpkonstruktion varit oklar, och diskussionen kring funktion och användning har därför uppvisat flera paralleller till den sydskandinaviska forskningen kring kulthus, timber circles och cirkulära specialbyggnader (De Lorenzi Turner 2025:27ff, 148ff).

Tyskland och Nederländerna

Runda och ovala byggnadskonstruktioner har uppmärksammats på flera håll i Nordtyskland och Nederländerna där de ofta tolkats som olika typer av agrara ekonomibyggnader. I den tyska forskningen har särskilt begreppen *rutenberg* och *diemen* använts för att beskriva stolpburna konstruktioner avsedda för lagring och torkning av hö, halm och otröskad säd (Zimmermann 1991). Forskningen bygger på såväl arkeologiska lämningar som historiska och etnologiska uppgifter, där flera byggnadstyper varit i bruk långt in i historisk tid (se figur 2–4).

Zimmermann framhåller samtidigt att begreppen rutenberg och diemen inte bör betraktas som synonyma. Medan rutenberg vanligen beskrivs som stolpburna konstruktioner med mer utvecklade taköverbyggnader och ibland höj- och sänkbara tak, tycks diemen snarare ha utgjort enklare lagringskonstruktioner med mindre utvecklad överbyggnad (a.a.:72–76). Han betonar även att den arkeologiska identifieringen är problematisk då olika konstruktionstyper ofta uppvisar likartade grundplaner och stolpsättningar.

Det nordtyska och nederländska materialet uppvisar stor variation beträffande både konstruktion och planform (se figur 5). Runda och ovala konstruktioner förekommer parallellt med mer månghörniga stolpkonfigurationer, och vissa byggnader har centrala mittstolpar eller inre stolpkonstruktioner som sannolikt fungerat som stöd för tak eller upphöjda lagringsplattformar. Flera av konstruktionerna förefaller dessutom ha saknat egentliga väggar och i stället bestått av stolpburna taköverbyggnader.

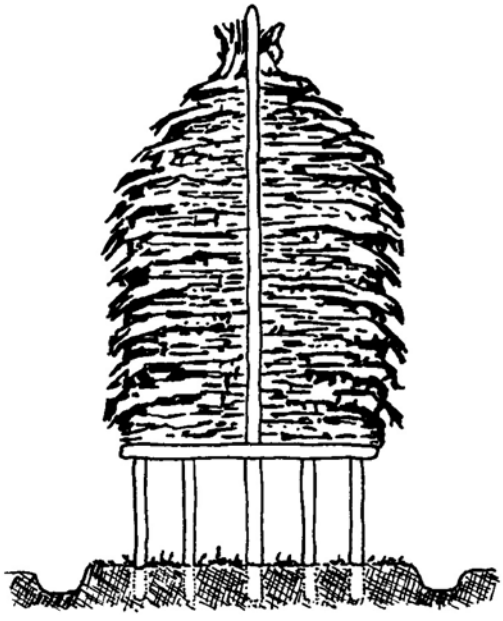
Zimmermann diskuterar även frågor kring byggnadernas hållbarhet och stolparnas livslängd i relation till äldre forskning av bland andra Finder (1922). I de historiska rutenbergkonstruktionerna användes ursprungligen endast ekstolpar, men från 1800-talet även gran. Ekstolparna ruttnade efter cirka 30 år medan granstolparna ruttnade redan efter omkring 6 år (a.a.:279).

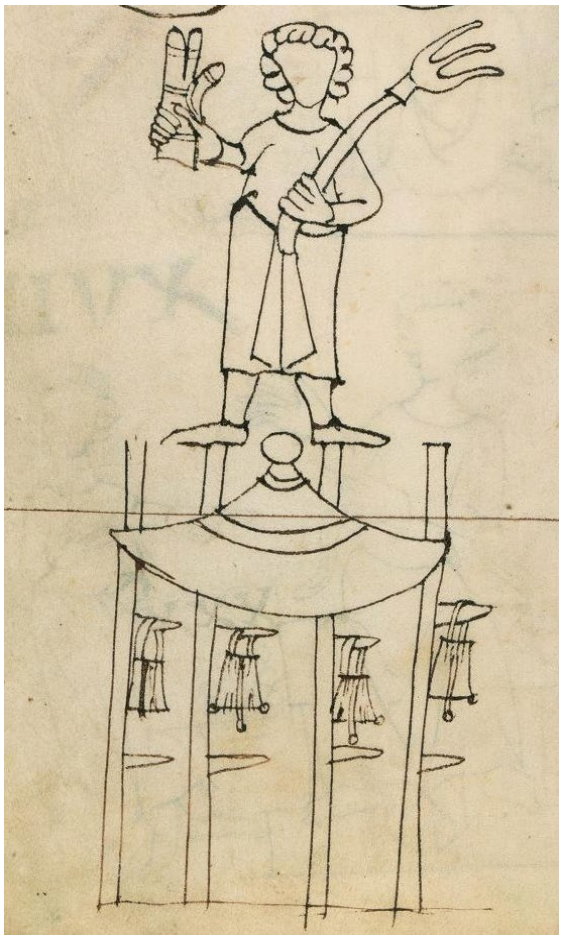

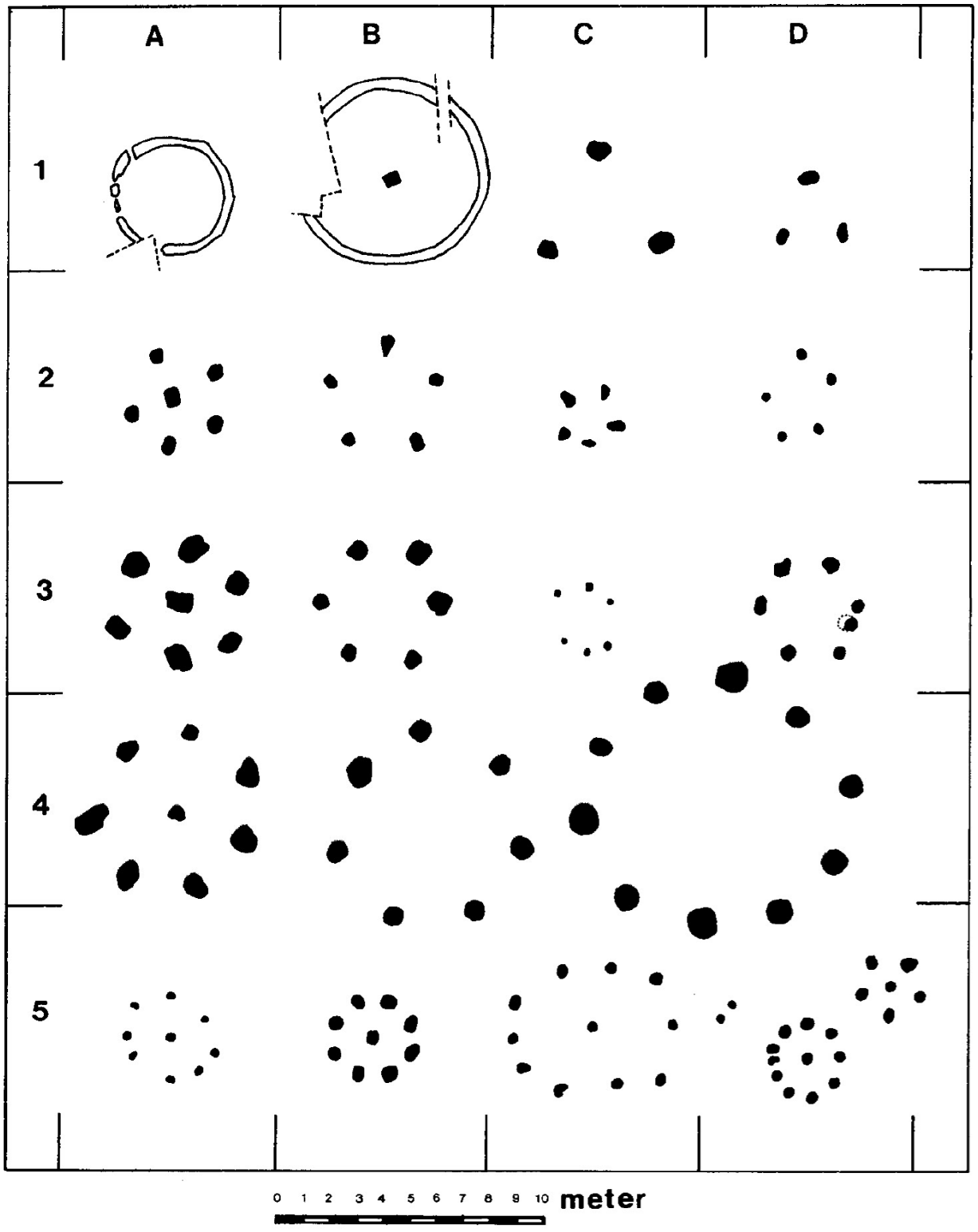
Figur 2 (ovan och till höger). Två fotografier och en teckning av tyska rutenberg-konstruktioner. A: Sexstolpig rutenberg från Kirchwerder, Vierlande. B: Fyrstolpig rutenberg från Varel-Seghorn. C: Femstolpig rutenberg från Melchior Lorichs Elbekarta från 1568 (efter Zimmerman 1991).

Figur 3 (ovan). Genomskärning av en diemen-konstruktion med mittstolpe och ringdike (efter Zimmerman 1991).

Figur 4 (t.h.). Medeltida avbildning av en rutenberg-konstruktion. Detalj från Oldenburger Sachsenspiegel från 1336 (https://de.wikipedia.org/wiki/Rutenberg_(Landwirtschaft)#/media/Datei:Rutenberg_Sachsenspiegel_LR_III_45_8.jpg).

Figur 5. Undersökta diemen- (1 A-B) och rutenberg-konstruktioner (övriga) från Tyskland och Nederländerna (efter Zimmerman 1991).

Zimmermanns genomgång visar samtidigt att rutenbergkonstruktioner sannolikt haft ett betydande kronologiskt djup och inte enbart utgjort ett historiskt eller medeltida fenomen. Enligt honom finns sådana byggnader säkert belagda från romersk järnålder och framåt, men flera äldre exempel antyder att konstruktionsprincipen kan ha förekommit redan under äldre bronsålder och möjligen ännu tidigare. Särskilt intressanta är de tre ovala stolpkonstruktionerna från Vasse i Nederländerna, daterade till äldre bronsålder, vilka Zimmermann menar möjligen kan representera tidiga former av rutenberg. Samtidigt framhåller han att identifieringen ofta är problematisk eftersom byggnadstyperna uppvisar stor variation och sällan kan knytas till entydiga funktioner.

Zimmermann betonar också att rutenberg inte nödvändigtvis varit begränsade till de mer komplexa konstruktioner som är kända från historisk tid. Tvärtom menar han att enklare former med färre stolpar sannolikt varit vanligare än vad det arkeologiska materialet antyder, men att dessa ofta är svåra att identifiera vid undersökningar. Detta gäller särskilt konstruktioner med tre eller fyra stolpar, vilka lätt kan sammanblandas med små stolpburna förrådshus. Han lyfter därför fram den nära relationen mellan rutenberg och fyrstolpshus och menar att de i många fall är svåra att skilja åt enbart utifrån grundplanen. Enligt Zimmermann är det till och med möjligt att den vanligaste formen av rutenberg under förhistorisk tid i praktiken döljer sig bland de många fyrstolpskonstruktioner som är kända från norra Europa.

Danmark

I den danska forskningen har små cirkulära och stolpburna konstruktioner länge diskuterats inom ramen för fyrstolpsanläggningar, *staklader*, *hjelme* och olika typer av ekonomibyggnader. Särskilt i Jylland och Schleswig har omfattande undersökningar visat att mindre stolpburna konstruktioner utgör en mycket vanlig anläggningstyp från yngre bronsålder och järnålder. Flera forskare har samtidigt påpekat att dessa konstruktioner uppvisar betydande variation beträffande storlek, planform och stolpsättning, vilket försvårar tydliga typologiska avgränsningar (Ethelberg 2003:148–153).

I den danska diskussionen har särskilt relationen mellan fyrstolpsanläggningar och de nordtyska begreppen rutenberg och diemen varit betydelsefull. Med hänvisning till Zimmermann (1991) framhålls att flera små stolpburna konstruktioner sannolikt fungerat som olika former av lagrings- och torkanläggningar för hö, halm och säd. I den nordiska litteraturen förekommer även begreppet hjälm eller danska hjelm, vilket syftar på stolpburna hässje- eller lagringskonstruktioner för hö och säd. Zimmermann påpekar att termen även har spridning i Sverige, vilket antyder att liknande konstruktioner och agrara byggnadstraditioner haft en vidare nordisk utbredning än vad som tidigare ofta uppmärksammats (Rietz 1962–1967:280; Zimmermann 1991:82–84).

Konstruktionerna har ofta bestått av fyra till sex stolpar, ibland med centralt placerade mittstolpar, och i vissa fall omgivits av rännor (Ethelberg 2003:152). Samtidigt betonas att dessa byggnader ofta saknat egentliga väggar och snarare bör förstås som öppna eller halvöppna takkonstruktioner. Ethelberg framhåller dessutom att fyrstolpsanläggningar, staklader, hjelme, rutenberg och diemen i många fall uppvisar mycket likartade arkeologiska lämningar och därför kan vara svåra eller omöjliga att skilja åt enbart utifrån grundplaner och stolpsättningar (a.a.:153–154). Särskilt problematiska är konstruktioner där endast stolphål eller ringrännor återstår och där eventuella vägglinjer saknas. Det har därför föreslagits att vissa av de många fyrstolpsanläggningar som identifierats i Sydskandinavien i själva verket kan representera olika former av rutenberg eller diemen snarare än egentliga förrådshus eller mindre byggnader i traditionell mening.

Flera danska forskare har även framhållit att dessa konstruktionstyper haft ett betydande kronologiskt djup. Ringrännor och stolpkretsar som möjligen kan kopplas till diemen-liknande konstruktioner förekommer redan under äldre bronsålder och fortsätter därefter genom järnåldern (a.a.:152–153). Samtidigt varierar anläggningarnas placering i landskapet. Vissa förekommer i direkt anslutning till gårdsmiljöer medan andra snarare återfinns i mer perifera aktivitetsområden eller agrara utmarker. Detta har tolkats som att konstruktionerna kan ha fyllt flera olika funktioner beroende på sammanhang och lokal ekonomi (a.a.:154).

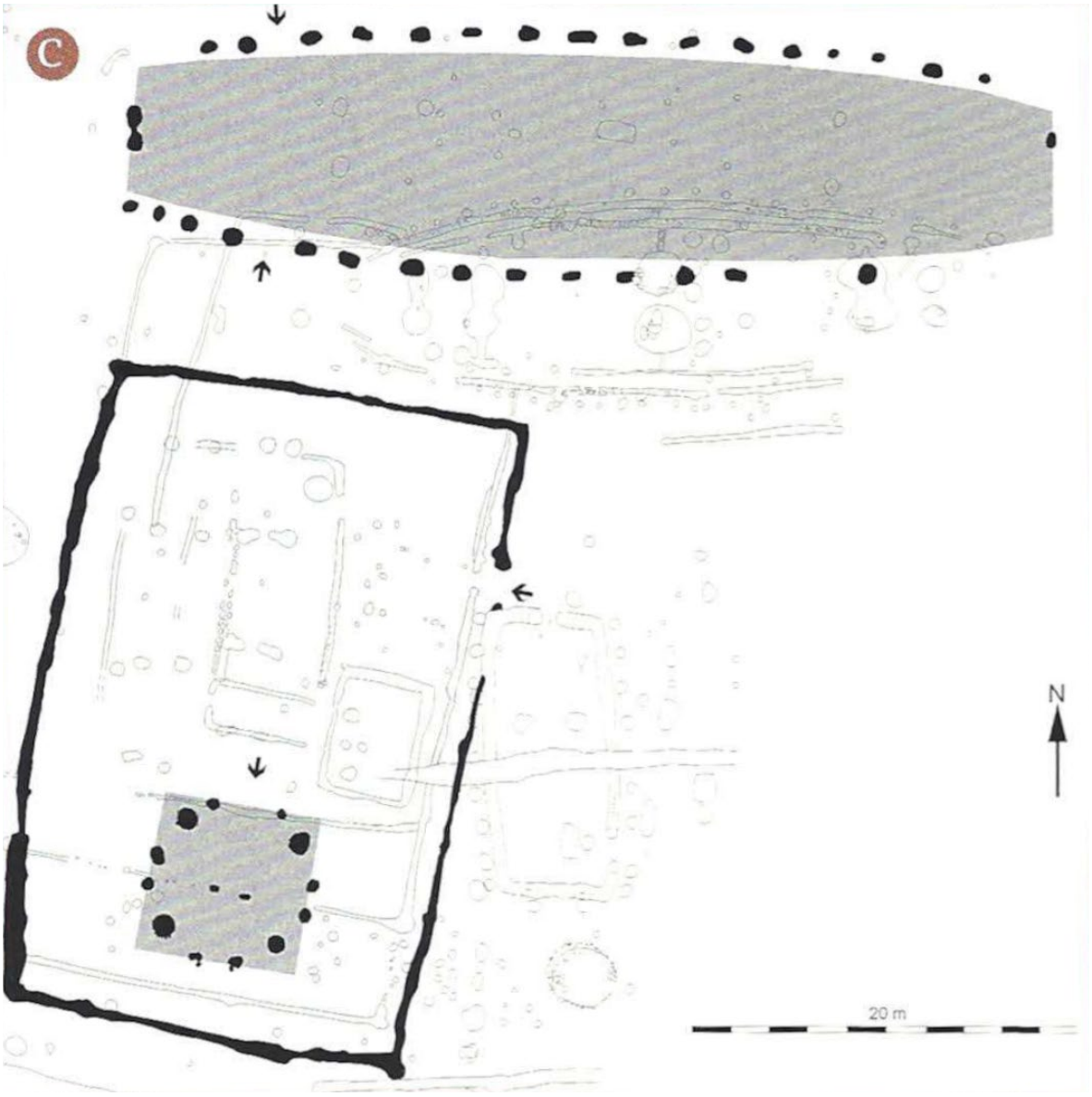
Parallellt med diskussionen kring agrara ekonomibyggnader har delar av det danska materialet även tolkats i mer ritualiserande termer. Särskilt gäller detta de neolitiska stolpkretsar och cirkulära konstruktioner som undersökts på Bornholm och andra delar av Danmark (Nielsen & Nielsen 2020; 2022). Till skillnad från de järnålderskonstruktioner som diskuterats ovan dateras dessa anläggningar huvudsakligen till tidigneolitikum och mellanneolitikum och ingår ofta i monumentala eller ceremoniella sammanhang.

Dessa neolitiska lämningar kännetecknas vanligen av cirkulära stolpkretsar, centrala stolpar, ringrännor och depositioner av exempelvis keramik, flinta och brända föremål i stolphål och anläggningar. I flera fall har konstruktionerna dessutom haft nära relation till palissader, inhägnader och andra monumentala strukturer. Detta har lett till att de ofta tolkats som kulthus eller ceremoniella byggnader snarare än ekonomiska konstruktioner (Nielsen & Nielsen 2020; 2022).

Samtidigt har flera forskare påpekat att gränsen mellan byggnad, monument och öppen stolpkonstruktion ofta är svår att upprätthålla arkeologiskt. De Lorenzi Turner framhåller exempelvis att sydskandinaviska *timber circles* uppvisar betydande variation beträffande storlek, rumslig organisation och grad av avgränsning, där vissa konstruktioner snarare förefaller ha utgjort öppna eller halvöppna stolpkretsar än egentliga husbyggnader (De Lorenzi Turner 2025:148ff).

Diskussionen har samtidigt knutits till den bredare nordvästeuropeiska forskningen kring timber circles och monumentala träkonstruktioner, särskilt från de brittiska öarna. De brittiska exemplen skiljer sig dock ofta från de sydskandinaviska genom betydligt större dimensioner och mer monumentala uttryck. Anläggningar som Woodhenge och The Sanctuary omfattar flera koncentriska stolpkretsar och har vanligen tolkats som ceremoniella eller monumentala anläggningar snarare än som bostads- eller ekonomibyggnader (Gibson 2005). Flera sydskandinaviska cirkulära konstruktioner har tolkats på olika sätt beroende på sammanhang. Anläggningar i boplatsmiljö har ofta uppfattats som hus eller ekonomibyggnader, medan konstruktioner i anslutning till palissader och andra monumentala anläggningar oftare förknippats med rituella aktiviteter (jfr De Lorenzi Turner 2025).

De Lorenzi Turner betonar därmed att timber circles inte bör förstås som en enhetlig byggnadstyp med en bestämd funktion, utan snarare som en varierande kategori av cirkulära träkonstruktioner vars betydelse och användning varit starkt kontextberoende (a.a.:148) Det bör också nämnas att det från vikingatid finns exempel på cirkulära byggnader med tydlig rituell funktion i Danmark. Vid stormannakomplexet i Tissø har ett inhägnat kultområde med hallbyggnad och särskild kultbyggnad tolkats som en central plats för ceremoniella aktiviteter (Jørgensen 2002; 2013) (se figur 6). I en av anläggningens faser har kultbyggnaden haft cirkulär form, vilket visar att runda eller avvikande byggnadsformer återkommer i skilda kontexter från neolitikum till vikingatid och förekommer såväl i monumentala och rituella sammanhang som i agrara miljöer.

Figur 6. Cirkulär byggnadskonstruktion från Tissø på Själland. Planen visar stormannakomplexets fas 3, cirka 800–900-tal e.Kr. (Jørgensen 2013).

Norge

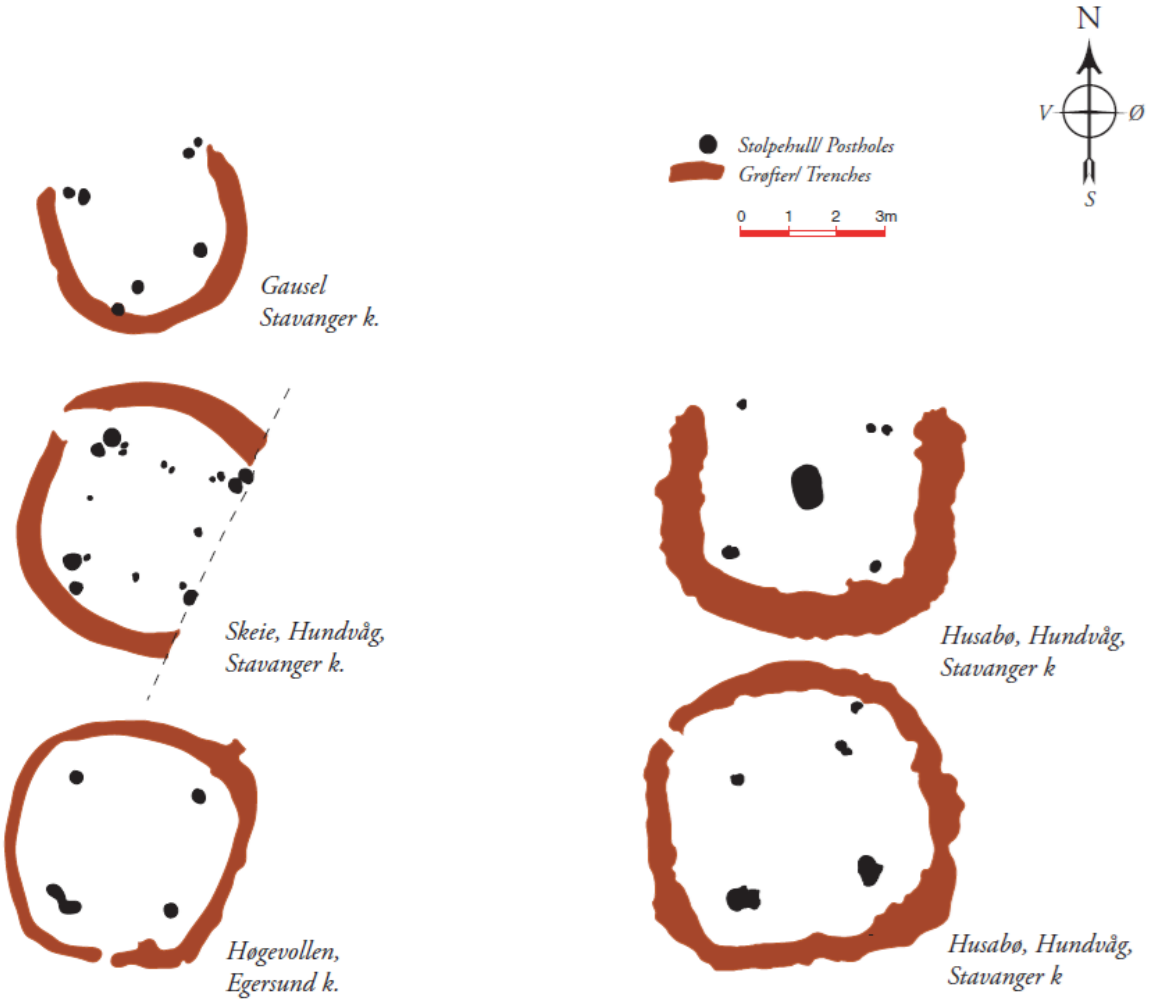
Även i Norge har mindre cirkulära byggnader uppmärksammats i samband med undersökningar av järnålders- och vikingatida gårdsmiljöer. Särskilt viktiga är byggnader från Skeie och Husabø på Hundvåg i Rogaland, vilka tidigare publicerats i samband med undersökningar av järnålders- och vikingatida gårdsmiljöer (Skare 1998; Aakvik 2001; Meling 2017) (se figur 7).

Vid Skeie undersöktes ett cirkulärt hus, Hus XIX, daterat till sen vendeltid. Byggnaden var omkring 6 meter i diameter och bestod av en cirkulär vägg- eller ringränna kombinerad med fyra inre stolpar. Centralt i byggnaden fanns dessutom en större sten (Meling 2017:161–162). Fynd av slagg i ett av stolphålen har lett till att byggnaden i åtminstone en fas tolkats som smedja eller hantverksbyggnad, men dess avvikande planform och placering har samtidigt gjort funktionen osäker (a.a.).

Ett liknande cirkulärt hus undersöktes vid Husabø på Hundvåg. Även denna byggnad uppvisade cirkulär planform i kombination med en inre fyrstolpsliknande konstruktion och hade en diameter på omkring 5,5–6 meter (Aakvik 2001; Meling 2017:89). Konstruktionerna skiljer sig därmed från ordinära långhus och framstår snarare som mindre specialbyggnader med särskild funktion.

Gemensamt för de norska exemplen är att de kombinerar cirkulär planform med inre bärande stolpkonstruktioner och ringformiga rännor. Detta är särskilt intressant då liknande drag även förekommer i det sydskandinaviska materialet samt i diskussionen kring nordtyska rutenberg och diemen. De norska byggnaderna visar samtidigt att cirkulära specialbyggnader med centrala konstruktionselement förekommer även under yngre järnålder och vendeltid och därmed inte enbart är knutna till neolitiska monument eller agrara byggnadstraditioner från bronsålder och äldre järnålder.

Samtidigt illustrerar materialet de tolkningsproblem som omger denna typ av konstruktioner. Ringrännor och cirkulära väggdiken behöver inte nödvändigtvis

Figur 7. Byggnader med rundväggränna från Rogaland i Norge. Efter Ragnar L. Børsheim (Lillehammer 2005:146).

representera slutna väggbyggnader, och relationen mellan vägg, takbärande stolpar och öppna konstruktioner är i flera fall oklar. De norska exemplen visar därmed att gränsen mellan rundhus, ekonomibyggnader och olika typer av specialbyggnader ofta är svår att upprätthålla arkeologiskt.

Sverige

I Sverige har cirkulära byggnadskonstruktioner endast i begränsad omfattning behandlats som en sammanhållen byggnadskategori. Materialet har huvudsakligen diskuterats inom ramen för enskilda undersökningar och någon samlad syntes över svenska rundhus eller cirkulära specialbyggnader har hittills saknats. Det begränsade forskningsläget framgår tydligt av den nationella syntesen *Hus och gård i det förurbana samhället* från 1995, där endast ett runt hus upptogs i katalogdelen, nämligen byggnaden från Ysby i Halland undersökt 1991 (Kyhlberg, Göthberg & Vinberg 1995:120). Konstruktionen kom länge att framstå som en i stort sett isolerad företeelse i det svenska materialet.

Under 2000-talet började även mindre och avvikande byggnadstyper från äldre järnålder uppmärksammas i större utsträckning inom svensk boplatsarkeologi. I samband med E4-undersökningarna i Uppland diskuteras i en artikel bland annat kontinentala cirkulära stolpkonstruktioner av typen rutenberg, men konstaterade samtidigt att denna byggnadstyp ännu inte kunnat beläggas i Sverige (Frölund & Schütz 2007:165–166).

Senare undersökningar i Halland, Västergötland och Bohuslän har dock visat att runda byggnader förekommer i större utsträckning än vad det tidigare forskningsläget antydde och att de i vissa fall jämförts med kontinentala förrådsbyggnader från Danmark, Nordtyskland och Nederländerna (Ängeby, Streiffert & Munkeberg 2018:27).

I Skåne har neolitiska cirkulära konstruktioner uppmärksammats i relation till kulthus, monumentala stolpkretsar och andra former av ceremoniella anläggningar (Svensson 2004:228f). I en nyligen publicerad avhandling har David De Lorenzi Turner (2025) behandlat sydskandinaviska timber circles och diskuterat cirkulära träkonstruktioner som ett återkommande neolitiskt fenomen i Sydskandinavien. Här behandlas även de båda byggnadskonstruktioner från Karleby 63 som återkommer i materialet från Västergötland nedan.

Sammantaget visar forskningsläget att cirkulära byggnadskonstruktioner förekommit i flera delar av Sverige och under skilda perioder, men att materialet länge behandlats fragmentariskt och utan någon tydligare sammanhållen forskningsdiskussion.

Material och metod

Materialinsamlingen har huvudsakligen baserats på publicerade undersökningsrapporter och arkeologiska publikationer från Västsverige (tabell 1). Ett stort antal rapporter har genomgåtts i syfte att identifiera möjliga cirkulära byggnadskonstruktioner. I några fall har byggnader som inkluderas i studien inte ursprungligen tolkats som rundhus i rapportmaterialet, utan identifierats genom den föreliggande genomgången av planritningar och anläggningsbeskrivningar. Dessa exempel utgör dock endast en liten del av det samlade materialet.

Tabell 1. Tabell över samtliga omnämnda byggnadslämningar från Bohuslän, Halland och Västergötland.

Landskap	Socken	Fornlämning	Benämning	Form	Storlek	Vägg	Antal mitt-stolpar	^{14}C-datering	Samlad datering	Placering	Rapport
Bohuslän	Björlanda	444/ L1970:6606	-	Rund	4,5x4,4	Gles	-	-	Odat.	Utmark	Kegel 2015
Bohuslän	Säve	353/ L1968:7133	-	U-formad	6,25x4,35	Tät	4	390-205 f.Kr.	ÄFRJÅ	Utmark	Westergaard 2015, 2018
Halland	Skrea	162/ L1997:9064	Rännhus 1	Oval	4,35x3,5	Tät	2	1459-1197 f.Kr.	BÅ II-III	Utmark	Ryberg 2001, 2004
Halland	Stafsinge	116/ L1997:5168	Hus 5	Rund	8,9x8,7	Gles	4	805-540 f.Kr. 800-525 f.Kr.	BÅ V-VI	Gårds-nära	Nicklasson 2001, 2004
Halland	Veinge	347/ L1996:7307	Hus 4	Rund	4,2x4	Tät	1	160 f.Kr.-30 e.Kr. 70-230 e.Kr.	YFRJÄ-ÄRJÅ	Grav-miljö	Tegnehed 2019
Halland	Vinberg	151/ L1996:7542	Hus 4	Oval	4,75x3,7	Tät	2	1125-930 f.Kr.	BÅ III-IV	Utmark	Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019

Halland	Vinberg	151/ L1996:7542	Hus 5	Rund	4,3x3,95	Tät	4	1497-1308 f.Kr. 1397-1216 f.Kr.	BÅ II-III	Utmark	Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019
Halland	Ysby	55/L1996:457	Hus IX	Rund	4,9x4,3	Tät	1	-	FRJÅ-RJÅ	Gårdsnära/ utmark?	Westergaard 1993
Västergötland	Alingsås	279/ L1960:7651	Hus 3*	Rund	4,2x3,95	Gles	-	-	Odat.	Gårdsnära/ utmark?	Hellgren & Karlsson 2017
Västergötland	Bollebygd	160/ L1966:2652	Hus 1	Rund	6,25x6,25	Gles	-	1938-1750 f.Kr. 654-775 e.Kr. 682-884 e.Kr.	VET	Utmark?	Malmberg 2025
Västergötland	Karleby	63/ L1962:1494	Nus norr	Rund	9,5x8,7	Gles	1	-	MN A	Utmark	Sjögren, Axelsson & Vretemark 2019
Västergötland	Karleby	63/ L1962:1494	Hus söder	Rund	9x8,7	Gles	1	-	MN A	Utmark	Sjögren, Axelsson & Vretemark 2019
Västergötland	Kullings-Skövde	67/ L1960:6514	Hus söder	Rund	6x5,8	Gles	-	-	Odat.	Utmark/ gravmiljö	Hellgren 2007
Västergötland	Kullings-Skövde	67/ L1960:6514	Hus norr*	Rund	6x5,5	Gles	-	-	Odat.	Utmark/ gravmiljö	Hellgren 2007
Västergötland	Kullings-Skövde	84/ L1959:4764	Hus III	Rund	5,65x4,8	Gles	1	2029-1878 f.Kr. 2028-1890 f.Kr	SN	Utmark	Hellgren 2024
Västergötland	Skövde	148/ L1961:5180	Hus 176	Rund	13,8x11	Gles	4	-	FRJÅ	Gravmiljö	Berglund, Axelsson & Vretemark 2005
Västergötland	Södra Härene	114/ L1959:4664	Hus 1	C-formad	5,5x4,8	Tät	4	95 f.Kr-110 e.Kr. 60 f.Kr.-225 e.Kr.	YFRJÅ-RJÅ	Utmark	Johansson & Karlsson 2026b
Västergötland	Södra Härene	114/ L1959:4664	Hus 2	Oval	5,7x4,6	Tät	-	7450-7065 f.Kr. 105 f.Kr.-85 e.Kr. 90 f.Kr.-110 e.Kr.	YFRJÅ-ÄRJÅ	Utmark	Johansson & Karlsson 2026b
Västergötland	Tumberg	L2019:624	-	Rund	5,55x4,85	Gles	-	2140-1920 f.Kr. 1740-1515 f.Kr. 1495-1275 f.Kr. 1225-1380 e.Kr. 1260-1390 e.Kr.	SN/ÄBÅ	Utmark	Johansson & Karlsson 2026a
Västergötland	Ulricehamn	265/ L1959:493	Hus 5*	Rund	5,75x5,25	Gles	-	536-644 e.Kr.	FVT-VET	Utmark?	Ängeby 2018
Västergötland	Vara	46/ L1961:9120	-	Rund	3,8x3,8	Tät	-	673 f.Kr-217 e.Kr.	BÅ V-YRJÅ	Utmark	Weiler 1994

* Hus som identifierats i efterhand och ej är definierade i rapporten

I denna studie används begreppet rundhus som en övergripande och praktisk benämning för cirkulära och ovala byggnadskonstruktioner från neolitikum till vikingatid. Materialet uppvisar betydande variation beträffande storlek, konstruktion och kontext och för att möjliggöra jämförelser mellan byggnaderna har ett antal återkommande variabler registrerats och sammanställts i tabellform. Dessa omfattar byggnadens form (rund, oval eller C-formad), storlek (längd och bredd), väggstolparnas täthet (glesa eller tätt ställda), antal mittstolpar, enskilda ^{14}C-dateringar, samlad kronologisk bedömning samt byggnadens placering i relation till övrig bebyggelse och landskap (boplatsnära, utmark eller gravmiljö).

För att erhålla ett så jämförbart material som möjligt har måttuppgifterna inte okritiskt övertagits från rapporterna utan i stället mätts om utifrån planritningar och dokumentation. De mått som används i studien avser genomgående centrum-till-centrum-mått (CC-mått), vilket innebär att vissa avvikelser kan förekomma i förhållande till rapporternas uppgifter där yttermått i vissa fall använts.

Bohuslän

Björlanda 444/L1970:6606

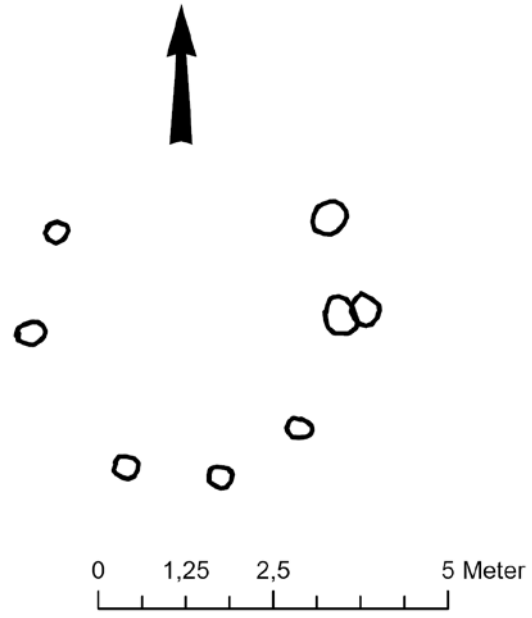
Centralt på boplatsen identifierades en cirka 4,5 × 4,4 meter stor cirkulär byggnad bestående av sju glest ställda stolpar (figur 8). I den nordöstra delen fanns ytterligare ett stolphål placerat tätt intill en av väggstolparna, vilket sannolikt representerar en ersättnings- eller förstärkningsstolpe. Några säkra mittstolpar kunde inte identifieras. Byggnaden låg inom ett område med omfattande förhistorisk aktivitet. Omkring 375 anläggningar dokumenterades, däribland cirka 200 käpphål och 100 stolphål. De många käpphålen bildade två större koncentrationer som omgärdade den centrala delen av boplatsen och har tolkats som rester av hägnader. Mellan dessa koncentrationer låg såväl den runda byggnaden som ett kulturlager rikt på flinta och keramik.

Fosfatanalyser visade förhöjda värden i området mellan hägnaderna och i anslutning till byggnaden. Tillsammans med hägnadssystemen har detta tolkats som spår efter djurhållning. Några direkta ^{14}C-dateringar från själva byggnaden föreligger inte, men fyndmaterialet och dateringar från boplatsen som helhet placerar verksamheten i yngre bronsålder–förromersk järnålder.

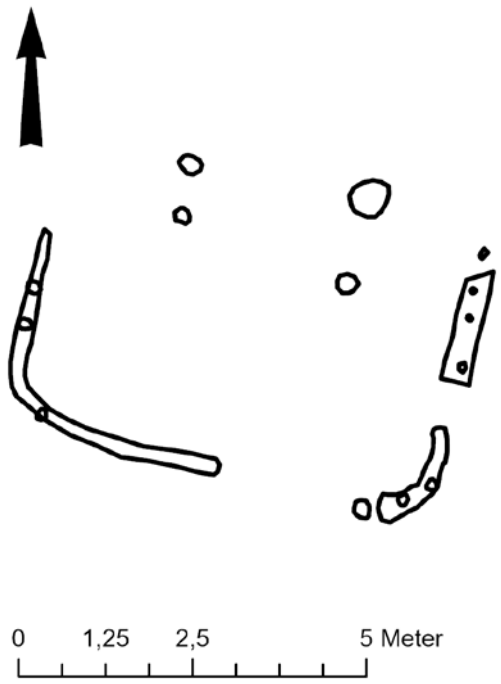
I rapporten tolkades platsen som en återkommande aktivitetsyta snarare än en permanent bosättning. Den runda byggnaden har därför satts i samband med säsongsvis nyttjande av landskapet och en möjlig betes- eller boskapsskötselmiljö.

Säve 353/L1968:7133

Lämningen utgjordes av en cirka 6,25 × 4,35 meter stor konstruktion bestående av en U-formad ränna som omslöt fyra centralt placerade stolphål (Westergaard 2015; 2018) (figur 9). I rännan identifierades

Figur 8. Rund byggnadslämning från Björlanda 444/L1970:6606.

Figur 9. U-formad byggnadslämning från Säve 353/L1968:7133.

dessutom tio mindre stolphål (figur 9). Rännan innehöll bland annat träkol och fragment av bränd lera. Även om Säve formellt sett är U-formad snarare än cirkulär har den inkluderats i materialet då konstruktionen uppvisar tydliga likheter med flera av de övriga byggnaderna.

Ett träkolsprov från rännan ^{14}C-daterades till förromersk järnålder. Några direkta dateringar från stolphålen föreligger inte, men konstruktionen bedöms höra till samma brukningsfas som den omgivande boplatsen.

Vid undersökningen framkom flera boplatslämningar från förromersk järnålder. Rapportförfattarna framhöll dock att den undersökta ytan sannolikt låg utanför boplatsens centrala delar, vilka antogs vara belägna längre västerut under dagens villabebyggelse. Konstruktionen förefaller därmed ha varit placerad i utkanten av det undersökta boplatsområdet.

Halland

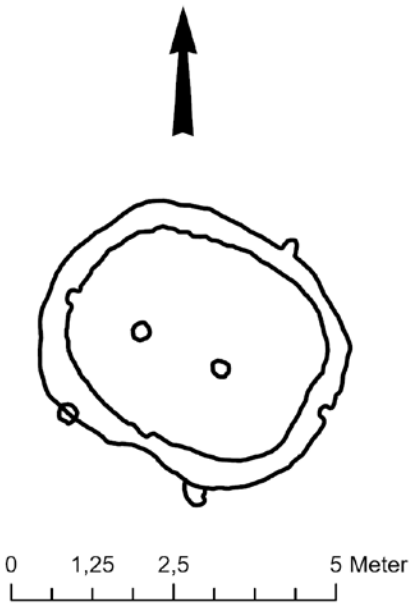
Skrea 162/L1997:9064

Hus 1 utgjordes av en mindre rännkonstruktion bestående av en sammanhängande ränna (figur 10). Konstruktionen påträffades inom en boplatsmiljö präglad av utmarksrelaterade aktiviteter där lämningarna inte tydde på någon långvarig eller intensiv gårdsbebyggelse (Ryberg 2001:180). Konstruktionen var oval, cirka 4,35 × 3,5 meter stor och rännans djup varierade mellan 0,04 och 0,2 meter.

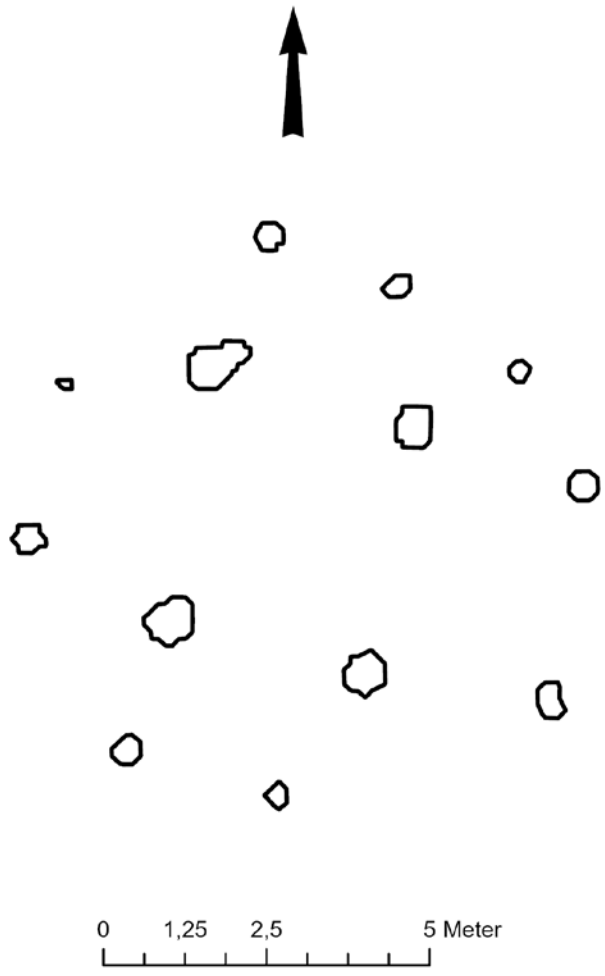
I botten framkom spår efter tvärgående nedgrävningar samt parställda käppar lutande in mot konstruktionens centrum, vilka sannolikt utgjort stommen till en lättare väggkonstruktion. Dessa saknades inom ett parti i den norra sidan vilket tolkades som en möjlig öppning i konstruktionen. Innanför rännans begränsning fanns två stolphål och ytterligare två stolphål låg i anslutning till den södra sidan, vilka kan ha tillhört byggnaden. Makrofossilanalyser påvisade bland annat korn, havre och troligen vete, vilket kan tyda på att anläggningen använts för förvaring av säd. Sädeskorn ^{14}C-daterades till äldre bronsålder (period II och III) (Ryberg 2001:174f, 2004:133f).

Stafsinge 116/L1997:5168

Hus 5 utgjordes av en cirka 8,9 × 8,7 meter stor cirkulär byggnad uppförd kring fyra centralt placerade takbärande stolpar och nio glest placerade väggstolpar (figur 11). Såväl de inre stolparna som väggstolparna var relativt kraftiga och i flera fall stenskodda, vilket tydligt markerade konstruktionens cirkulära planform (Nicklasson 2001:100–105). I husets inre fanns en härd samt flera mindre stolphål som kan ha utgjort stöttor eller burit olika former av inre konstruktioner. En kraftigare stolpe utanför byggnaden i sydöst kan möjligen markera någon form av ingång.

Figur 10. Oval byggnadslämning från Skrea 162/L1997:9064.

Figur 11. Rund byggnadslämning från Stafsinge 116/L1997:5168

Två ^{14}C-dateringar placerade huset i yngre bronsålderns period V–VI (799–551 respektive 805–544 f.Kr.) (Nicklasson 2004:79). Byggnaden ingick i en regelrätt boplatsmiljö med flera samtida huskonstruktioner och skiljer sig därmed från flera andra västsvenska rundhus som snarare påträffats i utmarkspräglade miljöer.

Byggnadens funktion är osäker och flera olika tolkningar har diskuterats. Fyndmaterialet var relativt begränsat och husets inre förefaller ha hållits förhållandevis rent, medan gropar med större mängder keramik och höga fosfatvärden låg omedelbart utanför den södra och sydvästra delen av byggnaden. Detta har lett till antagandet att huset kan ha haft öppningar eller fönsterliknande partier snarare än helt slutna väggar.

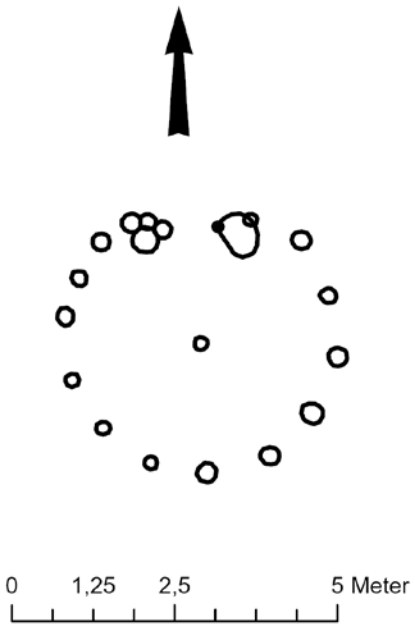
Bland fynden märks även degelfragment och arkeobotaniskt material som visar att såväl metallhantering som matlagning förekommit i anslutning till byggnaden. Samtidigt har förekomsten av knylhavre, en växt som i vissa sammanhang kopplats till rituella miljöer, lett till att även kultiska eller ceremoniella funktioner diskuterats. Några säkra belägg för detta kunde dock inte påvisas. Byggnaden har jämförts med ett mindre antal andra runda hus från Skandinavien, men några närmare direkta paralleller saknas (a.a.:80–81).

Veinge 347/L1996:7307
Hus 4 utgjordes av en cirka 4,2 × 4 meter stor cirkelrund byggnad belägen omkring 15 meter sydsydväst om bronsåldershögen Veinge RAÄ 64/L1996:4788 (Vessingehögen). Konstruktionen bestod av 18 tätt satta stolphål som bildade en cirkulär vägglinje samt troliga ingångsstolpar i den norra delen av byggnaden (figur 12). Centralt i huset fanns en mittstolpe. Stolphålen varierade mellan 0,19 och 0,4 meter i diameter och var mellan 0,1 och 0,33 meter djupa. Några tydliga tecken på lutande väggstolpar kunde inte identifieras, vilket antyder att stolparna ursprungligen stått relativt vertikalt placerade.

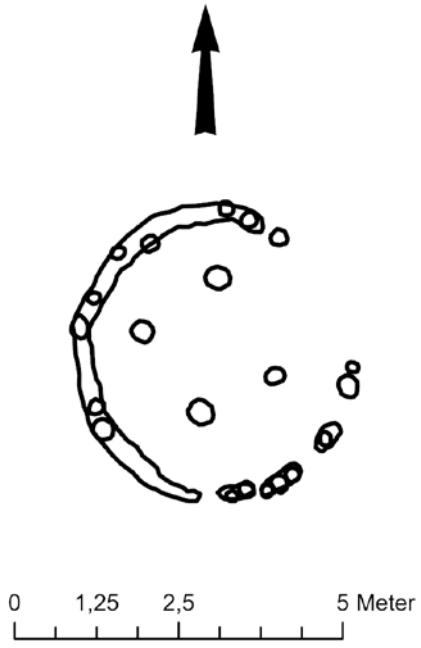
Byggnaden påträffades i samband med anläggandet av en vattenledning och undersökningsytan var endast omkring tio meter bred. Undersökningen ger därför begränsade möjligheter att bedöma den omgivande bebyggelsens karaktär. Det är således oklart om huset varit knutet till en närbelägen gårdsmiljö eller om det legat mer perifert i landskapet.

Två ^{14}C-dateringar placerade byggnaden i övergången mellan förromersk och romersk järnålder respektive äldre romersk järnålder. Ett sädeskorn från en väggstolpe daterades till övergången mellan förromersk och romersk järnålder medan träkol av björk från mittstolpen gav en något yngre datering till äldre romersk järnålder. I tolkningen så nämns dess placering intill en gravhög, som indikator på att huset möjligen kan ha haft en rituell funktion. Fyndmaterialet kunde dock inte stärka en sådan tes.

Vinberg 151/L1996:7542
Hus 5 utgjordes av en cirka 4,75 × 3,7 stor cirkulär byggnad uppförd kring fyra kraftiga centralt placerade stolpar omslutna av en cirkulär ränna med nedgrävda och tätt satta väggstolpar (Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019). Konstruktionen hade sannolikt en öppning i nordöst där både ränna och väggstolpar saknades (figur 13).

Figur 12. Rund byggnadslämning från Veinge 347/L1996:7307.

Figur 13. Hus 5 från Vinberg 151/L1996:7542.

De fyra centrala stolparna var kraftigt dimensionerade och mellan 0,35 och 0,53 meter djupa, medan flera av stolparna i rännan var nedgrävda till närmare 0,5 meters djup. Kombinationen av djupa stolpar och väggränna antydde en stabil och väl genomtänkt konstruktion. Byggnaden låg 66 meter söder om det samtida långhuset hus 1 och framstod därmed som relativt perifert placerad i förhållande till den egentliga gårdsbebyggelsen. En större rektangulär härd överlagrade ett av byggnadens inre stolphål. Härdens form och likhet med andra daterade härdar inom boplatsen tydde på att den härrörde från romersk järnålder, medan överlagringen visade att huset var stratigrafiskt äldre.

Två ^{14}C-dateringar placerade byggnaden i bronsålder period II–III (cirka 1500–1210 f.Kr.). Makrofossilanalyser från de centrala stolphålen visade förekomst av bröd-/kubbvete, spelt-/emmervete samt havre, sannolikt representerad av flyghavre. Förekomsten av säd och en amorf klump i ett av väggstolphålen antydde att matberedning eller hantering av föda förekommit i anslutning till byggnaden.

Byggnaden tolkades som någon form av förråds- eller ekonomibyggnad och jämfördes med rundbyggda förrådshus från Danmark, Nordtyskland och Nederländerna. I rapporten framhölls att konstruktionen skiljde sig från flera kontinentala exempel genom kombinationen av en cirkulär ränna och fyra centralt placerade stolpar. De kraftiga och djupt nedgrävda stolparna tolkades som delar av en stabil konstruktion med upphöjt golv, medan möjligheten att byggnaden haft ett höj- och sänkbart tak också diskuterades.

Hus 4 utgjordes av en cirka 4,3 × 3,95 meter stor oval byggnad uppförd av 16 tätt satta stolpar. Centralt i konstruktionen fanns två kraftiga stolpar placerade med omkring 2,2 meters mellanrum (figur 14).

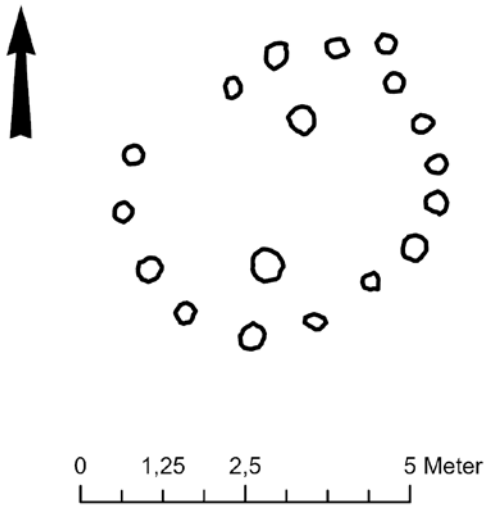
Byggnaden hade en inre yta om närmare 13 kvadratmeter. Väggstolparna var generellt relativt grunda, men två av stolparna var betydligt djupare och kan ha fungerat som förstärkningar av väggkonstruktionen. De centrala stolphålen var omkring 0,4 meter djupa och innehöll i ett fall mindre stenar som möjligen fungerat som stöttning för stolpen. Byggnaden låg cirka 24 meter nordöst om långhuset hus 7 och var därmed placerad något avskilt från den egentliga gårdsbebyggelsen.

Byggnaden saknade säkra ^{14}C-dateringar, men en grop belägen innanför konstruktionen innehöll yngre bronsålderskeramik samt en datering till cirka 1130–930 f.Kr. Då gropen delvis skar genom vägglinjen bedömdes det dock osäkert om den verkligen varit samtida med huset. Rundhuset tolkades trots detta sannolikt tillhöra yngre bronsålder och uppfattades som en yngre motsvarighet till det äldre rundhuset på platsen.

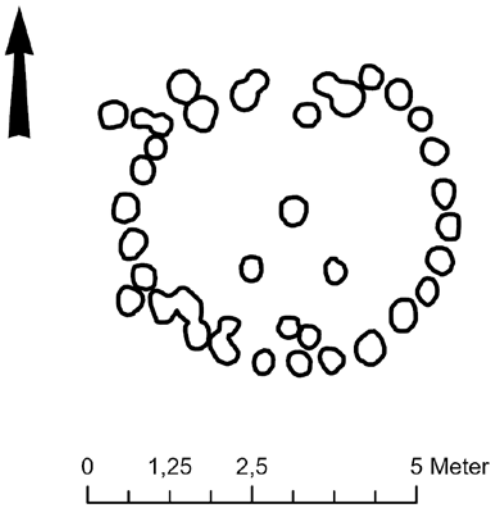
Makrofossilanalyser från stolphål och grop gav endast begränsade resultat, huvudsakligen i form av enstaka sädeskorn och ogräsfröer. I ett stolphål förekom mineralsmältor som antydde att byggnaden förstörts genom brand. Byggnaden tolkades i rapporten som någon form av rundbyggt förrådshus och jämfördes med liknande cirkulära ekonomibyggnader från Danmark och Nordtyskland. De två centrala stolparna antogs ha burit ett upphöjt golv medan den ovala ytterkonstruktionen möjligen fungerat som vägg- eller takkonstruktion.

Ysby 55/L1996:457

Hus IX var 4,9 × 4,3 meter stort, bestående av tätt ställda väggstolphål i en närmast koncentrisk cirkel samt en kraftig centralt placerad stolpe och ytterligare två något indragna stolpar mellan mittstolpen och södra väggen (Westergaard 1993) (figur 15).

Figur 14. Hus 4 från Vinberg 151/L1996:7542.

Figur 15. Rund byggnadslämning, Hus IX, från Ysby 55/L1996:457.

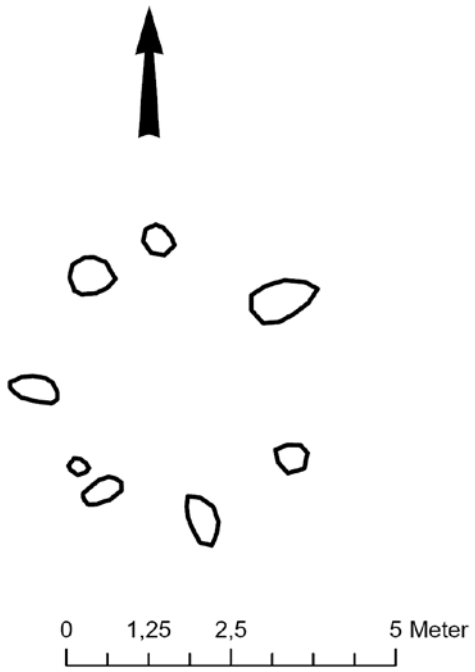
Ingången är markerad med något indragna stolpar och vetter mot norr och ett långhus benämnt hus VI. Likheten med ovan beskrivna hus från Veinge 347 är slående.

Huset har utifrån sin placering intill flera hus från en gårdsenehet och fyndmaterialet från samma område daterats till romersk järnålder. Dock bör nämnas att det ligger en gård som har daterats till förromersk järnålder knappt 40 meter österut. Rent hypotetiskt skulle därför hus IX kunna ha hört till denna gård och legat i utmarken.

Västergötland

Alingsås 279/L1960:7651

Byggnadskonstruktionen var cirka 4,2 × 3,95 meter stor och närmast helt rund. De utgjordes av åtta glest satta stolpar utan synbar ingång (figur 16).

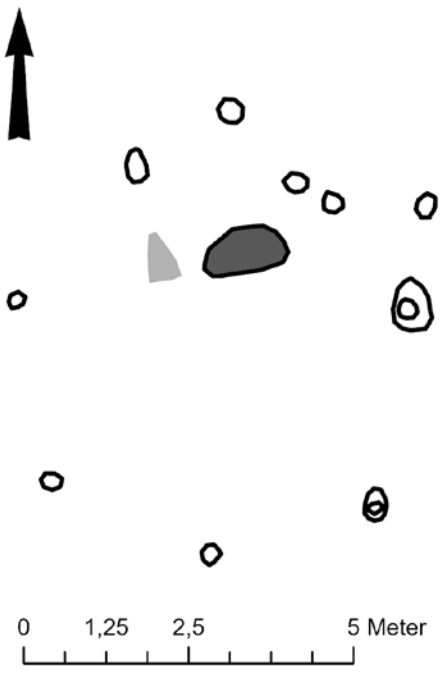
Figur 16. Rund byggnadslämning från Alingsås 279/L1960:7651.

Fornlämningen utgjordes av ett grav- och boplatsområde uppdelat i tre sandiga delytor omgärdade av styv lera (Hellgren & Karlsson 2017:7). Inom ett av dessa områden påträffades flera flatmarksgravar från förromersk järnålder samt en skelettgrav. Den runda byggnadslämningen låg inom delområde B cirka 20 meter söder om ett treskeppigt långhus daterat till cirka 750–400 f.Kr.

Det föreligger inga direkta dateringar från själva rundhuset men från område B finns sammanlagt fyra dateringar varav tre faller inom 760–390 f.Kr. och en till romersk järnålder. En härd fyra och en halv meter öster om huset daterades dessutom vid förundersökningen till 351–47 f.Kr. (Gustavsson 2014, se bilaga 6). Från område C på samma boplats fanns dessutom en härd daterad till 770–410 f.Kr. samt en grop daterad till 1010–830 f.Kr. Troliga dateringar är alltså yngre bronsålder, förromersk järnålder eller romersk järnålder (1000 f.Kr.-400 e.Kr.).

Bollebygd 160/L1966:2652

Husets grundplan var i huvudsak cirkulär men något utdragen åt nordnordost (Malmberg 2025). Måtten uppgick till cirka 6,25 × 6,25 meter. Lämningen utgjordes av åtta glest satta stolpar samt två indragna stolpar som möjligen markerade en ingång, även om avståndet mellan dem endast uppgick till 0,6 meter (CC-mått) (figur 17).

Figur 17. Hus 1 från Bollebygd 160/L1966:2652.

Direkt söder om dessa två stolphål låg ett cirka en kvadratmeter stort lager som var fyndlöst. Strax väster om kulturlagret var en markfast sten, cirka 0,8 meter i diameter och 0,4–0,5 meter hög, som troligtvis ingått i huskonstruktionen på något sätt.

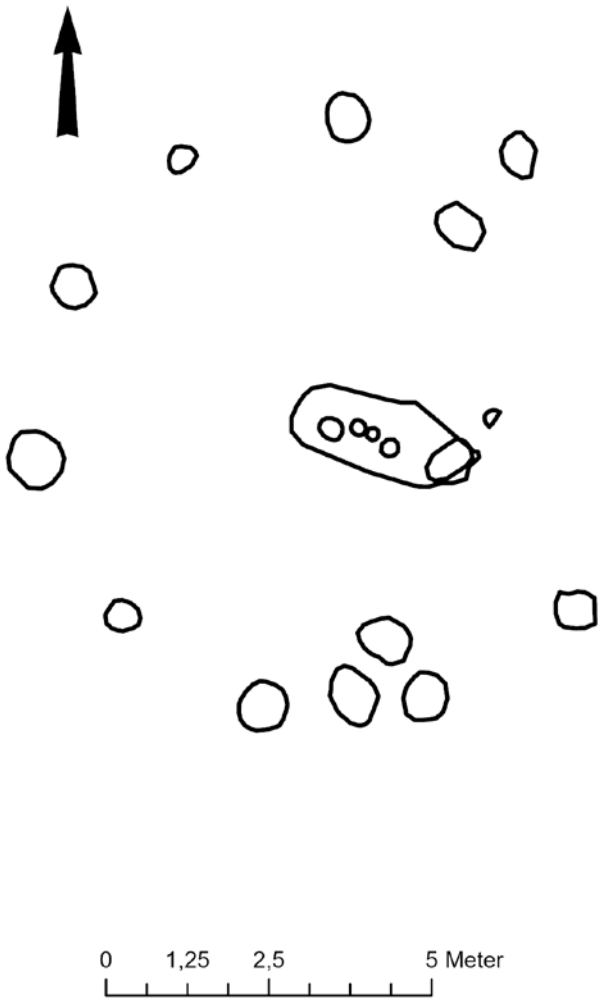
Tre ^{14}C-dateringar föreligger från huslämningen. En datering hamnade i vendeltid, en i övergången mellan vendel- och vikingatid samt en i senneolitikum. Den äldsta dateringen sammanfaller med dateringen av ett tvåskeppigt långhus som undersöktes knappt 30

meter från byggnaden inom samma boplats. De två yngre dateringarna överlappar däremot inom intervallet 680–775 e.Kr. och bedöms därför ge den mest sannolika dateringen av byggnaden.

I tre av stolphålen påträffades brända ben. Makrofossilanalyser visade även förekomst av bland annat korn, hasselnötsskal och annat växtmaterial. Fyndmaterialet ger ingen entydig bild av byggnadens funktion. Utifrån storlek och konstruktion framstår det som mindre sannolikt att huset fungerat som bostadshus. En ekonomisk funktion har föreslagits, men underlaget är begränsat och en alternativ tolkning med rituella inslag diskuteras i förhållande till Ulricehamn 265 som beskrivs längre fram i texten.

Boplatsen har inte kunnat avgränsas åt söder eller öster och den runda byggnaden låg endast omkring fem meter från den östra schaktkanten. Sydost om huset var anläggningstätheten relativt hög och det är sannolikt att boplatsen fortsatt i denna riktning. Det är därför svårt att avgöra om byggnaden varit perifert placerad eller utgjort en del av en mer sammanhållen gårdsmiljö.

Karleby 63/L1962:1494
Det norra rundhuset utgjordes av en cirka 9,5 × 8,7 meter stor cirkulär byggnad uppförd inom den mellanneolitiska TRB-boplatsen vid Karleby Logården (Sjögren 2019, manus). Konstruktionen bestod av tolv glest satta väggstolpar, varav flera var kraftigt dimensionerade och i vissa fall stenskodda (figur 18).

Figur 18. Det norra huset från Karleby 63/L1962:1494.

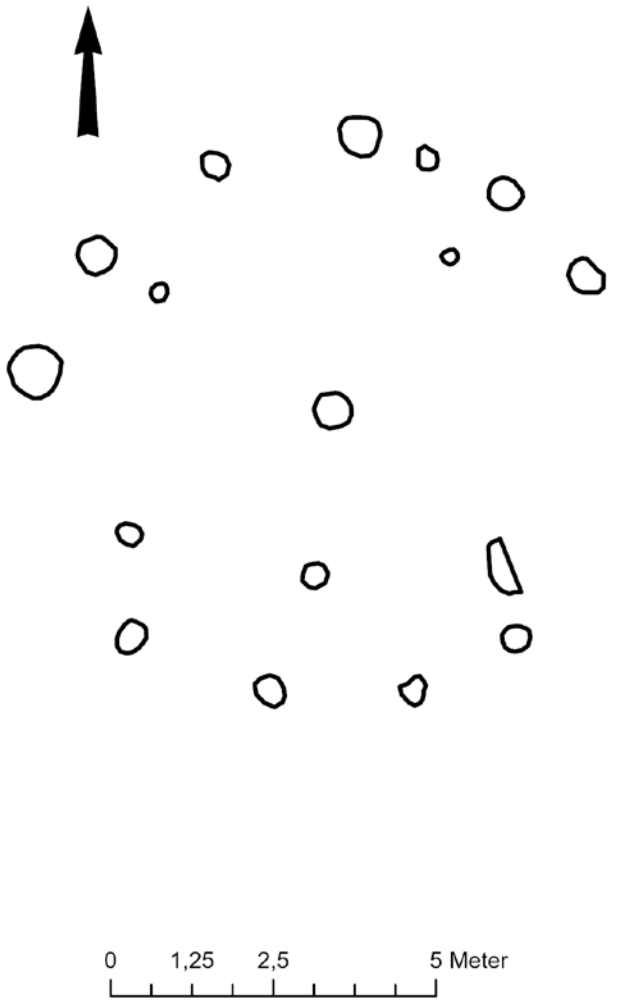
Centralt i byggnaden fanns en kort ränna eller dike med en rad stolphål i botten. En av dessa stolpar markerade byggnadens mittpunkt och konstruktionen har tolkats som en takbärande stolprad. Någon säker ingång kunde inte identifieras.

Huset låg i direkt anslutning till ett omfattande kulturlager med stora mängder keramik, djurben, flinta och spannmål, vilket tydligt visar att byggnaden ingått i en etablerad boplatsmiljö. Ett tvåskeppigt långhus överlagrades delvis av rundhuset och bedömdes vara något äldre, vilket antyder att den cirkulära byggnaden tillhörde ett senare skede av boplatsens användning.

Dateringar från lokalen visar att bosättningen varit i bruk under perioden cirka 3200–2900 f.Kr. och rundhuset har av undersökarna förts till denna fas. De kraftiga stolparna och den centrala bärande konstruktionen har tolkats som tydliga indikationer på att det rört sig om en regelrätt byggnad snarare än en stolpkrets eller annan öppen konstruktion.

Det södra rundhuset utgjordes av en cirka 9 × 8,7 meter stor cirkulär byggnad belägen inom samma kulturlagerområde som det norra huset (a.a.). Konstruktionen bestod av elva glest satta väggstolpar. Centralt i byggnaden fanns en kraftig mittstolpe omgiven av minst tre stolpar placerade innanför vägglinjen (figur 19). Tillsammans har dessa tolkats som delar av en takbärande konstruktion. Inte heller i detta hus kunde någon säker ingång identifieras.

Byggnaden låg inom den fyndintensiva delen av boplatsen och bör ha ingått i samma bebyggelsemiljö som de närliggande långhusen, groparna och kulturlagren. De två rundhusen uppvisar flera gemensamma drag men skiljer sig åt beträffande den inre bärande konstruktionen, vilket kan spegla olika byggnadstraditioner eller kronologiska skillnader inom den mellanneolitiska bosättningen. Liksom det norra huset dateras byggnaden till trattbägarkulturens mellanneolitiska skede och har av undersökarna tolkats som ett hus snarare än en timber circle eller hyddkonstruktion.

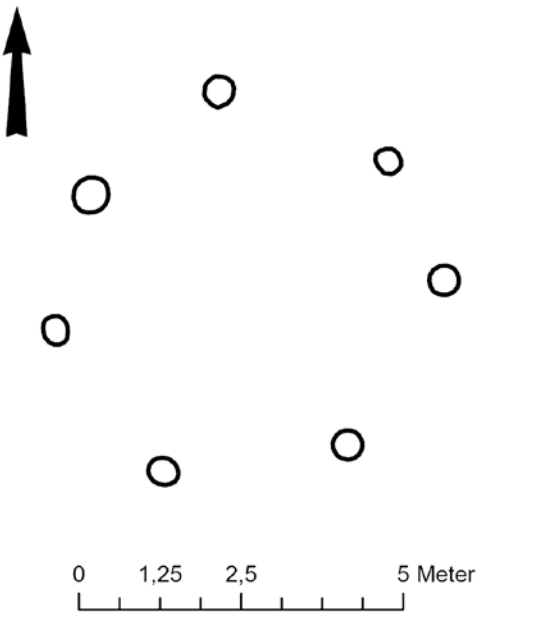

Figur 19. Det södra huset från Karleby 63/L1962:1494.

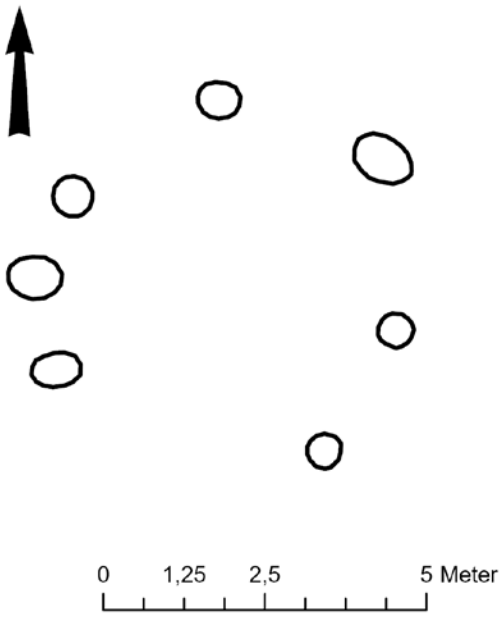
Kullings-Skövde 67/1960:6514

Det ena av de två runda hus som identifierats på lokalen var cirka 6 × 5,8 meter stort och bestod av sju glest ställda stolpar (Hellgren 2007) (figur 20). Stolphålen var mycket likartade beträffande storlek, form och fyllning. Flertalet var omkring 0,5 meter i diameter, cirka 0,2 meter djupa och stenskodda, vilket i rapporten tolkades som att de haft en takbärande funktion. Någon säker datering kunde inte erhållas eftersom daterande fynd och kol saknades.

Strax intill undersökningsområdet stod den resta stenen Kullings-Skövde 12, vilken utgjort en del av ett omfattande gravfältsområde som under 1800-talet jämfördes med det mer välkända gravfältet i Hol (Fries 1866:23; Johansson & Karlsson 2026a:10f.). Precis öster om huset påträffades åtta små runda härdar med diametrar på 0,38–0,52 meter. Två av härdarna ^{14}C-daterades till folkvandringstid respektive övergången mellan folkvandringstid och tidig vendeltid. Ytterligare två härdar från lokalen daterades till folkvandringstid–vendeltid (Hellgren 2007:13–16, 20f.). Härdarna låg knappt 20

Figur 20 (ovan). Det södra huset från Kullings-Skövde 67/1960:6514.

Figur 21. Det norra huset från Kullings-Skövde 67/1960:6514.

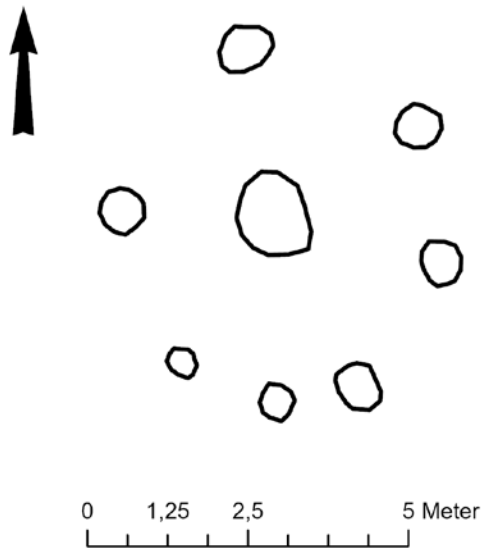
meter nordväst om den resta stenen och bedömdes sannolikt höra samman med aktiviteter kopplade till gravmiljön. Mot denna bakgrund föreslogs även den runda byggnaden vara samtida med härdarna, även om någon direkt datering av huset inte kunde erhållas.

Strax norr om den ovan beskrivna byggnaden kunde ytterligare en cirkulär konstruktion identifieras. Den bestod av sju glest ställda stolphål (i rapporten benämnda gropar) som bildade en rund till svagt oval grundplan med måtten cirka 6,0 × 5,5 meter (figur 21).

Anläggningarna var mellan 0,44 och 0,82 meter i diameter och 0,12–0,20 meter djupa. Någon mittkonstruktion kunde inte identifieras. I en av anläggningarna påträffades en bit bränt ben.

Anläggningarna tolkades ursprungligen som gropar, sannolikt eftersom de generellt var något större än de stolphål som ingick i den södra byggnaden. Betraktade som en helhet bildar de emellertid en tydlig cirkulär struktur med nära överensstämmelse i storlek och utformning med den ovan beskrivna huslämningen.

Kullings-Skövde 84/L1959:4764
Hus III utgjordes av en rund byggnad med måtten cirka 5,65 × 4,8 meter (Hellgren 2024). Konstruktionen bestod av sju glest ställda väggstolpar samt en centralt placerad mittstolpe (figur 22).

Figur 22. Hus III från Kullings-Skövde 84/L1959:4764.

Väggstolparna var mellan 0,42 och 0,74 meter stora och 0,18–0,33 meter djupa, medan mittstolpen var betydligt kraftigare med måtten 1,32 × 1,08 meter och ett djup på cirka 0,66 meter. Anläggningarnas fyllningar var likartade och bestod av gråbrun sand med inslag av kolstänk. Några fynd påträffades inte.

Två ^{14}C-dateringar från mittstolpen placerar byggnaden i övergången mellan senneolitikum och äldre bronsålder (2029–1878 respektive 2028–1890 f.Kr.). Husets begränsade storlek och enkla konstruktion har lett till att det tolkats som en ekonomibyggnad snarare än ett boningshus. På boplatsen fanns även tretton långhus varav tio daterats till järnåldern. De övriga tre var tvåskeppiga och daterades till övergången senneolitikum och äldsta bronsålder. Det äldsta av dessa, Hus XIII, daterades till 1929–1747 f.Kr. och låg omkring 100 meter ostnordost om Hus III. Dateringarna överlappar endast marginellt, vilket gör det osäkert om byggnaderna varit samtida.

Oavsett om Hus III haft en samtidig relation till Hus XIII eller inte framstår byggnaden som relativt perifert placerad i förhållande till den övriga bebyggelsen. Om husen inte varit samtida har Hus III sannolikt stått för sig själv i landskapet. Även om de representerar samma brukningsfas skiljs de åt av ett avstånd på drygt 100 meter, vilket talar mot att byggnaden ingått i en tät gårdsmiljö.

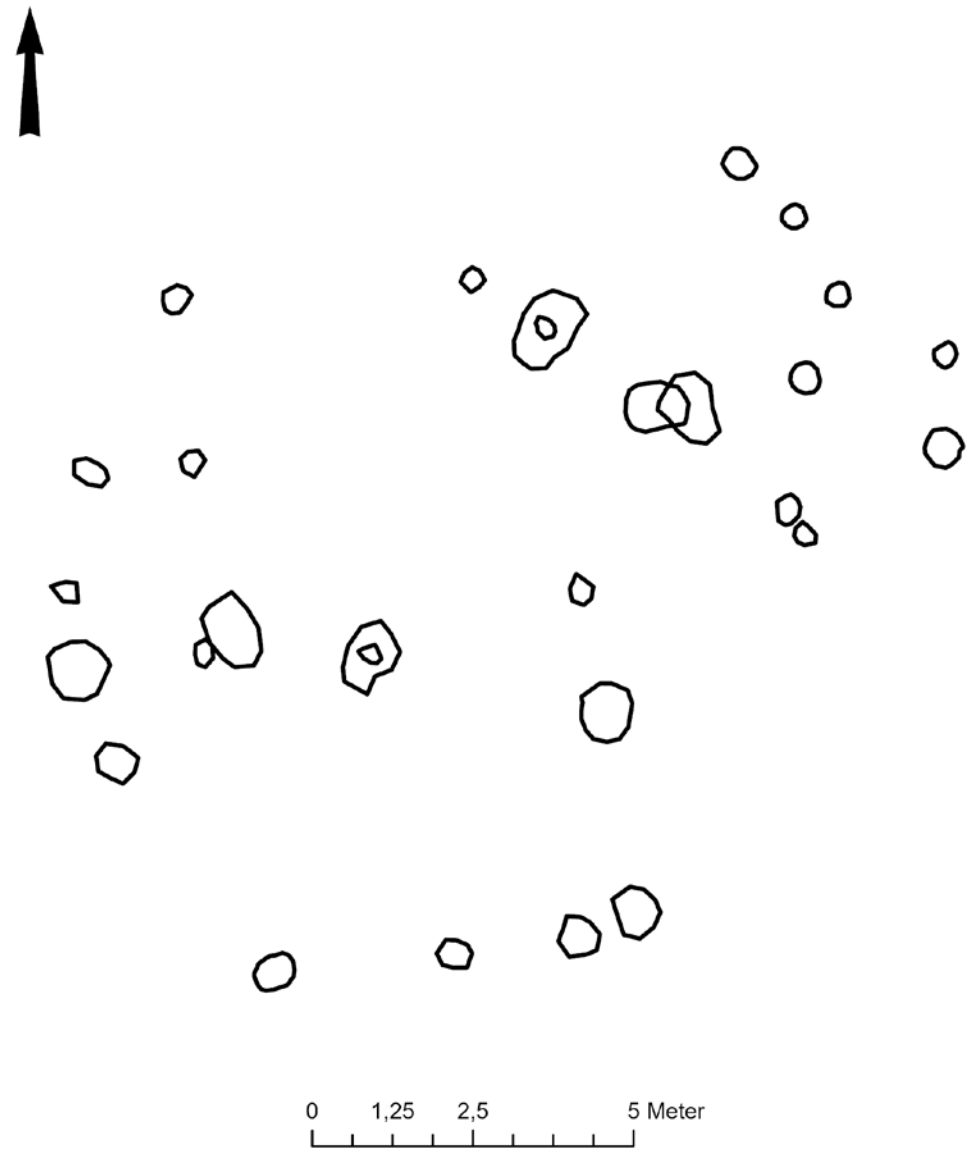
Skövde 148/L1961:5180
Hus 176 utgjordes av en cirka 13,8 × 11 meter stor cirkulär konstruktion belägen delvis inom en domarring, RAÄ 43 (Berglund, Axelsson & Vretemark 2005). Anläggningen bestod av en yttre krets av glest ställda stolphål som omslöt en central rektangulär fyrstolpskonstruktion om cirka 5 × 4 meter (figur 23).

Konstruktionen överlagrades senare av den stenkrets som traditionellt tolkats som en domarring, vilket visar att hus 176 tillhörde en äldre fas av platsens användning. I den centrala delen av anläggningen fanns en grop med fynd av bland annat en holkyxa, keramik samt ben från människa och häst. Några direkta dateringar från själva byggnaden föreligger inte, men konstruktionen har genom sitt stratigrafiska sammanhang och fyndmaterial tolkats höra samman med den äldsta bebyggelsen inom boplatsen, daterad till sen förromersk järnålder. Holkyxan har typologiskt daterats till samma period.

I rapporten diskuteras konstruktionen som antingen ett hus eller en hägnad som markerat en särskild yta, alternativt en kombination av båda. Inom den avgränsade ytan bedömdes depositioner av bland annat matoffer och den nedlagda holkyxan utgöra uttryck för rituella handlingar. Verksamheten tolkades som en del av ett lokalt rituellt sammanhang knutet till den tidigaste etableringen på platsen.

Södra Härene 114/L1959:4664
Två runda byggnadskonstruktioner påträffades inom fornlämningen som utgjordes av ett boplatsområde präglat av utmarksverksamhet utan tydliga spår av samtida gårdsbebyggelse (figur 24-25).

Hus 1 låg i den nordöstra delen av undersökningsområdet och utgjordes av en cirka 5,5 × 4,8 meter stor rund eller möjligen C-formad byggnad (figur 24). Några säkra spår efter den norra väggen kunde inte identifieras, vilket innebär att byggnaden kan ha varit öppen mot denna sida. Centralt i konstruktionen

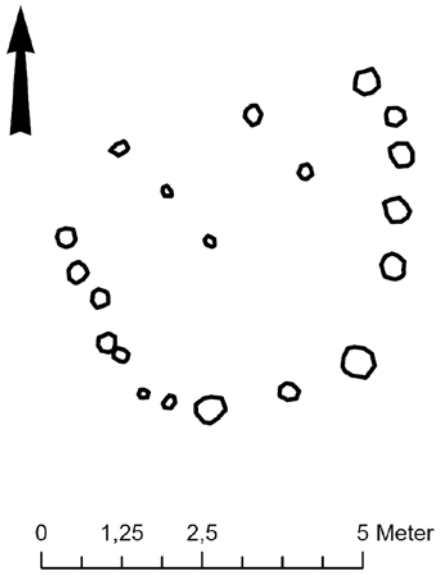

Figur 23. Hus 176 från Skövde 148/L1961:5180.

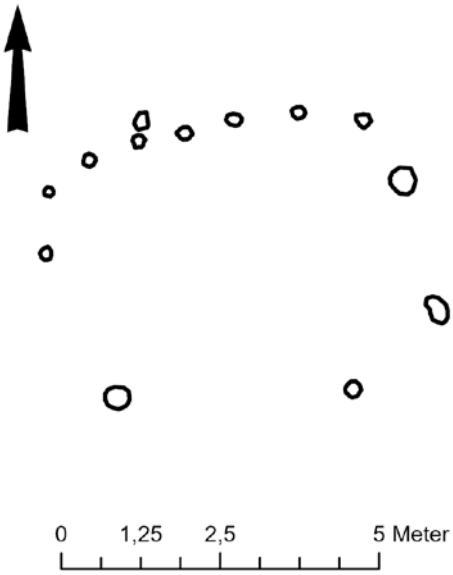
fanns fyra takbärande stolpar medan väggstolparna generellt var relativt grunda. Byggnadens funktion är oklar, men den framstår knappast som ett egentligt bostadshus och har snarare tolkats som någon form av ekonomibyggnad. Ett liknande runt hus från Säve, tidigare behandlat i studien här ovan, uppvisar liknande konstruktioner. Två närmast samstämmiga ^{14}C-dateringar placerade byggnaden i perioden omkring 50 f.Kr.–100 e.Kr.

Hus 2 bestod av 13 stolphål som tillsammans bildade en 5,7 × 4,6 meter stor cirkulär eller oval byggnad (figur 25). Stolphålen var särskilt koncentrerade i den norra delen av konstruktionen där de dessutom generellt hade mindre diameter än de mer sporadiskt placerade stolphålen kring resten av huskroppen. Ett stolphål i den norra vägglinjen låg något utanför övriga stolpar och kan möjligen ha fungerat som förstärkningsstolpe. Stolphålen var genomgående mycket grunda, endast 0,03–0,14 meter djupa, vilket innebär att ytterligare stolphål sannolikt kan ha försvunnit genom senare markpåverkan och matjordsavbaning. Byggnaden tolkas, liksom hus 1, ha fungerat som någon form av ekonomibyggnad.

Tre ^{14}C-dateringar erhölls från konstruktionen. En av dateringar gav ett mesolitiskt resultat, vilket bedöms representera äldre förkolnat material som sekundärt hamnat i stolphålet. De två övriga dateringarna placerar byggnaden i övergången mellan förromersk och romersk järnålder. Då detta även överensstämmer med dateringen av den andra huskonstruktionen framstår det som sannolikt att byggnaderna varit åtminstone delvis samtida.

Figur 24. Hus 1 från Södra Härene 114/L1959:4664.

Figur 25. Hus 2 från Södra Härene 114/L1959:4664.

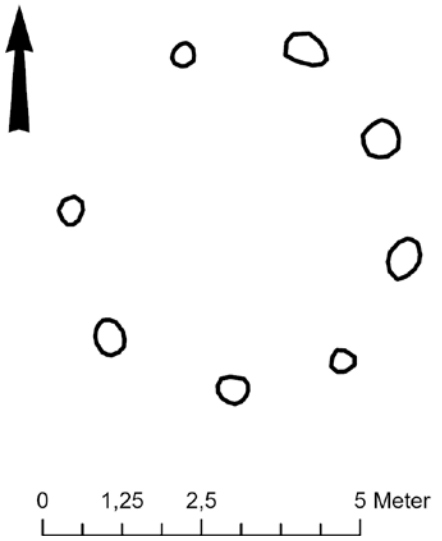
Tumberg L2019:624

Den runda byggnadslämningen var 5,55 × 4,85 meter stor och påträffades inom en boplatsmiljö präglad av utmarksverksamhet utan tydliga spår av samtida gårdsbebyggelse. Lämningen utgjordes av åtta glest satta stolphål, varav tre var stenskodda (figur 26). Avståndet mellan två stolphål var något större mot nordost. Stolphålens djup varierade mellan 0,04 och 0,22 meter.

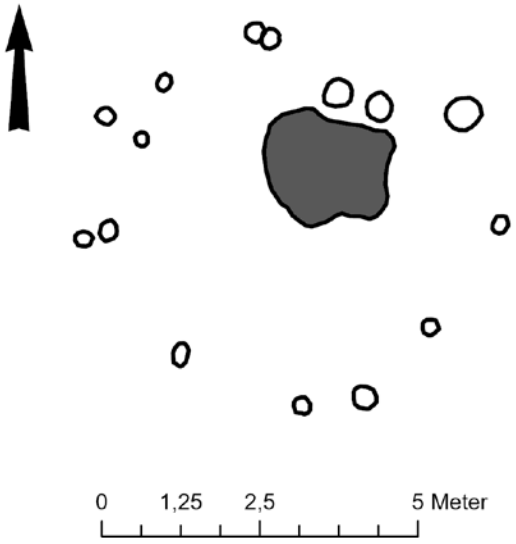
Fem ^{14}C-dateringar erhölls från huskonstruktionen. Två dateringar från samma stolphål innehållande björk hamnar i medeltid och bedöms sannolikt representera yngre intrång snarare än husets ursprungliga användningsfas. Övriga tre dateringar kommer från separata stolphål inom konstruktionen och spänner från tidig senneolitikum till äldre bronsålder. Ett hasselnötsskal daterades till tidig senneolitikum (SN I), ett obestämt träkol till bronsålder period I och ett korn till bronsålder period II. Dateringarna är således inte entydiga och flera kronologiska tolkningar är möjliga. Den senneolitiska dateringen framstår dock som särskilt intressant då ett liknande runt hus, Hus III från Kullings-Skövde 84, tidigare i studien daterats till senneolitikum.

Ulricehamn 265/L1959:493

Lämningen utgjordes av en cirka 5,75 × 5,25 meter stor cirkulär konstruktion bestående av glest ställda stolphål (Ängeby 2018) (figur 27). I den norra delen fanns två indragna och stenskodda stolphål som möjligen markerade en ingång. I stolphålen påträffades brända ben från däggdjur och gädda.

Figur 26. Rund byggnadslämning från Tumberg/L2019:624.

Figur 27. Rund byggnadslämning från Ulricehamn 265/L1959:493.

Direkt söder om stolphålen fanns ett cirka 0,14 meter djupt rostrött lager innehållande kolpartiklar samt mycket små fragment av brända ben.

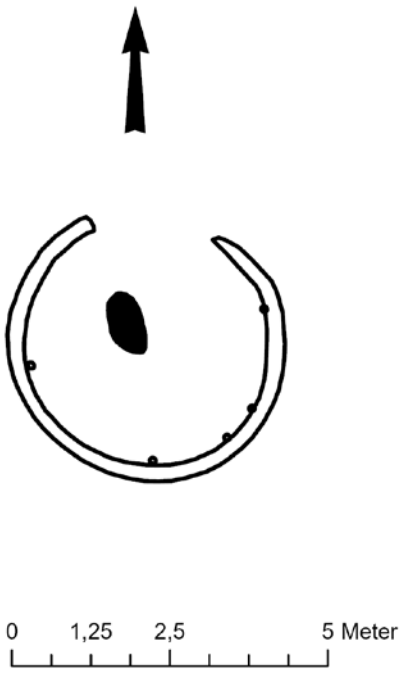
I rapporten framgår att anläggningarna initialt uppfattades som en sammanhängande rund konstruktion. Vid den slutliga tolkningen framfördes dock att variationer i stolphålens djup och fyllning talade emot att de ingått i samma byggnad. Särskild uppmärksamhet ägnades anläggning A258 som låg direkt öster om de ovan nämnda indragna stolphålen. I anläggningens övre fyllning påträffades tio fragment brända ben samt fem bearbetade fragment av en kam tillverkad av hjorthorn. Ett av benfragmenten bedömdes möjligen härröra från människa, men materialet var alltför fragmenterat för en säker bestämning.

I gropen (A258) framkom även två förkolnade ekstycken samt ett S-format keramikkärl nedpressat i gropens västra kant. I anslutning till de förkolnade träfragmenten identifierades fröer från harmynta och en nejlikeväxt. En ^{14}C-datering av träkol från asp gav intervallet 482–644 e.Kr. (2σ). Det mest sannolika dateringsintervallet är dock 536–644 e.Kr. (94,3 %). Kombinationen av kamfragment, brända ben, kärl, förkolnat trä och växtrester ledde till att anläggningen diskuterades som en möjlig ritualkontext. Även det roströda lagret och de två stenskodda stolphålen fördes in i detta sammanhang.

På boplatsen fanns flera långhus, varav åtminstone ett förefaller ha varit samtida med konstruktionen. Avståndet mellan byggnaderna uppgår dock till cirka 65 meter, vilket innebär att det runda huset knappast kan betraktas som gårdsnära om de varit samtida. Samtidigt förekommer flera anläggningar både norr och söder om konstruktionen, vilket kan indikera att ytterligare bebyggelse funnits strax öster om undersökningsområdet. Det är därför svårt att avgöra om byggnaden varit perifert placerad eller ingått i en gårdsmiljö.

Vara 46/L1961:9120

Lämningen utgjordes av en cirkulär konstruktion bestående av en ringformig ränna med fem käpphål placerade längs dess innerkant (Weiler 1994) (figur 28). Flera av käpphålen hade tydligt spetsig bottenprofil och ett av dem lutade in mot konstruktionens mitt. I den norra delen saknades en sträcka av rännan, vilket tolkades som en cirka 1,6 meter bred ingång. Här fanns även en hårt packad trampyta bestående av humös sand och torkad lera. Avståndet mellan käpphålen uppgår till cirka 3,8 × 3,8 meter medan konstruktionens diameter, mätt längs rännans centrumlinje, uppgår till cirka 4,2 × 4,1 meter.

Figur 28. Rund byggnadslämning från Vara 46/L1961:9120.

Centralt i konstruktionen låg en oval härd om cirka 0,4 × 0,9 meter. Omkring en meter utanför ingången fanns ytterligare en härd. Cirka fyra meter nordväst om byggnaden påträffades två avfallsgropar innehållande kol, skörbränd sten samt brända och obrända djurben, däribland häst. Omkring tio meter norr om konstruktionen fanns dessutom en kokgrop med skörbränd sten och brända ben från får eller get samt ett obestämbart däggdjur.

Konstruktionen undersöktes inom ett cirka 350 kvadratmeter stort område där anläggningarna var koncentrerade till en yta om omkring 45 kvadratmeter. I rapporten tolkades lämningen som en hydda, främst på grund av den lätta konstruktionen med käpphål snarare än egentliga stolphål.

Fyra ^{14}C-dateringar erhölls från hyddan och de närliggande anläggningarna. Ett träkolsprov från väggrännan daterades till 673 f.Kr.–217 e.Kr. (2σ). De övriga dateringarna omfattar intervallen 931 f.Kr.–78 e.Kr., 840–363 f.Kr. respektive 371 f.Kr.–10 e.Kr. Dateringsunderlaget är således brett men pekar sammantaget mot en brukningsfas någon gång mellan yngre bronsålder och äldre romersk järnålder.

Fyndmaterialet var mycket sparsamt och saknade bland annat keramik. I rapporten framhölls detta som ett argument mot en mer långvarig bosättning och som en indikation på att lämningen kan ha varit belägen utanför en ordinarie gårdsmiljö.

Analys

Runda byggnadskonstruktioner i Västsverige – ett enhetligt fenomen?

Denna genomgång visar att runda byggnadskonstruktioner förekom i Västsverige under stora delar av förhistorien, från mellanneolitikum till yngre järnålder. Materialet omfattar 21 byggnader från 17 lokaler i Halland, Västergötland och Bohuslän. Trots den gemensamma cirkulära eller ovala grundformen uppvisar lämningarna betydande variation beträffande storlek, väggkonstruktion, inre stolpsättning och rumslig kontext.

Begreppet rundhus bör därför användas med viss försiktighet. Det beskriver främst en planform snarare än en enhetlig byggnadstyp. De västsvenska exemplen representerar sannolikt flera olika byggnadstraditioner och funktionella kategorier som endast förenas av sin cirkulära eller ovala form.

Konstruktion och typologi

De undersökta byggnaderna uppvisar betydande variation beträffande såväl storlek som konstruktion. Samtidigt återkommer vissa grundläggande drag tillräckligt ofta för att möjliggöra en enkel typologisk indelning. Syftet med typologin är inte att definiera fasta hustyper utan att skapa ett analytiskt verktyg för att jämföra byggnadernas konstruktion.

Den föreslagna indelningen utgår från två variabler: den yttre konstruktionens utformning samt förekomsten av inre stolpsättning. Den yttre konstruktionen har delats in i byggnader med glest respektive tätt placerade väggstolpar. Med gles avses byggnader där avståndet mellan väggstolparna generellt överstiger en meter och där vägglinjen främst markeras av en begränsad mängd stolpar. Tät avser byggnader där vägglinjen utgörs av tätt placerade stolpar eller käpphål som skapar en mer sammanhängande konstruktion. Som ett andra steg har byggnaderna indelats efter antalet inre stolpar: inga, en, två eller fyra (figur 29 och 30).

Den vanligaste gruppen utgörs av byggnader med glest ställda väggstolpar utan identifierbar inre stolpsättning. Hit hör bland annat Björlanda 444, Tumberg L2019:624, de båda byggnaderna från Kullings-Skövde 67 samt de yngre exemplen från Bollebygd 160 och Ulricehamn 265. Gemensamt för dessa är att de oftast mäter mellan fyra och sex meter i diameter och saknar tydliga spår av centrala takbärande konstruktioner.

En andra grupp utgörs av byggnader med glest placerade väggstolpar och en central stolpe. Karlebyhusen samt Kullings-Skövde 84 hör till denna kategori. Samtliga uppvisar dessutom relativt stora dimensioner i jämförelse med flera av de mindre järnåldersexemplen.

Byggnader med fyra inre stolpar förekommer i flera olika sammanhang. Stafsinge, Skövde 148, Säve 353, Vinberg 5 och Södra Härene 1 uppvisar alla någon form av fyrstolpskonstruktion, även om den yttre konstruktionen varierar. Förekomsten av en central fyrstolpssättning förefaller således inte vara knuten till en specifik väggkonstruktion utan återkommer inom flera olika typer av byggnader.

Storleksmässigt framträder en viss tendens där de största byggnaderna också uppvisar de mest omfattande inre stolpsättningarna. Karlebyhusen, Stafsinge och Skövde 148 hör till materialets största byggnader och samtliga har centrala stolpkonstruktioner. Detta kan indikera att de inre stolparna åtminstone delvis haft en konstruktiv funktion kopplad till större takspann. Samtidigt förekommer liknande lösningar även i betydligt mindre byggnader, vilket visar att storlek ensam inte kan förklara variationen.

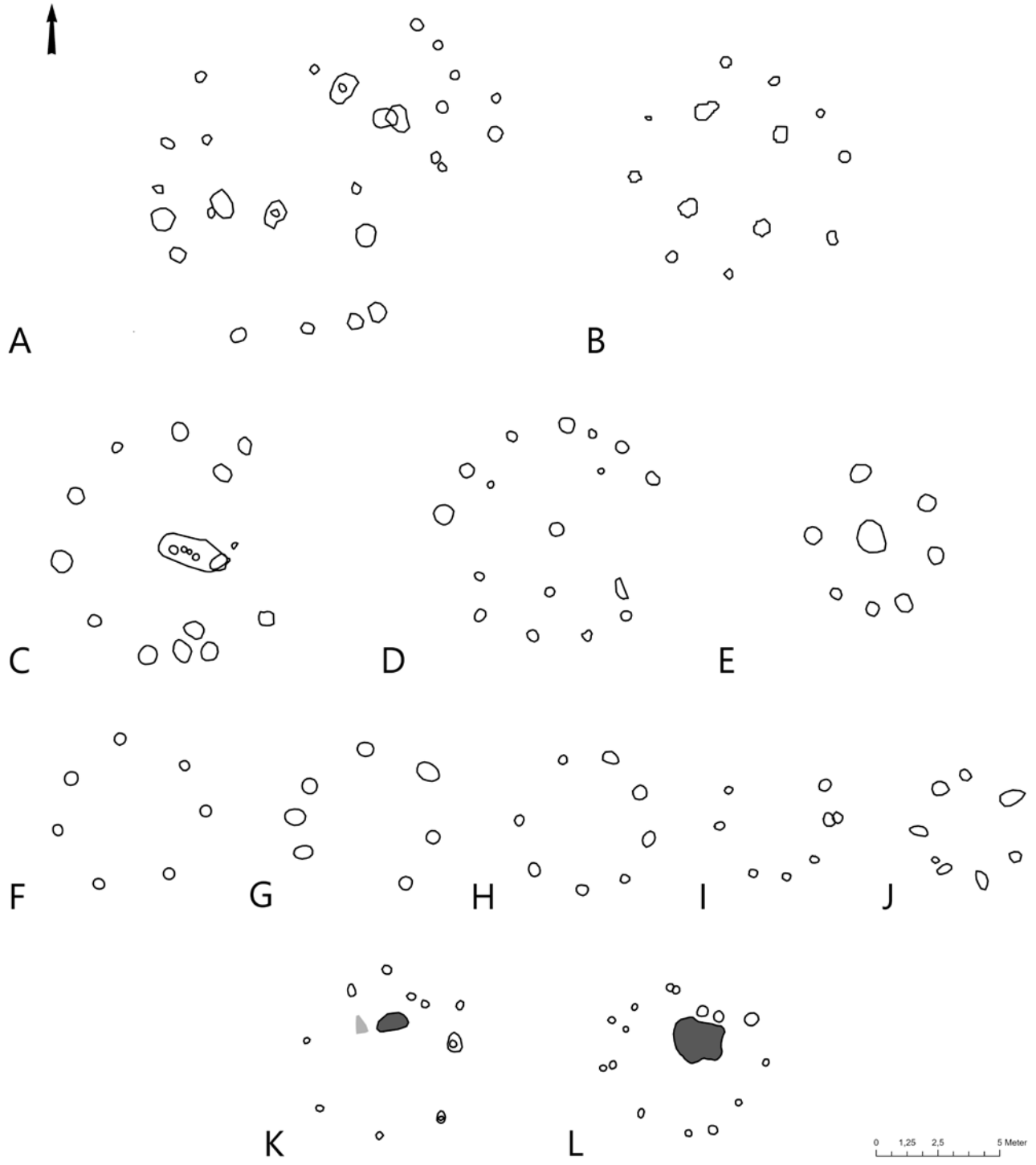
Två byggnader intar en särställning inom materialet. Bollebygd 160 och Ulricehamn 265 uppvisar båda en gles cirkulär grundplan med två indragna stolpar i den norra delen av byggnaden. Direkt söder om stolparna fanns dessutom mindre lager eller aktivitetsytor med inslag av kol och brända ben. Likheterna är så omfattande att byggnaderna sannolikt representerar en särskild variant av de små västsvenska rundhusen. Det är också anmärkningsvärt att båda tillhör materialets yngsta exempel och dateras till folkvandrings- respektive vendeltid.

Även om typologin synliggör vissa återkommande mönster visar den samtidigt att de västsvenska rundhusen inte utgör någon enhetlig byggnadstyp. Variationerna i väggkonstruktion, inre stolpsättning och storlek är betydande och talar snarare för att flera olika byggnadstraditioner ryms inom det material som här sammanförs under beteckningen rundhus.

Typologin skall inte uppfattas som ett försök att definiera fasta hustyper utan som ett verktyg för att synliggöra återkommande konstruktionsmönster. I de följande avsnitten används dessa grupper som utgångspunkt för diskussionen kring funktion, kronologi och regional variation.

Hus eller timber circles?

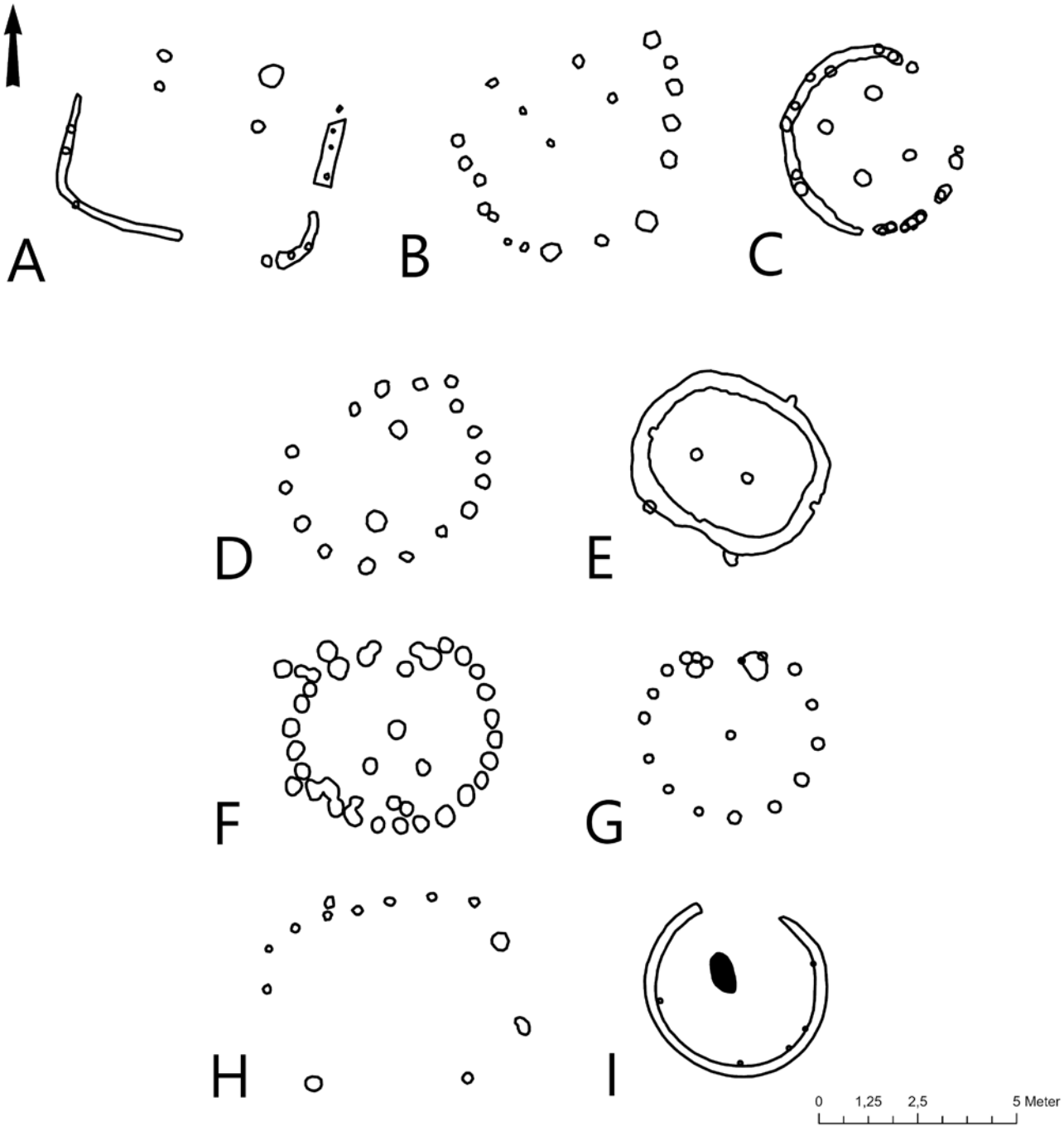
De äldsta cirkulära konstruktionerna i materialet aktualiserar frågan om relationen mellan hus och de anläggningar som i den internationella forskningen ofta benämns timber circles. Karleby uppvisar flera

Figur 29. Samtliga tolv byggnadslämningar med gles stolpsättning. Med inre konstruktion bestående av fyra stolpar A-B, en stolpe (C-E) eller avsaknad av inre stolpkonstruktion (F-L). A: Skövde. B: Stafsinge. C: Karleby norra huset. D: Karleby södra huset. E: Kullings-Skövde 84. F: Kullings-Skövde 67 södra huset. G: Kullings-Skövde 67 södra huset. H: Tumberg. I: Björlanda. J: Alingsås. K: Bollebygd. L: Ulricehamn.

drag som återkommer i sådana sammanhang, bland annat den cirkulära planformen och den centrala stolpsättningen. Samtidigt bör det framhållas att Karlebykonstruktionerna, liksom flera av de danska och bornholmska parallellerna, har tolkats som hus av sina respektive undersökare. Syftet här är därför inte att omtolka dessa lämningar utan att uppmärksamma hur flytande gränsen mellan hus, stolpkretsar och monumentala träkonstruktioner ibland kan vara.

Argumentet att depositioner av yxor eller andra föremål skulle tala emot en hustolkning är inte oproblematiskt. Liknande nedläggningar är välkända från ett stort antal långhus och andra byggnader under

Figur 30. Samtliga nio byggnadslämningar med tät stolpsättning. Med inre konstruktion bestående av fyra stolpar A-C, två stolpar (D-E), en stolpe (F-G) eller avsaknad av inre stolpkonstruktion (H-I). A: Säve. B: Södra Härene hus 1. C: Vinberg hus 5. D: Vinberg hus 4. E: Skrea. F: Ysby. G: Veinge. H: Södra Härene hus 2. I: Vara.

förhistorien, där de snarare tolkats som uttryck för ritualiserade handlingar kopplade till byggnadernas uppförande, användning eller övergivande än som indikationer på att byggnaderna haft en särskild kultisk funktion (Carlie 2004:35–40).

Liknande frågor aktualiseras av hus III från Kullings-Skövde 84 samt byggnaderna från Kullings-Skövde 67 och Tumberg. Konstruktionerna uppvisar mycket likartade dimensioner och består av glest placerade yttre stolpar. Den enda tydliga skillnaden är förekomsten av en kraftig mittstolpe i hus III från Kullings-Skövde 84.

Det har framhållits att de centrala stolparna i många västeuropeiska timber circles inte bör uppfattas som takbärande, eftersom de yttre stolparna ofta varit kraftigare dimensionerade än de centrala (De Lorenzi Turner 2025:151). I det västsvenska materialet finns dock

exempel på motsatsen. I hus III från Kullings-Skövde 84 var mittstolpen betydligt kraftigare än de yttre stolparna, vilket talar för att den haft en bärande funktion.

Kullings-Skövde 84 illustrerar därmed ett problem som återkommer i flera av de västsvenska exemplen. Om en cirkulär stolpkrets kombineras med en kraftig central stolpe blir tolkningen som byggnad relativt okomplicerad. Om den centrala stolpen saknas eller inte bevarats blir gränsen mellan byggnad och stolpkrets betydligt svårare att definiera. Frågan är därför kanske mindre om dessa konstruktioner skall förstås som hus eller timber circles, och mer hur graden av rumslig avgränsning och överbyggnad skall uppfattas. Även Tumberg och de båda byggnaderna från Kullings-Skövde 67 uppvisar stora konstruktionsmässiga likheter med Hus III från Kullings-Skövde 84. Samtliga byggnader är små, har glest placerade väggstolpar och uppvisar närmast identiska dimensioner. Den tydligaste skillnaden är förekomsten av den kraftiga mittstolpen i Hus III. Även om dateringarna är osäkrare antyder jämförelsen att en grupp små cirkulära byggnader med glest placerade stolpar kan ha förekommit redan under senneolitikum eller äldre bronsålder.

Cirkulära ekonomibyggnader – öppna och slutna rum
Merparten av materialet utgörs av små cirkulära konstruktioner från bronsålder och äldre järnålder. Trots variationer i detaljer framträder flera återkommande konstruktionsprinciper.

En grupp utgörs av Alingsås, Björlanda, Tumberg samt de båda byggnaderna från Kullings-Skövde 67. Gemensamt för dessa är den glesa yttre stolpsättningen och avsaknaden av tydliga väggindikationer. I flera fall finns heller ingen eller endast begränsad inre stolpsättning. Konstruktionerna förefaller därför ha varit öppna eller halvöppna snarare än slutna byggnader.

I detta sammanhang är jämförelser med de nordtyska rutenberg- och diemenkonstruktionerna relevanta. Dessa byggnader, som i skandinavisk forskning ofta sammanförts under beteckningen hjälmkonstruktioner, rekonstrueras vanligen som takförsedda ekonomibyggnader med begränsade eller helt saknade väggar. Likheterna med flera av de västsvenska exemplen är påtagliga och antyder att åtminstone delar av materialet kan ha varit avsedda för funktioner där skydd mot nederbörd varit viktigare än skapandet av ett slutet rum.

Mot detta kan ställas Veinge, Ysby, Skrea, Vinberg hus 4, Säve, Södra Härene hus 1 och Vinberg hus 5. Dessa byggnader uppvisar tätare väggstolpsättningar, tydligt markerade entréer och mer utvecklade inre stolpsättningar. Här framstår det som betydligt mer sannolikt att konstruktionerna haft sammanhängande väggar och bildat slutna rum.

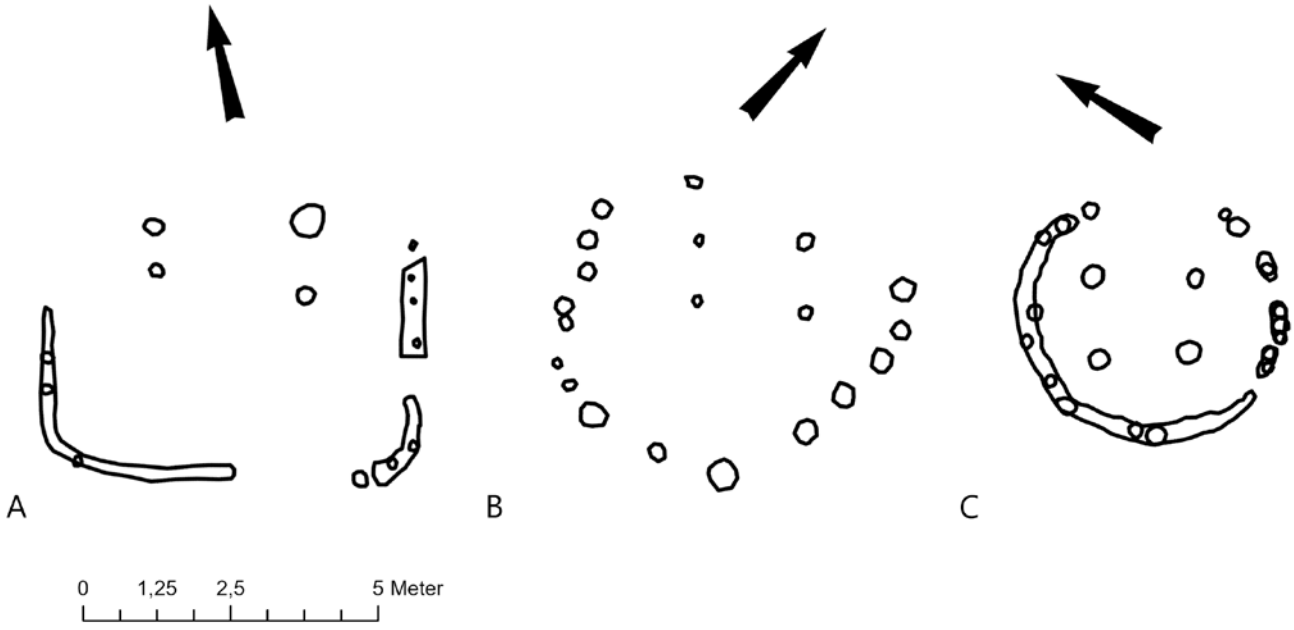
En intressant regional tendens är att samtliga halländska byggnader uppvisar någon form av central inre stolpsättning. Denna varierar från enskilda mittstolpar i Veinge, Ysby och Skrea till ett stolppar i Vinberg hus 4 och en fyrstolpskonstruktion i Vinberg hus 5. Trots variationen framstår den centrala stolpsättningen som ett återkommande drag i det halländska materialet.

Särskilt intressanta är Södra Härene hus 1 och Vinberg hus 5, vilka kombinerar en cirkulär yttre form med en central fyrstolpskonstruktion. Även Säve kan sannolikt föras till samma grupp, trots att byggnaden snarare är U-formad än cirkulär. De gemensamma dragen är dock så påtagliga att skillnaden i planform framstår som underordnad. De skiljer sig därmed både från de öppnare rutenberg-liknande konstruktionerna och från de mindre byggnaderna med endast en central stolpe. Samtidigt visar de att den cirkulära byggnadsformen kunnat kombineras med samma bärande princip som återfinns i många rektangulära fyrstolpshus.

Byggnaderna uppvisar även flera andra gemensamma drag. I samtliga fall finns en tydlig öppning orienterad mot den centrala fyrstolpskonstruktionen. Alla tre har dessutom påträffats i lägen som framstår som perifera i förhållande till den samtida bebyggelsen, medan Vinberg hus 5 ingår i ett sammanhang som av undersökaren tolkats som en utmarkslokal. Kombinationen av den centrala stolpsättningen, den markerade entrén och lokaliseringen utanför ordinära gårdsmiljöer talar för att byggnaderna haft andra funktioner än bostadshus, sannolikt kopplade till gårdens ekonomi och produktion (figur 31).

Det bör samtidigt noteras att täta vägglinjer inte nödvändigtvis innebär kraftiga väggstolpar. I exempelvis Skrea framstår det som sannolikt att väggkonstruktionen delvis burits av käppar snarare än grövre stolpar. Skillnaden mellan vissa av de halländska byggnaderna och exempelvis Vara 46 kan därför ha varit mindre än vad stolphålsmaterialet vid första anblick antyder. Ett källkritiskt problem som bör nämnas här är att den yttre stolpsättningen generellt har sämre bevaringsförutsättningar än byggnadernas inre stolpsättning.

Väggstolpar är ofta grundare nedgrävda och därmed mer utsatta för bortodling än centrala takbärande stolpar. Detta innebär att cirkulära byggnader med en eller flera centrala stolpar i vissa fall kan ha framträtt som enbart mittstolpar, stolppar eller fyrstolpskonstruktioner om vägglinjen förstörts. Förekomsten av cirkulära byggnader kan därför vara underskattad i det arkeologiska materialet.

Figur 31. En särskild hustyp (C4) representerad av A:Säve, B: Södra Härene Hus 1 och C: Vinberg hus 5.

Ekonomibyggnader i utmark och periferi?
Trots skillnader i konstruktion uppvisar många av byggnaderna likartade lokaliseringsmönster. Flera ligger perifert i förhållande till samtida gårdar eller i miljöer där kopplingen till boskapsskötsel och utmarksutnyttjande framstår som stark.

Björlanda utgör det tydligaste exemplet. Här omges konstruktionen av omfattande hägnadssystem och platsen har tolkats som en säsongsvis använd lokal knuten till boskapshållning.

Vara 46 skiljer sig från övriga byggnader genom sin begränsade storlek och den centrala härden. Tillsammans med avsaknaden av tydliga spår efter permanent bosättning ger detta intryck av en enklare vistelsebyggnad eller hydda snarare än en permanent ekonomibyggnad. Konstruktionen kan möjligen spegla ett tillfälligt nyttjande av platsen i samband med utmarksbruk eller andra säsongsbundna aktiviteter. Även Säve och Södra Härene uppvisar lägen som skiljer sig från ordinära gårdsmiljöer.

Mot denna bakgrund framstår ekonomiska funktioner som sannolika för en stor del av materialet. Byggnaderna kan ha fungerat som förråd, skydd för människor eller djur, arbetsbyggnader eller andra typer av ekonomibyggnader knutna till boskapsskötsel och utmarksbruk. Detta behöver dock inte innebära att samtliga konstruktioner haft samma funktion. Snarare tyder materialet på att den cirkulära formen kunnat användas inom flera olika ekonomiska sammanhang.

Ritualiserade byggnader och platser
Ett fåtal byggnader avviker tydligt från detta mönster. Det mest övertygande exemplet är Skövde 148. Byggnaden låg på visst avstånd från den samtida bebyggelsen och inom konstruktionen framkom en deponerad holkyxa. Platsen kom senare att tas i anspråk för anläggandet av en domarring. Även om domarringen är yngre än själva byggnaden antyder kombinationen av depositionen, den avvikande placeringen och den senare användningen att platsen haft en särskild betydelse under lång tid.

Skövde 148 framstår därmed som det tydligaste exemplet på en byggnad med rituell eller ceremoniell anknytning i det undersökta materialet. Kombinationen av den deponerade holkyxan, den avvikande placeringen och det faktum att platsen senare kom att monumentaliseras genom anläggandet av en domarring talar för att området fungerat som ett återkommande fokus för symboliska eller rituella handlingar. Även om den senare gravanläggningen inte är samtida med byggnaden stärker den bilden av platsen som särskilt betydelsefull i landskapet.

Även om termen kulthus bör användas med försiktighet framstår det som sannolikt att konstruktionen haft en funktion som gått utöver vardagliga ekonomiska aktiviteter.

Liknande frågor aktualiseras av Bollebygd 160 och Ulricehamn 265. Dessa byggnader skiljer sig från övriga genom sina indragna stolpar, sina interna aktivitetsytor

och förekomsten av brända ben. Likheterna är så stora att de sannolikt representerar en särskild byggnadstyp (figur 32-34). Någon direkt parallell till kulthuset vid Tissø föreligger inte, men jämförelsen visar att yngre järnålderns byggnadsbestånd omfattade fler kategorier än bostadshus och ekonomibyggnader. Bollebygd och Ulricehamn framstår därför som specialiserade byggnader vars funktion ännu är svår att definiera.

Kronologiska tendenser

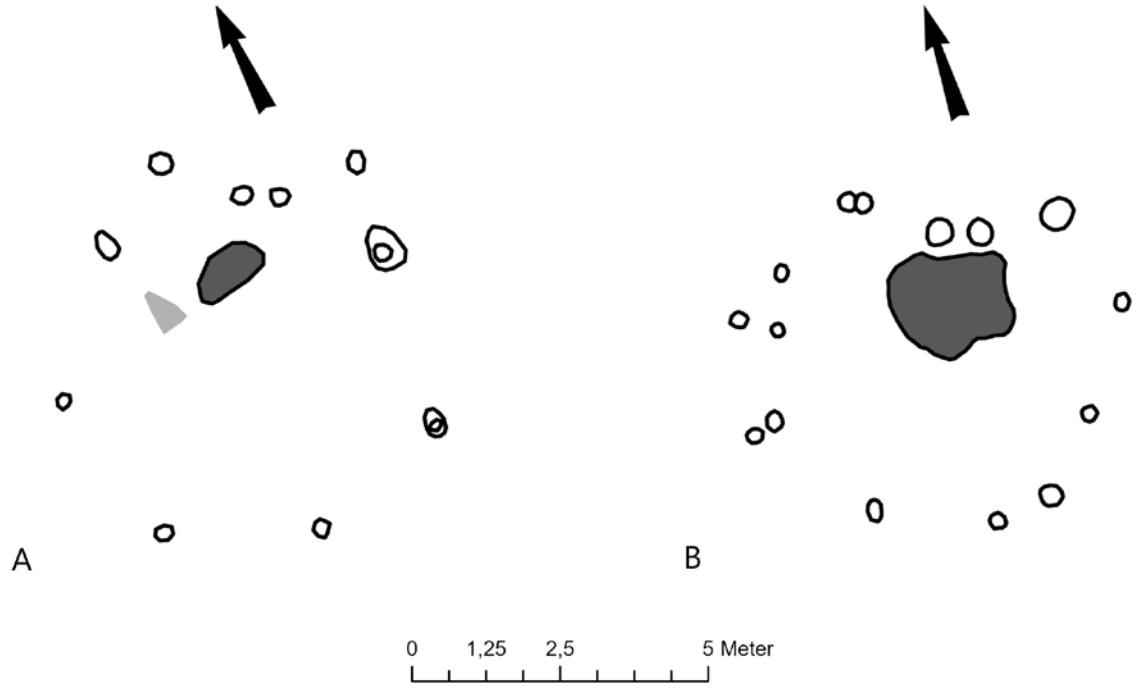
Materialet uppvisar en betydande kronologisk spridning från neolitikum till vendeltid. Samtidigt är förekomsten ojämnt fördelad över tiden.

Karleby och Kullings-Skövde 84 representerar de äldsta exemplen i materialet. Särskilt intressant är att Tumberg och de båda byggnaderna från Kullings-Skövde 67 uppvisar mycket stora konstruktiva likheter med Hus III från Kullings-Skövde 84. Även om deras dateringar är mindre säkra antyder detta att en grupp små cirkulära byggnader med glest placerade stolpar kan ha förekommit redan under senneolitikum eller äldre bronsålder. De fyra nämnda byggnadslämningarna från Kullings-Skövde och Tumberg omnämns här Vårgårdahus (se figur 33-34).

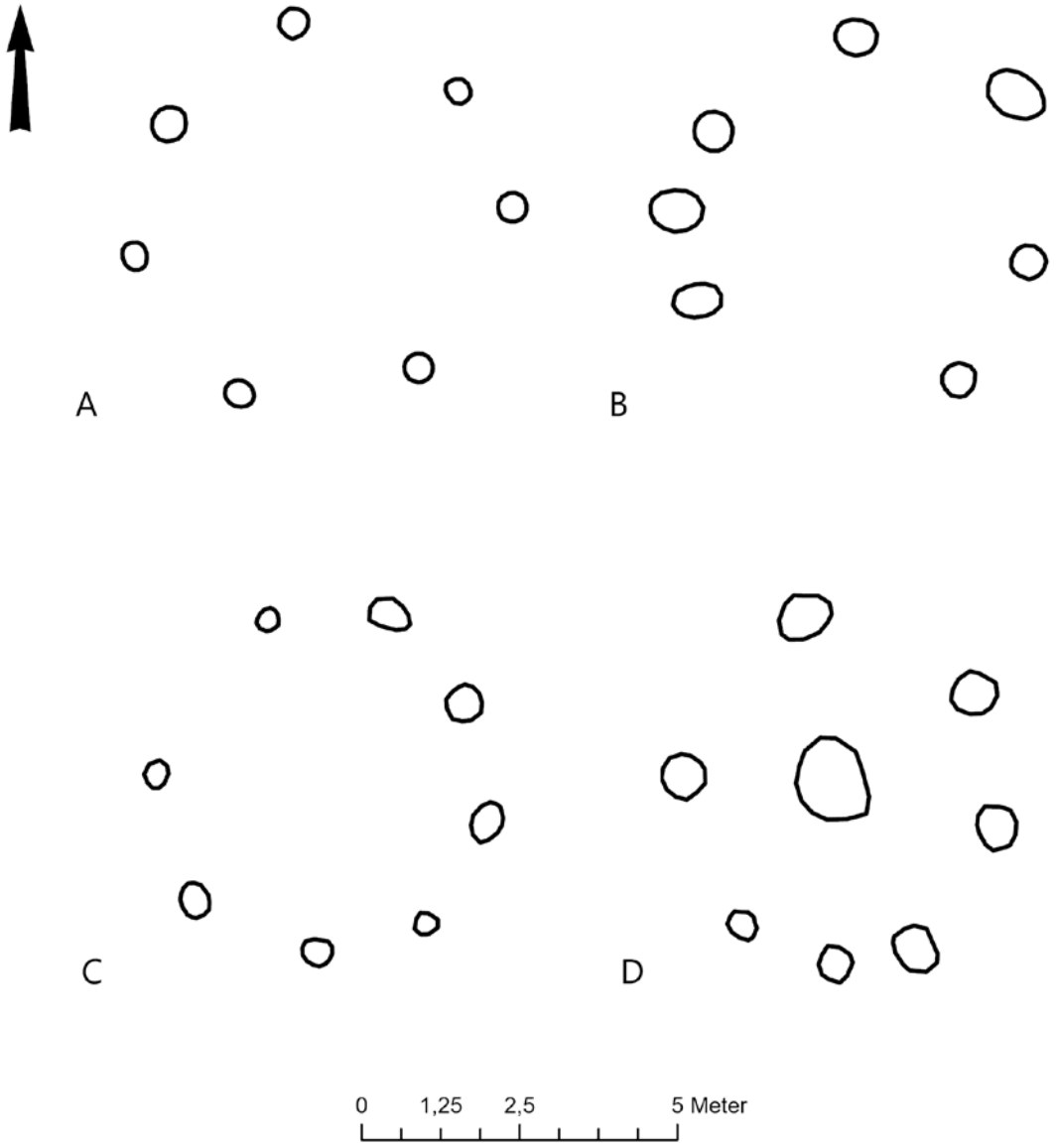
Mot denna bakgrund är den begränsade förekomsten under romersk järnålder anmärkningsvärd. Trots det omfattande bebyggelsematerial som är känt från perioden är antalet säkert daterade rundhus mycket få. Materialets yngsta grupp utgörs av Bollebygd 160 och Ulricehamn 265, vilka dateras till folkvandringsrespektive vendeltid. Deras nära konstruktiva likheter antyder att de representerar en särskild sen byggnadstradition. Denna typ benämns här GI (Gles stolpsättning med indraget stolppar).

Ett annat återkommande drag är att flera lokaler innehåller mer än en cirkulär byggnad eller konstruktion. Detta gäller Karleby, Kullings-Skövde 67, Södra Härene och Vinberg. I de tre förstnämnda fallen ligger konstruktionerna nära varandra och kan tolkas som successiva generationer av byggnader uppförda inom samma lokal. Detta antyder att den cirkulära byggnadsformen i vissa fall återanvänts under längre tid snarare än att representera en enskild händelse eller kortlivad byggnadstradition. Vinberg skiljer sig något från detta mönster genom det större avståndet mellan byggnaderna och de konstruktionsmässiga skillnaderna dem emellan, vilket möjligen speglar ett längre kronologiskt avstånd eller skilda funktionella sammanhang.

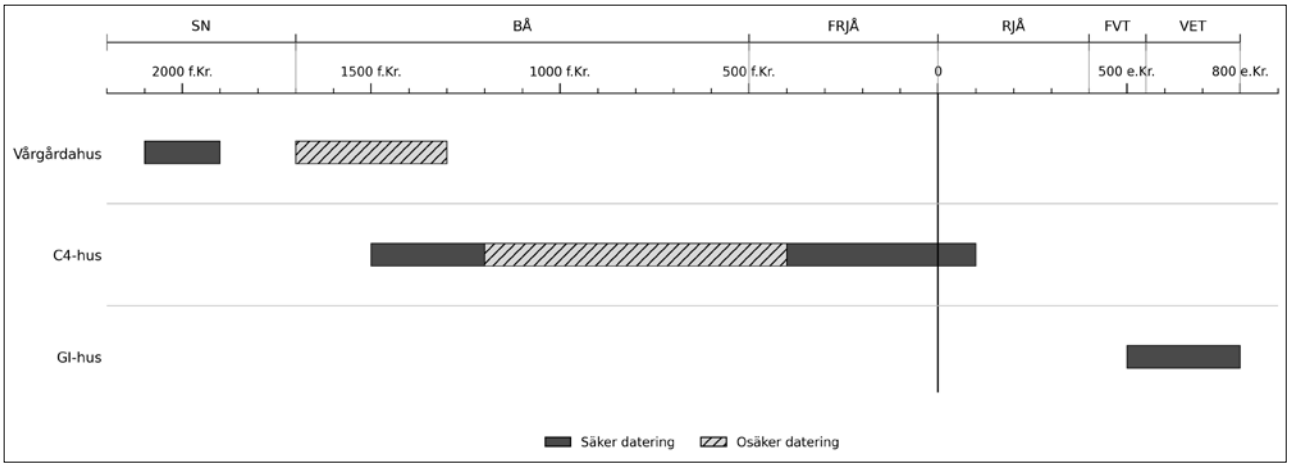
Sammantaget visar materialet att cirkulära byggnader förekommer under stora delar av förhistorien men att deras förekomst varierar över tid. Särskilt framträdande är koncentrationen till bronsålder och förromersk järnålder, medan exemplen från romersk järnålder är förhållandevis få. Materialet antyder därmed att olika typer av cirkulära byggnader uppträder i skilda kronologiska sammanhang snarare än som uttryck för en obruten byggnadstradition.

Figur 32. Vad som förefaller vara en distinkt byggnadstyp (GI) från yngre järnålder. A: Bollebygd Hus 1. B: Ulricehamn.

Figur 33. Fyra mycket likartade byggnadslämningar från Vårgårda, här kallad Vårgårdahus. A: Kullings-Skövde 67 södra huset. B: Kullings-Skövde 67 norra huset. C: Tumberg. D:Kullings-Skövde 84.

Figur 34. Tre distinkta hustyper och deras kronologiska utbredning.

Slutsatser

Denna studie har visat att cirkulära byggnadskonstruktioner förekom i Västsverige under en lång tidsperiod, från mellanneolitikum till vendeltid, men att de inte kan förstås som en enhetlig byggnadstyp. Trots den gemensamma cirkulära eller ovala grundformen uppvisar byggnaderna betydande variation beträffande storlek, väggkonstruktion, inre stolpsättning och rumslig kontext. Begreppet rundhus bör därför främst ses som en beskrivning av planformen snarare än av en specifik funktion eller byggnadstradition.

Analysen visar att flera konstruktionsprinciper ryms inom materialet. Vissa byggnader, såsom Alingsås, Björlanda, Tumberg och de båda byggnaderna från Kullings-Skövde 67, uppvisar glest placerade väggstolpar och saknar tydliga spår av slutna väggar. Dessa konstruktioner har flera likheter med de nordtyska rutenberg- och diemenkonstruktionerna och kan ha fungerat som öppna eller halvöppna ekonomibyggnader med taköverhäng. Andra byggnader, såsom Veinge, Ysby, Skrea, Vinberg hus 4, Säve, Södra Härene hus 1 och Vinberg hus 5, uppvisar däremot tydliga vägglinjer, markerade entréer och mer utvecklade inre stolpsättningar, vilket talar för att de utgjort slutna byggnader.

Särskilt intressant är att samtliga halländska byggnader uppvisar någon form av central inre stolpsättning. Denna varierar från enskilda mittstolpar till stolppar och fyrstolpskonstruktioner, men framstår trots variationen som ett återkommande regionalt drag. Detta skiljer de halländska exemplen från flera av de västgötska byggnaderna och antyder att olika konstruktionsprinciper kan ha existerat parallellt inom det västsvenska området.

Materialet visar också att många av byggnaderna troligen haft ekonomifunktioner snarare än fungerat som bostadshus. Flera är belägna i utmarksmiljöer eller perifert i förhållande till samtida gårdar och kan ha använts för förvaring, boskapsskötsel eller andra arbetsrelaterade aktiviteter. Samtidigt framträder vissa grupper som mer specialiserade. Säve, Södra Härene hus 1 och Vinberg hus 5 uppvisar exempelvis så stora konstruktionsmässiga och rumsliga likheter att de sannolikt representerar en särskild kategori av ekonomibyggnader. På motsvarande sätt framstår Bollebygd 160 och Ulricehamn 265 som uttryck för en yngre byggnadstradition med ännu svårtolkad funktion.

Samtidigt visar materialet att inte alla cirkulära konstruktioner kan förstås utifrån ekonomiska funktioner. Skövde 148 utgör det tydligaste exemplet på en byggnad med rituell eller ceremoniell anknytning. Kombinationen av den deponerade holkyxan, den avvikande placeringen och den senare anläggningen av en domarring talar för att platsen haft en särskild symbolisk betydelse under lång tid. Byggnaden visar att den cirkulära formen även kunnat användas i sammanhang som avviker från det vardagliga gårdslivet.

De äldsta exemplen från Karleby och Kullings-Skövde 84 aktualiserar dessutom frågan om relationen mellan hus och så kallade timber circles. Särskilt intressant är att Hus III från Kullings-Skövde 84 uppvisar stora likheter med byggnaderna från Tumberg och Kullings-Skövde 67. Detta antyder att en grupp små cirkulära byggnader med glest placerade stolpar kan ha förekommit redan under senneolitikum eller äldre bronsålder. Materialet visar därmed att gränsen mellan hus, stolpkretsar och öppna träkonstruktioner inte alltid är skarp och att flera olika traditioner sannolikt överlappar varandra.

Slutligen bör det framhållas att identifieringen av cirkulära byggnader rymmer flera metodiska utmaningar. Väggstolpar har generellt sämre bevaringsförutsättningar än centrala takbärande stolpar, vilket innebär att vissa byggnader kan ha framträtt som enbart mittstolpar, stolppar eller fyrstolpskonstruktioner efter att vägglinjerna förstörts. Det är därför möjligt att fler cirkulära byggnader döljer sig bland lämningar som idag tolkas som andra typer av stolpkonstruktioner. Samtidigt finns en risk att cirkulära former överbetonas på stora boplatser med omfattande stolphålsmaterial, där anläggningar från olika tider och sammanhang kan sammanföras till konstruktioner som aldrig existerat som byggnader. Rundhus bör därför identifieras med försiktighet och utifrån flera samverkande kriterier. Samtidigt visar materialet att cirkulära byggnader förekommer i fler sammanhang än vad som tidigare ofta uppmärksammats. Det finns därför skäl att i framtida undersökningar aktivt uppmärksamma möjliga cirkulära konstruktioner, utan att för den skull okritiskt acceptera varje cirkulärt stolpmönster som ett hus.

Sammantaget framstår de västsvenska rundhusen inte som uttryck för en sammanhållen byggnadstradition utan som en mångfacetterad grupp konstruktioner som använts i olika sammanhang och för olika syften under förhistorien. Det är just denna variation snarare än den gemensamma planformen som utgör materialets mest framträdande drag.

Källförteckning

Litterära källor

Berglund, A., Axelsson, C. & Vretemark, M. 2005. *Esketorp – samhällen från äldre järnålder och tidig medeltid i Skövdes utkant. Arkeologisk undersökning 2002 inför ny sträckning av väg 26, trafikplats Segerstorp, Skövde socken, Raä 43 och 148*. Västergötlands museum rapport 2005:12.

Carlie, A. 2004. *Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar. Skrifter No 57. Stockholm.

De Lorenzi Turner, D. 2025. *Neolithic timber circles in south Scandinavia: a biographical approach*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.

Ethelberg P. 2003. Gården og landsbyen I jernalder og vikingetid (500 f.Kr. – 1000 e.Kr.). I: Ethelberg, P., Hardt, N., Poulsen, B. och Sørensen, A. B. (red.). *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, vikingetid och middelalder*. Haderslev Museum Historisk Samfund for Sønderjylland. Haderslev, s.123-374.

Finder, E. 1922. *Die Vierlande: Beiträge zur Geschichte, Landes- und Volkskunde Niedersachsens. T. 1*. Hamburg.

Fries, J. O. 1866. *Några ord till upplysning om bladet "Wårgårda": Sveriges geologiska undersökning på offentlig bekostnad utförd under ledning av A. Erdmann*. Stockholm.

Gibson, A. M. 2005. *Stonehenge and timber circles*. Tempus.

Gustavsson, E. 2014. *Förhistoria vid förundersökningar i Bälinge. Arkeologisk förundersökning. Bälinge 6:16, Bälinge-Nygård 3:1, Tokebacka 2:4, Bälinge och Alingsås socknar, Alingsås kommun*. Västarvet kulturmiljö/Lödöse museum Rapport 2014:12.

Harding, D. W. 2009. *The Iron Age Round-House: Late Prehistoric Building in Britain and Beyond*. Oxford University Press. Oxford.

Hellgren, M. 2007. *Arkeologisk förundersökning och slutundersökning. Gällande nyupptäckta fornlämningar inom fastigheten Tapetsören 1:1 i Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun, Västergötland*. Lödöse Museum/Regionmuseum Västra Götaland rapport 2007:38.

Hellgren, M. 2024. *Boplatslämningar i Hoberg. Arkeologisk förundersökning. L1959:4764, Hoberg 6:21 och 6:24, Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun*. Göta Arkeologi rapport 2024:13.

Hellgren, M. & Karlsson, S. 2017. *Boplatslämningar och gravar intill E20. Arkeologisk slutundersökning och delundersökning. RAÄ Alingsås 279, Bälinge 47 och 48. Alingsås och Bälinge socknar, Alingsås kommun*. Västarvet kulturmiljö/Lödöse museum rapport 2017:28.

Hambro Mikkelsen, P. & Nørbach, L. C. 2003. *Drengsted: bebyggelse, jernproduktion og agerbrug i yngre romersk og ældre germansk jernalder*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 43. Højbjerg.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026a. *Bebyggelseutveckling under järnåldern i Vårgårda. L1959:2538, L1959:2539, L1959:2561, L1959:4610, L1964:9224, L1965:5079 samt L2019:624 inom Degrabo 2:4 m.fl., Kullings- Skövde socken och Tumberg socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:5.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026b. *Boplatser och bosättningsmönster under järnåldern i Vårgårda. L1959:4578, L2019:6257, L1959:4579, L2020:11111, L1959:4547, L1959:4546, L2020:11109, L1959:4635, L2020:11110 samt L1959:4664 inom Lund 1:4, Saxtorp 1:7, Lund 1:6 och Fötene 3:4, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:6.

Jørgensen, L. 2002. Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion. I: (red.) Jennbert, K., Andrén, A. & Raudvere, C. *Plats och praxsis - studier av nordisk förkristen ritual.* Lund, s. 217–249.

Jørgensen, L. 2013. Vikingetidens kongsgård ved Tissø - Kult -, samlings- og markedsplads gennem 500 år. I: Pedersen, L. (red.). *Menneskers veje - kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum.*

Kegel, K. 2015. *Betesdrift i Björlanda. Björlanda 444. Boplats. Lexby 1:5, 2:5 m.fl. Björlanda socken Arkeologisk undersökning. Göteborgs stad*. Arkeologisk rapport från Göteborgs stadsmuseum 2015:11.

Kyhlberg, O., Göthberg, H. & Vinberg, A. 1995. *Hus & gård i det förurbana samhället · Katalogdel*. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Lillehammer, G. 2005. *Konflikter i landskapet. Kulturminnevern og kulturforståelse: Analyse av alvedans og utmarksmiljø i Hå kommune i Rogaland, SV-Norge*. Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.

Malmberg, E. 2025. *Förhistoriska gårdslägen vid Bollebygds kyrka. Arkeologisk undersökning. L1966:2652, Bollebygds kommun och socken Bollebygds Prästgård 1:2*. Göta Arkeologi rapport 2025:44.

Meling, T. 2017. Farm – Manor – Estate: Agricultural Landscape and Settlement at Hundvåg, Southwest Norway. I: Iversen, F. och Petersson, H. (red*.). The Agrarian Life of the North 2000 BC–AD 1000: Studies in Rural Settlementand Farming in Norway*, s. 150–171.

Nicklasson, P. 2001. Arkeologisk undersökning vid RAÄ 116. I: Johansson, N., Streiffert, J.och Wranning, P. (red.). *Landskap i förändring volym 3.* Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 116, 118, 120 och 122 i Stafsinge socken, Halland. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseer 2001:5. Halmstad/Göteborg, s. 61–182.

Nicklasson, P. 2004. En bronsåldersboplats utanför Falkenberg. I: Carlie, L., Ryberg, E., Streiffert, J. och Wranning, P. (red.). Landskap i förändring volym 6. *Hållplatser i det förgångna. Artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Västkustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*. Hallands länsmuseer. Halmstad, s. 69–113.

Nielsen, P. O. & Thorsen, M. S. 2014. *Vasagård Vest. En centralplads fra tragtbægerkulturen på Bornholm, ca. 3400–2800 f.Kr. Foreløbig rapport om udgravningen i 2014*. Nationalmuseet og Bornholms Museum.

Rietz, J. E. 1862–1867. *Svenskt dialektlexikon: Ordbok öfver svenska allmogespråket*. Faksimilutgåva 1962. C.W.K. Gleerup. Lund.

Ryberg, E. 2001. RAÄ 162 – Undersökning 1996. I: Ryberg, E. och Wranning, P. (red.). *Landskap i förändring volym 2*. Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 106, 162, 193 och 195 Skrea socken, Halland. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseer 2000:1. Halmstad/Göteborg, s. 167–180.

Ryberg, E. 2004. Att identifiera det okända – rännor och hägnadsrader. I: Carlie, L., Ryberg, E., Streiffert, J. och Wranning, P. (red.). *Landskap i förändring volym 6. Hållplatser i det förgångna. Artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Västkustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland.* Hallands länsmuseer. Halmstad, s. 131–150.

Schütz, B, & Frölund, P. 2007. Korta hus under äldre järnålder. I: Göthberg, H. (red.). *Hus och bebyggelse i Uppland: delar av förhistoriska sammanhang*, s. 153–172.

Sjögren, K-G. *Handlingsprogram Neolitkum*, i manus.

Sjögren, K-G., Axelsson, T. & Vretemark, M. 2019. Middle Neolithic economy in Falbygden, Sweden. Preliminary results from Karleby Logården. I: Müller, J., Hinz, M. och Wunderlich, M. (red.). *Megaliths – Societies – Landscapes. Early Monumentality and Social Differentiation in Neolithic Europe, vol 2, 705–719. Proceedings of the international conference »Megaliths – Societies – Landscapes. Early Monumentality and Social Differentiation in Neolithic Europe« (16th–20th June 2015) in Kiel.* Bonn: Rudolf Habelt GmbH.

Skare, K. 1998. *Rapport om arkeologiske undersøkelser på Skeie, gnr. 5, bnr. 10, 36, Hundvåg, Stavanger kommune*.

Svensson, M. 2004. The second Neolithic concept. 3000–2300 BC. I: Andersson, M. Karsten, P. Knarrström, B. och Svensson, M. (red.). *Stone Age Scania. Significant places dug and read by contract archaeology*. Riksantikvarieämbetet. Skrifter No. 52 Stockholm, 191–248.

Tegnhed, S. 2019. *Livet i gravhögarnas landskap. Halland, Tjärby och Veinge socknar, Fastigheterna Vessinge 3:6, Veinge 3:4, Tjärby 10:2. Fornlämningarna Veinge RAÄ 346 och 347 samt Tjärby RAÄ 69*. Arkeologiska Rapporter Stiftelsen Hallands Länsmuseer 2019:3.

Weiler, E. 1994. *Arkeologisk undersökning av bronsåldersboplats: fornlämning 46, kvarteret Sprinten, Vara socken och kommun, Västergötland*. Arkeologiska resultat UV Väst 1994:2.

Westergaard, B. 1993. *Ysby socken Hov 3:5, RAÄ 56. Arkeologisk undersökning 1991.* Hallands länsmuseer uppdragsverksamheten 1993 Halmstad.

Westergaard, B. 2015. *RAÄ Säve 353 och 354, två förhistoriska boplatser i Säve. Västra Götalands län, Bohuslän, Göteborgs kommun, Säve socken, Kärra 18:3, Säve 353 och 354. Arkeologisk förundersökning*. Arkeologerna rapport 2015:82.

Westergaard, B. 2018. *Säve 353 - en del av Hisingen under förromersk järnålder. Västra Götalands län, Bohuslän, Göteborgs kommun, Säve socken, Kärra 18:3, Säve 353. Arkeologisk förundersökning*. Arkeologerna rapport 2018:132.

Zimmermann, W.H. 1991: *Erntebergung in Rutenberg und Diemen aus archäeologischer und volkskundlicher Sicht*. Néprajzi Értesö a Néprajzi Museum Évkönyve 71–73, 1989–1991, (T. Hoffmann-Festschrift), Muzsák Közmüvelödési Kiado, Budapest, s. 71–104.

Aakvik, J. 2001. *Rapport om arkeologisk undersøkelse av yngre jernalders båtgrav og tre mindre forhistoriske bygninger på Husabø, gnr. 6, bnr. 4, Hundvåg, Stavanger k*. Oppdragsrapport B 2001/02.

Ängeby, G. 2018. *Vist i Ätrans dalgång - romersk järnålder/ folkvandringstid och tidig medeltid. Arkeologisk undersökning, Västra Götalands län, Västergötland, Ulricehamns kommun, Ulricehamns socken, Vist 10:25, Ulricehamn 265*. Arkeologerna Rapport 2018:124.

Ängeby, G., Streiffert, J. & Munkenberg, B. A. 2019. *Långhus, rundhus och grophus. Förhistoriska boplatser i Vinberg. Arkeologisk undersökning. Hallands län, Halland, Falkenbergs kommun, Vinbergs socken, Tröinge 6:4, Vinberg 151 och 124*. Arkeologerna Rapport 2019:31.

Metallhantering, kolonisering och färdvägar mellan Säveån och Nossan

Jonas Kamperin *Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ*
Andrine Nilsen *Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ*

Med bidrag av **Lina Håkansdotter** och **Petra Aldén Rudd** *Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ*

Abstract
Järnproduktionen utgör en central del av järnålderns historia och hade en nära koppling till kolonisationen av nya områden genom etablering av bosättningar samt genom innovationer inom jordbruket. Järnproduktionen tog sig olika uttryck beroende på om den var avsedd för kommersiella eller hushållsbaserade ändamål, liksom på tillgången till råmaterial. Andra avgörande faktorer var närheten till vattenvägar och vägnät i anslutning till produktionsplatser eller bosättningar. Frågan är huruvida järnproduktionen utgjorde en drivkraft bakom befolkningstillväxt och kolonisation i Vårgårda, eller om dessa processer i stället skapade förutsättningar för en ökad järnproduktion.

Inledning
Genom historien har människan sökt optimala boplatser och bördiga jordar för jordbruk. I takt med att jordbruket utvecklades togs nya markområden i anspråk. Vi har studerat processen kring Vårgårdatraktens kolonisering och vidare järnframställningskapacitet inom ramen för de arkeologiska undersökningarna. Arbetet utfördes av Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ, i samarbete med Förvaltningen för kulturutveckling, Västra Götalandsregionen, och Göta arkeologi inför den nya sträckningen av E20 i Vårgårda kommun.

Tidigare forskning om järnåldern generellt eller Västergötland under perioden har nästan genomgående haft fokus på elit, storgårdar, monumentala gravar, guld, vapen, eller praktföremål och konflikter (Nitenberg 2019; Brink & Price 2008). Materialet från Vårgårda är ett litet utsnitt från en forntida vardag bortom storpolitik och elitmiljöer. Det här har varit en plats för jordbruk, bosättning och boskapsdrift mellan de två åarna Säveån och Nossan.

Området har successivt befolkats och tagits i anspråk. Valet av boplatslägen har varit relativt konservativt för en västgötsk slättbygd. Befolkningen har hängt med i utvecklingen men ger inte intryck av att ha varit drivande i densamma. Vardagslivet har rullat på, inom gårdarna och i Vårgårdas byar. Det vardagliga i materialet, alltså det ordinära, är i sig intressant, då konkret kunskap om samhället ligger i att förstå villkoren för den breda massan, den vars positioner elitens makt vilar på. Basen utgjordes av en jordbrukande befolkning.

Järnets introduktion medförde signifikanta förbättringar av redskap ämnade för jordbruk, även träredskapen fick nya former och användningsområden. Genom det höga antal boplatser och det myller av huslämnningar som framkom under undersökningarna framstår Vårgårda som ett centrum. Vad händer när ^{14}C-dateringarna och det arkeologiska- och naturvetenskapliga analyspaketet delar upp bosättningen i olika perioder, hur ser koloniseringsprocessen ut i Vårgårdatrakten? Kvarstår känslan av ett centrum, och i så fall, när? Finns det kontinuitet eller diskontinuitet på och mellan boplatserna? Järnproduktionen skulle kunna vara en drivande faktor bakom förändringar och eventuellt välstånd. Fyndmaterial och lämningar av järnproduktion kan ge indikationer på en sådan drivkraft, men den bör också ställas i relation till förändringar i ekonomin generellt i samhället och i landskapet. Lämningarna från neolitikum till medeltid motsvarar flera tusen år vilket gör att även större skeenden såsom klimatförändringar kan ha spelat en roll.

Denna studie är ett bidrag till en kulturhistorisk diskussion kring centrala Västergötlands kolonisering och samhällsutveckling under järnåldern. I fokus för undersökningen är de fysiska lämningarna i landskapet efter bebyggelse och människors verksamhet, och i förlängningen den rituella miljön. Vårgårdatrakten sträcker sig mellan de två åarna Nossan och Säveån i Västergötlands slättbygd. Spåren efter byar och gårdar finns till viss del kvar men det förhistoriska odlingslandskapet har sakta eroderats av yngre aktiviteter.

Källmaterialet och källkritiska problem

Ett källkritiskt problem är hur undersökningsområdena utformas. Det uppdragsarkeologiska systemet gör att undersökningsområdena sammanfaller med infrastruktursatsningar och byggnation, de utformas inte främst för att besvara vetenskapliga frågor.

Fornlämningarnas rumsliga relation till varandra och till den omgivande naturmiljön kan därför vara svår att analysera då de starkast framträdande mönstren är att de kända lämningarna är koncentrerade till moderna infrastrukturprojekt och stora byggnationer. Ett exempel på detta i Vårgårda är det stråk av boplatser som framkommit längs E20:s nya dragning och den synbara avsaknaden av fornlämningar i de mer otillgängliga moss- och skogsmarkerna. En styrka är dock det stora antal boplatser som blivit undersökta samtidigt inom samma projekt och med gemensamma frågeställningar.

Arkeologi från E20-undersökningarna

Under 2021 och 2022 genomfördes undersökningar av fornlämningar längs den nya sträckningen av E20 i Vårgårda kommun. Fornlämningslokalerna undersöktes helt eller delvis, beroende på i vilken grad de påverkades av arbetet med E20.

Denna artikel behandlar fornlämningarna L1959:2507 (Johansson & Karlsson 2026a). Vidare L1959:2538, L2019:624, L1959:4610, L1959:2561, L1959:2539, L1965:5079, L1964:9224 (Johansson & Karlsson 2026b) samt L1959:4546, L1959:4547, L1959:4578, L1959:4579, L1959:4635, L1959:4664, L2019:6257, L2020:11109, L2020:11110 samt L2020:11111 inom fastigheterna Lund 1:4, Saxtorp 1:7, Lund 1:6 och Fötene 3:4 i Vårgårda kommun. (Johansson & Karlsson 2026c). Totalt 18 fornlämningar från E20-projektet i fråga, men även från tidigare undersökningar i närområdet och med en viss utblick mot närliggande fornlämningar inom Vårgårdatrakten.

Materialet - järnhanteringsprocessen och dess avfall

Boplatserna gav flera anläggningar och fynd relaterade till järnhantering. Rester av två blästerugnar och omkring 13 kg slagg och metall påträffades. Utöver samarbetsprojekten i området tar denna artikel även med material från utgrävningar utförda av enbart Göta arkeologi/Västra götalandsregionen som pågick ungefär samtidigt och parallellt med Rio Göteborgs, samt någon ytterligare rapport från området.

Myrmalm, sjömalm eller rödjord bildas naturligt av mikroorganismer i vatten och våtmark. Denna malm kan utvinnas på olika vis, med hjälp av skopor, rakor och räfsor längs sjöbotten, grävning i mossar och rödjordar. Beskrivningar av hur myrmalmen samlas in finns från historisk tid. Myrmalm från mossar hämtades helst under sommartid när myren var som torrast, sjömalm hämtades under vintern när det gick att arbeta med räfsor, rakor och skopor genom vakar i isen.

Den insamlade malmen rostas vid ca 500 grader C för att bränna bort föroreningar och göra malmen spröd. Ibland krossas malmen i mindre bitar för att underlätta nästa led i processen, reduktionen. Reduktion görs i blästugnar/blästerugnar, dessa är ofta cylinderformade schaktugnar med en grop i botten för slagguppsamling. Här smälter slaggen i malmen, vid ungefär 1150 °C, och rinner undan, järnoxiderna reduceras och blir rent järn. Järnet smälter inte, det förblir halvfast. När slaggen rinner undan blir järnklumpen, ibland kallad lupp, kvar (Johansson & Karlsson 2026b:bilaga 7).

Ofta har blästerugnen varit byggd av lera och när slaggropen fyllts har det cylinderformade schaktet flyttats och ställts över en ny grop (figur 1-2). Blästerugnens höjd bör vara minst dubbla diametern, räknat från reduktionszonen, där luften blåses in och utvinningen av järnet sker (Johansson & Karlsson 2026b:bilaga 7). Kolet i ugnen fungerar både som bränsle och som reduktionsmedel i reduktionsprocessen. Luppen genomgår sedan primärsmide för att ytterligare rena den från slagg som blivit kvar.

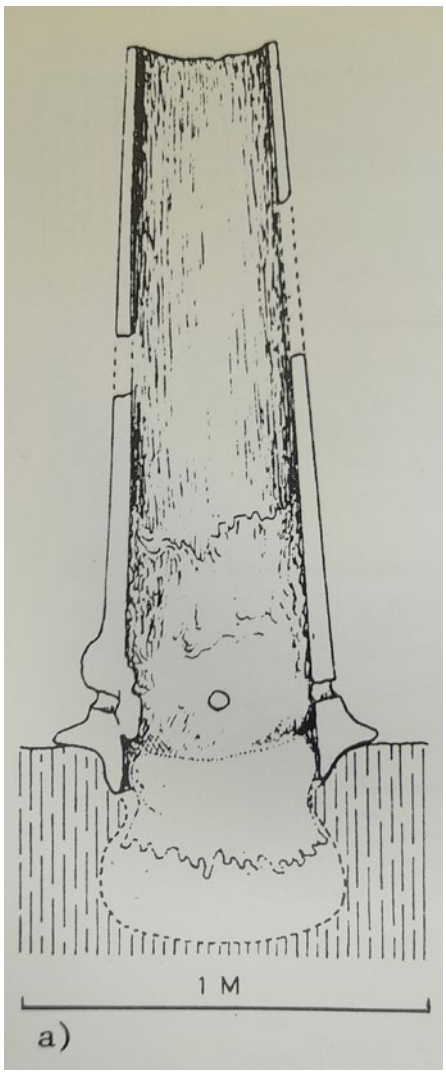
Primärsmide har ofta ägt rum på en så kallad fällsten, en stor, flat sten som fungerar som städ. Under primärsmidet hettas luppen upp i ugnen eller en ässja dvs en smideshärd. Slaggen från primärsmidet är ofta mindre och mer fragmentariskt. Vid sekundärsmide, dvs smide av redskap och föremål, skapas avfall såsom glödskal och smidesskållor. Glödskal är små fragment av järn som lossnar vid smide. Smidesskållor bildas i ässjan, ibland glasartat när vällsand[1] använts och smält (Serning 1976:41-45, 52 & Strömberg 2008:33-36, Johansson & Karlsson 2026b:bilaga 7).

Förhistorisk slagg är gråsvart, ibland med röda inslag, och ofta porös. Formen och ytans utseende beror på hur slaggen hanterats. De slaggropar som anlades under schaktugnar kan, om de lämnats orörda innehålla ett helt sammanhållet block av slagg (Serning 1976:55-56).

Äldre kartor

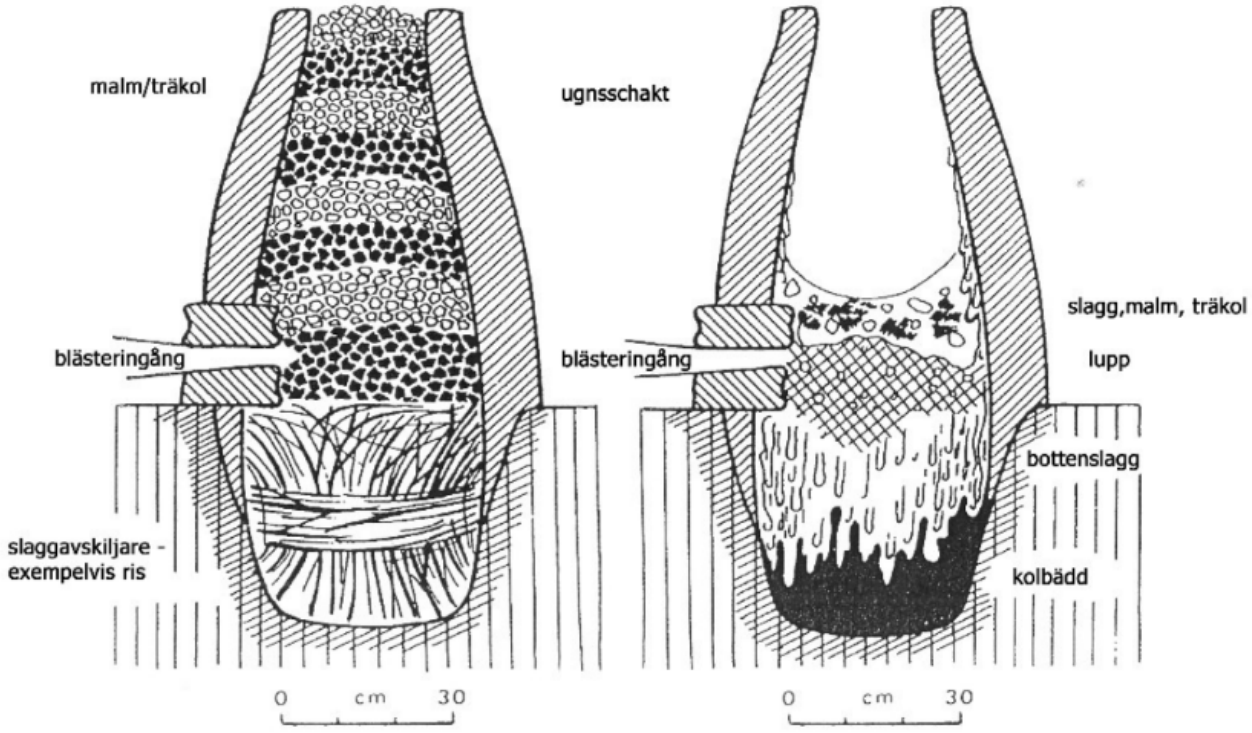
De historiska kartorna bidrar med information om hur marken använts, exempelvis vad som varit inägor och utmarker. Kartmaterialet är ofta från sent 1700-tal och in i 1800-talet medan vi i denna artikel studerar järnålder. Uppdelningen i inägor och utmarker har dock ofta bestått under lång tid och den

[1] Sand som används för att smida ihop två metallstycken, det kallades för att välla eller svejsa. Etymologiskt besläktat med eng. weld och sv. svetsa (Trotzig 2014: 127).

Figur 1 (t.v.). Ritning av schaktugn funnen i Scharmbeck, Kreis Harburg, Tyskland, ca 100 e.Kr. Det finns mycket få bevarade schakt från den här typen av ugn. Ur Serning 1976.

Figur 2 (nedan). Principskiss av en blästerugn. Ur Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7.

mark som lämpade sig bäst för odling under järnålder lär också ha gjort det i tidigmodern tid, varför kartmaterialet ändå kan ge en grov fingervisning om förhållandena tidigare. Från och med senare delen av järnåldern har odlingslandskapet också blivit mer fast, åkrar och byar mer permanenta (Welinder et al 1998, s. 301, 316-317, 324; Mascher 1994:65-67).

Produktion

Anna Ihr (2014:36–40) diskuterar produktion, specialisering och formeringen av stratifierade samhällen och statsformation. Hon menar att all produktion innebär konsumtion, specialistyrken skapar behovet av ytterligare specialistyrken.

Specialisten definieras av sin kunskap. Hur byggs kunskap upp hur överförs den? I medeltidens skrån och lärlingssystem byggdes kunskap genom praktisk erfarenhet, teoretisk kunskap spelade förmodligen en mycket liten roll i tider av låg läs- och skrivkunnighet. Att lära direkt av mästare och av yrkeskamrater var den viktigaste vägen till kunskap, kunskap var tätt kopplad till person. Ett sätt att sprida och bygga kunskap var därför att samla många yrkespersoner på samma plats (Ihr 2014:41–47).

Hur uppstår innovation och uppfinningar, förändring? Experimenterande för att lösa nya utmaningar pågick, exempelvis allt större kyrkobyggen för byggmästare, detta drev uppfinnandet och ledde till nya kunskaper. Lärlingssystemet i sig ledde till förändring och innovation genom att vandrande lärlingar och mästare hamnade i nya miljöer, nya situationer och mötte nya yrkeskamrater (Ihr 2014:49–50). Medeltida förhållanden är självklart inte direkt applicerbara på järnålder, men det finns vissa likheter och allmänna principer som bör gälla för både järnålder och medeltid. Kunskapens nära koppling till personer och vikten av att se och lära av andra i ett mestadels skriftlösts samhälle.

Kommunikation, vägar

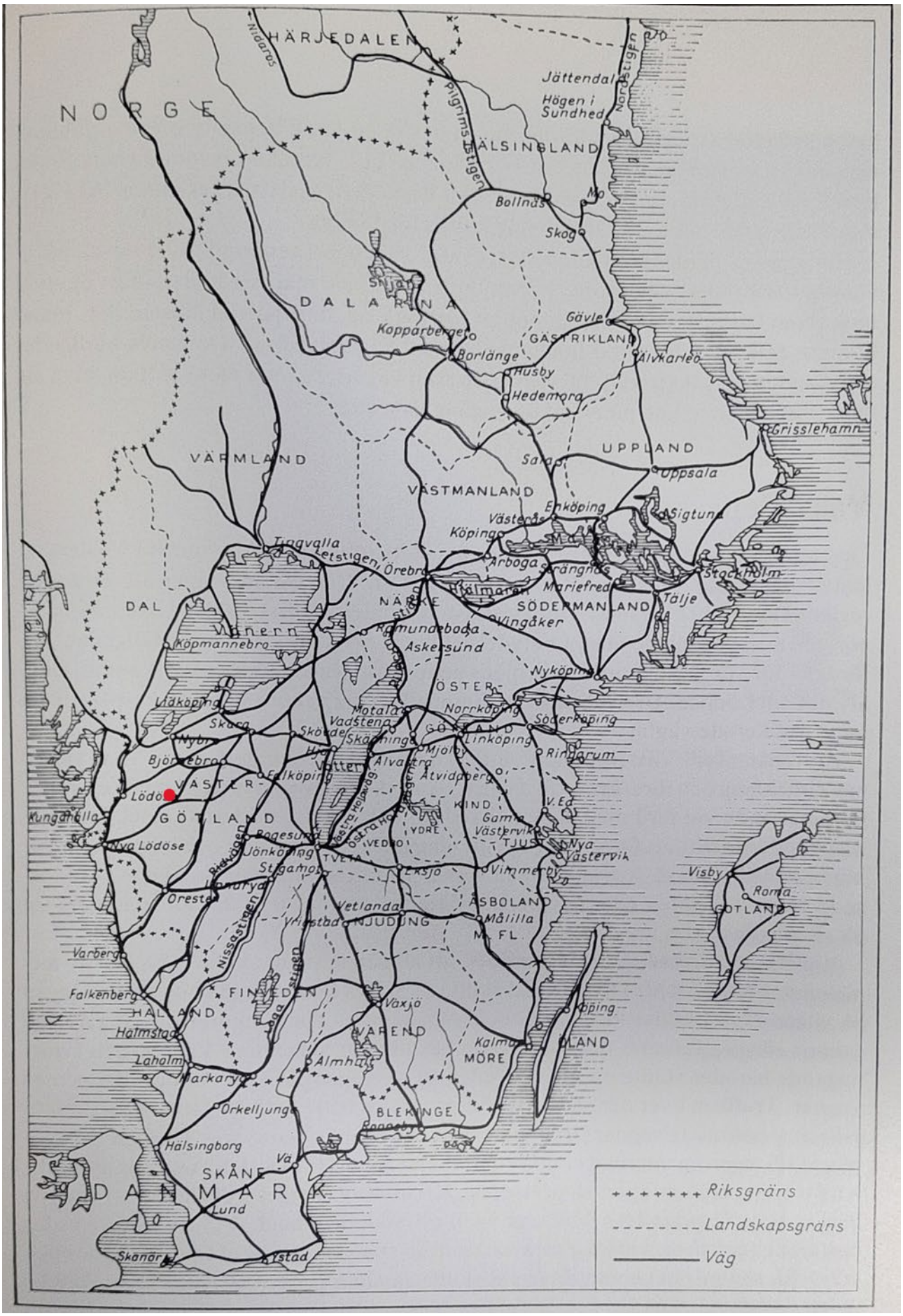
En viktig geografisk faktor i Vårgårdaområdet är vattendragen Säveån och Nossan. Säveån utgör en svårnavigerad led mot väster och ut i Kattegatt, på grund av de många fallen och stenblocken i ån. Ett tecken på Säveåns oframkomlighet är att det finns lämningar efter att man sprängt bort fall i ån för att möjliggöra flottning i tidigmodern tid (se t.ex. Fornsök L1959:4433 & L1959:4457). Nossan å andra sidan är lättnavigerad och erbjuder en väg norrut till Vänern. Åarna kan dessutom ha fungerat som vägvisare för resor på land (Bengtsson et al 2006, s. 14). Vårgårdas läge mellan dessa två åar, på den plats där de är närmast varandra, har gjort platsen till en naturlig knutpunkt och en lämplig mötesplats.

De hålvägar, inom L1959:4547, som upptäcktes vid undersökningen 2021 och som daterades dels till övergången neolitikum - bronsålder, dels romersk järnålder, löpte i nord-sydlig riktning mellan Säveån och Nossan, parallellt med dagens E20 (Johansson & Karlsson 2026c). Sannolikt har denna sträcka varit en viktig kommunikationslänk under mycket lång tid. En grov schematisk karta över de medeltida vägarna i Sverige publicerad i *Vägar och vägfarande i Västergötland*, tagen ur *Nordisk Kultur XVI B*, visar att det gick vägar längs Säveåns och Nossans dalgångar (Hagberg & Ask 1981:12-13, se figur 3).

Toppebäcken, idag uträtad i grävda fåror, rinner från Tumberg, strax norr om Vårgårda, vidare norrut till Nossan och utgör också en vägvisare som delvis överbryggar avståndet mellan Säveån och Nossan. Bäckens dalgång utgör flack, odlad terräng mellan högre oländigare terrängpartier. Även på Storskifteskartan från Tumberg år 1821 (Lantmäteriet 2026a) löper en väg parallellt med Toppebäcken, föregångaren till dagens E20.

Fornlämningen L1959:2507 tyder på att järnhantering pågått i nära anslutning till Säveån (Johansson & Karlsson 2026a). Det är fullt möjligt att det rör sig om just någon typ av hamn för handel med järn. Vårgårdas läge mitt emellan Nossan och Säveån kan ha gjort det till en lämplig handelsplats. Alternativt är boplatsen placerad just där för att det är ett lämpligt ställe för en bro över Säveån om vi utgår från principen att bra lägen för broar idag varit bra lägen för broar långt tillbaka i tiden. Smala, höga partier av åravinen lämpar sig för broar, breda flacka partier kan lämpa sig för vadställen (Bengtsson et al. 2006:13-14).

Den springande punkten är huruvida den tidens människor såg Säveån som en fungerande farled, eller om hindren var för många och man istället föredrog landvägen längsmed ån. Då Säveån framstår som betydligt mer svårframkomlig jämfört med Nossan är det möjligt att kontakten norrut mot Vänern varit viktigare. Via Vänern har människor och varor sedan kunnat ta sig vidare via flera vattendrag, exempelvis Göta älv. Ett alternativ till varför boplatsen placerats intill Säveån skulle kunna vara närheten till strandängar. Peter Skoglund (2007: 31-35) har observerat ett mönster i västra Småland under yngre järnåldern. Boplatserna placeras inte enbart på de klassiska höjdlägena, på moränåsar exempelvis, utan börjar också anläggas där det finns goda möjligheter att anlägga strandängar, dvs i lägre terräng längs vattendrag. Det hänger ihop med liens utveckling och den ökande betydelsen av fodertäkt. Mer om detta i stycket om kolonisationen nedan.

Figur 3. Schematisk karta över medeltida vägar i Sverige. Röd prick markerar Vårgårda. Ur Hagberg & Ask 1981.

I Vårgårda kommun finns tre huvudsakliga kluster av hålvägar. Ett i Sävedalgången längre nedströms, sett från Vårgårda, i trakterna kring Hol, fem lämningar. Ett annat ligger i området kring Siene och Brolycke, och längre uppströms Säveån, ytterligare fyra lämningar. Det tredje klustret, om man är generös, finns kring Landa och Stora Åby, uppströms Kyllingsån, två lämningar. Det är ett förhållandevis tydligt mönster att hålvägarna uppträder i närheten av vattendrag. Förutom dessa små koncentrationer finns enstaka hålvägar bortanför dessa områden och några väglämningar som klassas som ÖKL (Övrig kulturhistorisk lämning).

Vid Hol löper ett par av vägarna nära ett stort gravfält på en höjd, gravfältet kan tänkas ha placerats där för att färdvägarna gick där och gravarna skulle ses av de resande (Fornsök 2026-05-28[2]). Till dessa kan läggas de nyupptäckta hålvägarna inom L1959:4547 som löper parallellt med Toppebäcken mellan Säveån och Nossan.

Det finns fem fornlämningsklassade och 13 ÖKL-klassade broar/brolämningar i Vårgårda kommun, utöver dem finns även tre platser markerade där broar enligt uppgift ska ha legat men inga synliga spår påträffats. Av de fornlämningsklassade brolämningarna ligger tre över Säveån, en i Horla, samt en vid Mängsholms ekehagars naturreservat och en i Nårunga. En brolämning ligger i Galstad över Sällerhögsån, och en i Landa vid Kyllingsån/Ånskån. De två borttagna broarna ska ha legat direkt söder om Vårgårda, över Säveån vid Algutstorp, här finns också en hålväg relativt nära lägena för eventuella broar (Fornsök 2026-05-29[3]).

Kolonisering – när tas området i bruk

Kombinationen av ortnamn, skattfynd och mängden fornlämningar i Västergötlands östra delar talar för en tidig kolonisering med en stor koncentration av platser med centrala funktioner och omfattande bebyggelse (Carlsson 2007:146).

Pollenprover i Holamosse

Miljöarkeologiskt laboratorium i Luleå (MAL) har tagit ett antal prover för pollenanalys i samband med utgrävningarna i Vårgårda (figur 4). För att få en bild av växtligheten i ett större område kring Vårgårda togs ett prov i Holamosse.

Mellan ca 2800 BP och 1800 BP ser det ut som att ljung ökar mycket kraftigt samtidigt som björk minskar på motsvarande vis. En topp i mängden kolpartiklar syns också under denna period. Ljungen kan bero på röjning av skog för betesmark (Johansson & Karlsson 2026c bilaga 12). Historiskt har spridning av ljung varit tecken på högt betestryck och en utarmning av betesmarken. Exempelvis i Västergötland i slutet av 1700-talet när bete och äng odlades upp i ökande grad och skog gjordes till betesmark (Gadd 2000:235-239). Mellan ca 2000 BP och 1400 BP är det ytterligare en kraftig topp av kolpartiklar. Gräs minskar. Runt 1500-1400 BP är ljung på en mycket låg nivå men ökar sedan relativt stadigt fram till ca 1000 BP. Runt 2000-1500 BP blir odlade växter sporadiskt synliga i pollendiagrammet från Holamosse (Johansson & Karlsson 2026c. bilaga 12).

Pollenprov P112 nära L1959:2538 och L1959:2539

Det finns vissa dateringsproblem av lagren i pollenproverna, ^{14}C-dateringen 779-423 f.Kr ligger på 85 cm djup, gran dyker upp vid ca 70 cm djup vilket MAL menar pekar på 1000 BP. Det skulle i så fall betyda att hela järnåldern ryms mellan 85 och 70 cm djup. En kraftig topp av kolpartiklar och ljungens framträdande vid samma tillfälle tyder enligt MAL på mänsklig röjning av skog för att skapa betesmark och på regelbundna svedjningar. Även gräs ökar vid denna tid och pekar på ett öppnare landskap. Den mänskliga kolonisationen av området verkar ha tagit fart i sen bronsålder och tidig järnålder (Johansson & Karlsson 2026c bilaga 12).

Pollenprov från L1959:4578 Öst

Vid 45 cm djup är dateringen 520-355 f.Kr. Vid 60 cm djup är dateringen 1020-830 f.Kr och vid 72 cm djup landar dateringen igen på 1020-825 f.Kr. MALs tolkning är att rotstörningar kan vara orsaken till att 60 cm och 72 cm fått samma datering. I botten av provet tyder pollensammansättningen på en alkärrsfas, med tiden minskar alen och gräs och starrväxter ökar vilket tyder på ett mer hävdat landskap. I sen bronsålder/tidig järnålder ökar ljungen, i likhet med P112. När gran dyker upp indikerar detta att det rör sig kring 1000 BP. Sädesslaget korn dyker upp i bronsålder medan vete och råg kommer mot järnålderns slut (Johansson & Karlsson 2026c bilaga 12).Sammantaget pekar pollenproverna på ett inledningsvis relativt skogbevuxet område som i sen bronsålder och tidig järnålder börjar öppnas upp genom mänsklig kolonisation och röjning av skog. Spåren av odling och bete ökar i allmänhet med tiden, exempelvis blir pollen från odlade växter vanligare.

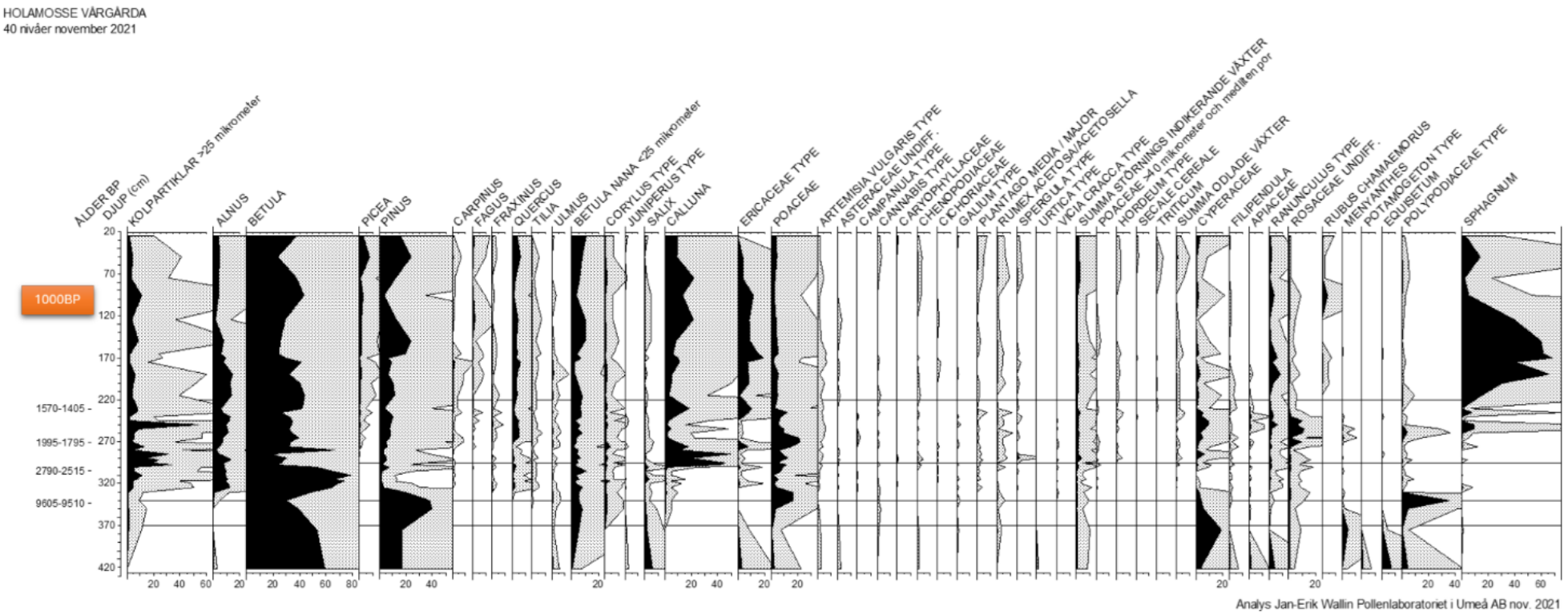
Koloniseringen av Vårgårda

De arkeologiska insatserna i Vårgårda kan ge fingervisningar om koloniseringsprocessen i området, alltså när trakten började befolkas och när bofasthet blev kännetecknande.

Senneolitikum/Bronsålder (2350-500 f.Kr.)

Bronsålderssamhället var framträdande i Västergötlands kambrosiluromården, alltså runt de platåberg som karaktäriserar landskapet. Där fanns fast bebyggelse och produktionsplatser kopplat till jordbruk, boskapsskötsel och fiske, gödsling var ännu inte vedertaget gav mindre skördar (Bergström 1980)

[2] Geografisk begränsning: Vårgårda kommun. Sakord: bro.
[3] Geografisk begränsning: Vårgårda kommun. Sakord: hålväg.

Figur 4. Pollendiagram baserat på prover ur Holamosse. Ur Johansson & Karlsson 2026c.

Arkeologin i Vårgårda visar att området började tas i anspråk redan under senneolitikum. Från denna period har flera byggnadslämningar dokumenterats, däribland tre långhus och ett rundhus inom fornlämningen L1956:4764 samt ett mindre hus inom L2018:1510 (Hellgren 2024; Karlsson 2022). Därtill finns ett långhus från bronsålderns period II inom L2018:1510, vilket visar att bebyggelse och markutnyttjande fortsatte in i bronsåldern (Karlsson 2022) (figur 5).

Ett system av hålvägar mellan Säveån och Nossan har daterats till senneolitikum (2100–1700 f.Kr.) och vittnar om människors rörelser genom landskapet samt om etablerade kommunikationsstråk redan under denna tid (Johansson & Karlsson 2026c). Närvaron under senneolitikum och bronsålder framgår även av fynd av rabbad keramik och enstaka dateringar från olika delar av undersökningsområdet (Johansson & Karlsson 2026b).

Först mot slutet av bronsåldern framträder ett grophus som har tolkats som sädesmagasin eller förrådsbyggnad för djurfoder (Johansson & Karlsson 2026b; 2026c). Trots dessa lämningar är den äldre bronsålderns bebyggelse ännu inte fullständigt känd, och ytterligare boplatser från perioden återstår sannolikt att identifiera. Från och med övergången yngre bronsålder/äldre järnålder etableras ett tydligare bebyggelsemönster med spår av ett långhus ett stolphus samt en grop och en härd (Johansson & Karlsson 2026b). Den närliggande lämningen L1965:4491 (Fornreg) förstärker bilden av odling under yngre bronsålder i och med det sädesförråd som hittades vid en arkeologisk undersökning 2005 (Bengtsson et al. 2006, s. 33–34).

Förromersk järnålder (500-1f.Kr)

Klimatet blev successivt kallare under perioden ca 4000 f.Kr. till 1500 e.Kr. men med svängningar mellan tillfälliga uppvärmningar och snabba nedkylningar. Förromersk järnålder var en period med snabbare nedkylning (Welinder et al 1998:24–25). Begravningspraktikerna förändrades, istället för bronsålderns praktrösen och storhögar blir det nu vanligare med oansenliga flatmarksgravar i närheten av jordbruksmark.

'Folkets århundrade' tar vid efter bronsålderns hövdingastyre med ett till synes mer egalitärt samhälle (Ragnesten 2007:3). Under förromersk järnålder blev jordbruket och gården än mer etablerade, järnet började tillverkas och brukas och handeln får en både lokal- och regional karaktär.

Danmarks agrara utveckling under förromersk järnålder kännetecknas av djurhållning, grödor och brukningssystem, där vallindelade åkersystem kombinerades med gödsling och ökat ängsbruk (Hedeager 1988). Hedeager menar vidare att en ökad produktion lade grunden till ett nytt samhällsystem. Bebyggelsen expanderade även på den numera svenska sidan, med intensifierat jordbruk både på kustnära lerjordar så väl som på sandiga jordar i det västgötska inlandet (Ragnesten 2007:37). Produktionen och bebyggelsen blir mindre säsongsbetonad och allt mer bofast såsom ensamgårdar på grushaltiga höjdsluttningar och i vissa expanderande områden anlades brandgropsgravfält (Bergström 1980).

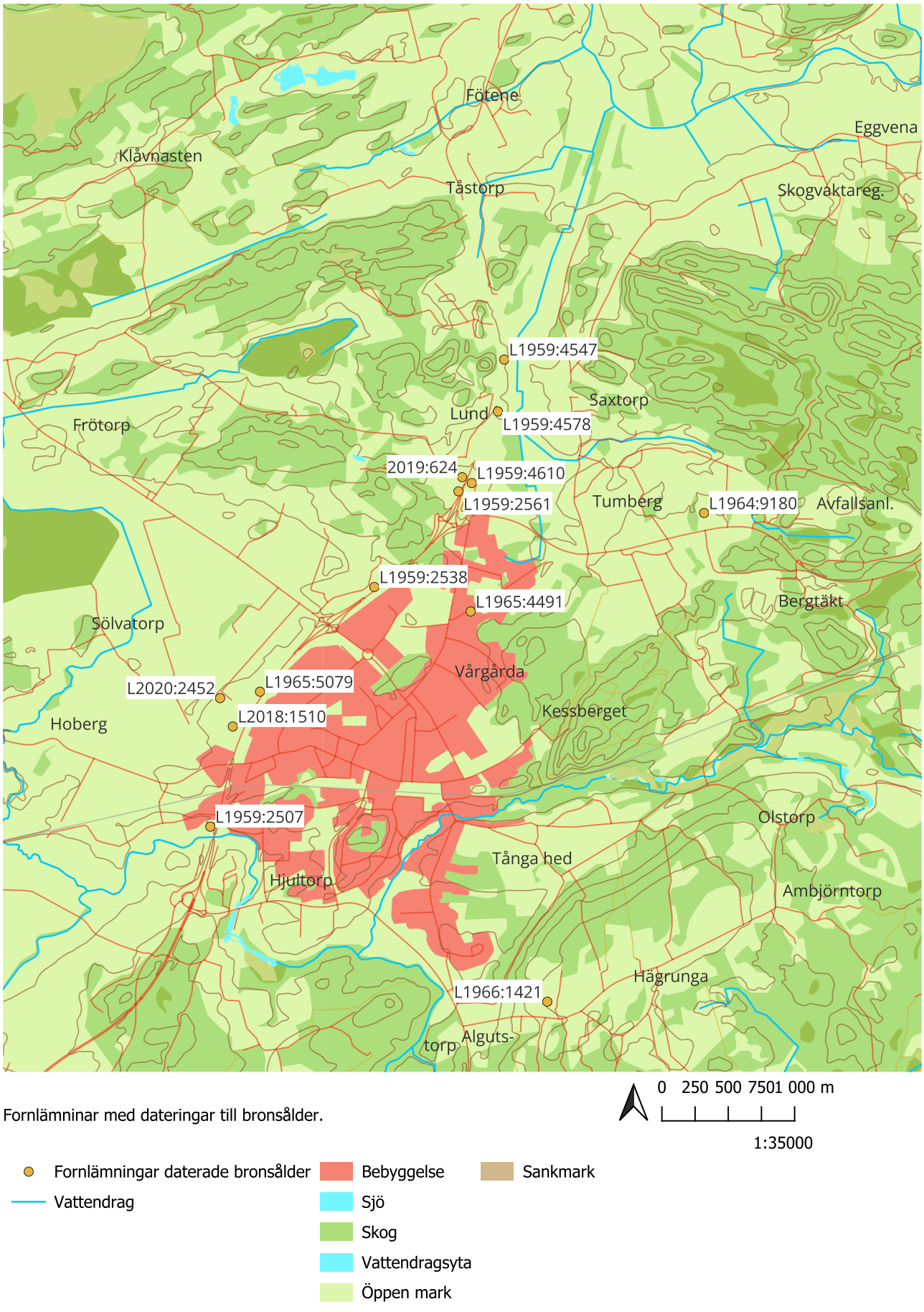
I Ragnestens kartläggning av Västsveriges förromerska fornlämningar per landyta, sticker Västergötlands centrala delar söder om Vänern ut med en tydlig koncentration. Han påpekar att det finns felmarginaler i materialet då perioden utmärker sig med fornlämningar som är osynliga ovan mark och som framkommer först i samband med markexploatering (Ragnesten 2007:53). Till perioden hör runda stensättningar som kan ses en kontrast till bronsålderns storrösen och storhögar. Den äldre järnålderns massiva gravfält knyter som regel an till äldre gravar och effektiva kommunikationslägen (Carlsson 2001:65).

Samtliga förromerskt daterade lämningar inom undersökningsområdena i Vårgårda ligger på höjdryggar i dagens åker- eller hagmark, gärna i svaga sluttningar (figur 6). Två av områdena har med säkerhet varit boplatser, det ena med ett hus daterat till övergången bronsålder/äldre förromersk järnålder, det andra huset till äldre förromersk järnålder. Från övriga undersökta platser var spåren ganska få och glest daterade, det gäller tre spridda stolphål, två pollenprov samt en grop vilka ger starkare bevis för brukning än av bosättning (Johansson & Karlsson 2026b; 2026c bilaga 12).

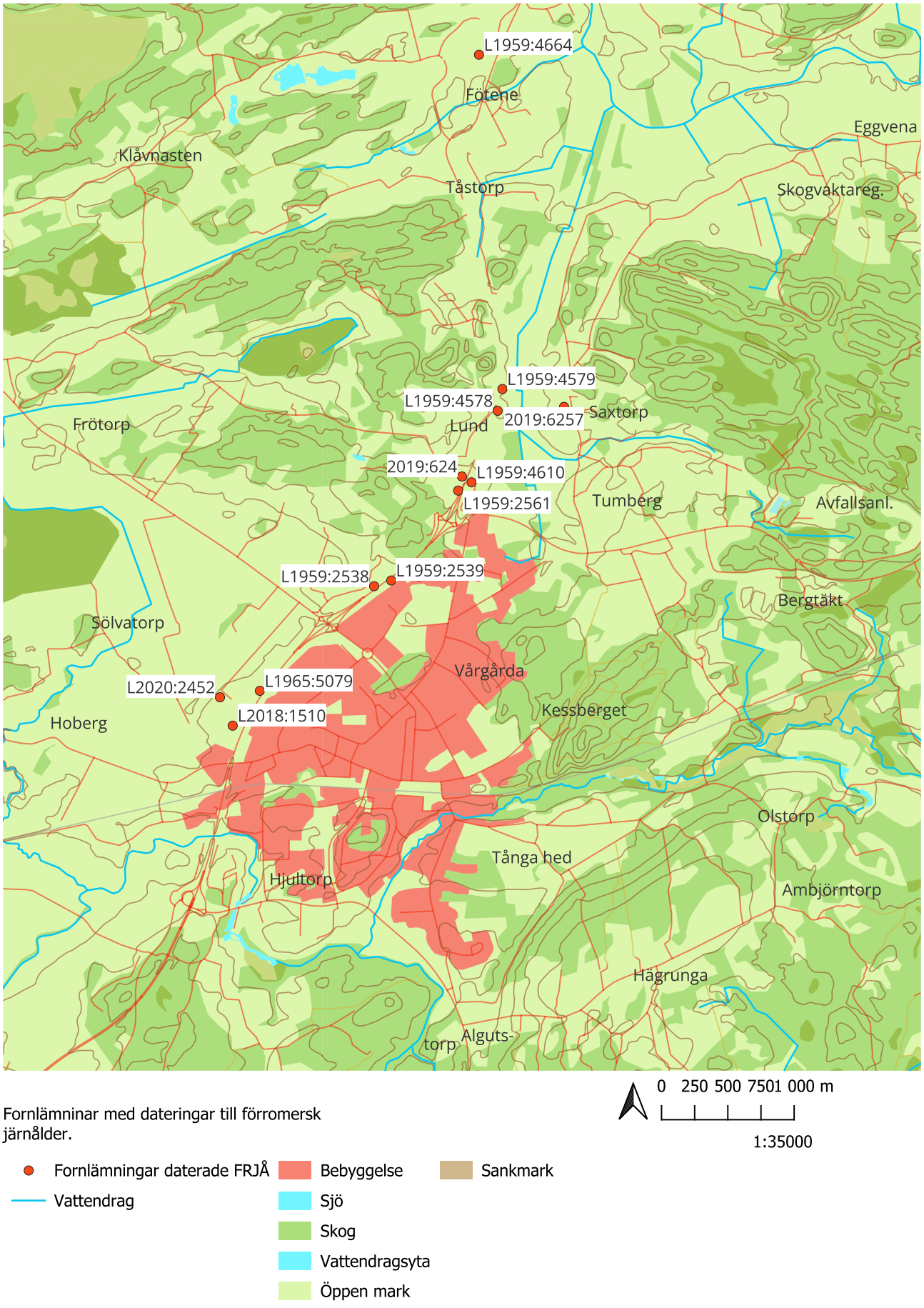
Från övergången förromersk-romersk järnålder fortsätter en spretig närvaro inom sex fornlämningar med spridda spår av totalt nio stolphål, två gropar, tre ugnar, två härdgropar och en härd, dessutom förekom en hel del keramik från perioden. Men på en plats anläggs en gård (Johansson & Karlsson 2026b; 2026c). Koloniseringen av Vårgårdatrakten kan konstateras ha påbörjats men spåren är få och svårtolkade.

Boplatsen L1959:2538 har haft en byliknande struktur och var belägen i flack åker- och vallmark, fornlämningen har troligtvis hängt ihop med L1959:2539 (på andra sidan motorvägen).

På boplatsen fanns två treskeppiga långhus, benämnda hus 1 och hus 3. I hus 3 fanns slagg i ett av stolphålen. Övriga dateringar från perioden var från en brunn, fyra härdar samt två gropar varav en innehöll slagg.

Figur 5. Karta över alla fornlämningar i artikeln med dateringar till bronsålder.

Figur 6. Karta över alla fornlämningar i artikeln med dateringar till förromersk järnålder.

Romersk järnålder (1e.Kr-400 e.Kr.)
Rika spår finns kvar av den äldre järnålderns bebyggelse i form av stensträngar, husgrunder, gravar och fossil åkermark. I Östergötland syns en expansiv period under 200-1f.Kr då ett stort antal boplatser etablerades, äldre bygder förtätades och nya områden koloniserades (Peterson 2025:21). Det stensträngsystem som omtalas som utmärkande för periodens jordbruk och sociala organisering saknas i stort sett i Vårgårda som ligger i ett mycket stenfattigt landskapsrum, här är stenar så pass ovanliga att de genast uppfattas som dit-transporterade. Har det jordbruk som förknippas med stensträngssystem också tillämpats i områden där stensträngar inte användes (Peterson 2025:27)?

Argument för - menar att stenarna endast bytts ut mot trähägnader i form av flätgärdesgårdar men i övrigt bestod systemet (Fallgren 2006:32f, 37). Argument emot pekar på att stensträngsystemet är specifikt för vissa regioner och att flätgärdesgårdar var mer arbetskrävande än stensträngar och täckte mindre områden (Widgren 1997:40f).

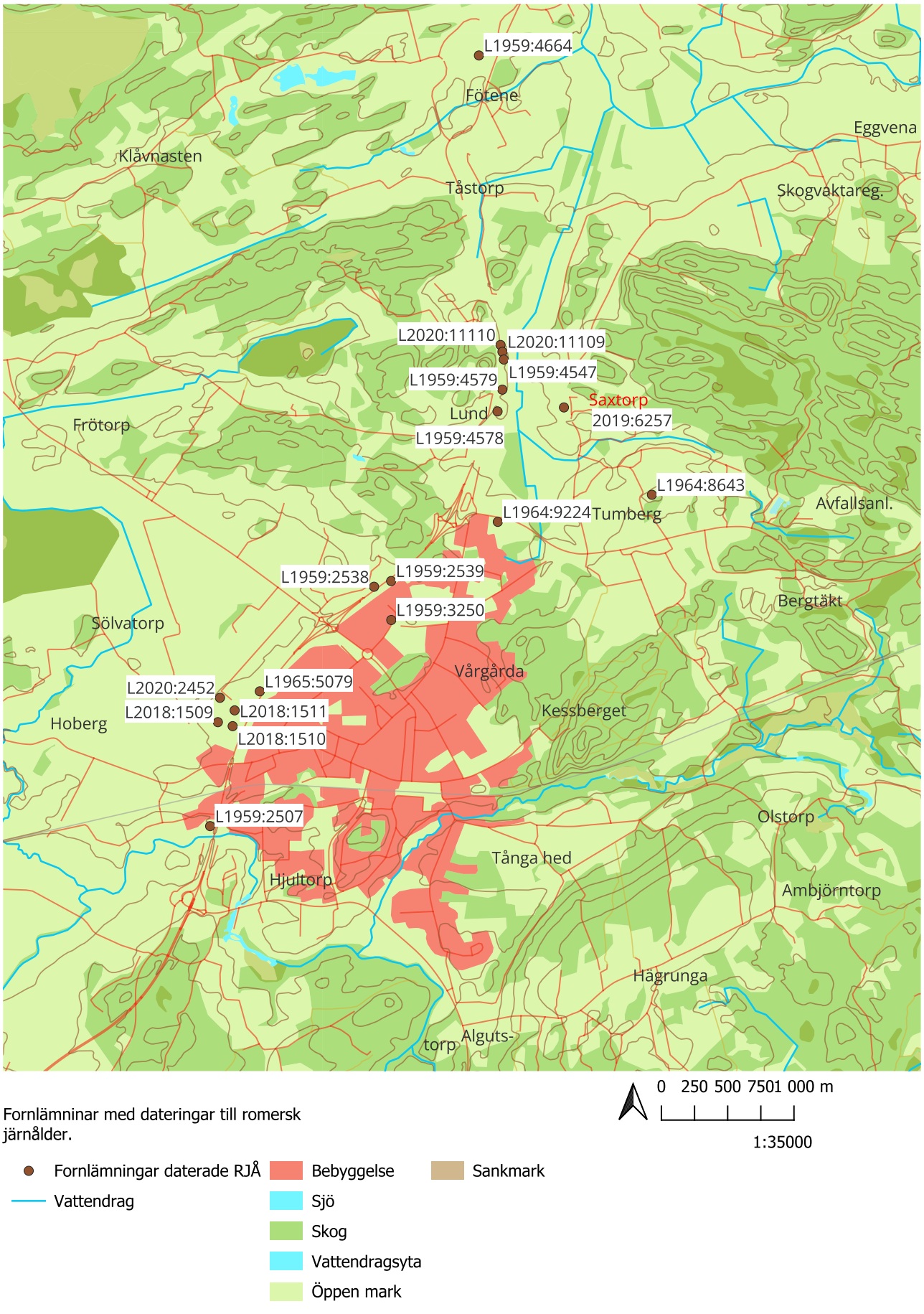
Västergötland utmärker sig, genom gravmaterialet, som ett centrum för romersk import där de vanligaste importföremålen var stora bronskärl, vinskopa, vinsil, vapen och glasskålar (Hjolman 1985:100). Den äldre järnålderns gravfält visar på variation där stensättningar kan vara runda, rektangulära, triangulära eller kvadratiska och ibland oregelbundna men gravar kan även markeras med resta stenar eller klumpstenar, ensamliggande eller i stenkretsar (Carlsson 2001:68). Stensättningarna var inte lika högt placerade på höjdryggar och berg eller monumentalt byggda som bronsålderrösena, de var istället oftast placerade inom gravfält eller på lägre impediment (Andersson & Ragnesten 2007:165). Ensamliggande gravar spriddes ut i terrängen, möjligen i ägo-, eller revirmarkerande syfte, dessa verkar ofta hänga ihop med områden med stensträngar (Peterson 2025:22; Peterson 2006:240f, 244). Mot slutet av romersk järnålder tillkommer vapengravar som tillsammans med importfynd betraktas som tecken på en ökad stratifiering i samhället (Peterson 2025:28). Importvarorna blev viktiga i den gåvobaserade ideologin kopplad till en framväxande elit i samhället (Nitenberg 2019; Hedeager 1990:91f).

Romersk järnålder var en expansiv period i Vårgårdatrakten mellan Nossan och Säveån, där boplatserna blev fler och mer tätbebyggda (figur 7). De fornlämningar som tidigare hade varit spridda och ganska svårdefinierade lämningar blir nu tydliga boplatser med flertalet hus av olika karaktär vilket troligtvis också kan kopplas till en ökad befolkning i trakten. Till perioden räknas tio långhus, två fyrstolphus, två hägnader, samt ugn, härdar, gropar och härdgropar. Järnhanteringen i form av spår av produktion men också föremål av järn är mer framträdande i materialet. Jordbruket framkommer inte i form av fossil åkermark då jorden fortsatt brukas, men genom makroprover där resultaten visar på ölbryggning, foder och fähus (Johansson & Karlsson 2026b, 2026c).

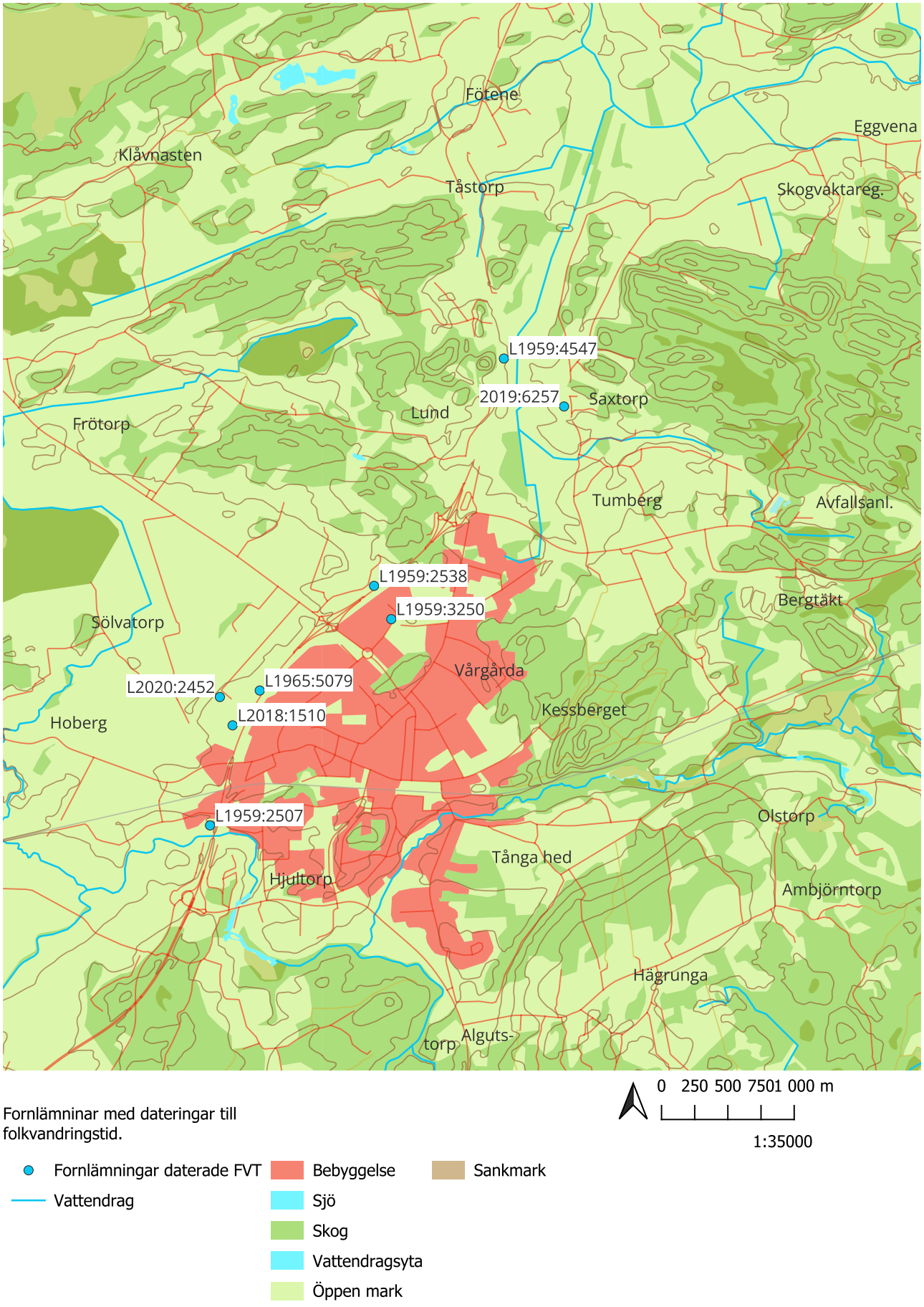
Fyra långhus, fyra härdar, två härdgropar och tre gropar dateras till övergången romersk järnålder-folkvandringstid (Johansson & Karlsson 2026b, 2026c). En minskning av bebyggelsen kan noteras men ingen avfolkning. Ytterligare ett långhus har daterats till perioden romersk järnålder-vendeltid, vilket pekar på en gård med lång kontinuitet (Johansson & Karlsson 2026b).

Folkvandringstid (400–550 e.Kr.)
Det samlade arkeologiska källmaterialet från Skandinavien indikerar att hela området genomgick en politisk omvandling runt 500 e.Kr. Samtidigt verkar det rituella landskapet artikulera en ny ideologi samlad kring en gemensam skapelseberättelse med mytiska legender och konstarter relaterade till djurornamentik samt kungliga genealogier kopplad till en växande krigarklass (Hedeager 2008:13). Krigarkulten baserades på ett avancerat system av gåvoutväxling där speciellt ädla metaller i form av rikligt ornamenterade smycken spelade roll men också vapen, dryckeskärl samt textilier. Ett stort antal depåfynd av guld från folkvandringstid till och med vikingatid har hittats i Skandinavien, de var placerade på särskilt utvalda platser antingen i bebodda områden nära hus eller i mossar, åar eller vid kusten i lägen som symboliserade övergången mellan land och vatten (Hedeager 2008:14). De flesta av Skandinaviens centralplatser formerades under 300–400-talen e.Kr. såsom Gudme/Lundeborg och Uppåkra. De är sedan aktiva fram till tidig medeltid. Centralplatserna var centrum för kulten, handeln och specialiserat hantverk och fungerade som ett säte för en lokal kungamakt med krigare och trälar. Det var också där lagar skapades och upprätthölls. Centralplatserna har inte haft en urban karaktär utan fungerat som säsongsbundna mötesplatser (Skree 2001).

Under mitten av 500-talet e.Kr. började somrarna utebli, det blev signifikant kallare och blötare, vilket ledde till misslyckade skördar och i förlängningen svält. Den hade sitt huvudförlopp kring Medelhavet och Centraleuropa, men har troligtvis även nått Skandinavien (Gräslund 2007:114). Därefter följde en kallare period med betydligt lägre temperaturer, som varade i tio år, vilket i sin tur påverkade vilka grödor som kunde odlas. En kraftig minskning av

Figur 7. Karta över alla fornlämningar i artikeln med dateringar till romersk järnålder.

Figur 8. Karta över alla fornlämningar i artikeln med dateringar till folkvandringstid.

befolkningen och en minskning av tama och vilda djur blev konsekvensen. Ett stort antal gårdar och byar övergavs, ägor som efter hand togs över av stormannafamiljer. De skyllde på släktanspråk eller tog gårdarna med makt. Därmed försköts ett tidigare relativt egalitärt samhälle mot ett hierarkiskt skiktat med en jordägande överklass i toppen (Gräslund 2007:115). En teori är att en, eller en serie av kraftiga vulkanutbrott alternativt ett meteoritnedslag har förmörkat solen genom nedfall av aska som kan färdas oerhört långa sträckor på grund av vindar, och under tre år, har inget vuxit (Gräslund 2007:114). Det finns ett samfällt Nordeuropeiskt krisförlopp därför bör inte förklaringen sökas lokalt utan internationellt. Studier av årsringar på träd (dendrokronologi) har visat på en global temperaturnedgång under 500-talet i Nord-, och Sydamerika, Europa och Sibirien (Baillie 1995).

Spåren från folkvandringstid är distinkt färre än från romersk järnålder i Vårgårda, men perioden är också betydligt kortare (figur 8). Ett kronologiskt mönster framstår där merparten av boplatsernas dateringar ligger i övergången romersk järnålder-folkvandringstid. Bebyggelsen övergavs till viss del runt 400-talet e.Kr. (L1959:2538, L1959:2539 och L1965:5079), därmed ligger Vårgårdaområdet lite före i relation till större skeenden i samhället (Johansson & Karlsson 2026b).

Ett par av fornlämningarna ger indikationer på bebyggelse såsom ett ovanligt långt långhus för perioden, på 48 meter (hus XIII inom L2018:1509), som utgör ett av endast fem kända hus av den storleken i länet (Johansson & Karlsson 2026b), tre långhus med dateringar yngre romersk järnålder-folkvandringstid har också dokumenterats i Saxtorp (Johansson & Karlsson 2026c). Värt att notera är det kluster av härdar och en ugn som låg mellan två hålvägar varav den ena daterades till folkvandringstid (Johansson & Karlsson 2026.b). Järnframställning framträder inte ur materialet för perioden. Fornlämningarna/boplatserna lokaliseras på ett repetitivt sätt till flack eller sluttande åker- och vallmark, vilket skulle kunna tyda på att betesmarker och slåtter för vinterfoder till djuren varit prioriterade.

Vendeltid (550–800 e.Kr.)

Under vendeltid byggs monumentala gravhögar på flera ställen såsom Borre i Vestfold 600-tal e.Kr, Uppsala högar 500–600-tal e.Kr, men också Vendel och Valsgärde som gett namn till perioden. Flera av dem innehöll begravningar med obrända båtar och gravgods jämförbara med Sutton Hoo i East Anglia (Hedeager 2008:17). I övrigt var flatmarksgravar med brända kvarlevor normen under järnåldern.

I Västergötland har vendeltida elitmiljöer kännetecknats av fysiska fenomen såsom guldgubbar och föremål av ädelmetall deponerade som husoffer eller i kulthus. Slöinge och Sunnerby är två storgårdar från 600-talet som bestått ända in i vikingatid-medeltid, där livet medfört lyxkonsumption, handel, hantverk och ett aristokratiskt levnadssätt med den intilliggande storhögen. Runinskrifter gör sitt intåg i det västgötska kulturutrycket, där tidens människor för första gången kommer till tals genom skrift (Nitenberg 2019:290).

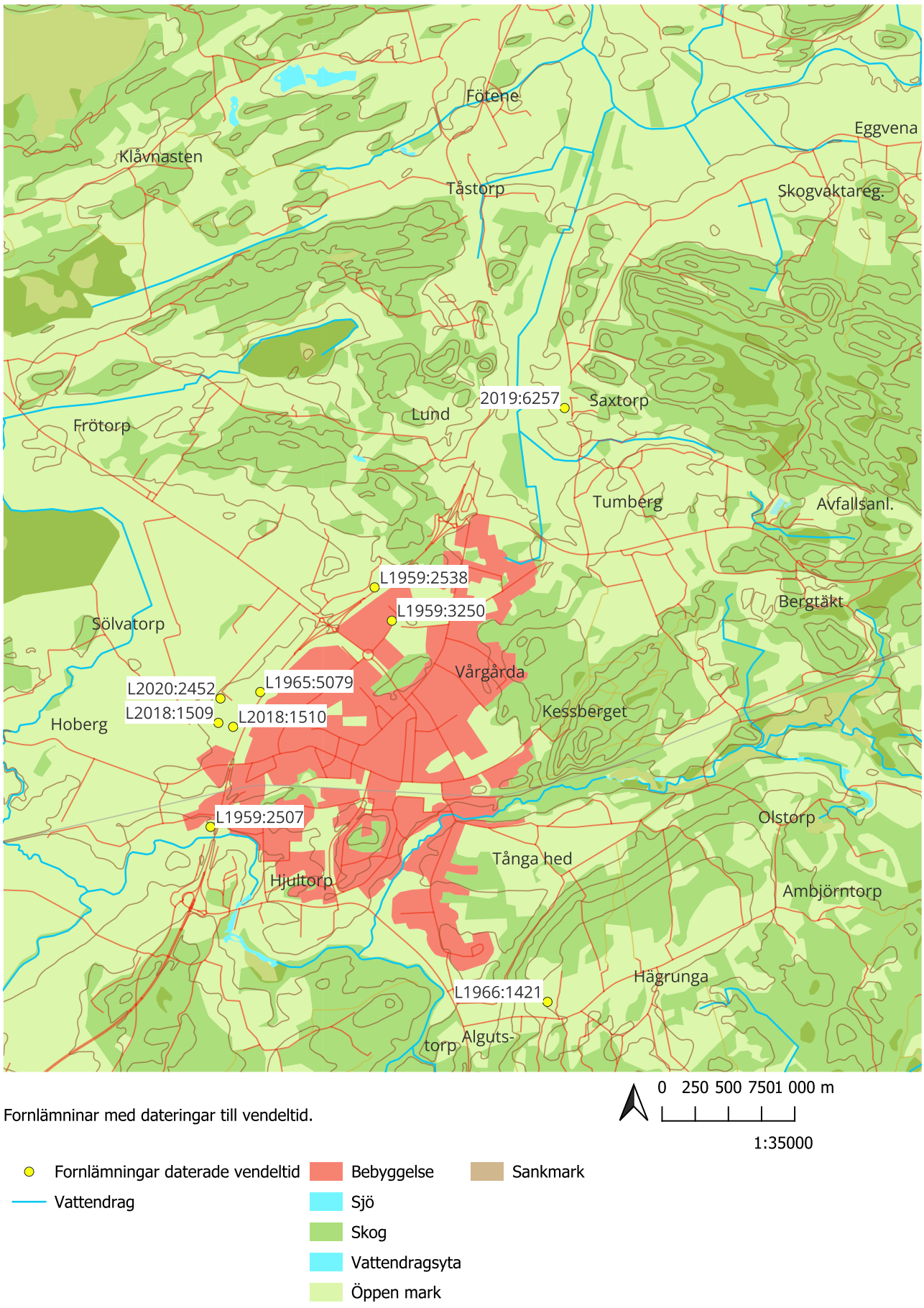
Under yngre järnålder påbörjades regelbundna indelningar av den bästa odlingsmarken som delades upp, ofta äldre röjningsröseområden, i långsmala remsor också kallade bandparceller. De finns kvar som stora sammanhängande odlingssystem inramade av stensträngar, jordvallar eller terrasskanter något som uppträder tidigt i Västergötland kanske redan under romersk järnålder (Mascher et al. 2002:58).

Vendeltidens boplatsområden i Vårgårdatrakten var belägna i flack åker- och vallmark, två stolphål dateras till vendeltid-vikingatid, ett till folkvandringstid-vendeltid och ytterligare ett till vendeltid (figur 9). L1959:3250 efterundersöktes 2016 och ligger idag i ett industriområde i nordvästra utkanten av tätorten Vårgårda. Lämningen innehöll två treskeppiga långhus, det ena tolkades som boningshus, det andra som ekonomibyggnad. Vidare fanns inom lämningen 187 härdar, och 15 ugnar för järnframställning, tre av ugnarna blev daterade till sen vendeltid. Diametern på ugnarna var mellan 0,28 m och 0,76 m (Hellgren 2016:8-13).

Boplatsen L2018:1510 uppvisar stor aktivitet under vendeltid i form av ett långhus (hus X) daterat till vendeltid, samt ett grophus som tolkades som en torklada (hus XI) och (hus XIII, XIV) daterade till perioden folkvandringstid-vendeltid (Karlsson 2022). Ett treskeppigt långhus från perioden fanns även inom boplatsen L2020:2452 (Karlsson 2022).

Inom boplats L1959:2507 fanns spår efter minst ett grophus (Hus 2) och en närliggande brunn. Grophusets närvaro indikerar hantverks- och specialiserad verksamhet, vilket markerar en förändring jämfört med den tidigare, mer svårfångade bebyggelsefasen. Brunnen stärker bilden av en permanent och organiserad nyttjandeform av platsen (Johansson & Karlsson 2026a). Denna fas sammanfaller med en period av omstrukturering i många delar av Skandinavien efter 500-talets kris, vilket kan ha inneburit att vissa platser fick förnyad eller förändrad betydelse (Göthberg 2000:235-238; Carlie & Strömberg 2012).

Ytterligare ett vendeltida grophus fanns på den närliggande boplatsen L2018:1510 som tolkades som en ekonomibyggnad (Karlsson 2020:21).

Figur 9. Karta över alla fornlämningar i artikeln med dateringar till vendeltid.

Vikingatid (800-1050 e.Kr)

Under vikingatid så fortsätter en etablerad byggnadstradition, man utökar närvaron på redan existerande boplatser och föredragna lägen i landskapet. De större långhusen var multifunktionella på samma sätt som långhus traditionellt varit, och kunde innehålla kök, stall, magasin och rum för vardag och fest (Fallgren 2008:67). En ny hustyp, med takbärande väggar börjar dyka upp främst i urbana miljöer (Croix 2015, Rosberg 2009, Nordeide & Christophersen 1994, Schia 1987) men också på landsbygden.

Samhället hade under järnåldern blivit allt mer stratifierat. Med tiden blev skillnaderna stora inom den jordägande befolkningen i jämförelsen mellan elitens gårdar och vanligt folks. Där en ordinär gård, vilket var den vanligaste och för forskningen mest relevanta miljön för att förstå perioden, hade två till tre byggnader bestående av en huvudbyggnad med bostad och eventuellt ett stall, samt en till två ekonomibyggnader för magasinering och djurhållning. Något enstaka grophus för hantverk var också relativt vanligt. De stora lantgårdarna hade istället fem till sju byggnader och huvudbyggnadens storlek kunde vara tredubbel i storlek från den ordinära gårdens (Fallgren 2008:69).

Gårdar och byar var oftast placerade i enlighet med den lokala topografin såsom på avgränsade plana ytor i ett i övrigt bergigt landskap, på impediment, terrasseringar eller i svaga sluttningar (Fallgren 2008:71).

Göthberg (200:16, 233f) ser ett samband mellan större omstruktureringar av bebyggelsen och samhällets elit, men förflyttningarna har hållit sig inom det lokala landskapet. Det verkar finnas en stor korrelation mellan äldre järnålderns boplatser och historiska bytomter. Byarna bands samman genom hålvägar och boskapsstigar. Skaratrakten är hem för de flesta av Västergötlands runstenar, totalt 130 stycken. Tidsmässigt placeras stenarna i övergången mellan vikingatid och medeltid (1000-talet) på grund av skrifttypen. Stenarnas budskap tyder på nära koppling till områdets kristnande och dels till danska kungamaktens aktiviteter under perioden (Karlsson 2007:151).

Under vikingatid har det funnits ett fyrstolpshus på boplatsen L1959:2507 (figur 10). Fyrstolpshuset kan ha fungerat som förrådsbyggnad eller ekonomibyggnad. Där utöver fanns en botten av en slagguppsamlingsgrop efter en trolig blästugn för järnframställning. Spåren efter järnframställning antyder en gård med integrerad produktionsverksamhet. Fyrstolpshuset kan ha fungerat som förrådsbyggnad eller ekonomibyggnad, vilket tillsammans med spåren efter järnframställning antyder en gård med integrerad produktionsverksamhet.

Blästugnen utgör ett tydligt tecken på lokal järnproduktion. Ett stolphus (hus 4, förmodligen ett enskeppigt långhus) har varit i bruk under sen vikingatid (900-tal) och indikerar att det då funnits en fullt utvecklad gårdsenhet. En liknande hustyp kan finnas inom den år 2018 förundersökta ytan (se Johansson & Karlsson 2026a: figur 59).

Den yngsta byggnaden som helt säkert funnits på platsen är ytterligare ett fyrstolpshus, som sannolikt varit i bruk under sen vikingatid (Johansson & Karlsson 2026a:25, 41–47). Ytterligare två treskeppiga långhus framkom inom boplatserna L1959:4578 (Johansson & Karlsson 2026c) från sen vikingatid respektive L2018:1510 från övergången sen vikingatid-tidig medeltid (Karlsson 2020, 2022).

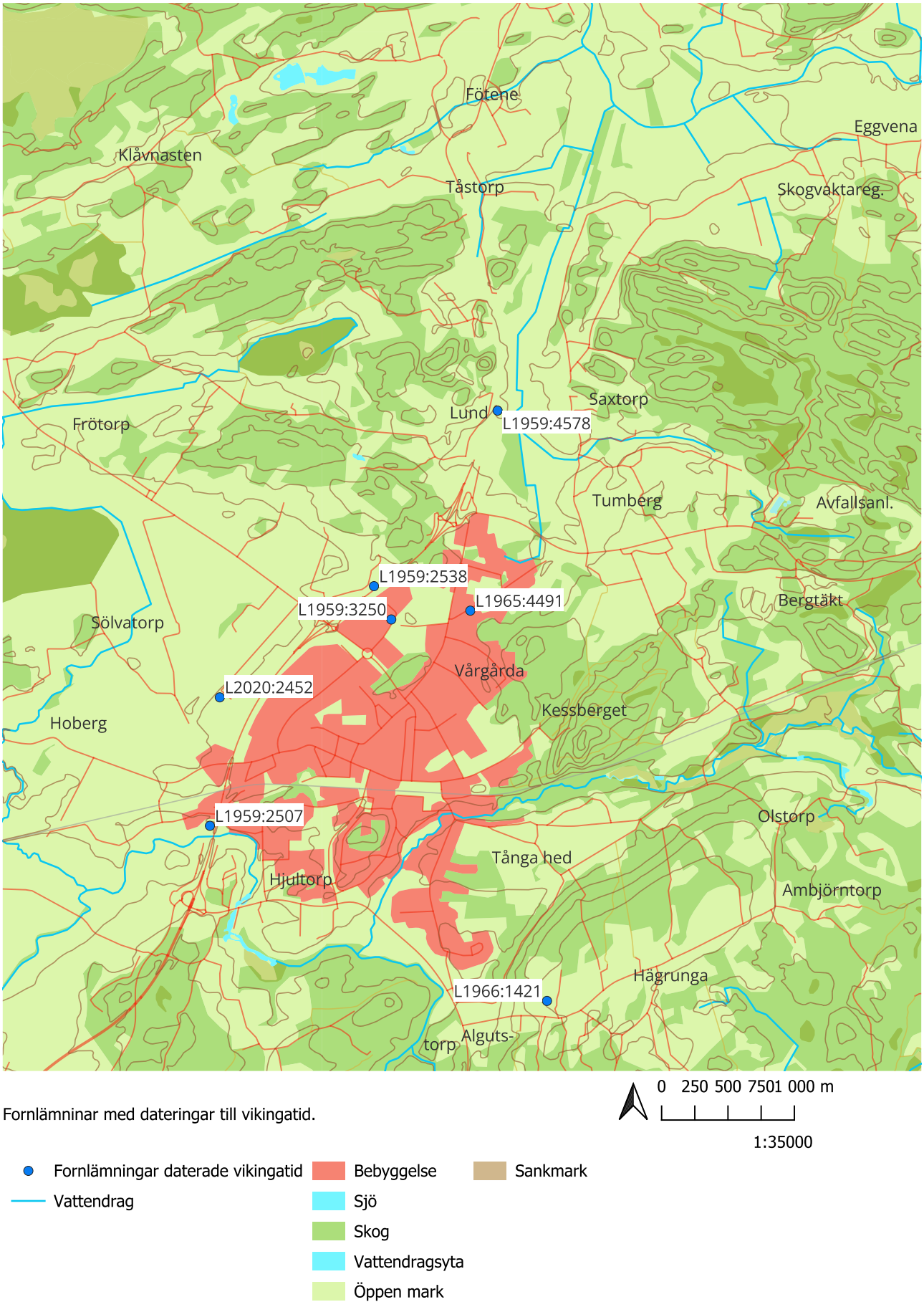
Vidare fanns en datering av ett stolphål från vendeltid-vikingatid i en byggnad som i övrigt daterats till romersk järnålder, det tyder på bioturbation, samt en kokgrop vars ^{14}C-datering ligger i övergången vendel- vikingatid. Dessutom två ^{14}C-dateringar från härdar som visade på vikingatid (Johansson & Karlsson 2026a, b, c).

Medeltid/Nyare tid

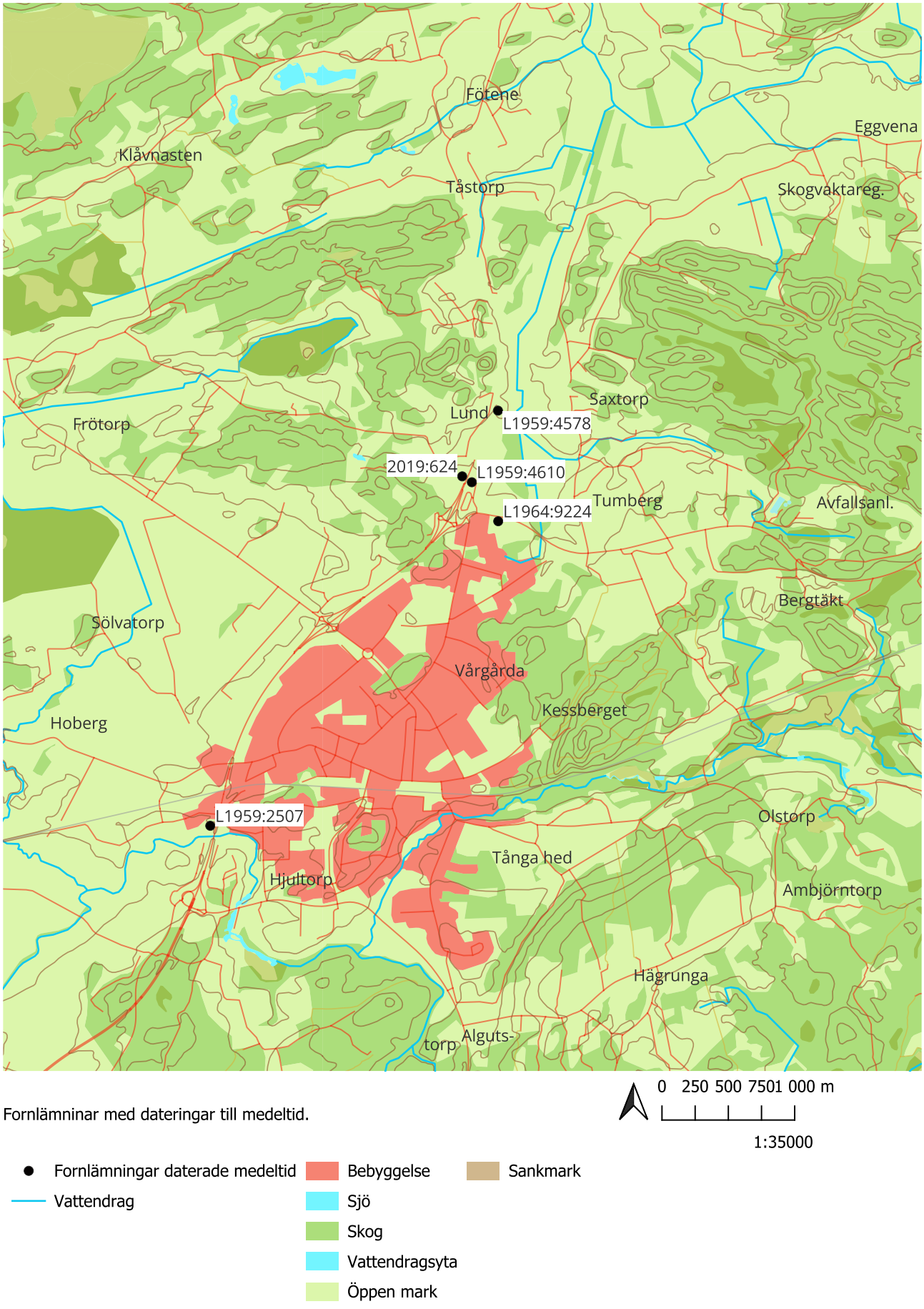
Carlsson (2007:144) beskriver skillnaderna mellan östra och västra Västergötland, där de östra delarna präglats av effektivt småskaligt jordbruk, där en landägande elit allt sedan järnåldern präglats av skattfynd och boplatser med centrala funktioner. Vilket under yngre vikingatid och tidig medeltid bidrog till en intensiv missionsverksamhet och kyrkobyggande i centrala Västergötland.

I Vårgårdaområdet visar två ^{14}C-dateringar från stolphål i rundhuset inom L2019:624 på medeltid, troligen har dessa inte att göra med husets brukningsperiod utan har hamnat där senare (figur 11). De kan ändå indikera någon slags aktivitet på platsen under medeltid (Johansson & Karlsson 2026b:33–37). Vid undersökningen av L1964:9224 hittades tre gropar varav en ^{14}C-daterades till senmedeltid - nyare tid (Johansson & Karlsson 2026b:72-74). Även ett korn skalkorn daterades till medeltid från ett stolphål (Johansson & Karlsson 2026b:48-50). I undersökningsområdets, L1959:2538, södra del framkom ett par syllstenar, troligen från en byggnad från historisk tid.

Vårgårda har varit en tidig del av odlingsexpansionen under romersk järnålder, området följer den samhälleliga tendensen med ett mindre synligt 500-tal (Skoglund 2007:35). Det finns i materialet ett abrupt avbrott under folkvandringstid som skulle kunna tyda på någon form av kris under 400-talet.

Figur 10. Karta över alla fornlämningar i artikeln med dateringar till vikingatid.

Figur 11. Karta över alla fornlämningar i artikeln med dateringar till medeltid.

Tidigare forskning om järnåldern generellt eller Västergötland under perioden har nästan genomgående haft fokus på elit, storgårdar, monumentala gravar, guld, vapen, eller praktföremål och konflikter. Materialet från Vårgårda är ett litet utsnitt från en forntida vardag bortom storpolitik och elitmiljöer. Det här har varit en plats för jordbruk, bosättning och boskapsdrift mellan de två åarna Säveån och Nossan. Området har successivt befolkats och tagits i anspråk. Vardagslivet har rullat på, inom gårdarna och i Vårgårdas byar.

Det vardagsnära i materialet är i sig intressant, då konkret kunskap om samhället ligger i att förstå villkoren för den breda massan. Basen utgjordes av en jordbrukande befolkning. Järnets introduktion medförde signifikanta förbättringar av redskap ämnade för jordbruk, även träredskapen fick nya former och användningsområden. Importen lyser med sin frånvaro istället är vardagskeramiken mer framträdande. Boplatserna har systematiskt placerats i närheten av åker och äng vilket kan tyda på att de ägnat sig åt både jordbruk och boskapshållning.

Boplatser och slåtter i å-dalgångar

I Skoglunds (2007:31–34) undersökning av sydvästra Småland i Lagans dalgång, Traryd och Markaryd, verkar koloniseringen tagit fart under romersk järnålder med stenröjning, därefter odlas markerna fram till vår tid. Expansionen under romersk järnålder har tydligt kunnat beläggas genom odlingslämningar och järnframställningsplatser samtidigt som bosättningarna och gravarna från perioden saknas från området (Hansson 2007:110).

Bronsåldern ter sig diffus men identifieras genom lösfynd och pollendiagram vilket tolkas som att den som funnits innan romersk järnålder har lokaliserats till andra platser. Succesivt har dock Lagans strandängar tagits i anspråk för bosättning, slåtter och betesdrift, till detta kopplas kortliens introduktion och likaså räfsor under romersk järnålder. Tack vare dessa redskaps introduktion blev slåtter en mer lockande strategi för att samla in vinterfoder till djuren.

Våtmarksängar vid vattendrag ger goda höskördar (Myrdal 1988 & Skoglund 2007:33–35). Här lyfts flacka våtmarksnära platser som boplatslägen från romersk järnålder-folkvandringstid vilka etableras parallellt med de mer klassiska väldränerade moränhöjderna (Skoglund 2007:35). Skoglund menar på att när allt mer tid och arbete läggs på slåtter ökar det ängsmarkens betydelse, i förlängningen börjar även bebyggelsen förläggas dit.

I Traryds och Markaryds socknar har järnåldersboplatser undersökts i samband med utbyggnad av E4:an. Här har ett mönster observerats i folkvandrings- och vendeltid, gårdarna verkar placeras närmare ån Lagan än tidigare och detta skulle kunna ha med slåtter att göra. I och med liens introduktion under järnålder, först i form av kortlie (Skoglund 2007:33–35).

Carlsson (2001:64) talar om begreppet ‘äng är åkerns moder’ utifrån att boskap stallas, foder skördas från ängen, och åkern gödslas. Bonden hade en extra försäkring längs med vattendrag och sjöar från åmader, sjömader och andra marker som var vattenbärande (Siöstedt 1994:81) såsom längs Säveån och Nossan. Slåttern gav mat till djuren under den årstid de stod inne. Maderna kunde sträcka sig kilometervis längs åarna, med slam som gödslade växtligheten inför slåttern, men maderna gav osäkra skördar regniga somrar. Lagom värme och nederbörd fungerade bäst (Siöstedt 1994:81).

I skogsbygderna var hårdvallsängar viktigare än madängarna, men även sidvallsängar kunde utnyttjas. En hårdvallsäng är en slåtteräng med normalfuktig mineraljord som ligger på torr och fast mark, ofta på gårdens inägor med högt värde och av hög kvalitet. Den är motsatsen till en sidvallsäng (eller madäng), som är fuktig, sank eller tidvis översvämmad och därmed av sämre kvalitet. De vidsträckta åmaderna är mest uppmärksammade men det fanns både små och större mader i skogarna som utnyttjades av utmarksgårdar (Siöstedt 1994:81, 89).

Det större beroendet av slåttern har troligtvis drivits fram av en ökad mjölkhushållning som ser ett starkt beroendeförhållande mellan boskapsskötsel och åkerbruk. Man bör dock hålla två tankar i huvudet samtidigt, fähusdrift och utegångsdrift av boskapen kan ha skett parallellt. Men Peterson (2006:34) menar att den vanligaste strategin fram till folkvandringstid troligtvis varit utegångsdrift.

Under folkvandringstid och tidig vendeltid började åker och betesmark växa igen med skog på det sydsvenska höglandet (Skoglund 2007:36). De arkeologiskt undersökta boplatserna i Vårgårda låg under förromersk-, och romersk järnålder på höjdryggar i åker- och hagmark i svaga sluttningar, under folkvandringstid till och med medeltid/nyare tid placerades de i flack åker och vallmark. Den pollendata vi har från Vårgårda tyder inte på någon tillbakagång i odlings- och betesmark utan stärker bilden av utbredd boskapshållning (Johansson & Karlsson 2026c).

I ett vidare perspektiv framträdde en koncentration av bebyggelse i anslutning till Säveån, där flera boplatser tillsammans bildade mer sammanhängande och tätare bebyggelsemiljöer. Längre från Säveån övergick strukturen i en mer spridd bebyggelse, vilket sannolikt hängde samman med både avståndet till kommunikationsleden och en mer kuperad topografi (Johansson & Karlsson 2026b).

Under vikingatid expanderar odlings- och betesmarken i Traryd och Markaryd igen, vilket var en del av en större nordeuropeisk trend ca 600-1200 e.Kr. (Skoglund 2007:36-37). Det finns en föränderlighet i landskapet, den av långsamma små skiften i praktiker, ritualer och skeden som itereras, alltså upprepas men med små förändringar över tid, i spänningsfältet mellan kontinuitet och förändring (Cornell & Hjertman 2013; Ersgård 1997:13). Det gör att traditioner och praktiker bevaras men samtidigt också förnyas. Förändrade praktiker och nya redskap inom jordbruket ledde till att nya områden togs i anspråk för bosättning.

Rumslighet

Skoglund (2007:29) kopplar, för sydvästra Smålands del, den äldre järnålderns framställning av tjära, kol och järn till boplatsen och dess närområde medan han lokaliserar den yngre järnålderns produktionsplatser till skogen och råvarans ursprungsplats såsom mossar och sjöar. Även Ihr (2014, s. 34-37) understryker vikten av råvarutillgång, i hennes fall rör det sig om olika typer av högtemperaturproduktion under medeltiden. Ihr poängterar konsumtionsaspekten av högtemperaturproduktion. Att upprätthålla höga temperaturer i ugnar över tid kräver stora mängder bränsle i form av trä och kol. På så sätt blir järnproduktionsplatserna också konsumtionsplatser för skogsråvara.

Genom att skapa en stor efterfrågan på råvara kan järnframställningen indirekt ha skapat yrkesspecialiseringar inom områden som inte direkt har med järnet att göra, skogsarbetare och kolare exempelvis, som lade en betydande del av sin tid på att få fram råvara till järnugnarna (Ihr 2014, s. 36-40).

Vid Arnås, i södra Västergötland, finns ett område med flera järnframställningsplatser från yngre järnålder och tidig medeltid. I detta område är järnhanteringsplatserna i huvudsak förlagda till kanten av våtmarker, där det också finns tillgång till rödjord och/eller myrmalm (Strömberg 2008, s. 46-47). Fyndigheterna i Arnås verkar därmed bekräfta Skoglunds observationer. Även i Vårgårda finns gott om våtmarker och mossar i de historiska utmarkerna (Lantmäteriet 2026a,b,c), de områdena har dock inte blivit arkeologiskt undersökta det är därför möjligt att vi missat många järnhanteringsplatser. De arkeologiska utgrävningarna i Vårgårda har främst förlagts till de historiska inägorna. De 15 ugnar för järnhantering som hittades inom L1959:3250 talar för en förhållandevis gårdsnära järnhantering.

Bo Strömberg (2008, s. 37–38) diskuterar tillgången till skog i nybyggarområden som en viktig förutsättningen för järnhantering. I koloniseringen av det inre av Halland under järnåldern behölls den etablerade markindelningen i inägor och utmarker som utformats i de äldre odlingsbygderna. I de nykoloniserade områdena ändrades dock proportionerna mellan marktyperna och aktiviteterna. Odling och boskapsskötsel minskade i betydelse medan skogsbruk, järnhantering, jakt och fiske blev viktigare, i och med detta minskade också inägornas areal till förmån för utmarkerna (Strömberg 2008, s. 37). Träkol kunde oftast inte transporteras långa sträckor, eftersom den lätt skakades sönder i små bitar som inte dög till järnframställning (Forenius et al. 2008 s. 57). En viktig faktor bakom valet av plats för järnframställning, kol måste kunna produceras i närheten.

I kolonisationsområdena i Hallands inland fick utmarkerna en större roll på bekostnad av inägorna. De var större än utmarkerna i de äldre odlingsbygderna och det var ofta långt från gården till de yttre utmarkerna. Vid järnhanteringsplatser långt ut i utmarkerna upprättades ofta tillfälliga övernattningsställen (Strömberg 2008, s 44). Ersgård (1997:39) beskriver järnproduktionsplatsernas placering i landskapet i Leksands socken, där har de förhistoriska produktionsanläggningarna oftast legat vid sjöar och vattendrag. När dessa lågtekniska produktionsmetoder i allt högre grad konkurrerades ut under medeltiden och in i nyare tid flyttade de ut i skogsmarkerna, intill myrmarker. Bebyggelsen i Leksand under yngre järnålder verkar även den ha varit koncentrerad kring vattendragen och varje produktionsplats har sannolikt hört till en gård i närheten (Ersgård 1997:41).

Spår av järnframställning

Trakterna runt Vårgårda har sedan lång tid tillbaka förknippats med platser för järnframställning, och om vi blickar ut i en vidare radie i gamla Älvsborgs och Skaraborgs län har flera stora järnframställningsplatser uppmärksammats arkeologiskt.

Redan på 1920-talet undersöktes resterna av en ugn för järnframställning i Essunga av John Nihlén och K. E. Sahlström. Platsen för deras utgrävning (L1962:867, RAÄ Essunga 6:1) är idag en kulturmiljö med flera registrerade rester av slaggförekomst

och blästugnar i ett cirka 50 x 50 meter stort område beläget strax nordväst om Essunga kyrka, cirka 15 kilometer norr om undersökningsområdet. På 1960-talet stod det än mer klart att delar av Västergötland utgjort centra för bearbetning av järn, då den stora järnframställningsplatsen i Ryd i Skövde grävdes ut i samband med att kärnsjukhuset byggdes. Trots att området redan delvis förstörts av byggföretaget hittades inte mindre än 227 slaggropar.

Även i Ledsjö, ett par mil nordväst om Skövde har stora mängder slagg och blästugnar undersökts vid olika tillfällen (se Berglund & Axelsson 2008, Forenius et al 2008). Under 1970–80-talet börjar trakterna kring Alingsås och Vårgårda utmärka sig vad gäller platser för järnframställning, både genom arkeologiska undersökningar och fornminnesinventering.

I Skaraborgs län, alldeles på gränsen till Vårgårda enligt den äldre länsindelningen, drevs under en period samarbetsprojektet ”Lågteknisk järnframställning i Skaraborgs län”, och hembygdsforskaren Mac Key utförde på eget initiativ fornminnesinventeringar där han bland annat dokumenterade flera tidigare okända blästbrukslämningar (Forenius et al 2008:9–11).

En av de tidigaste undersökningarna av en järnframställningsplats i Vårgårdatrakten är L1966:1376 (RAÄ Algutstorp 12:1), som undersöktes år 1974 av Mats Jonsäter vid UV Väst. Platsen beskrivs som en lämning av blästbruk på en naturlig kulle (som tidigare tolkats som gravhög), och är belägen vid en mindre väg cirka 3,3 kilometer från E20 och blott 500 meter från Säveån. En slaggrop med fynd av slagg och bränd lera, sannolikt från en smältugn, grävdes ut (Furingsten 1984:133 med ref).

I flera fall har spår efter järnframställning påträffats i närheten av de fornlämningar som undersöktes i samband med E20-projektet genom Vårgårda. Bland de mest framträdande är Västra Götalandsregionens efterundersökning av L1959:3250 (RAÄ Kullings-Skövde 71) vid Vårgårda Hus, där femton järnugnar påträffades endast ett hundratal meter från E20 och två av föreliggande projekts boplatsytor. Tre av ugnarna ^{14}C-daterades till vendeltid, övriga ugnar daterades inte (Hellgren 2016:14).

Ugnsresternas utseende inom denna fornlämning passar väl in på hur Bo Strömberg (2008:35-36) beskriver de spår som lämnas av flyttbara blästugnar av lera, det vill säga gropar fulla med slagg. Det kan sättas i kontrast till fasta ugnar av lera och sten som enligt Strömberg lämnar spår i form av slagghögar i ugnens närhet.

Även i kvarteret Trädgårdsmästaren, närmare Kullings-Skövde kyrka, påträffades resterna av en järnframställningsugn från romersk järnålder i UV Västs grävning på 1990-talet. Under slutundersökningen av L1959:2507 (Kullings-Skövde 74) undersöktes en ugn som använts för järnhantering, den ^{14}C-daterades till vendel-vikingatid. I ugnen hittades slagg från blästjärnsframställning. (Johansson & Karlsson 2026a:25-27).

Ett limpformat stycke ämnesjärn hittades med metalldetektor inom L1959:2507. Eftersom det är ett detektorfynd utan koppling till någon anläggning är kontextuell tolkning svår men Svensson, Jouttijärvi och Søndermølle, som utförde den metallurgiska analysen (Johansson & Karlsson 2026b:bilaga 7) bedömer att det vetenskapliga värdet är stort.

Vid undersökningen av fornlämning L1959:4579 upptäcktes två ugnar varav en innehöll lera som utsatts för höga temperaturer och därför gick att specificera som blästugn för järnframställning. Ugnen ^{14}C-daterades till romersk järnålder (Johansson & Karlsson 2026c). Vid Rio Göteborgs och Göta arkeologis/Västra götalandsregionens gemensamma undersökningar 2020-2022 hittades totalt två ugnar som kunde kategoriseras såsom järnhanteringsugnar, närmare bestämt blästerugnar. En tillhörde romersk järnålder, L1959:4579, och en tillhörde vendeltid, L1959:2507.

Ytterligare två blästerugnar hittades vid Göta arkeologis/Västra götalandsregionens undersökning av L2020:2454. En ugn med slagg hittades av Västergötlands museum 2018 (L1959:4615) men undersöktes inte vidare. Med undersökningen av L1959:3250 där 15 blästerugnar identifierades och L1966:1421 där ytterligare två blästerugnar uppdagades blir det 22 blästerugnar totalt.

Om man jämför dessa resultat med Strömbergs studie av södra Halland och norra Skåne är en omedelbart synlig skillnad att Strömbergs observation (2008:45-46), att järnhanteringen i princip alltid ligger i direkt anslutning till våtmarker, det vill säga källan till myrmalmen, inte är applicerbar på Vårgårda.

De historiska kartorna från storskifte och laga skifte i Tumberg och Kullings-Skövde visar dock att det funits en våtmark, kallad Botten, några hundra meter öster om byn Lund och några hundra meter söder om boplatsen L1959:4579 där en blästerugn hittades. Den har successivt dikats ut och torrlagts under 1800-talet (Lantmäteriet 2026a, b, c). Den kemiska analysen visade att malmen i Vårgårda sannolikt kommer från östligare delar av Västergötland och inte är hämtad i det omedelbara närområdet.

"Proveniensbestemmelse for lokaliteterne hver især figurerer længere nede i diskussionen, men i Figur 9 er det tydeligt at analysematerialet i sin helhed er mest sammenlignelig med området A1B-C; og ikke det geografisk nærliggende område A1B-B. Se Figur 8 i Konklusionen for en oversigt over Heimdals inddeling af proveniensområder i Sverige" (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7).

För att koppla detta till kommunikationsvägarna till och från Vårgårda kan Nossan följas uppströms österut till Ramlamossen, cirka 23 kilometer åt öster, fågelvägen.

Totalt bedömdes 50 fyndposter som relaterade till järnhantering, slagg, metall och ugnsrester med mer. Den totala vikten var ca 13 kg och ca 10 kg utgjordes av reduktionsslagg, det vill säga slagg från blästerugnarna, det första steget att rena järnet från slaggprodukter. Knappt 1,3 kg var rester av ugnsväggar, ett stycke ämnesjärn på ca 1 kg, ca 270 g smidesslagg följt av flera mindre poster, bland annat ett föremål av järn på 11 g. Reduktionsslaggen utgör 66% av de analyserade fyndposterna, 86% av fragmenten och 89% av den totala vikten. Om de poster med osäkra analysresultat sorteras ut blir reduktionsslaggens dominans ännu större, 87%, 91% respektive 98%. Det är därför sannolikt att blästjärnsframställningen var den huvudsakliga metallrelaterade aktiviteten i området (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7).

Ugnen A1210 inom L1966:1421 innehöll slagg som vid en okulär analys bedömdes vara reduktionsslagg från blästjärnsframställning. Slaggen är primärt avfall som avsatts i slaggropen direkt under ugnen. Ugnen daterades till sen vendeltid. Ytterligare en blästerugn fanns på platsen, A1023, men den fick ingen datering och ingen metallkemisk analys (Hellgren 2022:8). Utvinningen av järn vid denna lämning verkar ha fungerat acceptabelt med ett förhållande på 18 kg järn för 100 kg slagg (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7).

A2120 från lämningen L1959:2507 tolkades som en ugnsbotten. Slagg från anläggningen bedömdes vara reduktionsslagg och möjligen primäravfall. Slagg i andra anläggningar inom lämningen tolkades som troligt sekundäravfall, möjligen från den intilliggande ugnen. Materialet från denna ugn blev inte föremål för kemisk analys, endast okulär (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7). Den daterades till vendel-vikingatid (Johansson & Karlsson 2026a:25).

Inom lämningen L1959:2538 fanns tre fyndposter slagg, en av dessa kunde definieras som reduktionsslagg från blästjärnsframställning, de andra två posterna var osäkra (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7). L1959:2539 innehöll två slaggfragment. Ett av dem var slagg från sekundärsmide, det hittades i en störning i ett dike. Det andra var reduktionsslagg som hittades som lösfynd. Det tolkades således som sekundärt avfall från sekundärsmide och blästjärnsframställning (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7).

Boplatsen L2018:1509 innehöll två fyndposter av reduktionsslagg från härdar och gropar och ett lösfynd av reduktionsslagg. Slaggen visar på blästjärnsframställning och utgör sekundärt avfall (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7).

I ett grophus, A15491, inom L2018:1510 fanns fyra fyndposter med slagg, tre visade sig vara reduktionsslagg från blästjärnsframställning. Det är inte helt uteslutet att slaggen kommer från en ugn som stått på platsen före grophuset och således utgör primäravfall. Det troligare är dock att slaggen kommer från en närliggande ugn och utgör sekundäravfall i grophusets fyllning. Grophuset är ^{14}C-daterat till sen vendeltid. Det fjärde slaggfyndet från grophuset är ett glödskal och visar på sekundärsmide, sannolikt är det sekundärt avsatt av verksamhet i grophusets närhet. Ytterligare ett fynd av slagg från blästjärnsframställning fanns i ett stolphål (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7).

L2020:2454 innehöll två anläggningar som bedömdes vara rester av blästerugnar (Karlsson 2020, s. 30-33). I ugnarna hittades sex fyndposter innehållande slagg och infodring, vid analys bedömdes de komma från blästjärnsframställning och vara primärt avfall. Två fyndposter utgjordes av slagg som möjligen kan komma från smide men tolkningen är osäker. Ugnarna daterades till vendeltid (Johansson & Karlsson 2026b:bilaga 7). Inget tyder på att det gjorts mer än en bränning i varje ugn. I ugnarna på L2020:2454 har sannolikt malm från samma parti använts i båda (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7). Båda ugnarna ser ut att blivit helt misslyckade, eftersom slaggen inte innehåller mindre järnoxid än malmen, dvs inget järn har utvunnits (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7). I rapporten över den okulära och kemiska analysen av slaggmaterialet lämnas följande förklaring till misslyckandet:

"Blåsning har troligen inte lyckats reducera malmen till järn, utan en del av malmen är oreducerad och resterande järn har uppgått i slaggmaterialet. Orsakerna till detta kan vara många, men det troliga är att processen på något vis inte har anpassats till den brukade malmråvaran och att malmen således har runnit för snabbt genom schaktet utan att reduceras. Exempelvis kan en felaktig träkolsstorlek ha använts, eller felaktig eller ojämn temperatur uppnåtts" (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7).

Inom lämningen L1959:4664 hittades ett fragment av slagg från blästjärnsframställning, det gick inte att avgöra om det rör sig om primärt eller sekundärt avfall. Boplatsen L1959:4547 innehöll endast två fynd av smält lera varav ett möjligen kan ha koppling till metallhantering (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7).

Lämningen L1959:4579 innehöll rester av en blästerugn daterad till romersk järnålder (A1416) och 13 analyserade fyndposter, huvudsakligen från ugnen. Sju av fyndposterna utgjordes av slagg, av dessa var fem från blästjärnsframställning, primärt avsatta i ugnen. Två fyndposter med slagg är kopplade till primär- eller sekundärsmide. Slaggen som hittades i ugnen uppgick till ca 1 kg. En av fyndposterna med slagg utgjordes av ett stycke slagg med en vikt på drygt 3kg och hittades i ett kulturlager, möjligen kommer detta slagg också från ugn A1416 och är sekundärt avsatt. En ten av järn hittades också inom lokalen, möjligen är det frågan om smidesavfall men tolkningen är osäker. Det mycket höga järn/slaggförhållandet i ugn 1416 från L1959:4579, 112kg järn på 100 kg slagg, kan delvis förklaras med att lera smält in i slaggen och orsakat felkällor i analysen av den kemiska sammansättningen. Trots detta pekar analysen ändå på en mycket framgångsrik utvinning av järn (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7).

L1959:3250: Området var avbanat redan innan arkeologerna kom till platsen, djupare schakt hade grävts och stora delar av fornlämningen var förstörd. Trots nämnda åverkan upptäcktes 15 ugnar vid efterundersökningen 2016. Intill de flesta ugnarna fanns en tillhörande härd. Ugnsresterna innehöll rikligt med slagg (Hellgren 2016:8-9, 11-13). Det är möjligt att de tillhörande härdarna har varit rostningshärdar för att förbereda malmen innan den skulle in i ugnen, eller att de var ässjor för att hetta upp järnet under primärsmidet. I övrigt är spåren av primärsmide och sekundärsmide få. Gustaf Trotzig (2014:116-119) beskriver och diskuterar själva smedjans utformning, bland annat tar han upp att alla smedjor inte är gjorda för stående smide. I flera länder bedrivs smide sittandes på golvet och Trotzig menar att även Sigurdsristningen avbildar en smedja där härd och städ är placerade på golvet/marken. Detta perspektiv kan vara av intresse när det ska utrönas vad dessa 187 härdar som fanns inom L1959:3250 kan ha använts till.

Vid Västergötlands museums utredning i närheten av Fötene, L1959:4615, påträffades rester av en förmodad blästerugn men den undersöktes inte (Maria Norrman 2018).

Ett lösfynd av en smidesskålla gjordes cirka 250 meter nordost om L1964:9176, sannolikt från sekundärsmide (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7). Detta är ett av få konkreta bevis för att sekundärsmide förekommit kring Vårgårda. I samband med detta fynd observerades även förekomst av myrmalm.

I jämförelse med andra närliggande områden, såsom Skövde och Jönköping utgör Vårgårda en relativt gles koncentration av förhistoriska järnhanteringsplatser. Det ligger nära till hands att tolka Vårgårda mer som ett lokalt centrum för järnhantering, snarare än ett regionalt centrum (Karlsson & Magnusson 2020:54-55). Det är möjligt att det främst rörde sig om produktion för eget bruk på gårdarna i Vårgårda och bara till viss del om produktion för handel med andra. Det skulle i så fall passa bättre in i Strömbergs (2008) modell för gårdsnära, småskalig produktion.

Inga Serning (1976) har gjort en uppskattning av produktionskapaciteten för blästerugnarna i Ryd, Skövde. Hon utgår från tidigare beräkningar av produktionsmängd i Sunnanäng, 900-talet e.Kr., och Gryssen, 700-talet e.Kr. För Sunnanäng gällde 0,3 kg järn per kg slagg medan Gryssen hade ett förhållande på 0,5 kg järn per kg slagg. Om järnutvinningen i Skövde kvalitetsmässigt var mittemellan dessa lokaler ger det 0,4 kg järn per kg slagg. Den största ugnen i Ryd hade en slaggmängd på 32 kg, Serning uppskattar genomsnittet till 30 kg slagg per ugn vilket då ger 12 kg järn per ugn. Sammantaget kan Ryds 227 ugnar ha producerat ca 2,7 ton järn, gett 6,8 ton slagg, och använt 13,5 ton malm (Serning 1976:57-59).

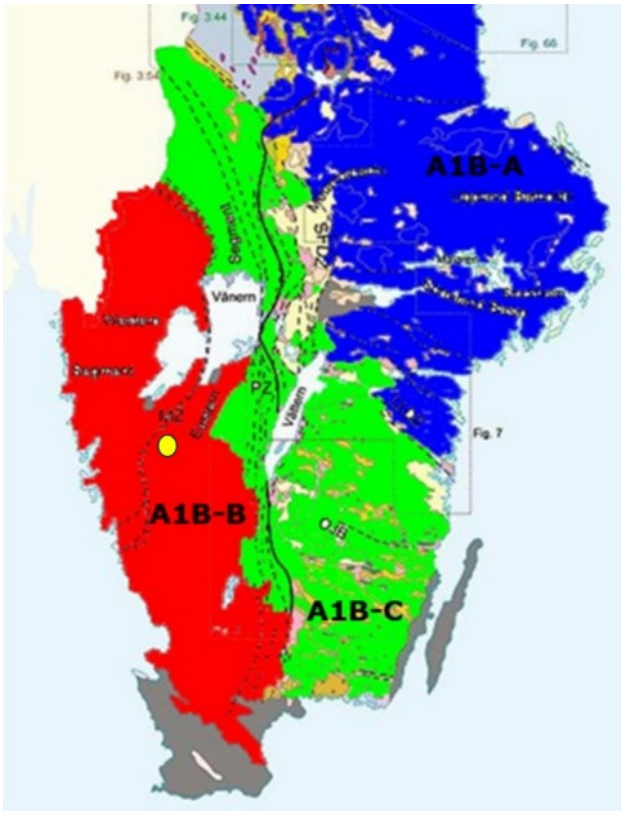
Serning utgår ifrån en teknik där man arbetar med en ugn tills slaggropen under den är fylld och sedan förstörs eller flyttas ugnsschaktet. Karlsson och Magnusson (2020:17) anger att en blästerugn kan producera ca 20 kg järn per dygn men specificerar inte vilken teknik de talar om. En och samma ugn kan ju användas längre om slaggen kontinuerligt rakas ut. Det förutsätter att det byggts en kanal för utrensning av slagg ur ugnen och bör avsätta slagghögar i närheten av ugnarna. Den senare metoden finns exempelvis representerad i Dalarna (Ersgård 1997).

Studier av den förhistoriska järnproduktionen i Dalarna, bland annat den i Sunnanäng och Gryssen, har gjort att man grovt kan uppskatta landskapets totala järnproduktion under förhistorisk tid, främst yngre järnålder, till 1700 ton färdigt järn. Lokalen Sunnanäng ska ha stått för ca 21 ton järn och 70 ton slagg. Dessa beräkningar har till stor del gjorts utifrån de slaggvarpar som finns bevarade i stort antal i Dalarna (Ersgård 1997:41-42). I Vårgårda har vi inte de mängderna av slagg att utgå ifrån. Inom de projekt som genomfördes 2021-2022 hittades ca 10 kg slagg.

Om förhållandet järn - slagg är detsamma som i Sunnanäng blir det ca 3 kg järn. Lånar vi istället Sernings modell för lokalen Ryd i Skövde och antar 12 kg järn per ugn och vi har 22 ugnar får vi 264 kg järn för hela Vårgårda, sannolikt främst koncentrerat kring vendeltid. Då bortser vi dessutom från att två ugnar blev misslyckade.

Den kemiska analysen av slagg och malm i Vårgårda visar på vitt skilda resultat i olika ugnar. Det sämsta resultatet var inget järn alls, ugnarna blev helt misslyckade. Den ena ugnen åstadkom ett acceptabelt resultat med 0,18 kg järn per kg slagg. Den mest lyckade ugnen verkar ha gett 1,12 kg järn per kg slagg, möjligen kan lera från själva ugnsschaktet smält ner och blandats med slaggen och skapat störningar som innebär en felkälla i analysen, i vilket fall som helst ett utomordentligt lyckat resultat. Det är dock svårt att uttala sig om någon total produktion utifrån dessa siffror och ugnarna är dessutom daterade till olika perioder.

Som nämns tidigare visade den kemiska analysen av slagg och malm på att malmen sannolikt inte är hämtad lokalt i Vårgårdatrakten utan mest sannolikt kommer en bit österifrån. Vårgårda ligger i proveniensområde A1B – B medan slaggens sammansättning stämmer bättre överens med proveniensområde A1B – C (Johansson & Karlsson 2026b: bilaga 7, figur 12).

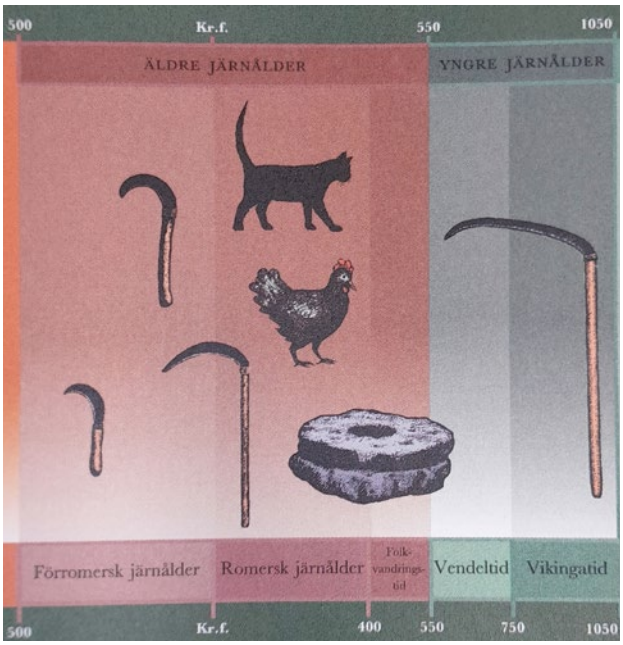
Figur 12. Karta över svenska proveniensområden för järnmalm, enligt Heimdal Archaeometry. Ur Johansson & Karlsson 2026b:bilaga 7.

Brukandet av järn

Årderbillen av järn introduceras kring 400-talet e.Kr. Järnbill på årder var en tidsbesparande uppfinning, eftersom järnbillen höll betydligt längre än de tidigare träbillarna behövde den inte bytas alls lika ofta (figur 13, 14 och 15). Experiment med träbillsförsedda årder har visat att det går åt ungefär sex billar för att ärja ett halvt hektar, dvs 5000 kvadratmeter. Med järnbill blev det dessutom lättare att bryta bevuxen mark, efter längre trädor exempelvis (Myrdal1982:84-86).

Andra experiment har även gett indikationer på att det går betydligt snabbare att ärja med järnbill (Welinder et al 1998:346). Lien introduceras i övergången mellan förromersk och romersk järnålder och får successivt längre blad under järnåldern, ett tecken på en ökande tillgång på järn och en ökande smideskicklighet. Liar av järn slår gräs betydligt snabbare än om det ska skäras med skära. Ju längre blad desto snabbare går det (Myrdal 1982:95-100).

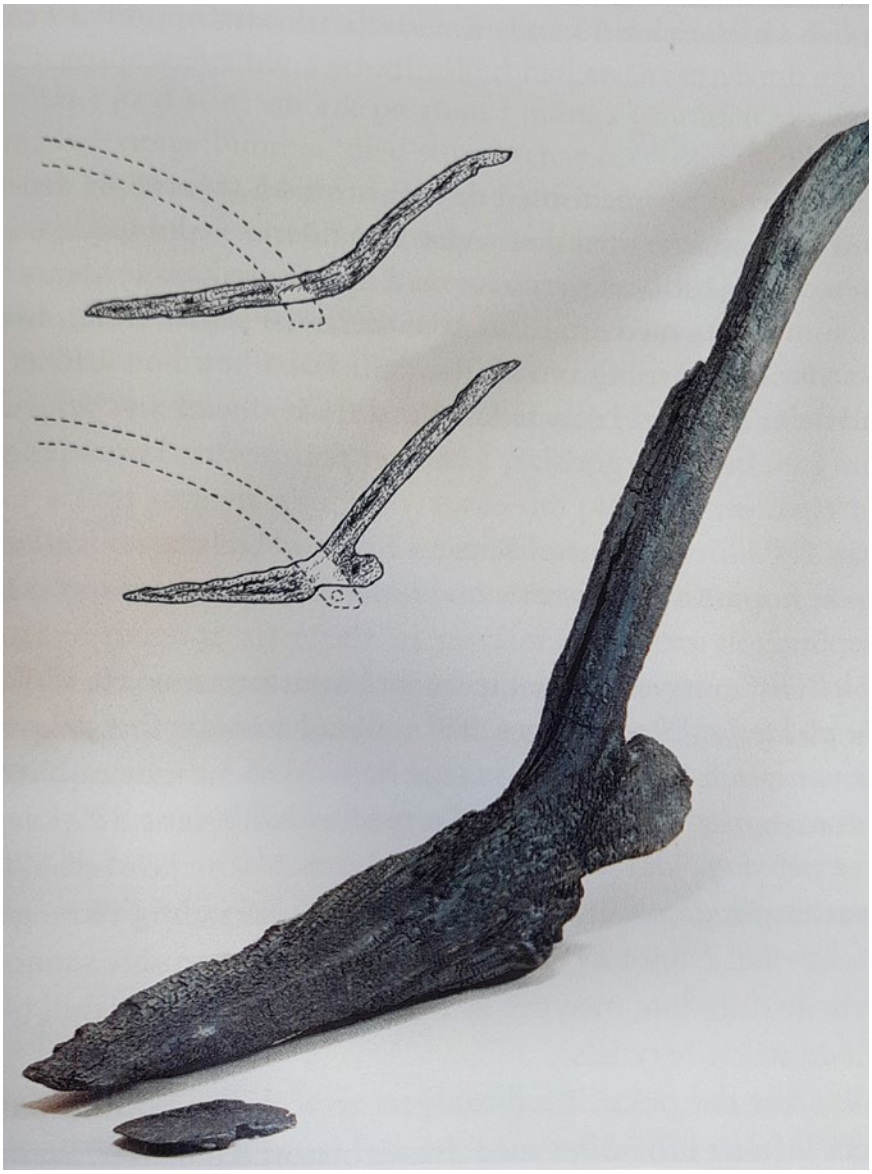
Under perioden 500 f.Kr - 500 e.Kr. är lien och skäran de enda jordbruksredskap som tillverkas av järn. Kring 500 e.Kr. sker ett skifte och fler redskap börjar tillverkas av järn, exempelvis ovan nämnda årderbill. Detta fick effekter både i ett effektivare jordbruk och i en ökad konsumtion av järn som i sin tur drev produktionen (Myrdal 1982:81). Även här görs tidsvinster som har vidare effekter på jordbruket och ekonomin. Det skulle kunna innebära att större arealer kan tas i anspråk för slåttermark, vilket ger möjlighet att ha fler djur. Det skulle också kunna frigöra arbetskraft/tid för helt andra uppgifter (Gadd 2000:248-254).

Figur 13. Nya former av skäror och liar introduceras under järnålderns gång. Ur Welinder et al. 1998.

Figur 14 (ovan). Årderbillar av järn funna vid Darsgärde, Skederids socken, Uppland, Långlöt, Öland, och Birka. Ur Welinder et al 1998.

Figur 15. Årder och årderbill av järn, upphittade på olika platser, årdret funnet i Tibble, Björlunda socken, Södermanland, billen funnen på Birka. Ur Welinder et al 1998.

Områden med god tillgång på järn har haft möjlighet att vara steget före i verktygsutvecklingen, ett exempel från historisk tid är Bergslagen, där det på 1700-talet blev vanligt med spadar där hela bladet var gjort av järn. I övriga landet var det vanliga fortfarande den järnskodda spaden där större delen var av trä (Gadd 2000:248-254). Vårgårda kan möjligen ha haft en liknande, om än inte fullt så stor, fördel. Fler redskap kan ha gjorts av järn och de kan ha nyttjats hårdare i och med vetskapen om att råvara för att ersätta eller reparera verktygen fanns tillgängligt på nära håll.

Mari Wickerts har undersökt vikingatida köksredskap utifrån arkeologiska fynd och bevarade från historisk tid men även med hjälp av köksscener i Bayeuxtapeten (Wickerts 2013:75, 83, 98). Yxor och sågar är vanligtvis förknippade trädfällning och arbete med trä men de är också viktiga köksredskap när exempelvis djur ska styckas (Wickerts 2013:101-103).

Trefötter och trebensställningar av järn användes för att ställa kärl på och hänga kärl i. Till trebensställningarna kan man ha använt olika krokar, öglor och kedjor av järn att hänga grytor i. Exempel på sådana kedjor och krokar finns i Osebergsgraven, Sutton Hoo och Gokstadsgraven (Wickerts 2013:109). Tänger förknippas ofta med smide och metallhantering, men i likhet med yxa och såg är de dessutom mycket användbara i matlagning. En lång pincettliknande tång från vikingatid har exempelvis hittats i Horns socken, Östergötland (Wickerts 2013:114). Stekpannan verkar ha varit ett populärt matlagningsredskap, bara i Norge har man hittat över 60 stekpannor. I Mästermyrfyndet ingår en stekpanna med handtag, där handtaget är fäst med en nit mitt på stekpannans botten men själva plattan kan rotera kring niten (Wickerts 2013:120-121).

Wickerts nämner två järngrytor från vikingatid som hittats i norska Telemarken. De är gjorda av flera järnplattor som sammanfogats med nitar. Den har två öron av järn där ett järnhantag är fäst. Grytor av järn är ovanliga i vikingatida fyndmaterial, täljstensgrytorna är betydligt vanligare. Ett vanligt problem vid nutida rekonstruktioner av vikingatida järngrytor är att få dem täta. Det går att lösa med vissa knep, som att koka surmjölk eller gröt i dem vilket man möjligen kan ha gjort även på vikingatiden (Wickerts 2013:135-136). Skopor av järn, trä och täljsten förekom under vikingatid, exempelvis har en järnskopa hittats i Skändla, Göteborg, och träskopor hittades i Osebergskeppet (Wickerts 2013:140-141).

Wickerts (2013:106) har även experimenterat med att slå tändstål mot slagg och fått gnistor. Om det funnits användningsområden för slaggen kan detta vara en av förklaringarna till varför slagg också hittas bortanför ugnarna.

Bostad, järn och kommunikation i Vårgårda

Vilka mönster gick att urskilja avseende hur lämningarna placerades i landskapet?
Lämningarna var generellt lokaliserade till sandiga och väldränerade höjdlägen i anslutning till svackor eller fuktigare partier. Vid vägkrogen Rasta tycktes dessa lägen ha nyttjats återkommande under lång tid utan att utvecklas till stabila gårdsenheter under romersk järnålder. Längre söderut, vid L1959:2538, L1959:2539 och L1965:5079, framträdde i stället ett mer organiserat agrart landskap där gårdsenheter etablerades på höjdlägen i relation till resursrika mellanliggande zoner. L1959:2507 skilde sig genom sitt strategiska läge vid Säveån, vilket innebar goda möjligheter till kommunikation och resursutnyttjande (Johansson & Karlsson 2026b). I ett vidare perspektiv framträdde en koncentration av bebyggelse i anslutning till Säveån, där flera boplatser tillsammans bildade mer sammanhängande och tätare bebyggelsemiljöer. Längre från Säveån övergick strukturen i en mer spridd bebyggelse, vilket sannolikt hängde samman med både avståndet till kommunikationsleden och en mer kuperad topografi (Johansson & Karlsson 2026b).

Vilka uttryck tar sig gårdsmiljöerna?
Under äldre järnålder framträder ett tätt organiserat samhälle med gårdar, aktivitetsytor och kommunikationsleder. Undersökningarna har fått fram tydliga variationer mellan olika delar av landskapet där vissa gårdar framstår som resursstarka enheter medan andra snarare representerar perifera aktivitetsområden eller mindre ensamgårdar. Bystrukturer framträder längre ifrån Säveån än vad som tidigare belagts (Johansson & Karlsson 2026c). De byggnadslämningar som undersökts uppvisar exempel på bostadshus, ekonomibyggnader , verkstäder samt fähus och stall. Man kan se en generell ökning av husens längd från förromersk järnålder till romersk järnålder och folkvandringstid. Under den förstnämnda perioden har husen som längst inte varit mer än 30 meter, medan de under romersk järnålder och folkvandringstid varit upp till 40–50 meter. Det är dock tydligt att storleken varit mycket varierade, särskilt under romersk järnålder. Fyndmaterialet består över lag av keramik av vardagskaraktär.

När kan Vårgårda anses vara fullt koloniserat?
Under senneolitikum/äldre bronsålder finns en etablerad närvaro i landskapet men bebyggelsen kan inte anses fullt bofast utan snarare säsongsbetonad.

Under perioden verkar platserna främst nyttjats som utmark. Under slutet av bronsålder finns spår efter gårdar i områdenas utkanter, under vad som nu är den moderna vägen. Tydliga aktivitetsytor med härdar och gropar saknas därför har lokalerna tolkats som utmark. Under äldre järnålder ser vi ett fortsatt utmarksnyttjande där tydliga strukturer som hus eller liknande saknas (Johansson & Karlsson 2026b).

Under övergången yngre bronsålder/förromersk järnålder etableras flera boplatser med en åretrunt-karaktär. Den huvudsakliga expansionen sker under yngre förromersk järnålder till romersk järnålder vilket är den period då Vårgårda kan anses vara fullt koloniserat, med flera större boplatser med en stratifierad bebyggelse (Johansson & Karlsson 2026c). Det centrum som omtalades i början av artikeln kan konstateras under romersk järnålder, men som ett centrum för kommunikation och jordbruk snarare än för handel med järn.

Byliknande strukturer från förromersk järnålder är relativt sällsynta i Västergötland. Med detta avses inte by i medeltida bemärkelse, utan snarare miljöer där flera näraliggande och samtida gårdsenheter tycks ha fungerat som en samverkande helhet. Bebyggelsen uppstår under sen förromersk järnålder och i flera fall delvis överges under 400-talet e.Kr. Detta kronologiska mönster är tydligt i Vårgårdaområdet, där bebyggelsen vid L1959:2538, L1959:2539 och L1965:5079 uppvisar en likartad tidsmässig dynamik (Johansson & Karlsson 2026b). Parallellt med att äldre bysammansättningar överges uppkommer ensamliggande vendeltida gårdar på samma platser, vilket kan indikera en omorganisation av både bebyggelse och i ett större perspektiv, samhället. Samtidigt sker en viss centralisering av bebyggelsen på andra ställen såsom vid Kullings-Skövde kyrka med närliggande gravfält (Johansson & Karlsson 2026b).

Boskapsdrift och slåtter

Boplatsernas närhet till Säveån och placering åker-, och hagmark respektive åker och vallmark indikerar att slåtter och boskapsdrift kan ha varit viktiga komponenter i försörjningen. Boskapsdriften har varit en viktig källa till export från Västergötland ända in på medeltiden (Carlsson 2007). Vårgårda kan anses vara en stenfattig miljö, där sten måste ha transporterats till platsen, antyder att de haft en viss betydelse i boplatsens organisation och inte anlagts slumpmässigt där de förekom (Johansson & Karlsson 2026b). Men de stensträngar och bandparceller som jordbrukssystem som känns igen från andra delar av Västergötland har inte varit tydliga i Vårgårda. Dels troligtvis på grund av den stenfattiga miljön men också på grund av att den utmärkta jordbruksmarken i området fortfarande är i bruk. Huruvida man istället använt sig av flätverksstaket har inte kunnat fastställas.

Hur har kunskapen om järnframställning och tillgången till både råmaterial och färdvägar bidragit till att skapa det centrum som platsen ser ut att ha varit?

Enligt Svensson, Jouttijärvi och Søndermølle (2026) är malmen som hanterats i Vårgårda inte lokalt utvunnen utan kommer från ett område längre österut i Västergötland. Det blir därför svårare att tala om tillgång på råmaterial som en drivande faktor bakom utvecklingen i Vårgårda. Pollenanalyserna visar att det funnits tillgång till skogsråvara för ved och kol. Bra kommunikationsvägar har funnits i form av Nossan och Säveån och deras dalgångar. När inte tillgången på malm längre kan ses som en drivande faktor bakom utvecklingen av Vårgårda kanske kommunikationerna och eventuellt kunskapen blir tyngre vägande faktorer. Samtidigt är den kemiska analysen inte den slutgiltiga sanningen, även den har svagheter.

Sett till hela produktionskedjan från malmtäkt till färdiga redskap och verktyg av järn så ser Vårgårda ut att befinna sig i mitten. Malmen har kanske inte hämtats lokalt, bevisen för primär och sekundärsmide är mycket skrala, enstaka smidesslagg, men det finns starka bevis för reduktion av malm till blästjärn i form av ugnar och reduktionsslagg. Att det ligger härdar i direkt anslutning till flera av ugnarna tyder på att primärsmide ägde rum i samband med reduktionsprocessen, trots fåtaliga fynd av slagg från primärsmide. Det är också rimligt eftersom järnet är varmt och mjukt när det kommer ur ugnen vilket är en förutsättning för lyckat primärsmide. Det faktum att smedjor kan vara utformade både för stående arbete och arbete på golvnivå öppnar upp att kunna tolka härdar som ässjor för smide. Det är till exempel fullt möjligt att några av de 187 härdarna inom samma lämning som 15 blästerugnar hittades kan vara härdar för smide, så kallade ässjor, men utan mer bevis, i form av smidesslagg, är det svårt att slå fast något. Bevarandeförhållandena kan helt enkelt vara sådana att ugnslämningarna med kol, bränd lera och slagg bevaras mycket bättre än de färdiga järnprodukterna som först slitits i arbetet och sedan mycket troligt rostat sönder där de lämnats.

Trotzig tar även upp vikten av ett visst skumrask när man ägnar sig åt smide, färgen på det upphettade järnet indikerar dess temperatur, att kunna avgöra temperaturen är av stor betydelse för flera moment i smidet, detta blir lättare om smedjan bara är svagt upplyst. Avsaknad av spår efter smide inuti de byggnader som hittats i Vårgårda kan tolkas som ytterligare en indikation på att sekundärsmide inte förekommit i någon större omfattning.

Det faktum att mycket av bebyggelsen i Vårgårda är koncentrerad till romersk järnålder, medan endast en av blästerugnarna går att koppla till perioden, tyder på att järnet förmodligen inte varit den drivande faktorn bakom bebyggelseutvecklingen i området. Troligen har jordbruksmarken varit av större intresse. Med det sagt lär det finnas en växelverkan där mer odlingsmark, mer mat och ökad befolkning leder till mer arbetskraft och att fler resurser kan utnyttjas, järnmalm i detta exempel, vilket i sin tur kan bidra till effektivare jordbruk, mer positiv befolkningsutveckling och så vidare.

I vilken mån var metallhanteringen den drivande faktorn i järnålderns bebyggelseutveckling i Vårgårdatrakten?

Förändrad markanvändning
Järnet möjliggjorde tillverkning av liar med allt längre och längre blad allteftersom järnåldern fortskred. Lien i sin tur ledde till en förändrad markanvändning där foderinsamling i form av hö från ängar blev en alltmer gångbar strategi. Vid Lagan har detta lett till ökat utnyttjande av åns stränder för strandängar, möjligen är en av boplatserna i Vårgårda placerad nära Säveån av den anledningen. Om fodermängderna kan öka kan också antalet djur öka, det i sin tur kan ge fler dragare och ge bättre förutsättningar i odlingen. Fler djur innebär dessutom mer gödsel. En utveckling som kanske kan liknas vid den som skedde under 1800-talet med kvävebindande grödor i vallodlingarna.

En viktig brytpunkt verkar vara tiden kring 400-500-talet e.Kr. Järnkonsumtionen ser ut att öka kraftigare efter denna punkt och det sker dessutom en klimatkris vid denna tid som innebär befolkningsminskning och jordbrukskris. Möjligen har rubbningen av det rådande systemet öppnat för att ett nytt system utvecklas, i likhet med hur pesten på 1300-talet förändrade jordbruket med en omläggning åt mer boskapsskötsel eftersom den är mindre arbetsintensiv (se t.ex. Myrdal 1999). Möjligen har en befolkningsminskning bidragit till liens frammarsch genom att uppmuntra ett större fokus på djurhållning vilket kräver mer foder och därför mer slåttermark. Spåren av järnframställning i Vårgårda blir även de betydligt fler efter 500 e.Kr, till och med ännu senare, i vendeltid, det tyder på att Vårgårda var en del av trenden mot ökad järnkonsumtion och produktion under yngre järnålder.

Årderbruket blir betydligt effektivare med järnbill istället för träbill. Det är också lättare att bryta mark som legat i träda med järnbill, vilket ger jordbrukarna större valmöjligheter i vilka typer av växelbruk de kan tillämpa. Exakt i vilken utsträckning detta har varit av betydelse för Vårgårda specifikt är svårt att säga. Eftersom de uppenbarligen haft tillgång till järn är det fullt möjligt att de kunnat ligga i framkant vad gäller att byta träbillen mot en järnbill. Detta kan i sin tur ha lett till större avkastning från jordbruket och tidsbesparingar, vilket på sikt kan ha haft en positiv inverkan på befolkningstillväxten i området.

En möjlig förklaringsmodell är att jordbruket varit den främsta näringen i Vårgårda. Järnhanteringen har inte varit något man ägnat sig åt utöver jordbruket utan helt underordnat jordbruket. Järnet har heller inte varit viktigt som handelsvara utan dess värde har legat i att det i form av verktyg och redskap kunde effektivisera jordbruket. Möjligen kan detta också bidra till att förklara varför malmen importerats från annan ort. Situationen har inte varit den att det funnits tillgångar av malm, skog och hantverkskunskap som fått människorna att se en möjlighet att producera järn för export. Snarare har situationen varit den att Vårgårdaborna ägnat sig åt sitt jordbruk, sett möjligheter till förbättring med ökad användning av järn och införskaffat den malmråvara de saknat. På så sätt har en småskalig järnproduktion vuxit fram på platsen. Bilden av den småskaliga produktionen för det egna jordbruket förändras knappast även om malmen faktiskt har hämtats lokalt.

Kommunikation – vatten-, gångvägar-, nätverk, sociala relationer
Ihr diskuterar hantverk och yrkeskunnande i medeltiden och hur kunskapsbygge och kunskapsutbyte gick till i ett samhälle där få kunde läsa och skriva. Fysiska möten där man arbetade tillsammans och berättade om kunskaper och erfarenheter var mycket viktigt under de omständigheterna. Dessa möten kunde ske genom att gesäller reste till mästare på annan ort och även att mästare reste och flyttade. En framgångsrik strategi var att samla många yrkeskunniga på samma plats. Om nu malmen inte tagits lokalt i Vårgårda, utan behövt transporteras dit, så kan platsen knappast vara vald utifrån råvarutillgång, åtminstone inte vad gäller malm, skog för kolning fanns.

Läget mellan Nossan och Säveån på den plats där det är som kortast mellan dem ger Vårgårda goda kommunikationsmöjligheter. Det är möjligt att Vårgårda blivit det lokala centrum det ser ut att ha varit genom sitt läge och att hantverkskunnande kring järnhantering koncentrerats dit just tack vare kommunikationsvägarna. Mot teorin om hantverkskunnande kan det faktum att ugnarna inom 2020:2454 var helt misslyckade ställas. Dessutom passar denna modell sämre med en småskalig produktion för det egna jordbruket. Det förefaller osannolikt att en större grupp yrkessmeder samlats på en ort som, så vitt vi kan bedöma, enbart producerat järn för sina egna behov.

Idag ligger Vårgårda precis i gränszonen mellan den bördiga Varaslätten och det mycket skogigare södra Västergötland och Sjuhäradsbygden. Pollendiagrammen visar på en tydlig närvaro av skog även i järnåldern. Möjligen har Vårgårda varit en bra plats för järnhantering just tack vare tillgången på skog. Vattenvägarna och dalgångarna har samtidigt inneburit att det inte vart en avskuren, otillgänglig plats, det har varit möjligt att transportera både råvaror och produkter till och från Vårgårda. Vårgårda ligger inom Kullings härad och en möjlig etymologisk förklaring till namnet Kulling är att det kommer av kolning. Det är således möjligt att området varit känt för omfattande kolningsverksamhet (Johansson & Karlsson 2026:9).

Slutsatser

Järnproduktionen i Vårgårda har varit underordnad jordbruket. Jordbruket har varit den främsta drivkraften bakom utvecklingen i Vårgårda och järnproduktionen tjänade helt och hållet till att producera de verktyg som behövdes i jordbruket, inte för handel. Blästerugnarna ligger, vad vi kan se, i närheten av husen, på inägorna, inte långt bort i utmarkerna vid mossar och skogsområden, vilket enligt Strömbergs (2008) modell också talar för småskalig husbehovsproduktion.

Vad vi kunnat se i denna studie har koloniseringen i Vårgårda inte drivits av järnframställningen utan det är mer sannolikt att det är koloniseringen och jordbrukets och boskapsdriftens expansion och utveckling som drivit fram en lokal järnframställning.

Det stora antal hus från förromersk- och romersk järnåldersom hittats i Vårgårda pekar på en stark utveckling under denna period, samtidigt som få av järnhanteringsspåren är från romersk järnålder. Att Vårgårda blivit ett centrum hör således mer ihop med ett givande jordbruk än med järnframställningen i sig, järnet har dock sannolikt bidragit till att göra jordbruket mer givande.

Vårgårda följer även vissa, större allmänna mönster, såsom nedgången kring 400-500-talet e.Kr. och den ökande järnproduktionen och konsumtionen under yngre järnålder.

Källförteckning

Litterära källor

Andersson, S. & Ragnesten, U. 2007. *Fångstfolk och bönder. Om forntiden i Göteborg.* Göteborgs stadsmuseum, Göteborg.

Baillie, M. 1995. *A slice through time: dendrochronology and precision dating.* London, Routledge.

Bengtsson, L., Lindman, G., Lönn M. & Regnell, M. 2006. *Forntida jordbruk på Vårgårdaåsen, Västergötland, Kullings-Skövde, Kv. Hallonet, RAÄ 54.* Riksantikvarieämbetet - avdelningen för arkeologiska undersökningar.

Berglund, A. 2005. Esketorp - ett boplatskomplex i Skövdes utkant. I: *Arkeologiska möten utmed väg 26 Borgunda - Skövde.* Västergötlands museums skrifter nr 33.

Bergström, E. 1980. *Produktion och samhällsförändring. Bronsålder och äldre järnålder - ett västsvenskt exempel.* Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.

Carlsson, A. 2001. *Tolkande arkeologi och svensk forntidshistoria. Bronsåldern (med senneolitikum och förromersk järnålder)*. Stockholm Studies in Archaeology 22, Stockholms universitet.

Carlsson, K. 2007. *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000-1300.* Bohusläns museum och Västergötlands museum i Västarvet samt Lunds universitet.

Cornell, P. & Hjertman, M. 2013. Stadsomvandling, kontinuitet och iteration – Rom och det tidigmoderna. I: *Visioner och verklighet. Arkeologiska texter om den tidigmoderna staden.* Red. Ersgård, L. GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter. Göteborgs Universitet, Göteborg.

Cristophersen, A. & Nordeide Walaker, S. 1994. *Kaupangen ved Nidelva: 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på Folkebibliotekstomten i Trondheim 1973-1985.* Riksantikvarens skrifter, 7.

Croix, S. 2015. Permanency in early medieval emporia: Reassessing Ribe. I: *European Journal of Archaeology*, Vol 18, nr 3, s. 497-523.

Ersgård, L. 1997. *Det starka landskapet. En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnålder till nyare tid*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrifter Nr 21.

Fallgren, J-H. 2008. Farm and village in the Viking age. I: *The Viking world.* Red. Brink, S. & Price, N. Taylor & Francis Group.

Fallgren, J-H. 2006. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200–1300 e.Kr.* Diss. Uppsala.

Forenius, S., Grandin, L. & Stilborg, O. 2008. *Sjuttiofem blästugnar i Ledsjö.* UV Uppsala och Geoarkeologisk undersökning. Rapport 2008:16.

Gadd, C-J. 2000. *Det svenska jordbrukets historia [Bd 3] Den agrara revolutionen 1700-1870*. Stockholm. Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.

Gräslund, B. 2007. Fimbulvinter, Ragnarök och klimatkrisen år 536-537 e.Kr. I: *Saga och sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok 2007. Utgiven av Mats Hellspong.* S.93-124.

Hagberg, U. E., & Ask, C. (red.) 1981. *Vägar och vägfarande i Västergötland: Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1981-1982.* Västergötlands Tryckeri, Skara.

Hansson, M. 2007. Medeltida kolonisation och bebyggelse i sydvästra Småland. I: *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Red. Hansson, M. Smålands museum.

Hedeager, L. 1988. Järnålderns lantbruk. I: *Det danske landbrugs historie*. Red. Bjørn, C. Odense, Landbohistorisk selskab.

Hedeager, L. 2008. Scandinavia before the Viking age. I: *The Viking world.* Red. Brink, S. & Price, N. Taylor & Francis Group.

Hellgren, M. 2016. *Efterundersökning av nyupptäckt fornlämning vid Vårgårda Hus. Arkeologisk efterundersökning. Åkaren 7. Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun.* Västarvet Kulturmiljö/ Lödöse museum. Rapport 2016:9.

Hellgren, M. 2022. *Järnframställning i Hägrunga, Arkeologisk förundersökning. L1966:1421, Hägrunga 12:1, Algutstorp socken, Vårgårda kommun.* Göta Arkeologi Rapport 2022:8.

Hellgren, M. 2024. *Boplatslämningar i Hoberg. Arkeologisk förundersökning. L1959:4764, Hoberg 6:21 och 6:24, Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun*. Göta Arkeologi rapport 2024:13.

Hjolman, B. 1985. Forntiden. I: *Vägen till din historia. Regionalt kulturminnesvårdsprogram Kulturhistorisk beskrivning, Skaraborgs län.* Red. Björkman, E. & Ask, C. Länsstyrelsen i Skaraborgs län, Skaraborgs länsmuseum.

Ihr, A. 2014. *Becoming Vitrified: Kilns, Furnaces and High Temperature Production*. Göteborgs universitet, Institutionen för historiska studier.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026a. *L1959:2507 inom Hoberg 3:2 Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk förundersökning och arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:2.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026b. *Bebyggelseutveckling under järnåldern i Vårgårda. L1959:2538, L1959:2539, L1959:2561, L1959:4610, L1964:9224, L1965:5079 samt L2019:624 inom Degrabo 2:4 m.fl., Kullings-Skövde socken och Tumberg socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:5.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026c. *Boplatser och bosättningsmönster under järnåldern i Vårgårda. L1959:4578, L2019:6257, L1959:4579, L2020:11111, L1959:4547, L1959:4546, L2020:11109, L1959:4635, L2020:11110 samt L1959:4664 inom Lund 1:4, Saxtorp 1:7, Lund 1:6 och Fötene 3:4, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:6.

Karlsson, C. & Magnusson, G. (red). 2020. *Iron and the transformation of society: Reflexion of Viking Age Metallurgy*. Stockholm, Jernkontoret.

Karlsson, S. 2020. *Gårdar i Vårgårda. RAÄ 84/L1959:4764, L2020:2452, L2020:2454 Fastighet Hoberg 6:21 m.fl. Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun*. Lödöse museum/Förvaltningen för kulturutveckling, KU Arkeologisk rapport 2020:2.

Karlsson, S. 2022. Hus i Hoberg. *Arkeologisk undersökning. L2018:1509, L2018:5110, L2020:2452, Hoberg 9:3 och Hoberg 9:21. Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun.* Kulturmiljö, Förvaltningen för kulturutveckling KU Arkeologisk rapport 2022:6.

Mascher, C. 1994. Brons- och järnålderns landskap – återspeglat i det äldre kartmaterialet från södra Västergötland. I: *Mylla, mule, människa – Det västgötska landskapet, några brottstycken*. Red. Berggren, G., Boqvist, A., Svensson, E., & Östmark, B.

Masher, C. (Red) 2002. *Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland.* Västergötlands museum, Länsstyrelsen Västra Götaland, Regionmuseum Västra Götaland.

Myrdal, J. 1982. Jordbruksredskap av järn före år 1000, I: *Fornvännen* 77, s. 81-104.

Myrdal, J. 1988. Agrar teknik och samhälle under två tusen år. I: Näsman, U. & Lund, J. *Folkvandringstiden i Norden. En krisetid mellem ældre og yngre jernalder.* Århus.

Myrdal, J. 1999. *Det svenska jordbrukets historia [Bd 2] Jordbruket under feodalismen:1000–1700*. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.

Nitenberg, A. 2019. *Härskare i liv och död. Social exklusivitet och maktstrategi i Vänerbygd under yngre järnålder.* Göteborgs universitet.

Norman, M. 2018. *Inför ombyggnad av E20, delen Vårgårda-Ribbingsberg, arkeologisk utredning steg 2. Tumberg och Södra Härene socknar, Vårgårda kommun, Västergötland.* Västergötlands museum. Rapport 2018:15.

Peterson, G. 2025. *Bebyggelsen på Vikbolandet i Östergötland från yngre romersk järnålder till tiden omkring år 1600.* Stockholms universitet. Stockholm.

Peterson, M. 2006. *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder.* Diss. Stockholm.

Ragnesten, U. 2007. *Individ och kollektiv i förromersk järnålder*. Göteborgs Universitet, Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Göteborg.

Riksantikvarieämbetet 2012. *Områden av riksintresse för kulturmiljövården i Västra Götalands län (O) enligt 3 kap 6 § miljöbalken.*

Rosberg, K. 2009. *Vikingatidens byggande i Mälardalen: ramverk och knuttimring.* Institutionen för arkeologi och antik historia. Uppsala universitet.

Schia, E. 1987. *De arkeologisk utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Sødre Felt: Stratigrafi, bebyggelserester og daterende funngrupper. Øvre Ervik, Alvheim och Eide.* Akademisk Forlag.

Siöstedt, C. 1994. Slåttermaderna - förbisedda i forskningen om det västgötska kulturlandskapet. I: *Mylla mule människa - det västgötska kulturlandskapet, några brottstycken*. Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift 1993-1994.

Serning, I. 1976. Tidig järnframställning Skandinavien. I: Cullberg, K. *När järnet kom: Polen – Vendsyssel - Göteborg vid tiden omkring Kr f.* Göteborgs Arkeologiska Museum, Statens Arkeologiska Museum i Warszawa, Arkeologiska och Etnografiska Museet i Lodz, Arkeologiska Museet i Krakow, Vendsyssel Historiska Museum.

Skoglund, P. 2007. Järn, jordbruk och bebyggelse - sydvästra Småland från romersk järnålder till vikingatid. I: *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Red. Martin Hansson. Smålands museum.

Skre D. 2001. The social context of settlement in Norway in the first millennium AD. Taylor och Francis Group. *Norwegian archaeological review*, 2001-01, vol 34(1), p 1-12.

Strömberg, B. 2008. *Det förlorade järnet: Dansk protoindustriell järnhantering.* Stockholm, Riksantikvarieämbetet.

Svensson, A., Jouttijärvi, A., Søndermølle, J. M. 2026. *Blästjärnsframställning och smide i Vårgårda kommun: Spår av metallhantering längs E20*. Sydsvensk arkeologi, Heimdal Archaeometry.

Trotzig, G. 2014. *Metaller hantverkare och arkeologi: från nutid till forntid*. Hemslöjdens förlag.

Welinder, S., Pedersen, E A och Widgren, M. 1998. *Det svenska jordbrukets historia · [Bd 1] · Jordbrukets första femtusen år : [4000 f. Kr.-1000 e. Kr.]*. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg.

Wickerts, M. 2013. *Vikingatida köksredskap: Köket under yngre järnålder - samlingsplats och kunskapsöverförare*. Föreningen Arkeologi på Väg och Sällskapet Vikingatida Skepp, Göteborg.

Widgren, M. 1997. *Fossila landskap. En forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid.* Stockholm.

Digitala källor

Fornsök 2026 https://app.raa.se/open/fornsok/

Lantmäteriet, historiska kartor 2026a: Storskifte 1821, 15-tum-8

Lantmäteriet, historiska kartor 2026b: Laga skifte 1861, 15-kul-10

Lantmäteriet, historiska kartor 2026c: Laga skifte 1862, 15-tum-9

Lantmäteriet, historiska kartor 2026d: Häradsekonomiska kartan 1890-97, Vårgårda 33-4

Rektangulära härdar och kokgropar

Oscar Hellqvist *Göta Arkeologi*
Lina Håkansdotter *Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ*

Abstract
Artikeln behandlar rektangulära härdar, härdgropar och kokgropar från Västsverige och Halland, med särskilt fokus på lämningar undersökta inom E20-projektet i Vårgårda. Genom jämförelser med tidigare undersökningar diskuteras anläggningarnas form, innehåll, datering och möjliga funktioner. De rektangulära härdarna uppvisar stora variationer men dateras huvudsakligen till förromersk och romersk järnålder samt övergången till folkvandringstid. Studien visar att anläggningarna ofta innehåller spår av kraftiga vedkonstruktioner, varierande träslag och ibland fynd av keramik, brända ben och säd. Artikeln problematiserar gränsdragningen mellan härdar, kokgropar och andra eldningsrelaterade anläggningar samt diskuterar möjliga funktioner såsom matlagning, hantverk, rökning, kolning och ritual aktivitet. Slutsatsen är att de rektangulära härdarna sannolikt inte haft en enhetlig funktion utan bör förstås som en mångfacetterad anläggningstyp inom järnålderns boplatsmiljöer.

Inledning
Flera av de boplatslokaler som undersöktes inom ramarna för E20-projektet innehöll, förutom förhistoriska huslämningar, ett stort antal gropar och härdar. Dessa hade stora inbördes variationer, och bestod både av anläggningar som med enkelhet kunde klassas som antingen härd, kokgrop eller övrig grop, och av anläggningar som inte lika lätt lät sig kategoriseras. Under projektets gång fick arkeologerna anledning att vid flera tillfällen diskutera hur olika anläggningar bör definieras, beskrivas och tolkas.

Följande text kommer främst att fokusera på rektangulära anläggningar, både de som framkom inom E20-projektet och rektangulära härdar i allmänhet men även kokgropar kommer att diskuteras. Förutom klassiska kokgropar grävdes flera stora boplatsgropar ut som ibland innehöll en kollins i botten, ibland inte, och som ibland innehöll skörbränd sten, men som ibland tycktes tömda på sådan, om de alls innehållit skörbränd sten.

Just den rektangulära formen på anläggningar är kanske den form som diskuterats inom arkeologin i störst utsträckning och då främst de rektangulära härdarna. Att just dessa diskuteras mest är inte anmärkningsvärt; formen i sig sticker ut och anläggningstypen är tacksam att analysera med bland annat kol 14-dateringar och vedartsbestämningar. Härdarna har oftast rundade hörn och dateras vanligen till romersk järnålder och övergången till folkvandringstid i Västsverige, Östergötland och Småland (Flagmeier 2004:18). De tycks uppkomma under förromersk järnålder och sedan öka markant under romersk järnålder (Streiffert 2025:26; von Rauchhaupt & Schunke 2010; Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019:91). Delvis finns liknande dateringar i från samma typ av anläggningar också i Norrland även om de är mer relaterade till fångstgropar (Melander 1986:114–115).

Rektangulära härdar i Sverige enligt Kulturmiljöregistret
Kulturmiljöregistret innehåller alla arkeologiska och kulturhistoriska lämningar som registrerats i Sverige. Registret kan vara ett mycket bra statistiskt och rumsligt underlag för att skapa översikter över de registrerade lämningarna. En källkritisk aspekt i detta är dock att lämningarna är registrerade under lång tid, inom olika traditioner och av olika personer. I skrivande stund finns drygt 22 000 registrerade härdar i Sverige. Drygt en tiondel av dessa är registrerade som rektangulära (drygt 2 500 härdar) eller som kvadratiska (cirka 250 härdar).

Den geografiska spridningen länsvis är väldigt ojämn: i Norrbotten och Västerbotten finns nära 97 % av alla rektangulära härdar respektive 94 % av alla kvadratiska. De nämnda härdarna som ingår i denna statistik består av alla registrerade härdar: både som ensamma lämningar och som ingående lämningar i andra lämningstyper som exempelvis boplatsområden. Dessa siffror tar dock inte hänsyn till hur många härdar som ingår i varje registrering vilket betyder att siffrorna är för låga för att spegla verkligheten.

I Västra Götalands län finns 14 rektangulära och 2 kvadratiska härdar vid en sökning i registret. En närmare titt på varje lämning ger dock 27 härdar totalt och enligt de rapporter som härdarna figurerar i är antalet 30. Enligt rapporterna är alltså antalet nästan dubbelt så många som vid en första översikt i registret. Hur diskrepansen i hela Sverige ser ut mellan en snabb registersökning och en genomgång av alla tillhörande

rapporter är naturligtvis helt omöjlig att säga men fler härdar lär utan tvekan finnas. Eftersom registreringstraditionen också förändrats flertalet gånger genom den antikvariska historien finns det utan tvekan också en mängd boplatser där härdarna inte är uppräknade i Kulturmiljöregistret utan endast i rapporterna.

Att spåra alla rektangulära härdar i Sverige, och i Västra Götalands län, skulle kräva att alla rapporter för undersökta boplatsområden och andra lämningstyper där sådana kan tänkas komma, gås igenom. Nedan följer en genomgång av de rektangulära härdar som undersökts i Västra Götalands län. Detta är inte en genomgång av alla undersökta härdar utan ett urval har gjorts där större undersökningar genomförts. Se figur 1 för de omnämnda fornlämningarna i Västra Götaland och Hallands län och tabell 1 för sammanställning av genomgångna undersökningar.

Urval av undersökta rektangulära härdar i Västra Götalands län

Boplatsen L1965:9929
Boplatsen L1965:9929 i Vittene, Norra Björke socken, undersöktes i slutet av 1990-talet (Berglund & Fors 2013; Fors 2009). Här påträffades 44 rektangulära härdar, varav 17 undersöktes. Härdarna var generellt 2,5–3 meter långa, 1,5 meter breda och 0,1–0,5 meter djupa (Berglund & Fors 2013:34). I botten på flera av härdarna fanns större förkolnade stockar och längs kanterna av härdarna låg stockar som en ram (Fors 2009:47). Över lagret med de större förkolnade stockarna fanns ett kompakt skikt med skörbrända och skärviga stenar (ibid.:47).

Från 11 av de 17 undersökta härdarna insamlades träkol för analys och vedartsanalysen visade att de använda träslagen varierade: björk fanns i sex, al i tre, asp och hassel i två, lind i en och salix i en härd (Berglund & Fors 2013:35). Kolet daterades från förromersk järnålder till folkvandringstid men det hela har tolkats som att härdarna framför allt ska placeras inom romersk järnålder (Berglund & Fors 2013:35; Fors 2009:47).

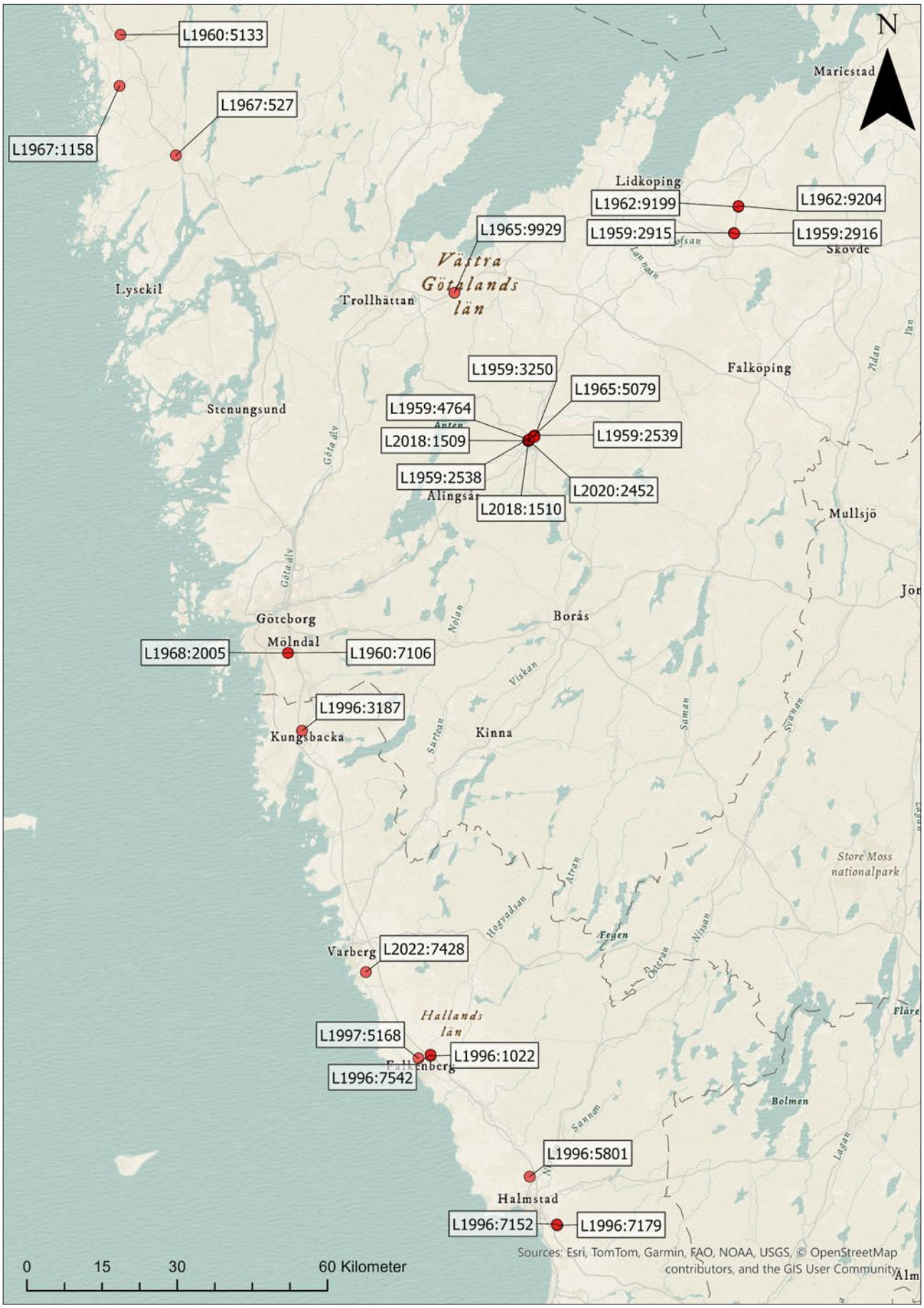
Boplatsområdet L1967:527
Boplatsområdet L1967:527 i Rom, Svarteborg socken, undersöktes 1998 och inom området påträffades sex rektangulära härdar (Flagmeier 2003; 2004). Härdarna formbeskrivs som kvadratiska men i och med att denna form i sig också är rektangulär, används den sistnämnda formtermen här. Härdarna var mellan 2,26 och 2,56 meter långa, 1,5–1,63 meter breda och 0,22–0,56 meter djupa (Flagmeier 2004:22). Längd- och breddmåtten talar för att formen kanske snarare ska beskrivas som just rektangulär. Botten av varje härd utgjordes av ett kraftigt lager med förkolnad ved som bedömdes vara i ett orubbat läge och över vedlagren fanns täta stenpackningar (ibid.:22). Från fyra av härdarna analyserades träkolen och alla visade sig innehålla ek (Flagmeier 2003:109; 2004:25). Detta i sig noterades då det i de andra, icke-rektangulära, härdarna även fanns tall, ask och björk (Flagmeier 2004:25). Härdarna daterades till romersk järnålder (ibid.:19).

Boplatsområdet L1960:5133
Boplatsområdet L1960:5133 strax norr om Tanumshede, Tanum socken, undersöktes 2005 där en rektangulär härd påträffades (Gerdin & Munkenberg 2005). Härden var 1,6 meter lång, 1 meter bred och 0,08 meter djup (Munkenberg 2005:44). Från härden togs ett kolprov som visade sig innehålla både barr- och lövträd och i rapporten anges att ask fanns men också möjligtvis ek, en eller idegran (Gerdin 2005:106; Munkenberg 2005:48–49). Härden daterades till romersk järnålder (Munkenberg 2005:49).

Boplatsområdet L1967:1158
Boplatsområdet L1967:1158 i Stora Anrås, Tanum socken, undersöktes 2006 och 2007 där två rektangulära härdar påträffades (Öbrink 2009). Härdarna var 1,3–1,7 meter långa, 0,9–1,6 meter breda och 0,16–0,35 meter djupa (ibid.:77, 87, 91). Båda härdarna undersöktes och i ytan av de båda påträffades keramik (ibid.:77, 87, 91). En av härdarna påträffades redan under förundersökningen där träkol togs in för analys (ibid.:16). Vedartsanalysen visade att det fanns hassel i härden som daterades till förromersk järnålder (ibid.:16). Den andra härden analyserades inte men det noteras i rapporten att härden låg i anslutning till ett stolphål och tolkas därför eventuellt ha fungerat som eldstad i någon fas av bebyggelsen (ibid.:21, 34). Det närliggande huset daterades typologiskt efter keramiken till att vara från yngre förromersk järnålder (ibid.:21).

Boplatserna L1962:9199 och L1962:9204
Boplatsområdena L1962:9199 och L1962:9204 utanför Lundsbrunn, Ledsjö socken, undersöktes 2007 och inom områdena påträffades åtta rektangulära härdar (Berglund & Axelsson 2008). Härdarna var 1,4-2,12 meter långa, 0,95-1,4 meter breda och 0,1-0,33 meter djupa (ibid.:bil). Två av härdarna beskrivs innehålla rikligt med träkol varav det i en av dem fanns tjockare ved, cirka 0,1 meter i diameter, liggandes i längdriktningen för härden (ibid.:bil). En av härdarna innehöll rikligt med keramik och i en vedartsbestämdes träkol till att vara björk (ibid.:bil). Ingen av härdarna daterades.

Inom båda boplatserna påträffades också en stort antal rektangulära kolningsgropar vilka har åtskiljts från här-

Figur 1. Karta som visar de omnämnda fornlämningarna i Västra Götaland och Hallands län med rektangulära härdar. Utdrag ur ESRI Baskartor och KMR.

Tabell 1. Tabell över sammanställning av rektangulära härdar. Alla mått anges i meter.

Lämningsnr.	Socken	Län	Undersökningsår	Antal rektangulära härdar	Längd (m)	Bredd (m)	Djup (m)	Fynd	Makro/vedart	Datering	Referenser
L1996:3187	Tölö	H	1989, 1993	3	1,75-2,4	1,7-1,8	0,16-0,32	Flinta, glaspärla, keramik	Pilört, korn	RJÅ	Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998
L1997:5168	Stafsinge	H	2001	1	1,67	1,08	0,36	Keramik	Ask, salix	FRJÅ-RJÅ	Johansson, Streiffert & Wranning 2001; Nicklasson 2001
L1996:5801	Övraby	H	2008	2	2,75	1,25	-	-	-	RJÅ, RJÅ-FVT	Carlie 2011
L1996:7152	Eldsberga	H	2015	2	1,4-1,88	1-1,04	0,24-0,44	-	Björk, tall	RJÅ-FVT	Nordvall 2019
L1996:7179	Eldsberga	H	2015	7	2,1-3,7	1,4-1,9	0,15-0,3	-	Al, ek	RJÅ-FVT	Tegnhed 2019
L1996:7542	Vinberg	H	2016	4	1,5-2,26	0,85-1,46	0,1-0,44	Ben (bränt)	Björk, ek, hassel	RJÅ	Munkenberg 2019; Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019
L1996:1022	Vinberg	H	2016	6	1,6-2,5	1,2-1,9	0,16-0,37	Keramik, sländtrissa	Björk, ek	RJÅ	Streiffert 2019; Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019
L2022:7428	Träslöv	H	2024	10	1-2,2	0,5-1,5	0,06-0,26	Flinta, keramik	Ask, björk, hassel	YBÅ/ÄFRJÅ-RJÅ	Streiffert 2025
L1965:9929	Norra Björke	VG	1997-1999	44	1-4,2	0,6-3,15	0,1-0,5	-	Al, asp, björk, hassel, lind, salix	FRJÅ-FVT	Fors 2009, Berglund & Fors 2013
L1967:527	Svarteborg	VG	1998	6	2,26-2,56	1,5-1,63	0,22-0,56	-	Ek	RJÅ	Flagmeier 2003; 2004
L1960:5133	Tanum	VG	2005	1	1,6	1	0,08	-	Ask, ek (?), en/idegran	RJÅ	Gerdin & Munkenberg 2005; Munkenberg 2005
L1967:1158	Tanum	VG	2006, 2007	2	1,3-1,7	0,9-1,6	0,16-0,35	Keramik	Hassel	FRJÅ	Öbrink 2009
L1962:9199; L1962:9204	Ledsjö	VG	2007	8	1,4-2,12	0,95-1,47	0,1-0,33	Keramik	Björk	-	Berglund & Axelsson 2008
L1960:7106; L1968:2005	Mölndal	VG	2013	3	1,56-2,64	0,8-1,57	0,2	Ben (bränt), flinta, kvarts	-	-	Lindman & Ängeby 2013
L1959:3250	Kullings-Skövde	VG	2015	10	1,34-2,04	0,86-1,64	0,18	-	Ek	-	Hellgren 2016
L1959:2915; L1959:2916	Skånings-Åsaka	VG	2020	9	1,3-2,9	0,95-1,86	0,02-0,25	Ben (bränt), brända lera, slagg	Björk	RJÅ	Berglund 2023
L2018:1509; L2018:1510; L2020:2452	Kullings-Skövde	VG	2021	16	1,23-3,55	1,1-1,82	0,17-0,4	Ben (bränt), keramik	Björk	RJÅ	Karlsson 2022
L1959:4764	Kullings-Skövde	VG	2024	33	1,16-2,88	0,74-1,48	0,02-0,27	Keramik	-	-	Hellgren 2024

darna med hänsyn till storlek och kolmängd (ibid.:22). Till en början tolkades flera av dessa som härdar men kom senare att få kolningsgropstolkningen (ibid.:41). I rapporten beskrivs också att ett antal härdar skulle kunna tolkas som kolningsgropar och att ett antal kolningsgropar skulle kunna tolkas som härdar (ibid.:22). Både kolningsgroparna och härdarna sätts i samband med järnframställning på platsen (ibid.:22).

Boplatsen L1959:3250
Boplatsen L1959:3250 i utkanten av Vårgårda, Kullings-Skövde socken, efterundersöktes 2015 (Hellgren 2016). Inom området påträffades tio rektangulära härdar. Härdarna var 1,34–2,04 meter i längd och 0,86–1,64 meter i bredd (ibid.:18–36). En av dessa härdar undersöktes och var 0,18 meter djup med en fyllning bestående av stora träkolsstycken av ek (ibid.:14). Härdarna daterades dock ej men de anläggningar som daterades på platsen visade på en period från romersk järnålder till vikingatid (ibid.:14).

Boplatserna L1959:2915 och L1959:2916
Boplatserna L1959:2915 och L1959:2916 i Märene, Skånings-Åsaka socken, undersöktes 2020 (Berglund 2023). Inom boplatserna påträffades nio rektangulära härdar med en längd på mellan 1,3 och 2,9 meter, en bredd på 0,95–1,86 meter och ett djup på 0,02–0,25 meter (ibid.:49–52). Av dessa undersöktes fem och från en av härdarna togs träkol för vedartsanalys och kol 14-datering. Vedarten visade sig vara björk och daterades till romersk järnålder (ibid.:30, 50, 56). I ett par av härdarna påträffades ett mindre fyndmaterial, bestående av brända ben, bränd lera och slaggbitar (ibid.:50, 52). I tre av härdarna observerades större kolbitar eller kraftigare kollager mot botten (ibid.:30, 50, 52, 54, 56).

Boplatserna L2018:1509, L2018:1510 och boplatsområdet L2020:2452
Boplatserna L2018:1509, L2018:1510 och boplatsområdet L2020:2452 i utkanten av Vårgårda, Kullings-Skövde socken, undersöktes 2021 (Karlsson 2022). Inom områdena påträffades tolv härdar vars form klassades som rektangulär men där ytterligare fyra härdar finns vars beskrivning anger att de är rektangulära (ibid.:74–183).

I genomgången här tas alla 16 med. Av dessa klassades tre som härdgropar på grund av sitt djup (ibid.:26). Härdarna var mellan 1,23 och 3,55 meter långa, 1,1–1,82 meter breda och 0,17–0,4 meter djupa (ibid.:74–183). Fem av dessa undersöktes och från två togs träkol för vedarts- och kol 14-analys (ibid.:27, 44). Vedarten var björk och alla daterade härdar visade på äldre eller yngre romersk järnålder (ibid.:27, 44).

Inom området påträffades också anläggningar som definierades som rektangulära boplatsgropar då de saknade kol och skörbrända stenar men då dessa alla innehöll en tunn kollins i botten, tolkades de i förlängningen som uttömda härdar (ibid.:26, 44). Möjligtvis har de senare haft sekundära funktioner som förrådsgropar (ibid.:26, 44). I två av härdarna påträffades keramik och i en av härdarna påträffades bränt ben (ibid.:184–185).

Boplatsområdet L1959:4764
Boplatsområdet L1959:4764, ett stenkast från nyss nämnda lämningar i utkanten av Vårgårda undersöktes 2024 (Hellgren 2024). Här påträffades 33 rektangulära härdar som i längd mätte mellan 1,16 och 2,88 meter, i bredd 0,74–1,48 meter och i djup 0,02–0,27 meter (ibid.:11). Fyra av dessa härdar undersöktes och fyllningen bestod av sotig sand med kolbitar och skörbrända stenar (ibid.:11). Ingen av härdarna daterades men i rapporten refereras till tidigare daterade rektangulära härdar i den omedelbara närheten, vilka daterades till romersk järnålder (se Karlsson 2022:27, 44). I en av härdarna påträffades keramik från äldre järnålder (Hellgren 2024:74).

Urval av undersökta rektangulära härdar i Hallands län

I närliggande Hallands län har ett antal rektangulära härdar undersökts. Nedan följer en genomgång av ett par av dessa. Se figur 1 för de omnämnda fornlämningarna i Västra Götaland och Hallands län och figur 2 för sammanställning av genomgångna undersökningar.

Boplatsområdet L1996:3187
Boplatsområdet L1996:3187 i Varla, Tölö socken, undersöktes 1989 och 1993 där tre rektangulära härdar påträffades. Härdarna var 1,75–2,4 meter långa, 1,7–1,8 meter breda och 0,16–0,32 meter djupa (Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998:72). Alla tre hade en fyllning bestående av ett övre sotigt lager med rikliga inslag av skärviga stenar och där det i bottenlagret fanns rikligt med kol och sot, där även större kolstycken fanns (ibid.:72–73). Från en av härdarna analyserades ett jordprov och från de andra två togs träkol för kol 14-datering. Jordprovet innehöll korn samt pilört och de daterade härdarna daterades till romersk järnålder (ibid.:72–73). Alla innehöll keramik och dessutom fanns flinta i två och glaspärlor i en (ibid.:72–73).

Boplatsområdet L1997:5168
Boplatsområdet L1997:5168 strax utanför Falkenberg, Stafsinge socken, undersöktes 2001 (Johansson, Streiffert & Wranning 2001). Inom boplatsen påträffades en rektangulär härd som var 1,67 meter lång, 1,08 meter bred och 0,36 meter djup (Nicklas-

son 2001:116). Härden omgärdades av en välbyggd stenpackning och i härden påträffades två små bitar av keramik (ibid.:116). Träkol togs för analys och vedarten visade sig vara ask och salix (ibid.:116). Kolet kol 14-daterades till att vara från övergången mellan förromersk och romersk järnålder (ibid.:116).

Boplatsområdet L1996:5801

Boplatsområdet L1996:5801 i Kårarp, Övraby socken, undersöktes 2008 (Carlie 2011). Här påträffades två rektangulära härdar där den ena var 2,75 meter lång och 1,25 meter bred men där den andra saknar mått (ibid.:42). Den härd som undersöktes under slutundersökningen, påträffades mitt i ett av de påträffade långhusen och överlagrar en grop där fynd av keramik gjorts (ibid.:42). Huset i sig är daterat till folkvandringstid och träkol från själva härden har kol 14-daterats till romersk järnålder (ibid.:42, 73). Härden utan mått undersöktes under förundersökningen och kol 14-daterades då till övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid (ibid.:37, 39).

Boplatserna L1996:7152 och L1996:7179

Boplatserna L1996:7152 och L1996:7179 strax utanför Trönninge, Eldsberga socken, undersöktes 2015 (Nordvall 2019; Tegnhed 2019). Inom L1996:7152 påträffades två rektangulära anläggningar, den ena kallad härd och den andra ömsom kallad grop, ömsom härd (Nordvall 2019:52–54). Trots variationen i anläggningsklassning tas båda anläggningarna upp här. Den ena härden var 1,4 meter lång och 1 meter bred medan den andra, som också definieras som grop i vissa delar av rapporten, var 1,88 meter lång och 1,04 meter bred (ibid.:52–54). Djupet var 0,24 respektive 0,44 meter. Båda härdarna låg inom ett påträffat hus och båda undersöktes. Från den sistnämnda togs träkol för analys och datering och vedarten visade sig vara björk och tall (ibid.:226). Anläggningen kol 14-daterades till övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid och var den anläggning som gav huset sin datering (ibid.:52–54).

Inom L1996:7179 påträffades sju rektangulära härdar som alla låg på rad (Tegnhed 2019:195). Raden mätte 43 meter, mellan härdarna var det 3–4 meter och härdarna var i sig 2,1–3,7 meter långa, 1,4–1,9 meter breda och 0,15–0,3 meter djupa (ibid.:195). Alla härdar undersöktes och från tre togs träkol för analys och datering. Vedarten visade sig vara ek i en och al i två och i alla fall kol 14-daterades kolen till övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid (ibid.:196).

Boplatsområdet L1996:7542 och boplatsen L1996:1022

Boplatsområdet L1996:7542 och boplatsen L1996:1022 strax utanför Falkenberg, Vinbergs socken, undersöktes 2016 (Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019). Inom L1996:7542 påträffades fyra rektangulära härdar och dessutom en rektangulär kokgrop (Munkenberg 2019:40). Härdarna var 1,5–2,26 meter i längd samt 0,85–1,46 meter i bredd och kokgropen var 1,7 meter i längd och 1,25 meter i bredd (Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019:102–103). Djupet var 0,1–0,44 meter. Längs kanterna i tre av härdarna syntes tydliga vedstrukturer (ibid.:102–103). Från två av härdarna och från kokgropen togs träkol för analys. Båda härdarna visade sig innehålla ek och dessutom fanns björk i den ena och hassel i den andra (ibid.:184). I kokgropen fanns endast björk (ibid.:186). Både härdarna och kokgropen daterades till romersk järnålder (Munkenberg 2019:43–44). I en av härdarna påträffades bränt ben (Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019:104).

Inom L1996:1022 påträffades sex rektangulära härdar med mått som 1,6–2,5 meter i längd, 1,2–1,9 meter i bredd och 0,16–0,37 meter i djup (Streiffert 2019:84). I alla rektangulära härdar var lång- och kortsidorna uppbyggda av förkolnade stockar och dessutom bestod bottenlagren i samtliga fall av en bädd med 0,1 meter tjocka stockar (ibid.:84). I flera fall var stockarna tydligt tillhuggna för att passa in i konstruktionen. Alla härdar innehöll stora kantiga stenar som dock inte var särskilt skörbrända (Streiffert 2019:84; Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019:92). Från härdarna togs träkol för analys och vedartsanalysen visade att ek fanns i samtliga härdar förutom en som endast innehöll björk (Streiffert 2019:81). I en av härdarna fanns både ek och björk (ibid.:81). Samtliga härdar daterades till romersk järnålder (ibid.:81). I en av härdarna påträffades en del av en sländtrissa och glättad keramik (Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019:147).

Boplatsen L2022:7428

Boplatsen L2022:7428 i Vare, Träslövs socken, undersöktes 2024 där tio rektangulära härdar påträffades. Härdarna var mellan 1 och 2,2 meter långa, 0,5–1,5 meter breda och 0,06–0,26 meter djupa (Streiffert 2025:31–32). I tre av härdarna fanns tunna parallella sotstråk vilket tolkades komma från tidigare bottnar där tätt liggande stockar eller grenar funnits (ibid.:13). Detta fenomen observerades i alla de rektangulära härdarna på platsen även om de flesta var mer diffusa (ibid.:13). I alla härdar på boplatsen fanns skörbrända stenar i fyllningen men de skörbrända stenarna i de rektangulära härdarna var mindre i storlek och dessutom inte lika hårt brända i jämförelse med de icke-rektangulära härdarna (ibid.:13). Från fyra av de rektangulära härdarna togs träkol in för analys. Vedartsanalysen visade att två innehöll ask, en innehöll björk och en innehöll hassel (ibid.:21). Kolet daterades

till övergången mellan brons- och järnålder (ibid.:21). I en härd påträffades keramik och i en härd påträffades flintspån (ibid.:33).

Härdar, kokgropar, kolningsgropar

När en nyfunnen arkeologisk eller kulturhistorisk lämning ska registreras i Sverige, utgår registreraren från *Lämningstyplistan* (RAÄ 2021). Denna består av en förteckning med alla aktuella lämningstyper och beskrivningar om dessa. I *Lämningstyplistan* finns ett antal typer av anläggningar som på ett eller annat sätt är kopplade till eldning; bland andra härdar, kokgropar och kolningsgropar. I korthet har härden enligt RAÄ (2021:38) definitionen att det är en avgränsad eldplats, kokgropen är en grop med tät stenpackning av företrädesvis skörbränd sten (ibid.:41) och kolningsgropen är en lämning efter framställning av träkol i en grävd grop (ibid.:42). Kokgropen kommenteras ytterligare att skilja sig i landet: i norra Sverige används termen för gropar med sot och kol mellan och under stenarna medan termen i södra Sverige används för gropar med tät packning av skörbränd sten men utan sot och kol (ibid.:41). Kolningsgropen kommenteras ytterligare många gånger ha ett fångstgropsliknande utseende (ibid.:42).

I *Lämningstyplistan* har både härden och kolningsgropen beskrivningar som utgår ifrån deras funktioner, till skillnad från kokgropens beskrivningar som snarare utgår ifrån anläggningens morfologi. Namnet kokgrop antyder naturligtvis dock att kokning eller matlagning har skett i gropen vilket gör att funktionstolkningen många gånger blir just matlagning (Eliasson & Kishonti 2007:121–122; Gustafson 1993:30). Vad gäller kokgropar kan definition och tolkning variera över tid, och till och med variera från en arkeolog till en annan. Flera goda försök har gjorts att samla diskussionen, samt presentera olika förslag på tolkning av kokgropens funktion och användning. De sammanställningar som har gjorts visar att kokgropar samt fält med många kokgropar inom en yta är ett nordeuropeiskt fenomen från framför allt bronsålder och äldre järnålder, med enstaka exempel i yngre järnålder. Jämförelser med daterade kokgropsfält i norra Tyskland och Danmark visar även att fenomenet tycks krypa norrut, på så sätt att bohuslänska och norska kokgropslokaler ger något yngre dateringar än de sydskandinaviska (Lönn 2007; Streiffert 2012).

Hur kokgropen benämns har även det varierat över tid. Termen kokgrop, myntad av Sophus Müller i början av 1900-talet, har landat som den vanligaste benämningen i Västsverige trots att ”skärvstensfylld grop” kanske är mer sanningsenligt. Därefter har gropar fyllda med skörbränd sten i allmänhet kallats kokgropar, men hur anläggningskategorin uppfattats genom åren är ytterst varierande.En aspekt som gör att en anläggning definieras som kokgrop i stället för härd är också gropens djup (Claesson 2007:75; Nilsson 2022:11). Hur djup en eldningspåverkad anläggning ska vara för att ses som en kokgrop och inte en härd varierar. Att ta med i beaktning är också att en djup kokgrop i åkermark kan till slut, efter många plöjningar i senare tid, framstå som en härd (Nilsson 2022:11).

Maria Petersson (2006) sammanfattar i sin avhandling *Djurhållning och betesdrift* en diskussion om härdarnas morfologi, och tar upp ett möjligt samlingsbegrepp – härdanläggning – som ursprungligen presenterades av Knarrström och Olsson (Petersson 2006:143 med ref). Härdanläggningar skulle innefatta flera olika ”heta” anläggningar, såsom härd, härdgrop, kokgrop, härdbotten (ugnar lämnas därhän som en egen anläggningskategori vars uppbyggnad och funktion är väl definierad). Begreppet tycks aldrig ha slagit igenom helt, och uppfattningar om vad som är vad kan variera mellan olika arkeologer, olika projekt och olika delar av landet. Vad som kallas härd och vad som anses vara härdbotten kommer av naturliga skäl an på djupet, men huruvida härdgropen verkar vara en nedgrävd härd kanske inte alltid får en tydlig bedömning.

Petersson skiljer explicit på om en härd är ytanlagd eller nedgrävd. En härd är oftast oval eller rund, innehåller kol eller sot och dessutom ofta skärvsten. Hon påpekar att ytanlagda härdar sällan bevaras i plogad jord, och kanske bara finns kvar i form av rödbränd jord ett par centimeter under härden. Därför är det inte alltid meningsfullt att diskutera om härden är nedgrävd eller ytanlagd i fullåkersbygd, eftersom det inte alltid finns så mycket kvar. Hur vanliga de ytanlagda härdarna egentligen varit får man bara en nys av när man banar av en yta som aldrig varit uppodlad.

För att särskilja mellan härd (härdgrop) och kokgrop då båda är anläggningar som kan innehålla skärvsten sällar sig Petersson till synen att kokgrop är en anläggning med lite eller inget kol, utan bara skörbränd sten. Hon medger dock att avgränsningen kan vara svår. Vidare påpekar Petersson (2006:144f) att en detaljerad kategoriindelning blir meningslös om man inte ser till funktion, vilken kan vara densamma eller nästan densamma oavsett storlek, form, kolmängd med mera.

Vid den arkeologiska undersökningen i Vinbergs socken 2016 använder Munkenberg (2019:40) en uttalad måttdimension som i att gropen ska vara en fjärdedel av storleken i plan för att definieras som just kokgrop. Vidare ska kokgropen ha en dimension och morfologi som indikerar att anläggningen använts som

en ugn, att den har varit effektiv och energibesparande (Munkenberg 2019:40). Härden däremot, ska ha en dimension och morfologi som indikerar öppen eld. I båda lämningstyperna finns sot och träkol (ibid.:40).

I Sunnvära i norra Halland undersökte Arkeologerna år 2017 två stora kokgropslokaler, L1996:7702 och L1996:7705, med ambitionen att datera ett större urval av kokgropar än vad som ofta varit fallet i äldre undersökningar. I Sunnvära användes kokgropsbegreppet om anläggningar som innehöll rikligt med skörbränd sten, sot och kol och vars djup motsvarar minst en fjärdedel av storleken i plan. Av de 57 dokumenterade kokgroparna tolkades sex som tömda, då de helt eller delvis saknade skörbränd sten men i övrigt var mycket likartade till form och storlek. Samtliga kokgropar innehöll både skärvsten och sot/kol vilket tyder på att de var av den typ som det eldats i, där man hettat upp stenarna direkt i gropen. Dateringarna av kokgroparna föll huvudsakligen inom yngre bronsålder, period IV-V (Andersson 2017:13–15; 2019).

Både Jessica Andersson och Jörgen Streiffert tar upp svårigheten med att definiera vad en kokgrop är, och att dra en gräns vad gäller allt från storlek till innehåll och fyllning. Ibland finner arkeologen skäl att tolka även mindre eller grundare anläggningar som kokgropar. Det som förenar kategorin oavsett storlek är skörbränd sten, i regel riklig förekomst av sådan. En försvårande faktor kan vara att kokgropen ibland har tömts och återanvänts flera gånger. Det finns alltid en risk att halvt rensade, tömda eller återanvända kokgropar inte kan urskiljas lagermässigt vilket gör att man missar flera användningsfaser (Streiffert 2012:23, Andersson 2017).

Kolningsgropen, som registreras under lämningstypen Kolningsanläggning, är precis som namnet antyder en grop där träkol har framställts. Till en början kan kolningsgroparna och härdarna upplevas långt ifrån varandra funktionsmässigt men med tanke på att lämningstypen härd är så pass bred och allmän, bör de båda typerna inte hållas allt för långt ifrån varandra. En kolningsgrop kan innan arkeologisk undersökning framstå som en fångstgrop även om kolningsgropar oftast är mindre i dimension än fångstgropar. Formen i plan ovan jord på en kolningsgrop är inte alltid samma som bottenformen.I södra Dalarna är exempelvis kolningsgroparna ofta rektangulära i botten (Grahn Danielsson 2023:7, 12). 2019 genomfördes en arkeologisk undersökning av sex kolningsgropar i Gustafs socken, Dalarnas län.

Ovan jord var alla gropar runda eller ovala men fem av sex visade sig ha rektangulära bottnar (ibid.:14–21). Groparna innehöll tall eller gran och daterades till en lång tidsperiod där den äldsta fick dateringen romersk järnålder–vendeltid (378–714 e. Kr.) och den yngsta tidigmodern tid (1798–1945) (ibid.:24). Att träslagen var tall eller gran bör dock tas i beaktning med tanke på dess höga egenåldrar (ibid.:23).

Rektangulära kolningsgropar som undersökts arkeologiskt finns även i Västra Götaland. Bland flera kan sex sådana i Bredsäter, Brännebrona, Lugnås och Kinne-Vedum socknar nämnas (Norrman 2021). Groparna förundersöktes 2020 och innehöll en mängd olika träslag (ibid.:100). Från dem daterades asp, björk, ek och salix till övergången mellan vikingatid och tidigmedeltid (äldst datering 993-1152 e. Kr.) (ibid.:100, 102-108).

Rektangulära anläggningar inom berörda boplatser för E20

Bland de knappt 3 500 anläggningar som framkom inom boplatserna som undersöktes inom E20-projektet "Förbi Vårgårda" fanns 50 rektangulära härdar, härdgropar eller gropar som får ses som intressanta i denna diskussion (Johansson & Karlsson 2026). Några uttalade kriterier för definitionen mellan härd och härdgrop har inte funnits utan har definierats ute i fält av de undersökande arkeologerna. Generellt kan sägas att skillnaden mellan härd och härdgrop inte utgått från måtten på anläggningarna utan snarare att härdgroparna varit tydligt nedgrävda medan härdarna varit mer ytanlagda. Alla dessa 50 anläggningar påträffades inom boplatserna L1959:2538, L1959:2539 och L1965:5079 (figur 2). Bland boplatserna var det L1965:5079 som hade flest rektangulära anläggningar och i detta även flest rektangulära härdar, 18 till antalet.

Rektangulära härdar

Totalt påträffades 31 rektangulära härdar inom E20-projektet. De tolv härdarna inom L1959:2538 var 0,64–2,2 meter i längd och 0,58–1,85 meter i bredd (figur 3). Djupmått finns från sju härdar och var 0,1–0,4 meter. I två av härdarna, A1702 och A1807, påträffades keramik varav den sistnämnda även innehöll bränd lera och obränt ben som i tänder. Några tydliga bottenkonstruktioner av större förkolnade trästockar påträffades inte men i ett flertal av härdarna fanns rikliga inslag av träkol. Funktionen för A1807 tolkades vidare i fält som kokgrop och från anläggningen togs två prover för analys. A1807 visade sig innehålla skalkorn och hassel och proverna kol 14-daterades till romersk järnålder. I botten av denna anläggning fanns en kraftig stenläggning. Detta är den enda analyserade rektangulära härden från berörd fornlämning.

Inom L1959:2539 påträffades en härd som var 2x1,25 meter stor och 0,14 meter i djup. Inga fynd eller tydliga bottenkonstruktioner av större förkolnade stockar

Figur 2. Karta som visar de berörda fornlämningarnas belägenhet. Utdrag ur ESRI Baskartor och KMR.

Figur 3. En av de rektangulära härdarna inom L1959:2538. Foto mot nordöst.

påträffades. Härden provtogs ej. De 18 härdar som påträffades inom L1965:5079 var 1,24–2,35 meter i längd och 0,74–2 meter i bredd. Djupmått finns från 17 härdar och var 0,02–0,44 meter. Inga fynd påträffades men sex av härdarna noterades ha skörbränd sten ovanpå förkolnat trämaterial i botten. A1162 noterades i fält att också kunna klassas som härdgrop. I just den anläggningen påträffades stora kolstycken som indikerar kraftig ved. Från tre av härdarna togs prover för vedartsanalys och kol 14-datering.

Två av härdarna innehöll björk och i en fanns hassel. Ett av björkproverna daterades till romersk järnålder och de andra två till övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid.

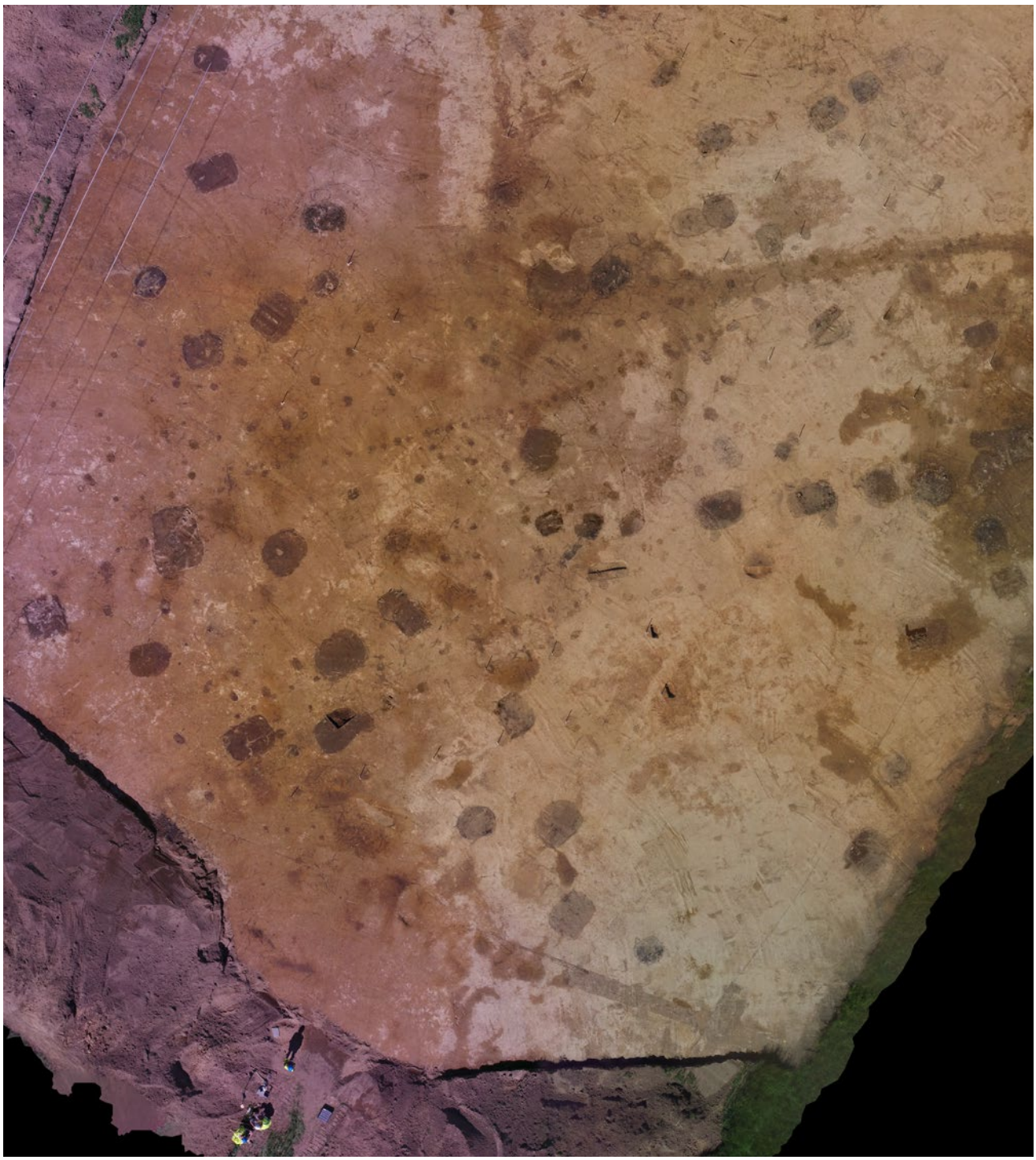
Ser vi till alla härdar inom den sistnämnda boplatsen var de relativt jämnt fördelade över boplatsområdet men i den östra delen av området återfanns flera av dem liggandes på rad i öst–västlig riktning (figur 4).

Mellan den östligaste och västligaste härden i raden är det drygt 20 meter och i denna rad återfinns fyra av de rektangulära härdarna: A1153, A1155, A1227 och A1764. Raden tycks börja och avslutas med en rektangulär härd. Någon tydlig tendens i måtten för de fyra berörda härdarna finns inte även om de största rektangulära härdarna inom boplatsen inte ligger i raden.

Rektangulära härdgropar

Inom E20-projektets undersökningar påträffades elva rektangulära härdgropar totalt. Inom L1959:2538 påträffades en härdgrop som var 2,1x1,4 meter stor och 0,25 meter i djup. Inga fynd påträffades i anläggningen men den innehöll en bottenkonstruktion av förkolnad ved med flera större bitar. Över bottenkonstruktionen fanns rikligt med värmepåverkade och i några fall skörbrända stenar – ett liknande fenomen som iakttogs i ett antal av härdarna inom L1965:5079. Härdgropen provtogs ej.

Inom L1959:2539 påträffades två härdgropar där den ena var 2,2x1,6 meter stor och 0,44 meter djup medan den andra var 2x1,6 meter stor och 0,28 meter djup. I den förstnämnda påträffades bränd lera och ett odefinierat järnföremål och i den nästnämnda bränd lera och keramik. Härdgroparna daterades ej men från den förstnämnda analyserades makrofossil och gropen visade sig innehålla skalkorn, obestämt korn och fragmenterad säd.

Figur 4. Drönarfoto av en del av L1965:5079 och dess anläggningar. Här syns bland annat rektangulära härdar varav ett antal av dessa syns centralt i fotot, liggandes på rad. Norr är upp i fotot.

De åtta härdgroparna inom L1965:5079 var 1,42–2,83 meter i längd och 1,05–2,12 meter i bredd. Djupmått finns från alla härdgropar och var 0,25–0,58 meter. I två av härdgroparna påträffades keramik varav det i en, A1612, var i riklig mängd. I anläggningarna där keramik påträffades samt ytterligare tre anläggningar fanns förkolnad ved. I två av dessa låg veden till viss del i tydliga väderstreck: den ena, A1734, med en vedstock i profilen åt nordväst–sydöst, den andra, A1513, med veden främst i öst–västlig riktning tvärs över gropens bredd. I just den sistnämnda var stockarna så pass kraftiga att de inte genombränts helt och här fanns dessutom rester av bark.

Fem av härdgroparna vedartsanalyserades och kol 14-daterades, varav en av dessa var A1612 med rikligt med keramik och en var A1734 med en vedstock i profilen. Två av anläggningarna visade sig innehålla skalkorn, en innehöll obestämt korn, en innehöll hassel och en innehöll björk. Skalkornsdateringarna

blev förromersk järnålder och därmed äldst av dessa, hasseln och björken daterades till romersk järnålder och det obestämda kornet daterades till övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid.

Rektangulära gropar

Totalt påträffades åtta rektangulära gropar. Inom L1959:2538 påträffades två rektangulära gropar som här ses som intressanta. Den ena, A1563, tolkades under fältarbetet som en avfallsgrop men kan också vara en härdbotten med rökkanal. Anläggningen mätte 2,05x1,8 meter i längd och bredd och var 0,25 meter djup. I fyllningen fanns inslag av träkol och enstaka fragment av bränd lera. Här fanns också brända ben och botten av ett keramikkärl. Den andra, A2050, var 0,55x0,3 meter stor, 0,37 meter djup och innehöll rikliga inslag av kol. Denna anläggning var fyndtom. I A1563 fanns skalkorn som daterades till förromersk järnålder.

Inom L1965:5079 påträffades sex rektangulära gropar som här ses som intressanta. Groparna var 1,8–2,43 meter långa och 0,7–1,82 meter breda. Från fem av groparna finns djupmått och var 0,25–0,57 meter. Av dessa gropar är flertalet tolkade som avfalls- eller förrådsgropar men ett flertal innehöll rikligt med kol. Gropen A1531 gav intryck av att ha innehållit en bottenkonstruktion bestående av lagd ved. Från fyra av anläggningarna togs träkol för vedartsanalys och kol 14-datering. Två visade sig innehålla björk, en innehöll korn och skalkorn samt en som endast innehöll korn. Den ena björkdateringen blev romersk järnålder medan de övriga daterades till övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid.

Vedarten och dateringarna

I de rektangulära anläggningarna från E20-projektet förekom björk, hassel, korn, skalkorn och fragmenterad säd. Björk och skalkorn finns representerade i alla tre anläggningstyper, hassel i härd- och härdgropgruppen, korn i härdgrop- och gropgruppen och fragmenterad säd i härdgropgruppen (tabell 2).

Ser vi boplats för boplats finns skalkorn representerad i alla tre boplatser, hassel i L1959:2538 och L1965:5079, korn i L1959:2539 och L1965:5079, björk endast i L1965:5079 och fragmenterad säd endast i L1959:2539 (tabell 3). Med ett så ringa analysresultat är det naturligtvis svårt om inte omöjligt att dra stora slutsatser men vedarts- och makrofossilsvariationen följer den variation som tycks finnas i rektangulära anläggningar från andra platser.

Ser vi till dateringarna av de uppräknade rektangulära anläggningarna finns dateringar från förromersk och romersk järnålder samt från övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid. Dateringar från romersk järnålder och övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid finns från alla tre anläggningstyper medan förromerska järnåldersdateringar saknas från härdarna men finns från både härdgropar och gropar. Från L1959:2539 finns inga dateringar från de uppräknade rektangulära anläggningarna men L1965:5079 har dateringar från alla tre perioder medan L1959:2538 saknar dateringar från övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid.

Tabell 2. Tabell som visar vedarten och makrofossilens fördelning i rektangulära härdar, härdgropar och gropar inom E20-projektet.

Lämningsnr.	Björk	Hassel	Korn	Skalkorn	Fragmenterad säd
L1959:2538		Ja		Ja	
L1959:2539			Ja	Ja	Ja
L1965:5079	Ja	Ja	Ja	Ja	

Tabell 3. Tabell som visar vedarten och makrofossilens fördelning för de berörda fornlämningarna inom E20-projektet.

Anläggningstyp	Björk	Hassel	Korn	Skalkorn	Fragmenterad säd
Härd	Ja	Ja		Ja	
Härdgrop	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Grop	Ja		Ja	Ja	

Kokgroparnas funktion

Marianne Lönn (2007:17ff) har gjort en fördjupande studie som grundar sig i två bohuslänska kokgropslokaler, som sinsemellan skiljde sig åt vad gäller landskap och kontext. Med en solitärt liggande kokgrop i en lokal (L1969:3020), och en annan lokal (L1968:3063) där tio kokgropar låg på linje med ett dateringsspann på 500 år. Marianne Lönn drar slutsatsen att landskapsläget har betydelse. En gemensam nämnare är att närheten till vatten är signifikant, men det tycks även finnas flera bohuslänska exempel på kokgropslokaler invid en bergvägg eller klippa.

Bland otaliga tolkningar av kokgroparna går det att urskilja två huvuddrag: en profan, praktisk och en rituell, ceremoniell. För den förstnämnda tolkningen kan matlagningsfunktionen lyftas. Groparna kan då ha använts genom att uppvärmda stenar lagts i gropen, sedan mat som ibland kan ha varit inlindad i blad eller växtdelar och sedan har gropen täckts igen för att värmen ska behållas (Eliasson & Kishonti 2007:121–122, 124). Den rituella och ceremoniella funktionstolkningen erbjuder förstås något friare förklaringsmodeller i de fall då kokgropar hittas i klunga eller i rader. Ur ett praktiskt perspektiv har det dock

föreslagits att kokgropar på linje är spår av något sorts hantverk i industriell skala. Men etnografiska studier erbjuder även andra förklaringsmodeller, som bastubad med inspiration från Nordamerikas ursprungsbefolkning, eller anläggningar för torkning av älgkött som är känt från delar av Sapmi. Det finns till och med moderna exempel från Nya Zeeland där en kokgrop i trädgården kan återfinnas som ett inslag i maoriska hem (Streiffert 2012:24).

Jörgen Streiffert går i en artikel från 2012 igenom alla då kända daterade kokgropar i Halland, och tar eget avstamp i två kokgropslokaler han själv undersökt i Träslöv respektive Trönningenäs utanför Varberg. Han beskriver ett liknande landskapsläge som Lönn, där närheten till vatten eller våtmark, samt kokgroparnas benägenhet att ligga i en sluttning, är central. I de båda nordhalländska lokalerna hade bara 6 av 21 respektive 22 kokgropar daterats. Detta belyser enligt Streiffert problemet med att kokgropar – och gropar över lag – ofta blir en underprioriterad anläggningskategori när de få dyrbara kol 14-dateringarna skall fördelas inom ett projekt. Av tradition finns ett antagande att kokgropar hör till bronsåldern, och så är också ofta fallet i Halland, men Streiffert genomgång visar likväl på en spridning på flera hundra år (ibid.:21–22).

Streiffert drar slutsatsen att enstaka kokgropar är vanliga i boplatskontexter. Vaga sluttningar, slänter eller åsar är inte ovanliga, liksom närhet till våtmarker. Vad gäller läget i landskapet verkar de generella dragen stämma i både Bohuslän och Halland, däremot är det svårt att säga hur väl det stämmer i det inre av Västergötland. I inlandet där dagens nybyggnation inte är lika intensiv som i kustområdena och längs de stora farlederna har vi inte lika stort kunskapsunderlag. Genomgången av halländska dateringar visar ett bredare tidsspann än vad Lönns bohuslänska motsvarighet ger. Kokgropar kan beläggas i Halland i alla förhistoriska perioder, allt från äldsta stenålder till vikingatid. Således kan man inte härleda kokgropen enbart till bronsålder, men den absoluta majoriteten tycks kunna dateras till 1400–800 f. Kr., det vill säga till bronsålder, period II–V (ibid.:27).

Trots att kokgropar bevisligen förekommer under ett brett tidsspann i förhistorien tycks de ha sina glansdagar i yngre bronsålder och äldre järnålder. De två kokgroparna som i kvarteret Hallonet i Vårgårda daterades till vendeltid i samband med UV Västs undersökning 2005 (Lindman 2006:28ff; Lindman & Lönn 2006:45) ter sig som ett ovanligt exempel.

Streiffert poängterar att valet av sten och bränsle har betydelse, liksom gropens djup och lufttillförsel. Ibland hittas en intilliggande härd i vilken man hettat upp stenar som sedan fösts ner i gropen, och enligt Streiffert har det i vissa fall gått att påvisa att stenen hettats upp flera gånger i samma grop. Detta belyser hur mycket arbete och planering som måste ha krävts för anläggandet av kokgropar. Många större områden med kokgropar tycks ha använts återkommande. Man tycks ha kommit tillbaka och utfört en eller flera sysslor som krävt värme och upphettade stenar. Det tycks rimligt att man i förhistorisk tid i vårt klimat passat på att utnyttja upphettade stenar så långt som möjligt när man väl utfört arbetet med att anlägga en kokgrop. Kokgropslokaler framstår som viktiga platser i landskapet för återkommande användning, precis som boplatser och gravfält (Streiffert 2012:25–28).

De rektangulära härdarnas funktion

Vad de rektangulära härdarna har använts till, är en diskussion som förekommit i en rad rapporter, artiklar och större samlingsverk. Något entydigt svar har inte hittats men något entydigt svar kommer med allra största sannolikhet aldrig att kunna ges. Även om härdarna har en rad likheter på spridda platser, bör de naturligtvis ha kunnat haft olika funktioner.

Ett par återkommande formelement i härdarna antyder om att de har varit omsorgsfullt anlagda och däri med en specialiserad funktion. Härdarna har förvisso ett varierat djup, alltifrån ett par centimeter till ett par decimeter, men just djupet bör ses som ett vanskligt formelement att bedöma funktionen utifrån, åtminstone när det gäller de härdar med ett väldigt grunt djup. Sannolikheten att dessa grunda härdar har blivit plöjda och därmed minskat i djup i senare tid, är stor och måste tas i beaktning. Fors (2009:47) särskiljer de djupare och de grundare härdarna i Vittene och menar att träslagen också varierade, knutet till härdens djup. I de grundare härdarna användes i större utsträckning blandade träslag som var mer porösa och lättbrinnande (Fors 2009:47).

I de djupare härdarna användes enbart ett träslag och då främst björk eller al (ibid.:47). Detta skulle ha gett en långsam värme som i sin funktion skulle passa bra för torkning eller rostning av födoämnen men Fors (2009:47) menar samtidigt att den stora mängden kol bör ha medfört en stor rökutveckling vilket kan tolkas som del av en rökningsfunktion. Flagmeier (2004:26) särskiljer till viss del också härdarna utifrån djupet och menar att de grundare härdarna kan ha använts inom mer vardaglig matlagning, i jämförelse med de djupare härdarna. Ett återkommande formelement är den stora mängden större träkolsbitar i botten eller i vissa fall till och med förkolnade stockar. Fors (2009:47) menar att den större mängden träkol som

fanns kvar i Vittene-härdarna gör att de inte borde tolkas som kolningsgropar men en riklig förekomst av träkol i botten behöver inte ses som en uteslutande faktor för att vara kolningsgrop.

I Mora socken, Dalarnas län undersöktes 2018 en kolningsgrop som från början var registrerad som fångstgrop men efter en undersökning omregistrerades som kolningsgrop (Bennström 2020:6, 8). Botten på gropen mätte 2,3 meter i både längd och bredd och var närmast kvadratisk (ibid.:9). I botten fanns ett 0,3 meter tjockt lager med stora kolbitar och i kanten på gropen påträffades två kraftigt förkolnade stockar (ibid.:9, 12). Gropen fick förvisso en långt senare datering, 1200-tal (ibid.:14), men i övrigt finns likheter med rektangulära härdar från järnåldern. Större kolbitar har också påträffades i rektangulära kolningsgropar i Västra Götaland (Norrman 2021:82).

Större förkolnade stockar i härdarna har förutom i Vittene också observerats på andra platser i Västra Götalands län som i Svarteborg socken (Flagmeier 2033; 2004) och i Vinbergs socken i Hallands län (Streiffert 2019). Vad gäller det senare fallet observerades tydligt tillhuggna stockar i syfte att passa in i anläggningarna (Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019:92). Tre av härdgroparna från E20-undersökningarna innehöll större förkolnade stockar.

Träslagen

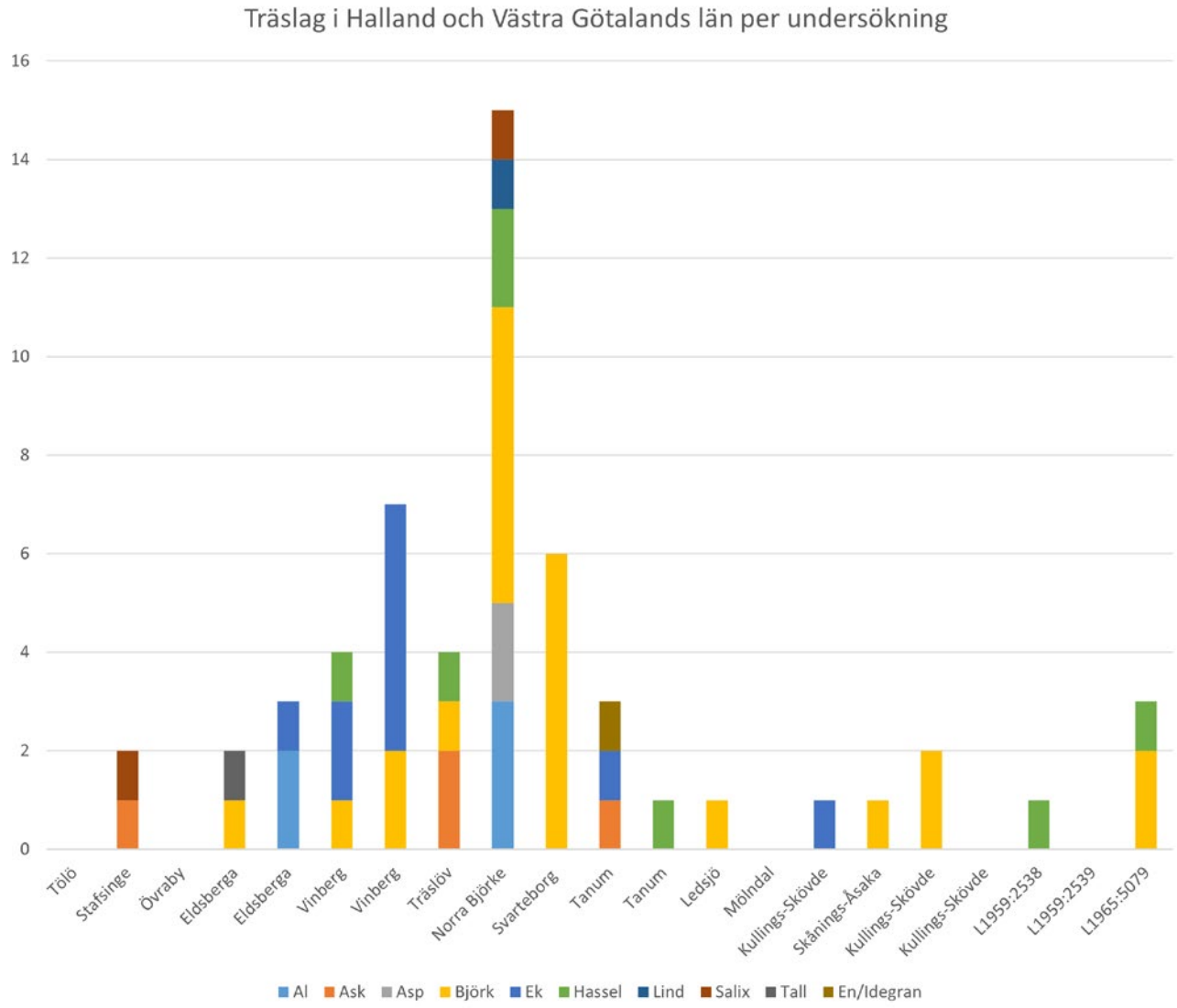
Något som inte är en likhet mellan de rektangulära härdarna är träslaget som använts. I de totalt 17 nämnda undersökningarna av rektangulära härdar i Västra Götaland och Hallands län har vedartsanalyser genomförts inom 14 undersökningar. Träslagen som förekommer är al, ask, asp, björk, ek, hassel, lind, salix, tall och en eller idegran (figur 5 och 6). Det enda mönstret är till synes att det framför allt är lövträd i härdarna förutom i två. Härden utanför Tanumshede i Västra Götalands län innehöll, förutom säker ask, en eller idegran (Gerdin 2005:106; Munkenberg 2005:48–49). Härden utanför Trönninge, Hallands län innehöll förutom björk också tall (Nordvall 2019:226).

I och med variationen av träslagen i de rektangulära härdar som redogjorts för, är det svårt att dra större slutsatser eller se mönster. Inget mönster finns vad gäller träslagen fördelade per genomgångna län. Träslagen i de rektangulära härdarna som undersöktes inom E20-projektet var björk och hassel. Bortsett från detta förekommer björk inom sex av elva genomgångna undersökningar där vedarten analyserats, hassel och ek inom fyra av elva, ask inom tre av elva, salix och al inom två av elva.

Tall förekommer endast i Eldsberga, Hallands län. Asp och lind förekommer endast i Vittene och just från denna undersökning varierar vedarterna som mest, samtidigt som det är härifrån flest antal vedartsanalyser genomförts. I Svarteborg var ek den enda vedarten som förekom i de rektangulära härdarna (efter att den eventuella asken tolkats som ek). Just ekträ är hårt, tätt och kompakt (Lindman 1991:21) vilket ger mycket värme i förhållande till mängden ved då det också

Figur 5. Diagram över träslagsvariationen i omnämnda och analyserade rektangulära härdar.

Figur 6. Diagram över träslagen i omnämnda och analyserade rektangulära härdar, sorterade per undersökning. Längst i höger återfinns de tre boplatser (med lämningsnummer) som undersöktes inom E20-projektet "Förbi Vårgårda".

brinner länge (Flagmeier 2004:25; Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019:92). Ekträ är dock svårantändligt (Ängeby, Streiffert & Munkenberg 2019:92). Kanske är därför eken ett av de träslag som antyder mest om en specialiserad funktion av härdarna, i de fall ek finns.

Tolkningar av härdar

I undersökningarna i Västra Götaland och Hallands län som här nämnts, varierar tolkningsgraden. I ett par undersökningar saknas tolkningar för härdarnas funktion och i ytterligare ett par nämns flertalet olika tolkningar men i form av längre eller kortare avsnitt om hur sådana härdar tolkats tidigare. Vittenehärdarna tolkas i stort ha haft en funktion i rökgarvningsprocesser vilket något förenklat bygger på att härdarnas träslag varit av arter som gett långsam värme och som där lett till en stor mängd kol (Fors 2009:47). Kolet har dessutom i vissa fall varit ruttet vilket skapat ännu mer rökutveckling och i kombination med att animaliska depåfetter påträffats utanför och under härdarna, har funktionen tolkats vara rökgarvning av djurhudar (ibid.:47–48).

Två av Märene-härdarna tolkas, om än något svävande, som kolningsgropar vilket förenklat bygger på större kolbitar eller kraftigare kollager mot botten i härdarna (Berglund 2023:30, 50, 52, 54, 56). Liknande tolkningar av rektangulära härdar har gjorts i Ledsjö (Berglund & Axelsson 2008) och i Tyskland (von Rauchhaupt & Schunke 2010).

I enstaka fall återfinns de rektangulära härdarna i eller i direkt anslutning till hus men den största majoriteten tycks ligga i grupper en bit ifrån husen (i de fall husläm-ningar har observerats). Att så är fallet kan naturligtvis betyda att de rektangulära härdarnas funktion har särskilts från det mer vardagliga samtidigt som det i många fall också förekommer andra härdar som inte är rektangulära samt fler eldningsanläggningar, såsom kokgropar, i samma område som de rektangulära härdarna.

Att de rektangulära härdarna i få fall förekommer helt ensamma kan snarare ses som att eldstäderna som grupp placerats en bit från husen. Att den viktiga men ack så farliga elden har haft ett säkerhetsavstånd är inte anmärkningsvärt. Carlie (2011:11) skriver att i rekonstruktioner av förhistoriska gårdar placeras eldstäderna många gånger väldigt nära gårdarnas hus vilket är orealistiskt med tanke på den skada de kan orsaka om elden sprider sig. Med detta tycks det svårt att förstå funktionen av härdarna utifrån dess placering. Ett fåtal undantag finns dock naturligtvis: de tio rektangulära härdarna i Vare finns i närheten av en trolig grav vilket skulle kunna antyda om rituella och/eller ceremoniella funktioner (Streiffert 2025:27).

Rituella funktioner bör också vara troliga tolkningar vad gäller de sju härdar som låg på en 43 meter lång rad i Eldsberga socken (Tegnhed 2019). Då härdarna saknade brända ben och keramik, tolkas de redan av detta att inte ha använts i samband med matlagning (ibid.:198) men denna avsaknad är inte ovanlig när det kommer till rektangulära härdar (figur 7 och 8). Det som talar för rituella eller ceremoniella funktioner ligger nog snarare i placeringen: som en markering i landskapet (ibid.:198).

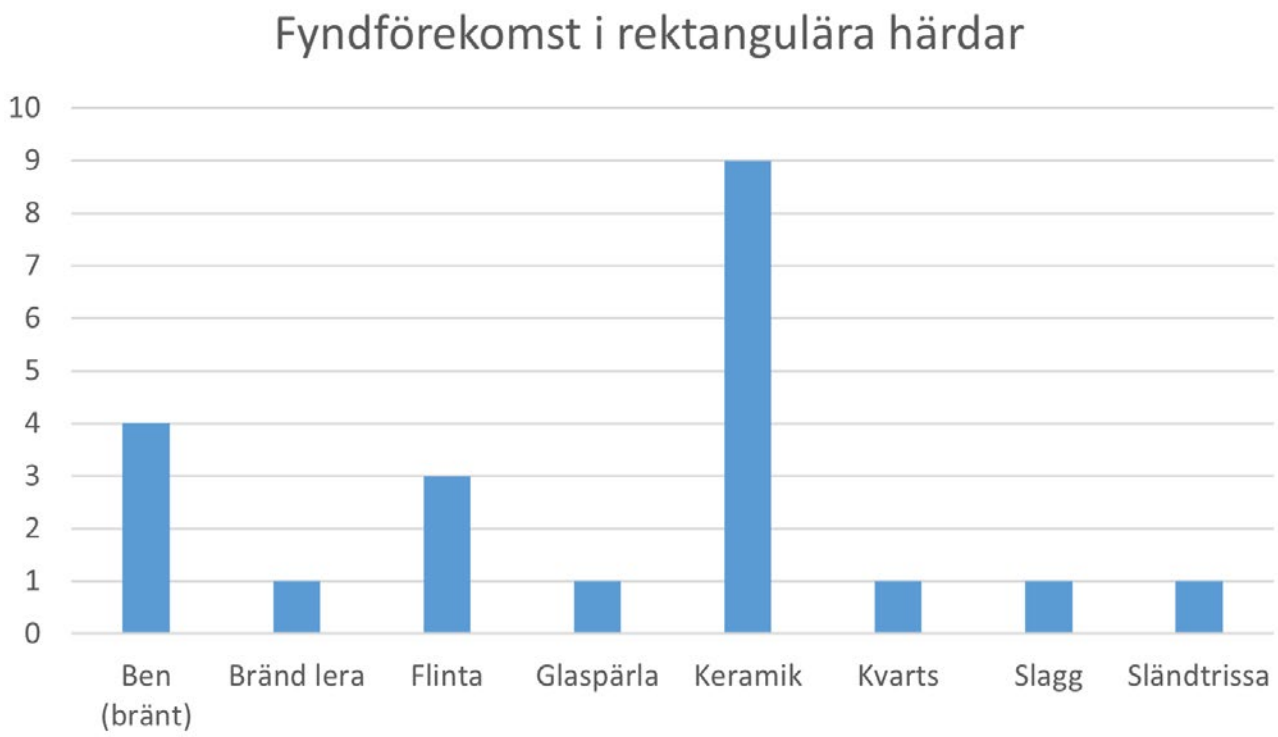
Liknande fall finns med 20 härdgropar i rad i skånska Fjälkestad socken (Björk 1998) och 25 härdgropar i rad i skånska Degeberga (Björk & Wickberg 2012; 2013; 2014). I det förstnämnda fallet har en härdgrop daterats till övergången mellan äldre och yngre bronsålder (Björk 1998:76) och i det nästnämnda fallet har fyra härdgropar daterats till övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid (Björk & Wickberg 2012:19–20; 2013:98).

Inom boplatsen L1965:5079 i de berörda E20-undersökningarna återfanns fyra av de rektangulära härdarna i en rad. Härdarna var något mindre i storlek än de andra härdradsexemplen. Från dessa togs inget träkol för analys vilket gör att det inte går att jämföra vedarter eller dateringar.

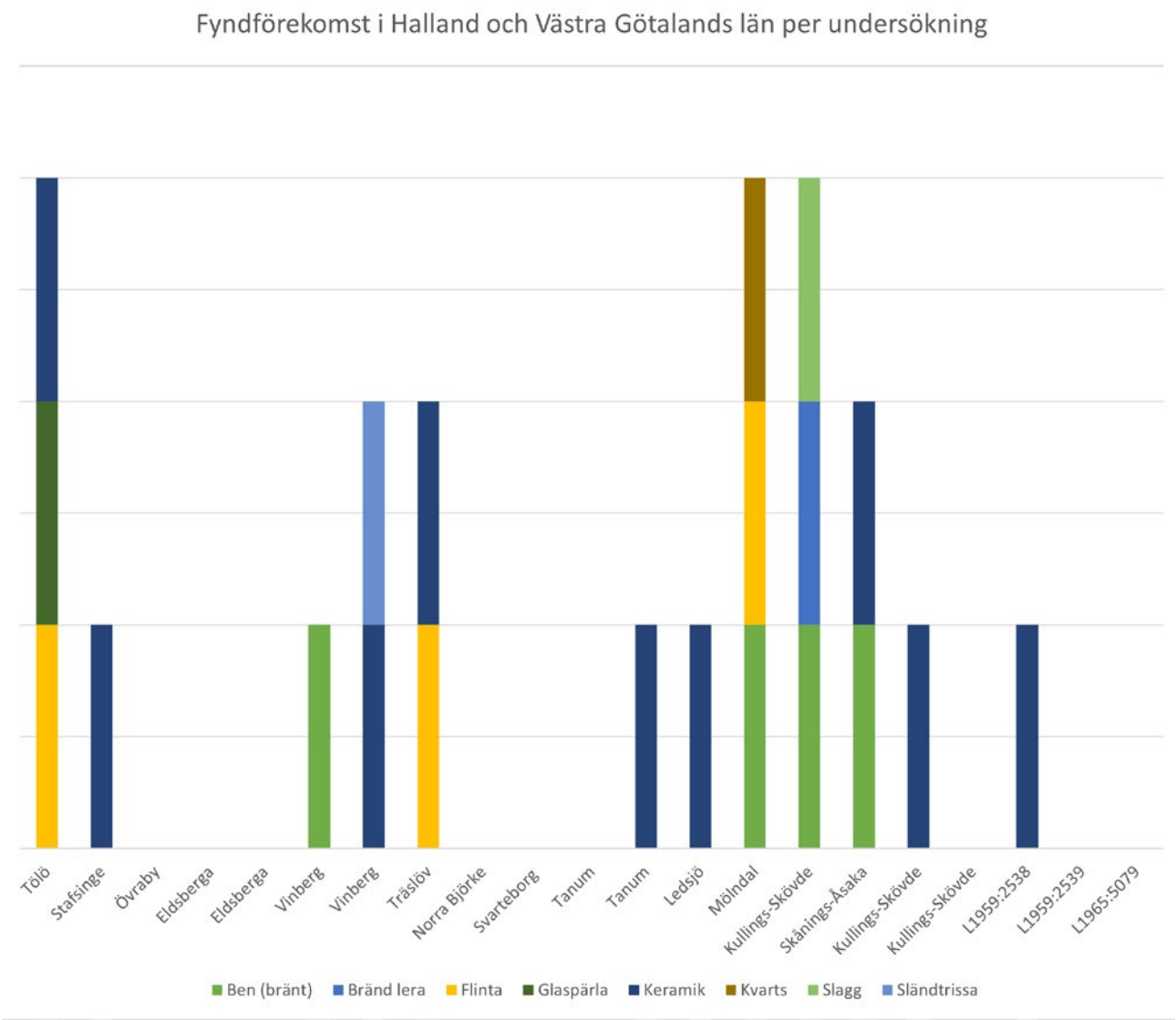
Avslutningsvis

De studier som hänvisats till, vad gäller kokgropar, behandlar till stor del kokgropslokaler där platsen tycks ha använts som en återkommande mötesplats av speciell karaktär, snarare än gårdsnära kokgropar. De platser som undersökts inom E20-projektet i Vårgårda kan kanske inte betraktas som kokgropslokaler. Trots ett stort antal gropar av olika slag uppträder de likväl på samma yta, ibland mycket nära, förhistoriska långhus. De gropar – kokgropar, härdar, härdgropar och förvaringsgropar - som undersökts inom Vårgårdaprojektet bör nog snarare tolkas som hushållsnära anläggningar, vars funktion hängt nära samman med matlagning, hantverk och andra vardagliga behov.

Tolkningen av kokgropar som verktyg för matlagning samt torkning och rostning av livsmedel faller sig na-

Figur 7. Diagram över påträffade fynd i de omnämnda rektangulära härdarna i Västra Götaland och Hallands län (Tabell 1). På Y-axeln syns antalet undersökningar där fyndtypen förekommer.

Figur 8. Diagram över påträffade fynd i de omnämnda rektangulära härdarna i Västra Götaland och Hallands län (bilaga 1), sorterade per undersökning. Längst i höger återfinns de tre boplatser (med lämningsnummer) som undersöktes inom E20-projektet "Förbi Vårgårda.

turlig, men bygger också till stor del på etnografiska observationer. Förutom matlagning finns flera andra möjliga användningsområden för kokgropar och upphettade stenar; oljeframställning, värmekälla, bastu, basning (traditionell metod för att ångböja trä) samt kommunikation med röksignaler.

Till den relativt stenfria marken på boplatsytorna i Vårgårda måste sten ha fraktats i stor mängd. Har man fört sten till platsen med stor möda för att sedan tömma uttjänta kokgropar och återanvänt stenen? Att man valt att anlägga en kokgrop i stenfria omgivningar tyder på att platsen haft betydelse, kanske att ändamålet är en aktivitet som måste ske relativt nära hemmet.

Ser vi till de hänvisade studierna gällande rektangulära härdar framgår det med tydlighet att fenomenet är svårt att jämföra. På vissa platser finns endast en eller ett fåtal sådana härdar, på andra finns en större mängd. Något som också försvårar en bra jämförelse är hur undersökningarna genomförts. I flera fall nämns större stockar eller spår av sådana i bottnarna på härdarna men i andra fall nämns ingenting om detta i rapporterna. Betyder avsaknaden av detta i en rapport en faktisk avsaknad av sådant i en anläggning eller kan det också handla om på vilket sätt en härd undersöktes och av vilken arkeolog?

Att de rektangulära härdarna är ett intressant och iögonfallande fenomen kan sägas men stora slutsatser om dem är svårt att dra på grund av den stora variationen. Träslagen, placeringarna och antalet varierar från plats till plats. Däremot, som tidigare nämnts både här och i andra liknande texter, varierar dateringarna inte lika mycket som andra faktorer men kanske är förklaringen ett uttryck för en allmänt ökande bebyggelseintensitet under främst romersk järnålder. Dateringarna visar att fenomenet förekommer från förromersk

järnålder till folkvandringstid men att det efter denna tid, tycks försvinna. Den iögonfallande rektangulära formen kan kanske förklaras av att veden strukturerats på ett sådant sätt. Att dessa härdar haft en och samma funktion bör ses som omöjligt – de har med stor säkerhet använts på olika sätt.

Den iögonfallande rektangulära formen bör rent konkret kunna förklaras av att veden strukturerats på ett sådant sätt. Frågan om varför detta har gjorts kvarstår dock. Ett antal olika tolkningsförslag har i tidigare texter lagts fram: som en del av rökgarvningsprocesser, som kolningsgropar eller spår efter rituella aktiviteter för att nämna några. Lokalerna med rektangulära härdar som i denna artikel genomgåtts, visar på en variation i hur härdarna varit uppbyggda, dess placering och dess innehåll. Att dessa härdar haft en och samma funktion bör ses som omöjligt – de har med stor säkerhet använts på olika sätt. Även om detta är en allt annat än tillfredsställande slutsats, blir detta tolkningen: att härdarna använts på olika sätt.

Något som blivit tydligt vid genomgången av tidigare undersökningar är, förutom variationen i härdarna, också variationen i själva undersökningarna. Ett antal av de genomgångna rapporterna redogör gediget för härdarnas morfologi, placering och eventuella funktionstolkningar. Andra rapporter saknar detta vilket, som redan nämnt, skapar frågan huruvida större stockar exempelvis saknades eller om detta bara inte noterades i fält.

Framtida arkeologiska undersökningar av rektangulära härdar bör sätta härdarna i boplatsernas egna kontext som i jämförelser med andra härdar eller eldningsanläggningar och i detta också härdarnas placering. Skiljer sig de rektangulära härdarna från de andra härdarna förutom själva formen? En medvetenhet om de vanliga rundade hörnen, de större förkolnade stockarna och antalet skörbrända stenar bör finnas. Analysmässigt bör fokus ligga på den ved som kommer längst ner i härdarna och allra helst i profilerna om härden tycks vara tydligt uppbyggd.

Rent konkret bör fokus läggas på att genomföra vedartsanalyser på den veden men lipidanalys kan också vara intressant. Just lipidanalyser har bara genomförts på ett fåtal lokaler vilket naturligt leder till att detta inte kan jämföras. Även här kan en jämförelse med boplatsens andra härdar vara intressant. Kanske kan vi närma oss svaret genom denna medvetenhet och dessa jämförelser inom boplatserna.

Källförteckning

Litterära källor

Andersson, J. 2017. *Boplatser och verksamhetsytor i Sunnvära. Arkeologisk förundersökning. Hallands län, Halland, Varbergs kommun, Värö socken, Sunnvära 8:2 och 8:3, Värö 369, 370, 371, 372.* Arkeologerna, rapport 2017:85.

Andersson, J. 2019. *Kokgropsfält från bronsålder. En ceremoniell samlingsplats i Sunnvära? Arkeologisk undersökning. Hallands län, Halland, Varbergs kommun, Värö socken, Sunnvära 8:2 och 8:3, Värö 369, Värö 371 och Värö 372*. Arkeologerna, rapport 2019:32.

Bennström, G. 2020. *Arkeologisk undersökning på Vinäsheden av kolningsgrop Mora 159:1 på fastigheten Utmeland 557:6, Mora socken och kommun, Dalarnas län.* Dalarnas museum, rapport 2020:5.

Berglund, A. & Axelsson, C. 2008. *Less på lera. Arkeologisk undersökning 2007 av fornlämning 148 och 149 i Ledsjö socken, Götene kommun, Västergötland.* Västergötlands museum, rapport 2008:17.

Berglund, A. & Fors, T. 2013. *Arkeologiska undersökningar av Vitteneboplatsen, RAÄ Norra Björke 57, Trollhättans kommun, Västergötland. Inom fastigheten Vittene 1:3 , 1:4 m fl, Norra Björke socken, Trollhättans kommun.* Västarvet kulturmiljö/Lödöse museum, rapport 2013:1.

Berglund, A. 2023. *Märene Tyskagården. Bosättningsområde från järnålder. Arkeologisk undersökning 2020 av fornlämning RAÄ 131/L1959:2915 & RAÄ 132/L1959:2916 Skånings-Åsaka socken, Skara kommun, Västergötland.* Västergötlands museum, rapport 2023:22.

Björk, T. 1998. Härdar på rad. Om spåren efter en kultplats från bronsåldern. I: *Fornvännen* 93:2, 73–79.

Björk, T. & Wickberg, Y. 2012. *Degaberga 26:3, Degeberga socken. Arkeologisk undersökning. Fornlämningsnr: 52. Kristianstads kommun. Skåne län*. Sydsvensk arkeologi, rapport 2012:20.

Björk, T. & Wickberg, Y. 2013. Linear Iron Age monuments at Degeberga in Scania and elsewhere in Sweden. Evidence for a radical transformation of the ritual landscape. I: *Fornvännen* 2013, s. 93–108.

Björk, T. & Wickberg, Y. 2014. *Degeberga 26:3. Arkeologisk undersökning. Degeberga socken, Kristianstads kommun, Skåne län.* Sydsvensk arkeologi, rapport 2014:60.

Carlie, L. 2011. *Kårarp. Hus och gårdar under brons- och järnålder. Arkeologisk undersökning. Halland, Övraby socken, Halmstad 7:71, 7:73, 7:89, 7:84, 7:85, 7:87, samt 7:96. RAÄ 76.* Hallands länsmuseer, rapport 2011:4.

Claesson, P. 2007. Två anläggningstyper – ett sammanhang? Spår av ritual sett utifrån ett kokgropssystem och en cirkulär konstruktion i norra Bohuslän. I: Lönn, M. & Claesson, P. (red.) *Vistelser vid vatten: Gropkeramiska platser och kokgropar från bronsålder och järnålder.* Stockholm: Riksantikvarieämbetet & Bohusläns museum.

Eliasson, L. & Kishonti, I. 2007. *Det funktionella landskapet: Naturvetenskapliga analyser ur ett arkeologiskt perspektiv. Öresundsförbindelsen och arkeologin.* Malmöfynd nr 10. Malmö: Malmö Kulturmiljö.

Flagmeier, M-L. 2003. ROM – Gårdsbebyggelse under äldre järnålder. Raä 593, Svarteborg sn. I: Claesson, P. & Munkenberg, B-A. (red.). 2003. *Projekt Gläborg – Rabbalshede. Arkeologiska undersökningar längs E6 i Bohuslän.* Teknisk rapport. Uddevalla: Bohusläns museum, s. 99–119.

Flagmeier, M-L. 2004. Manligt och kvinnligt kring fyrkantiga härdar – Att se boplatslämningar i genusperspektiv. I: Claesson, P. & Munkenberg, B-A. (red.). *Projekt Gläborg – Rabbalshede. 2. Bygden innanför fjordarna. Landskap och bebyggelse.* Uddevalla, s. 17–40.

Fors, T. 2009. Vittene – en hantverks-/verkstadsplats från järnålder. I: Fors, T. & Gerdin, A-L (red.). *Vittene – en verkstadsplats från järnåldern.* Göteborg: Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet, 9–91.

Gerdin, A-L. 2005. *Gravar och boplatser i Edlunds backe. I Från mesolitisk tid till järnålder – Tanum, inte bara hällristningar. Arkeologisk undersökning. Bohuslän, Tanums socken, RAÄ 1209, 1229, 539, 544, 649, 1131, 548, 549 och 1226.* Riksantikvarieämbetet UV Väst, rapport 2005:7, 69–119.

Gerdin, A-L. & Munkenberg, B. A. 2005. *Från mesolitisk tid till järnålder – Tanum, inte bara hällristningar. Arkeologisk undersökning. Bohuslän, Tanums socken, RAÄ 1209, 1229, 539, 544, 649, 1131, 548, 549 och 1226.* Riksantikvarieämbetet UV Väst, rapport 2005:7.

Grahn Danielson, B. 2023. *Äldre kolning i Mora By. Arkeologisk undersökning av kolningsgropar Gustafs 237:1, Gustafs 238:1-2 och Gustafs 239:1-3, inom fastigheten Mora 13:35, Säters kommun, Dalarnas län.* Picea kulturarv, rapport 2020:4.

Gustafson, L. 1993. De ulykksalige ”kokegropene” – eller Språkets Tyranni. I: *Nicolay: arkeologisk tidsskrift. 1* (61): 30–32. Oslo: Studenterne ved Universitetets Oldsaksamling.

Hellgren, M. 2016. *Efterundersökning av nyupptäckt fornlämning vid Vårgårda Hus. Arkeologisk efterundersökning. Åkaren 7, Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun.* Västarvet Kulturmiljö/Lödöse museum, rapport 2016:9.

Hellgren, M. 2024. *Boplatslämningar i Hoberg. Arkeologisk förundersökning. L1959:4764, Hoberg 6:21 och 6:24, Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun.* Göta Arkeologi, rapport 2024:13.

Johansson, N., Streiffert, J. & Wranning, P. (red.). 2001. *Landskap i förändring, volym 3. Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 116, 118, 120 och 122. Stafsinge socken, Halland.* Hallands Länsmuseer, Landsantikvarien & Riksantikvarieämbetet UV Väst.

Johansson, T. & Karlsson, S. med bidrag av Azzopardi, A., Håkansdotter, H., Kamperin, J., Nilsen, A. & Sanzén, E. 2026. *Bebyggelseutveckling under järnåldern i Vårgårda. L1959:2538, L1959:2539, L1959:2561, L1959:4610, L1964:9224, L1965:5079 samt L2019:624 inom Degrabo 2:4 m.fl., Kullings-Skövde socken och Tumberg socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:5.

Karlsson, S. 2022. *Hus i Hoberg. Arkeologisk undersökning. L2018:5109, L2018:5110, L2020:2452, Hoberg 9:3 och Hoberg 9:21. Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun.* Kulturmiljö, Förvaltningen för kulturutveckling KU Arkeologisk rapport 2022:6.

Lindman, G. 1991. *Forntida svedjebruk. Om möjligheterna att spåra forntidens svedjebruk.* Kungsbacka: Byrån för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet.

Lindman, G. 2006. Undersökningen. I: Bengtsson, L., Lindman, G., Lönn, M. & Regnell, M. (red.). *Forntida jordbruk på Vårgårdaåsen. Arkeologisk undersökning. Västergötland, Kullings-Skövde socken, Kv. Hallonet, RAÄ 54.* UV Väst, rapport 2006:19, 19–35.

Lindman, G. & Lönn, M. 2006. I: Bengtsson, L., Lindman, G., Lönn, M. & Regnell, M. (red.). *Forntida jordbruk på Vårgårdaåsen. Arkeologisk undersökning. Västergötland, Kullings-Skövde socken, Kv. Hallonet, RAÄ 54.* UV Väst, rapport 2006:19, 35–46.

Lindman, G. & Ängeby, G. 2013. *Boplatser i Balltorp. Arkeologisk undersökning. Västergötland, Mölndals stad/socken, Balltorp 1:124, Mölndal 79 och 183.* Riksantikvarieämbetet UV Väst, rapport 2013:2.

Lundqvist, L. & Schaller Åhrberg, E. (red.). 1998. *Med kunglig utsikt: Varla under järnålder och tidig medeltid. Arkeologiska undersökning 1988–1993, Raä 6 och 173, Tölö socken, Kungsbacka kommun, Halland.* Kungsbacka: Avd. för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet.

Lönn, M. & Claesson, P. (red). 2007. *Vistelser vid vatten. Gropkeramiska platser och kokgropar från bronsålder och järnålder*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Munkenberg, B. A. 2005. Ett gravfält och flera boplatser vid Skärbofjordens södra strand. I: *Från mesolitisk tid till järnålder – Tanum, inte bara hällristningar. Arkeologisk undersökning. Bohuslän, Tanums socken, RAÄ 1209, 1229, 539, 544, 649, 1131, 548, 549 och 1226*. Riksantikvarieämbetet UV Väst, rapport 2005:7, 37–50.

Munkenberg, B. A. 2019. *Vinberg 151. Härdar och kokgropar. I Ängeby, G., Streiffert, J. & Munkenberg, B. A. (red.). Långhus, rundhus och grophus. Förhistoriska boplatser i Vinberg. Arkeologisk undersökning. Hallands län, Halland, Falkenbergs kommun, Vinbergs socken, Tröinge 6:4, Vinberg 151 och 124.* Arkeologerna, rapport 2019:31, 40–47.

Nicklasson, P. 2001. Arkeologisk undersökning vid RAÄ 116. I: Johansson, N., Streiffert, J. & Wranning, P. (red.). *Landskap i förändring, volym 3. Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 116, 118, 120 och 122. Stafsinge socken, Halland*. Hallands Länsmuseer, Landsantikvarien & Riksantikvarieämbetet UV Väst, 61–182.

Nilsson, M. 2022. *Sammanställning över kokgropar och kokgropsområden i Västernorrlands län.* Västernorrlands museum, rapport 2022:1.

Nordvall, L. (red.). 2019. *I och kring Brunerör. Fyra fornlämningar – en plats. Arkeologisk undersökning. Halland, Eldsberga socken, Fyllinge 20:393, RAÄ 37, 144, 145 och 163.* Hallands länsmuseer, rapport 2019:2.

Norrman, M. 2021. *Inför ombyggnad av E 20 - delen Götene - Mariestad, arkeologiska förundersökningar. Björsäter, Bredsäter, Kinne-Vedum och Lugnås socknar. Götene och Mariestads kommuner, Västergötland.* Västergötlands museum, rapport 2021:9.

Petersson, M. 2006. *Djurhållning och betesdrift: djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder.* Diss. Uppsala: Uppsala universitet.

Riksantikvarieämbetet. 2021. *Lista med lämningstyper och antikvarisk praxis.* Version 5.0. Visby: Riksantikvarieämbetet.

Streiffert, J. 2012. I fokus: Daterade kokgropar från Halland. I: *In Situ* 2012, s. 21–39.

Streiffert, J. 2019. Vinberg 124. I: Ängeby, G., Streiffert, J. & Munkenberg, B. A. (red.). *Långhus, rundhus och grophus. Förhistoriska boplatser i Vinberg. Arkeologisk undersökning. Hallands län, Halland, Falkenbergs kommun, Vinbergs socken, Tröinge 6:4, Vinberg 151 och 124.* Arkeologerna, rapport 2019:31, 79–89.

Streiffert, J. 2025. *Rektangulära härdar och en grav i Träslövs socken, Varbergs kommun. Arkeologisk undersökning. Hallands län, Halland, Varbergs kommun, Träslövs socken, fastighet Vare 7:30, fornlämning L2022:7428.* Arkeologerna, rapport 2025:29.

Tegnhed, S. 2019. RAÄ 163. Härdar på rad. I: Nordvall, L. (red.). *I och kring Brunerör. Fyra fornlämningar – en plats. Arkeologisk undersökning. Halland, Eldsberga socken, Fyllinge 20:393, RAÄ 37, 144, 145 och 163.* Hallands länsmuseer, rapport 2019:2, 195–199.

von Rauchhaupt, R. & Schunke, T. 2010. Am Rande des Altsiedellandes. Achäaologische Ausgrabungen an der Ortsumgehung Brehna. I: *Sachsen-Anhal Archäologie.* Sonderband 12.

Ängeby, G., Streiffert, J. & Munkenberg, B. A. 2019. *Långhus, rundhus och grophus. Förhistoriska boplatser i Vinberg. Arkeologisk undersökning. Hallands län, Halland, Falkenbergs kommun, Vinbergs socken, Tröinge 6:4, Vinberg 151 och 124.* Arkeologerna, rapport 2019:31.

Öbrink, M. 2009. *Gården vid Anrås. En boplats från äldre och yngre järnålder. Arkeologisk slutundersökning. Tanum 1856, Stora Anrås 5:14, Tanums socken och kommun.* Bohusläns museum, rapport 2009:45.

Undersökta lågtemperaturugnar i Västra Götalands län

Mats Hellgren *Göta Arkeologi*

Abstract

Artikeln sammanställer 27 undersökta lågtemperaturugnar från 13 socknar i Västra Götalands län och diskuterar deras kronologi, konstruktion och möjliga funktioner. Materialet visar att anläggningstypen förekommer från senneolitikum till vendeltid och uppvisar stor variation i form, storlek och tekniskt utförande. Flera ugnar innehåller bränd lera, stenfodringar, sädeskorn, keramik och brända ben, vilket talar för kopplingar till hushållsaktiviteter såsom matlagning, bakning och torkning. Samtidigt indikerar vissa anläggningar högre temperaturer och mer specialiserade funktioner, exempelvis hantverksrelaterade processer.

Studien visar att begreppet lågtemperaturugn bör användas deskriptivt snarare än funktionellt och betonar vikten av jämförande analyser, makrofossilprovtagning och detaljerad dokumentation vid framtida undersökningar.

Inledning

I arkeologiska sammanhang görs vanligen en åtskillnad mellan kupolugnar av bränd lera utifrån vilken temperatur de varit utsatta för under användningen, det vill säga ugnar som uppnått temperaturer under respektive över cirka 800 °C. Ugnar med lägre bränningstemperaturer har generellt tolkats som anläggningar använda i samband med matlagning, så kallade lågtemperaturugnar, medan ugnar som uppnått högre temperaturer i regel tolkas som anläggningar för tillverkning av keramik eller metallhantverk.

Eftersom ugnar inte utgör en egen fornlämningstyp i Kulturmiljöregistret är det svårt att få en överblick över denna lämningstyp. En sökning på ordet ”lågtemperaturugnar” i Kulturmiljöregistret ger tio träffar från olika boplatser. Av dessa är fyra belägna i Hallands län, tre i Uppsala län, två i Skåne län och en i Stockholms län. Endast två av dessa anläggningar är daterade. Den ena dateringen avser övergången mellan yngre bronsålder och förromersk järnålder medan den andra härrör från sen romersk järnålder.

Lågtemperaturugnar omnämns i regel endast i arkeologiska undersökningsrapporter. För att kunna bedöma hur många det finns och erhålla information om dem måste därför en genomgång av arkeologiska rapporter från undersökningar av boplatser och boplatsområden göras.

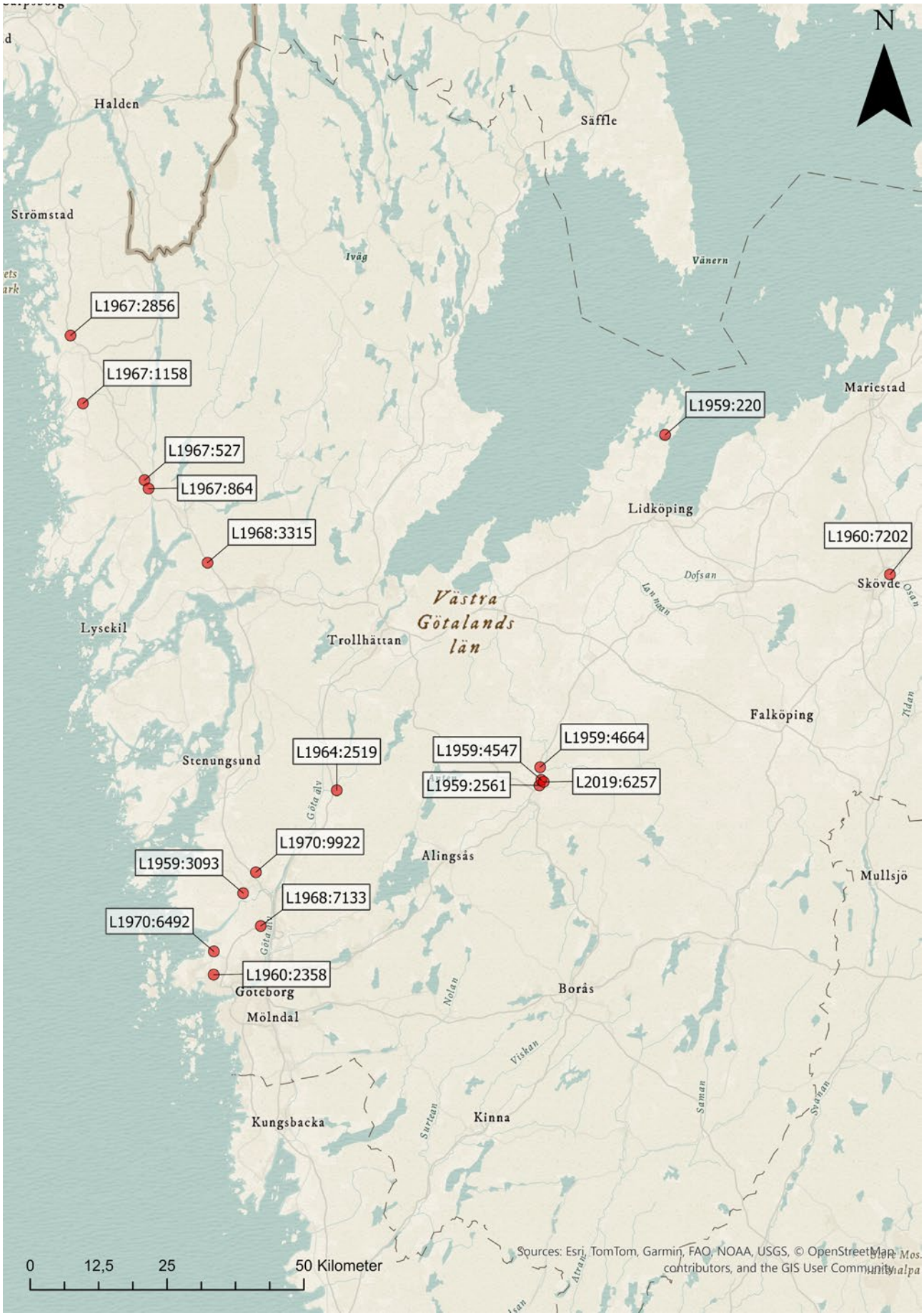
I syfte att få en uppfattning om förekomsten av dem i Västra Götalands län genomfördes en genomgång av närmare 200 arkeologiska slutundersökningsrapporter rörande förhistoriska boplatser (figur 1 och bilaga 1). Genomgången resulterade i att 27 undersökta lågtemperaturugnar i 13 socknar kunde identifieras (figur 2). Nedan följer en sammanställning av dessa anläggningar efter undersökningsår.

Med anledning av att bakning och matlagning är av allmän karaktär borde antalet ugnar som kan knytas till bak- och matlagning vara betydligt fler än de som här presenteras. Kanske var den typen av ugnar ofta ytligt anlagda och är därför dåligt bevarade eller kanske gjorde brandfaran att de ofta anlades en bit bort och återfinns bortanför det traditionella ”boplatsområdet”.

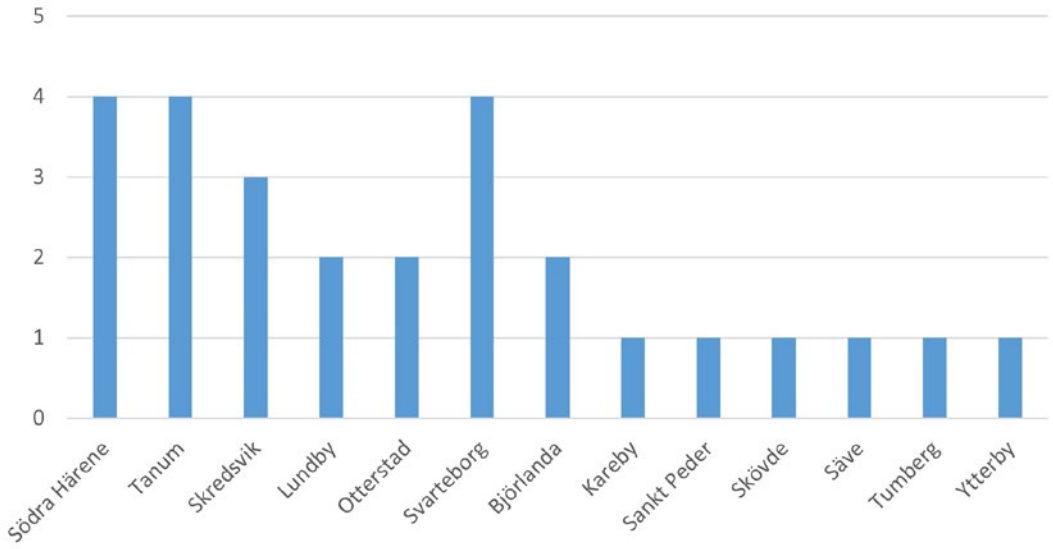
I Västergötland har lågtemperaturugnar främst framkommit i samband med större exploateringsundersökningar under de senaste decennierna, där ett växande material successivt bidragit till en ökad förståelse av anläggningstypens variation och möjliga funktioner i järnålderns bebyggelsemiljöer.

Undersökningarna inom ramen för Vårgårdaprojektet har bidragit med ett ovanligt omfattande material av lågtemperaturugnar från järnåldersmiljöer i Vårgårdaområdet. Flera av ugnarna uppvisar likartade konstruktionsdrag, såsom kraftiga lager av bränd lera, kol och spår av kupolkonstruktioner, medan vissa anläggningar även innehöll stora mängder cerealier. Materialet visar samtidigt en variation mellan mindre hushållsnära ugnar och större mer komplexa konstruktioner, vilket antyder att anläggningstypen haft flera funktioner inom det samtida bosättningslandskapet.

Vårgårdaprojektet har därmed bidragit med ett viktigt regionalt sammanhang för tolkningen av lågtemperaturugnar i Västra Götaland.

Figur 1. Karta som visar förekomsten av lågtemperaturugnar i Västra Götalands län.

Figur 2. Tabell som visar vilka socknar där lågtemperaturugnar har påträffats.

Sammanställning av lågtemperaturugnar i Västra Götalands län

L1967:527/RAÄ Svarteborg 593

Boplatsen L1967:527 i Svarteborg socken, Munkedal kommun, undersöktes 1998. Inom området påträffades en ugn (A4494) som i plan var åttaformig och bestod av två kammare (figur 3) (Claesson & Munkenberg 2003). Anläggningen var 3,7 meter lång och respektive kammare hade en bredd om cirka 2 meter.

Den ena kammaren innehöll ett kraftigt kolskikt efter stockar i botten, överlagrat av bränd lera och skörbrända stenar. Den andra kammaren innehöll flata stenhällar med keramikskärvor ovanpå. Fyllningen i denna del saknade kol och bränd lera. Fyndmaterialet omfattade brända ben samt närmare 6 kilo keramik. Makrofossilanalys visade förekomst av sädeskorn. Anläggningen daterades till folkvandringstid. Med anledning av den stora mängden keramik kan anläggningen tolkas vara en keramikugn.

Figur 3. Foto som visar A4494 från boplatsen L1967:527 i Svarteborg socken (Claesson & Munkebergs 2003).

L1967:864/RAÄ Svarteborg 592

Samma år undersöktes boplatsen L1967:864 i Svarteborg socken i Munkedal kommun där tre lågtemperaturugnar dokumenterades (Claesson & Munkenberg 2003). Den största anläggningen bestod av tre sammanhängande gropar, varav två var stenfodrade och fyllda med bränd lera. Dessa tolkades som en, alternativt två, ugnsanläggningar. Uppgifter om anläggningens mått och djup saknas i rapporten.

Keramik och sädeskorn påträffades i fyllningen. En av de andra ugnarna (A7457) var 1,8 × 0,96 meter stor och 0,24 meter djup (figur 4). Fyllningen bestod av ett cirka 5 cm tjockt lager bränd lera mellan två sandlager. Ytterligare en ugn utgjordes av en 0,15 meter djup grop med bränd lera och en flat stenhäll ovanpå.

Figur 4. Foto som visar A7457 från boplatsen L1967:864 i Svarteborg socken (Claesson & Munkenberg 2003).

L1964:2519/RAÄ Sankt Peder 56

Vid en undersökning av boplatsen L1964:2519 i Sankt Peder socken, Lilla Edets kommun, år 2000 hittades en ugn som var 3,18 × 2,18 meter stor och 0,4 meter djup (Kadefors 2001). Fyllningen innehöll stora mängder bränd lera och lerklining. Bottenpartiet utgjordes av ett lager lera. Flera fragment av lerkliningen hade utsatts för så höga temperaturer att de delvis sintrat.

Totalt tillvaratogs drygt 4 kilo bränd lera och 700 gram lerklining. Från anläggningen insamlades även drygt 800 gram keramik samt sädeskorn. Ugnen daterades till förromersk järnålder.

L1959:220/RAÄ Otterstad 386

I början av 2000-talet genomfördes en forskningsundersökning av boplatsen L1959:220 i Otterstad socken, Lidköpings kommun, där två ugnar framkom (Nitenberg & Nyqvist Thorsson 2022). Den ena ugnen (A1870) var 0,65 × 0,58 meter stor och 0,34 meter djup (figur 5a-c). Profilen var skålformad med svagt rundad botten. Överst i anläggningen fanns ett lager bränd lera samt sot och kol. Bottenpartiet var stensatt och stenarna var skörbrända. I fyllningen påträffades både brända och obrända ben.

Anläggningen daterades till vendeltid. Den andra ugnen (A200182) var 1,24 × 0,9 meter stor och 0,12 meter djup (figur 6a-c). Fyllningen bestod av hårt bränd lera och totalt påträffades drygt 10 kilo bränd lera. Förekomsten av sintrad lera indikerar att anläggningen uppnått relativt höga temperaturer. I fyllningen förekom ett fåtal brända ben.

Figur 5a-c (ovan). Plan- och profilfoto samt profilritning som visar A1870 från boplatsen L1959:220 i Otterstad socken (Nitenberg & Nyqvist Thorsson 2022).

Figur 6a-c. Plan- och profilfoto samt profilritning som visar A200182 från boplatsen L1959:220 i Otterstad socken (Nitenberg & Nyqvist Thorsson 2022).

L1968:3315/RAÄ Skredsvik 327

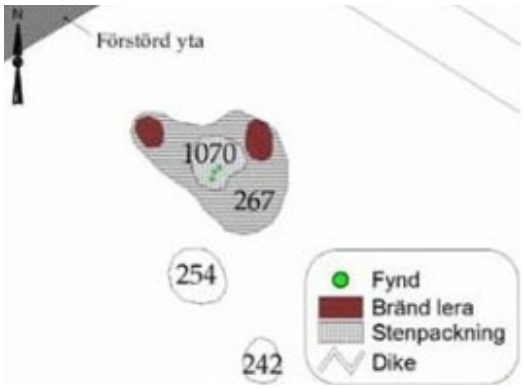
År 2002 undersöktes boplatsen L1968:3315 i Skredsvik socken, Uddevalla kommun, där tre ugnar dokumenterades (Ortman 2005). Ugnarna var ovala och var 1,5–3,7 meter långa, 1,3–2 meter i breda och 0,3–0,4 meter djupa. En av ugnarna (A262) innehöll stora mängder bränd lera (cirka 4 kilo) samt lerklining (figur 7). De insamlade fragmenten utgjordes av lerstycken som uppvisade tydliga avtryck efter grenar och vidjor. Makrofossilmaterialet visade ofta på förekomst av sädesslag såsom havre och korn och spår efter annan växtlighet. Fyndmaterialet omfattade flinta, knacksten, keramik och brända ben. En annan ugn innehöll koncentrationer av bränd lera uppblandade med kol och silt. I fyllningen påträffades även havre och korn. Den minsta ugnen bestod av en koncentration av bränd lera och var lerklädd. Fyllningen innehöll sädeskorn, bränt ben och keramik. Den förstnämnda och den sistnämnda ugnen daterades till förromersk järnålder.

Figur 7. Foto som visar A262 från boplatsen L1968:3315 i Skredsvik socken (Ortman 2005).

L1970:9922/RAÄ Kareby 136

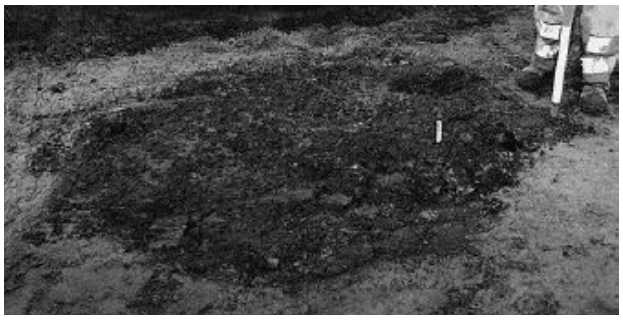
År 2006 undersöktes boplatsen L1970:9922 i Kareby socken, Kungälvs kommun, där en ugn (A267) framkom (figur 8) (Åberg 2010). Ugnen var 2,6 × 1,7 meter stor och innehöll en stenpackning och därunder två koncentrationer med bränd lera. Den brända leran uppvisade en relativt låg sintringsgrad. Fyndmaterialet omfattade keramik, en lerkula samt en retuscherad flintbit. Ugnen daterades till yngsta bronsålder.

Figur 8. Planritning som visar A267 från boplatsen L1970:9922 i Kareby socken (Åberg 2010).

L1967:1158/RAÄ Tanum 1856

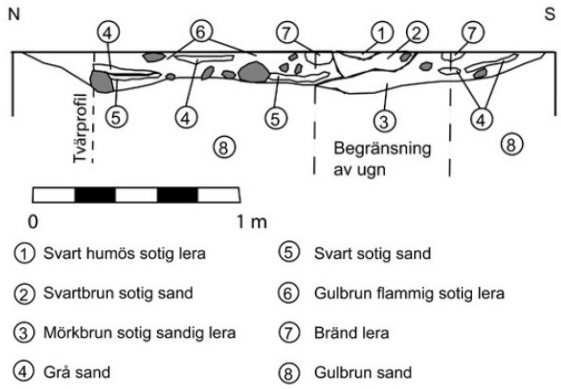
Vid undersökningen av boplatsen L1967:1158 i Tanums socken och kommun under åren 2006-2007 framkom två ugnar (Öbrink 2009). Ugnarna var runda och var 1,7 respektive 0,7 meter i diameter och 0,15–0,35 meter djupa. Den större ugnen (A1812) innehöll en stenkrans kring anläggningens centrum med en stenfri yta i mitten (figur 9). Mellan och över stenarna samt innanför stenkransen fanns ett kraftigt sotigt lager med rikligt med kol och inslag av bränd lera. Utanför stenkransen förekom rikligt med bränd lera samt keramik. Ugnen daterades till tidig romersk järnålder. Den mindre ugnen innehöll en lerlins överst och därunder fanns ett stort antal eldpåverkade stenar. Den brända leran bedömdes utgöra rester av en ugnsvägg. Leran hade utsatts för oxiderande bränning och temperaturen uppskattades till cirka 700–800 °C. Anläggningen tolkades ha använts för tillagning eller torkning.

Figur 9. Foto som visar A1812 från boplatsen L1967:1158 i Tanum socken (Öbrink 2009).

L1967:2856/RAÄ Tanum 544:4

År 2007 undersöktes boplatsen L1967:2856 i Tanums socken och kommun där två ugnar framkom (Falkenström 2009). Ugnarna var 2,52 × 1,4 respektive 2,42 × 1,15 meter stora och 0,2–0,28 meter djupa. Den större ugnen (A3195) innehöll bränd lera med spår av relativt låg bränningstemperatur men uppvisade höga fosfatvärden (figur 10). Ugnen daterades till senneolitikum. Den andra ugnen innehöll bränd sand och tolkades som rester efter en torkugn.

Figur 10. Profilritning som visar A3195 från boplatsen L1967:2856 i Tanum socken (Falkenström 2009).

L1960:7202/RAÄ Skövde 175

År 2010 undersöktes boplatsen L1960:7202 i Skövde socken och kommun där en ugn påträffades (Ängeby & Forenius 2012). Ugnen var 1,4 × 1,2 meter stor och 0,25 meter djup. Fyllningen bestod av grå lera med ett kraftigt bottenlager av kol som även klädde gropens kanter. Ovanpå detta låg skärvig, skörbränd sten samt ett drygt 0,1 meter tjockt lager starkt rödbränd lera med kolfragment. Ugnen daterades till romersk järnålder.

L1959:3093/RAÄ Ytterby 22

År 2012 undersöktes boplatsen L1959:3093 i Ytterby socken, Kungälvs kommun (Karlsson, Ragnesten & Westblom 2013). I ett långhus fanns lämningar efter en ugn (A33360) som var 0,8 × 0,74 meter stor och 0,28 meter djup (figur 11). Fyllningen bestod av kol, bränd lera och sten. Anläggningen tolkades som en bakugn eller matlagningsugn och bedöms inte ha uppnått temperaturer över 500 °C. Fyndmaterialet bestod av keramik och flinta. Ugnen daterades till yngre romersk järnålder.

Figur 11. Foto som visar A33360 från boplatsen L1959:3093 i Ytterby socken (Karlsson, Ragnesten & Westblom 2013).

L1968:7133/RAÄ Säve 353

År 2016 undersöktes boplatsen L1968:7133 i Säve socken, Göteborgs kommun där en ugn påträffades (Westergaard 2018). Ugnen var rund och 1,2 meter i diameter och 0,16 meter djup. Fyllningen bestod av hårt packad lera med inslag av bränd lera och några stenar. De flesta stenarna hade lagts med en flat sida uppåt. Förutom cerealier fanns spår efter bränd lera och mineralsmältor.

L1970:6492/RAÄ Björlanda 372

År 2018 undersöktes boplatsen L1970:6492 i Björlanda socken, Göteborgs kommun (Ragnesten 2019). I ett långhus framkom resterna av en ugn (A50) som var rektangulär och 1 × 0,6 meter stor och 0,17 meter djup (figur 12a-b). Överst fanns ett 0,12–0,15 meter tjockt lager kompakt bränd lera. I botten fanns ett cirka 0,02 meter tjockt kollager över hela anläggningen. Små brända ben förekom över hela anläggningen, cirka 0,05 meter ned i den brända leran. Benen uppvisade spår av mycket höga bränningstemperaturer, uppemot 1000 °C, vilket kan indikera en annan funktion än matlagning. Fyndmaterialet bestod av brända djurben och keramik. Ugnen daterades till vendeltid.

Figur 12a-b. Plan- och profilfoto som visar A50 från boplatsen L1970:6492 i Björlanda socken (Ragnesten 2019).

L1959:3814/RAÄ Björlanda 631

År 2020 undersöktes boplatsen L1959:3814 i Björlanda socken, Göteborgs kommun (Johansson 2022). Inom boplatsen framkom resterna av en ugn (A78) som var oregelbunden och 1,8 × 1,3 meter stor och 0,4 meter djup. Överst fanns ett lager med lerig sand med några skärviga stenar. Därunder fanns ett lager med lerig sand innehållande kolstänk. Ugnen tolkades ha använts för bakning/matlagning och har maximalt nått 700 grader. Fyndmaterialet bestod av keramik och ett lerblock. Makrofossilmaterialet visade på förekomst av skalkorn. Ugnen daterades till förromersk järnålder.

L1959:2561/RAÄ Tumberg 74

År 2021 undersöktes boplatsen L1959:2561 i Tumbergs socken, Vårgårda kommun (Johansson & Karlsson 2026a). Inom boplatsen framkom en ugn (A1298) som var 1,32x1,11 meter stor och 0,18 meter djup (figur 13). Fyllningen bestod av bränd lera och fyndmaterialet utgjordes av keramik.

Figur 13. Foto som visar A1298 från boplatsen L1959:2561 i Tumberg socken (Johansson & Karlsson 2026a).

L1959:4664/RAÄ Södra Härene 114

År 2022 undersöktes boplatsen L1959:4664 i Södra Härene socken, Vårgårda kommun (Johansson & Karlsson 2026b). Inom boplatsen hittades en ugn (A1850) som var 3,8 × 2,53 meter stor och 0,64 meter djup (figur 14). Fyllningen bestod av gråbrun siltig sand med rikligt inslag av kol och bränd lera samt enstaka skärviga stenar. Leran hade upphettats till cirka 400–800 °C. Fyndmaterialet omfattade en löpare, brända ben samt rikliga mängder säd. Säden påträffades i ugnens övre raseringslager. Ugnen daterades till förromersk järnålder.

L1959:4547/RAÄ Tumberg 93

Vid undersökningen av boplatsen L1959:4547 i Tumbergs socken, Vårgårda kommun år 2022 framkom en ugn (Johansson & Karlsson 2026b). Ugnen var 0,59 × 0,43 meter stor och 0,2 meter djup. Fyllningen bestod av sotig sand, kol och skörbränd sten medan botten innehöll rikligt med bränd lera. Fyndmaterialet bestod av brända ben. Ugnen daterades till folkvandringstid.

L2019:6257

Samma år undersöktes boplatsen L2019:6257 i Tumbergs socken, Vårgårda kommun där två ugnar framkom (Johansson & Karlsson 2026b). Den större ugnen (A2215) var rektangulär och 4,3–2x3,2–1 meter stor och 0,4 meter djup (figur 15). I fyllningen fanns en stenpackning med koncentrationer av måttligt bränd

Figur 14. Foto som visar A1850 från boplatsen L1959:4664 i Södra Härene socken (Johansson & Karlsson 2026b).

Figur 15. Foto som visar A2215 från boplatsen L2019:6257 i Tumberg socken (Johansson & Karlsson 2026b).

lera samt enstaka kolfragment. Detta tolkades som en raserad, delvis stenuppbyggd härdpall med kupol. Flera lerfragment uppvisade tydliga pinnavtryck. Ugnen tolkades som en bakugn men kan även ha fungerat som en lergodsugn. Fyndmaterialet bestod av keramik.

Anläggningen daterades till slutet av förromersk järnålder eller tidig romersk järnålder. Anläggningen påminde mycket om ugnen från ovan nämnda boplats L1959:4664. Det togs här endast makrofossilprov i det övre raseringslagret och det visade sig innehålla väldigt lite material. Möjligen hade det hittats betydligt mer säd här om fundamentslagret provtagits som vid L1959:4664.

Den mindre ugnen var rund, 0,9 meter i diameter och 0,3 meter djup. Fyllningen bestod av gråbrun sotig lerig silt med rikligt inslag av ej skörbränd sten samt fragment av bränd lera upp till 0,04 meter tjock med rödbrunt ytskikt och svartbränd kärna. Ugnen tolkades som en lågtemperaturugn och daterades till folkvandringstid.

L1960:2358/RAÄ Lundby 281

År 2024 undersöktes boplatsen L1960:2358 i Lundby socken, Göteborgs kommun där två ugnar framkom (Nieminen & Andersson 2024). Båda ugnarna var runda och 0,65 respektive 0,6 meter i diameter och cirka 0,2 meter djupa. Den större ugnen (A433) innehöll överst ett 0,08 meter tjockt lager bränd lera som tolkades som rester efter en kollapsad lerkupol (figur 16). Under detta fanns ett cirka 0,1 meter tjockt fyllningslager bestående av sand med rikligt inslag av sot och kol. Ugnen daterades till folkvandringstid. Makrofossilmaterialet omfattade korn. Den mindre ugnen (A532) utgjordes av en lerfylld nedgrävning där leran tolkades som rester efter en kollapsad lerkupol eller en lerfodrad grop (figur 17). Ugnen daterades till yngre bronsålder.

Figur 16. Foto som visar A433 från boplatsen L1960:2358 i Lundby socken (Nieminen & Andersson 2024).

Figur 17. Foto som visar A532 från boplatsen L1960:2358 i Lundby socken (Nieminen & Andersson 2024).

Sammanfattning

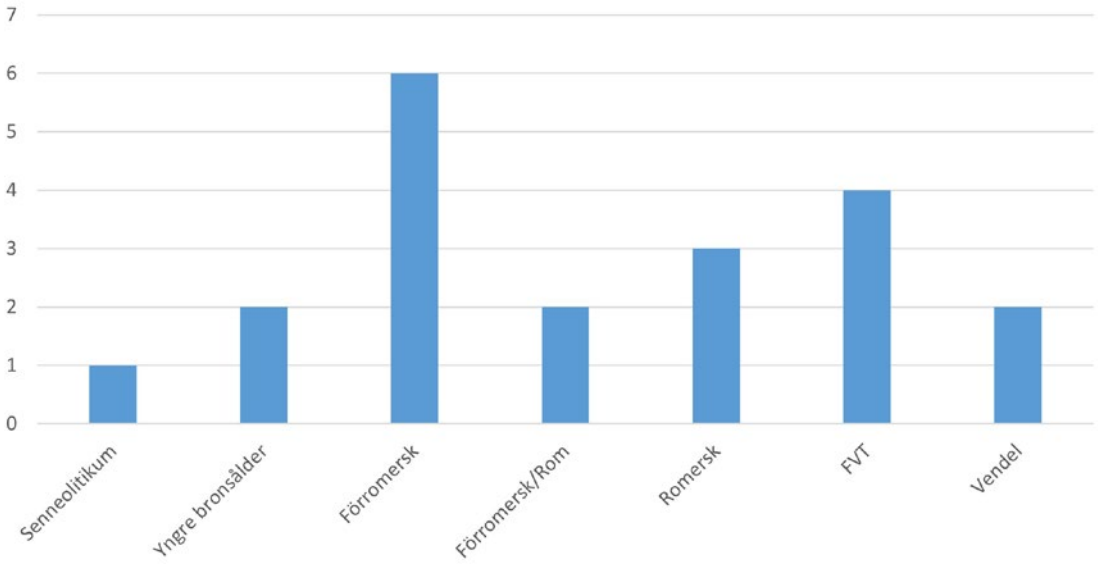
Genomgången av de undersökta ugnarna visar att lågtemperaturugnar i Västra Götalands län förekommer i ett brett kronologiskt spann, från senneolitikum och yngre bronsålder till romersk järnålder, folkvandringstid och vendeltid (figur 18).

Materialet tyder på att anläggningstypen inte är knuten till en enskild period utan återkommer i flera sammanhang och med varierande utformning. I flera fall förekommer tydliga avtryck efter grenar och vidjor i leran, vilket stärker tolkningar om kupolkonstruktioner eller lerklinade överbyggnader.

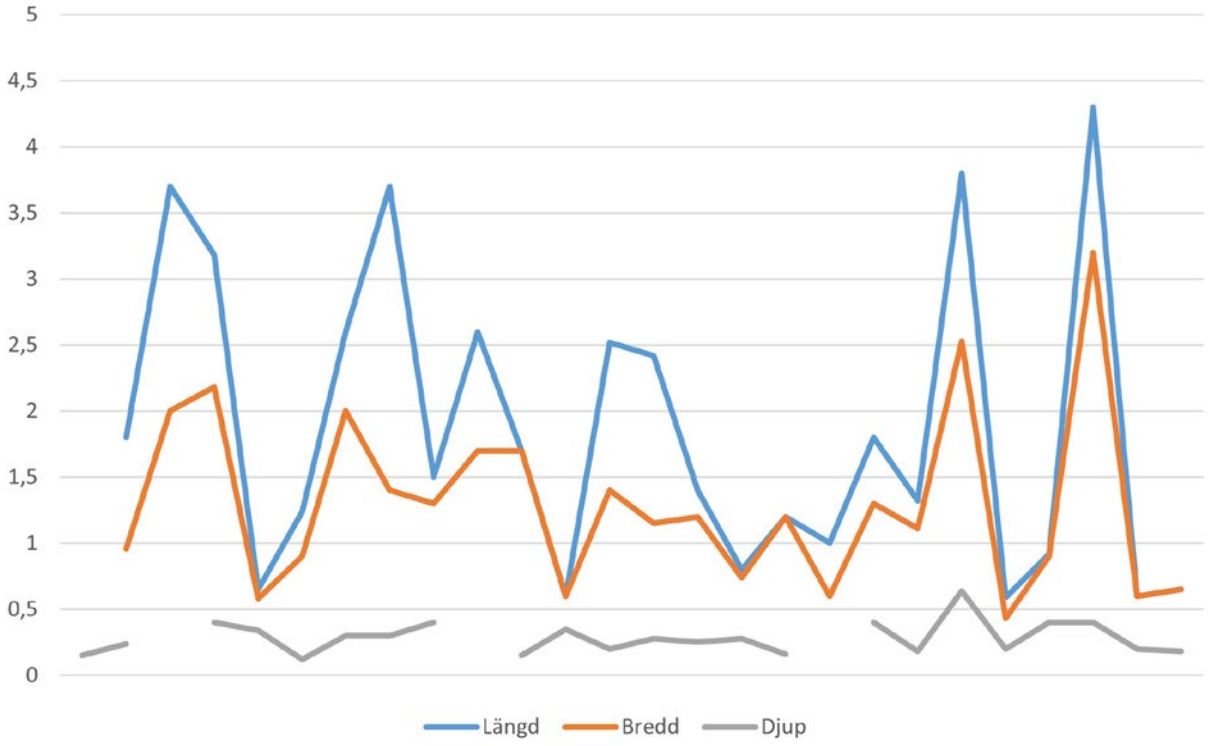
Ugnarna uppvisar stor variation i storlek och konstruktion vilket synliggörs i figur 19 och 20. Den vanligaste formen är oval eller rund men även oregelbunden, rektangulär och åttaformig förekommer. Ugnarna är belägna inom boplatsområden, ibland även i anslutning till långhus, och uppvisar tydliga spår av bränd lera, kollager och ibland även stenfodring. Denna typ av ugnar har i flesta fall tolkats som bak- eller matlagningsugnar, vilket stöds av låg till måttlig uppnådd temperatur samt att fyllningarna dominerar av sot, kol och bränd lera. Samtidigt visar några anläggningar på både låga och högre temperaturer, exempelvis Björlanda (uppemot 1000 °C) och Tanum L1967:1158 (cirka 700–800 °C), vilket kan peka mot annan användning än traditionell matlagning, exempelvis torkning, specialiserad upphettning eller hantverksrelaterade processer.

De större ugnarna, cirka 2–4 meter, är ofta ovala eller rektangulära och ibland med komplex struktur (såsom flera gropar/kammare) vilka framstår som mer arbetskrävande konstruktioner. Dessa ugnar uppvisar ofta stora mängder bränd lera och lerklining, ibland med sintring, vilket indikerar upprepad eller kraftig upphettning.

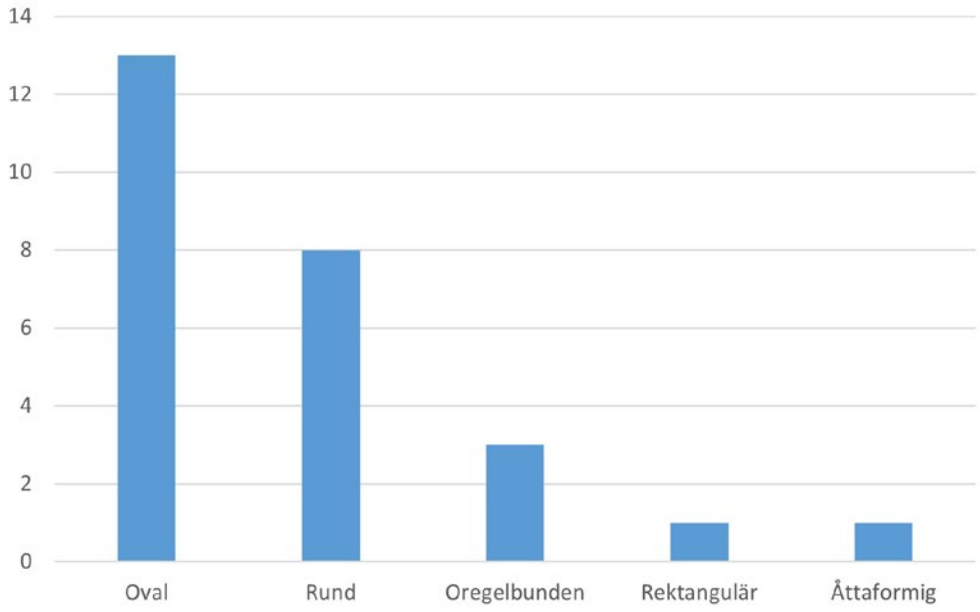
Fynd- och makrofossilmaterialet är återkommande och relativt enhetligt. Keramik förekommer i majoriteten av anläggningarna, ofta tillsammans med brända ben och sädeskorn (korn, havre m.fl., se figur 21 och 22).

Figur 18. Tabell som visar ugnarna som har daterats.

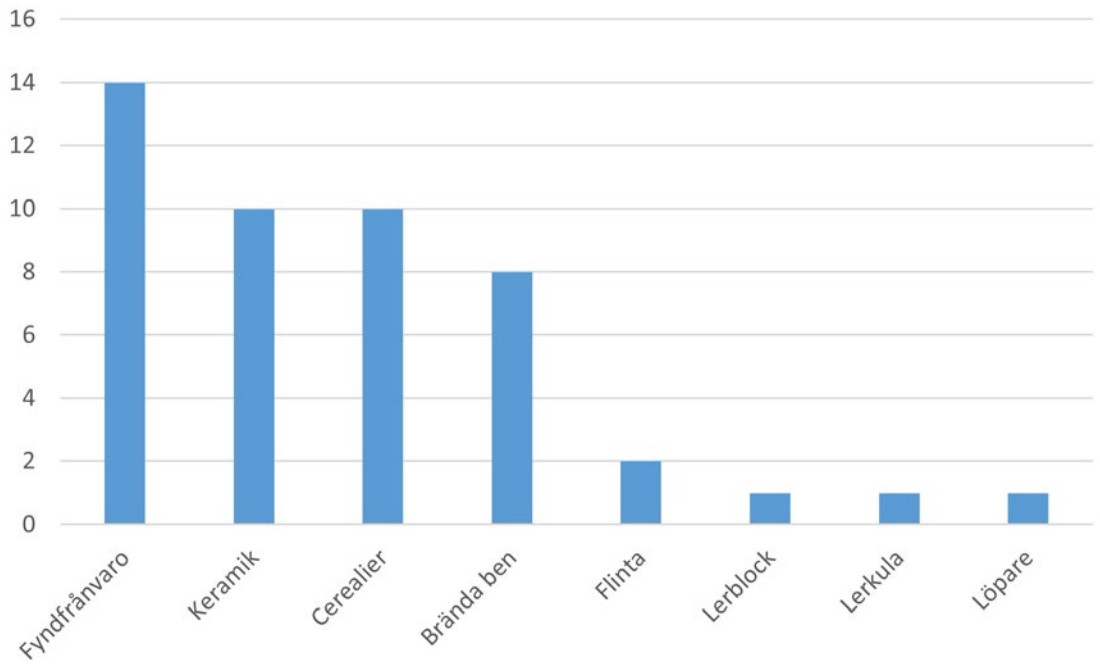
Figur 19. Tabell som visar ugnarnas storlek och djup.

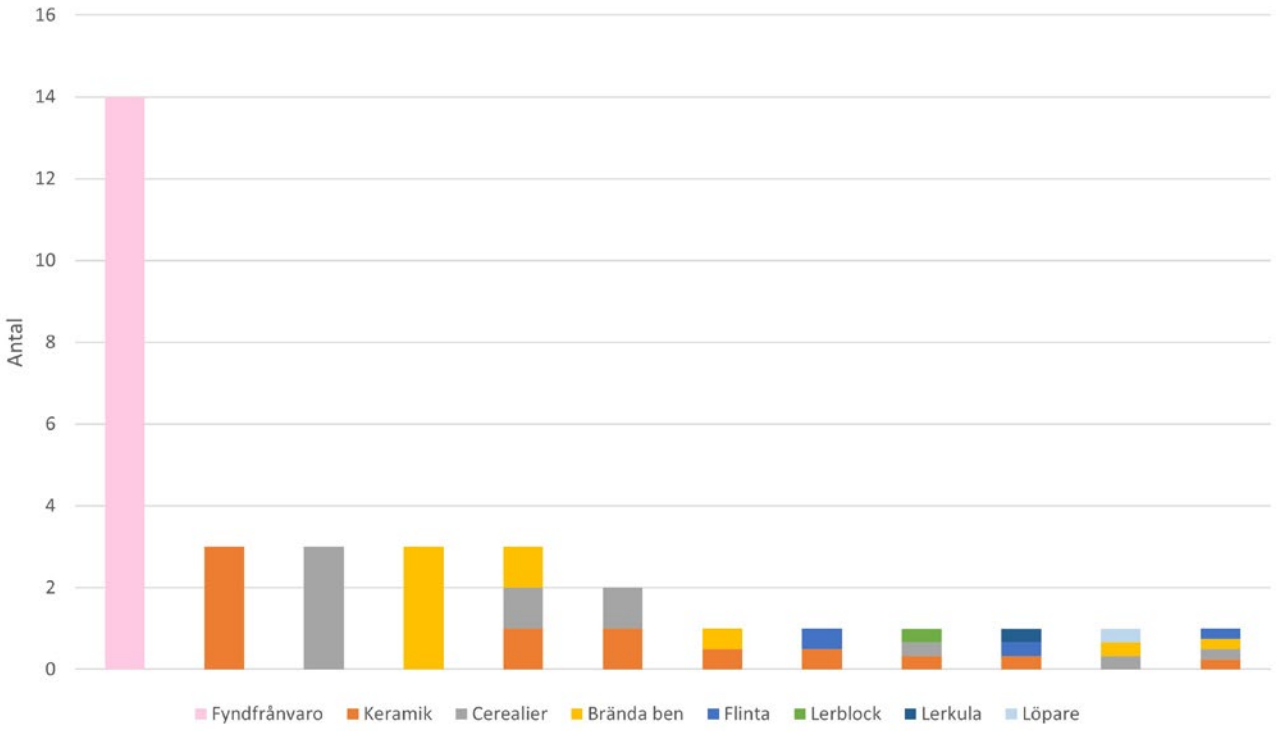
Figur 20. Tabell som visar ugnarnas former.

Detta stärker tolkningen där flera ugnar haft koppling till hushållning och livsmedelshantering (tillagning, torkning, eventuell rostning). Samtidigt är förekomsten av höga temperaturer och sintrad lera i vissa fall en indikation på att en del anläggningar kan ha haft mer specialiserade funktioner, exempelvis processer där hög värme varit nödvändig under kortare eller kontrollerade förlopp.

Sammantaget framträder en bild av lågtemperaturugnar som en funktionellt mångsidig anläggningskategori. Variation i konstruktion (enkel grop, stenfodring, stenkrans, kupol/härdpall, tvåkammarsystem), i termisk påverkan och i fyndbild (från tydligt hushållsrelaterat till potentiellt specialiserat) talar för att begreppet bör användas deskriptivt snarare än funktionellt.

Figur 21. Tabell som visar fynd från ugnarna.

Figur 22. Tabell som visar fyndkombinationer från ugnarna.

För framtida analyser av denna typ av ugnar framstår följande kriterier som särskilt relevanta:

- Konstruktionstyp - kupol/härdpall eller grop.
- Temperaturindikationer - förekomst av sintring, lerans bränning/oxidering, benens bränningsgrad.
- Kontext - inomhus i långhus och utomhus på boplatsytor, stratigrafiska relationer.
- Sammansättning av makrofossil och fyndmaterial - medveten provtagningsstrategi där både fundamentslager och raseringslager provtas.
- ^{14}C-dateringar - eventuellt från både konstruktion (om spår finns) och cerealier.

Källförteckning

Litterära källor

Claesson, P. & Munkenberg, B-A (red.). 2003. *Projektet Gläborg- Rabbalshede. Arkeologiska undersökningar längs E6 i Bohuslän.* Nr 1, teknisk rapport. Bohusläns museum.

Claesson, P. 2012. *Bosättning vid älven. Boplatser och kokgropar i Göta älvdalen. Arkeologiska slutundersökningar. S:t Peder 66 och 67, Tunge 49, Lilla Edets kommun. Skepplanda 70 och 237, Ale kommun.* I: Claesson P. (red.). Bohusläns museum Rapport 2012:15.

Falkenström, P. 2009. *Nedgrävt, omgrävt och utgrävt. Förhistorisk verksamhet i gravmiljö från senmesolitikum till äldre järnålder. Arkeologisk slutundersökning Tanum 544:4, Håkebytorp 1:1, Tanums socken och kommun.* Bohusläns museum Rapport 2009:22.

Johansson, T. 2022. *L1959:3814 inom fastigheten Kvisljungeby 3:6, Björlanda socken, Göteborgs kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ rapport 2022:20.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026a. *Bebyggelseutveckling under järnåldern i Vårgårda. L1959:2538, L1959:2539, L1959:2561, L1959:4610, L1964:9224, L1965:5079 samt L2019:624 inom Degrabo 2:4 m.fl., Kullings-Skövde socken och Tumberg socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:5.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026b. *Boplatser och bosättningsmönster under järnåldern i Vårgårda. L1959:4578, L2019:6257, L1959:4579, L2020:11111, L1959:4547, L1959:4546, L2020:11109, L1959:4635, L2020:11110 samt L1959:4664 inom Lund 1:4, Saxtorp 1:7, Lund 1:6 och Fötene 3:4, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:6.

Kadefors, O. 2001. *Hältorp – bosättning och gravplats från bronsålder och äldre järnålder. Västergötland, St. Peder socken, Hältorp 1:45, 1:14, 1:26, RAÄ 56.* UV Väst Dokumentation av fältarbetsfasen 2001:1.

Karlsson, S., Ragnesten, U. & Westblom, J. 2013. *Gårdar vid gravfält – bebyggelse från järnåldern vid gravfältet Porten/Smällen. Fornlämning Raä 22:1, Ytterby socken, Bohuslän grävsäsongen 2012.* GOTARC Serie D Arkeologiska rapporter No. 108, Göteborg 2013.

Munkenberg, B-A. 1994. *Grophus och gropar. Arkeologisk undersökning av kv. Trädgårdsmästaren, Kullings-Skövde socken, fornlämning 15, Västergötland.* UV Väst 1994:19.

Nieminen, J. & Andersson, J. 2024. *Arkeologisk undersökning. Gårdsmiljöer och aktivitetsytor – boplats från sten-, brons- och järnålder. Fornlämning L1960:2358 Torslanda socken, fastighet Sörred 15:3, Västra Götaland län, Bohuslän, Göteborgs kommun.* Arkeologerna Rapport 2024:75.

Nitenberg, A & Nyqvist Thorsson, A. 2022. *Sunnerby på Kållandsö. Hus och hall vid Vänerns strand. Arkeologisk undersökning av en boplats från järnålder och medeltid, RAÄ Otterstad 386, Västergötland.* Göteborgs universitet. Gotarc Series D. Archaeological Reports No 125.

Ortman, O. 2005. *Väg E6. Undersökta boplatser och aktivitetsytor längs sträckan Geddeknippeln – Kallsås. Arkeologisk slutundersökning Skredsvik socken, Hogstorp 2:1, Kallsås 1:8, 1:9, RAÄ 38, 327, 426 samt 430.* Bohusläns museum. Rapport 2005:63.

Ragnesten, U. 2018. *Järnåldersboplats vid Skra bro. Fornlämning L1970:6492, Björlanda 372:1 Fastighet Hovgården 1:16. Arkeologisk undersökning 2018. Göteborgs kommun.* Arkeologisk rapport från Göteborgs stadsmuseum 2019:5.

Westergard, B. 2018. *Säve 353 en del av Hisingen under förromersk järnålder. Arkeologisk slutundersökning.* Arkeologerna Rapport 2018:132.

Åberg, J. 2010. *Boplatser och skärvstenshög. Lämningar från neolitikum, bronsålder och järnålder i Ullstorpsområdet. Arkeologisk slutundersökning. Kareby 131, 136 och 137, Ullstorp 1:3 m.fl., Kareby socken, Kungälvs kommun.* Bohusläns museum Rapport 2010:34.

Ängeby, G. & Forenius, S. 2012. *Järnframställning vid en ensamgård från romersk järnålder till folkvandringstid Om undersökningen av blästugnar och en ensamgård vid Horsås Västergötland, Skövde socken, Skövde 5:370, RAÄ Skövde 175. Arkeologisk undersökning.* UV Rapport 2012:151.

Öbrink, M. 2009. *Gården vid Anrås. En boplats från äldre och yngre järnålder. Arkeologisk slutundersökning. Tanum 1856, Stora Anrås 5:14, Tanums socken och kommun.* Bohusläns museum Rapport 2009:45.

Bilaga 1. Lista över lågtemperaturugnar i Västra Götalands län

Socken	Lämningsnr	RAÄ	Rapport	Undersökt	Period
Svarteborg	L1967:864	592	Claesson & Munkenberg 2003	1998	-
Svarteborg	L1967:864	592	Claesson & Munkenberg 2003	1998	-
Svarteborg	L1967:864	592	Claesson & Munkenberg 2003	1998	-
Svarteborg	L1967:527	593	Claesson & Munkenberg 2003	1998	FVT-VET
Sankt Peder	L1964:2519	56	Kadefors 2001	2000	FRJÅ
Otterstad	L1959:220	386	Nitenberg & Nyqvist Thorsson 2022	2000-2003	VET
Otterstad	L1959:220	386	Nitenberg & Nyqvist Thorsson 2022	2000-2003	-
Skredsvik	L1968:3315	327	Ortman 2005	2002	-
Skredsvik	L1968:3315	327	Ortman 2005	2002	FRJÅ
Skredsvik	L1968:3315	327	Ortman 2005	2002	FRJÅ/ÄRJÅ
Kareby	L1970:9922	136	Åberg 2010	2006	BÅ V-ÄFRJÅ
Tanum	L1967:1158	1856	Öbrink 2009	2006-2007	YFRJÅ-ÄRJÅ
Tanum	L1967:1158	1856	Öbrink 2009	2006-2007	-
Tanum	L1967:2856	544-4	Falkenström 2009	2007	SN
Tanum	L1967:2856	544-4	Falkenström 2009	2007	-
Skövde	L1960:7202	175	Ängeby & Forenius 2012	2010	RJÅ
Ytterby	L1959:3093	22	Karlsson, Ragnesten & Westblom 2013	2012	YRJÅ
Säve	L1968:7133	353	Westergaard 2018	2016	-
Björlanda	L1970:6492	372	Ragnesten 2019	2018	VET
Björlanda	L1959:3814	631	Johansson 2022	2020	FRJÅ
Tumberg	L1959:2561	74	Johansson & Karlsson 2026a	2021	-
S Härene	L1959:4664	114	Johansson & Karlsson 2026b	2022	FRJÅ
Tumberg	L1959:4547	93	Johansson & Karlsson 2026b	2022	FVT
Tumberg	L2019:6257		Johansson & Karlsson 2026b	2022	FVT
Tumberg	L2019:6257		Johansson & Karlsson 2026b	2022	YFRJÅ
Lundby	L1960:2358	281	Nieminen & Andersson 2024	2022	BÅ IV
Lundby	L1960:2358	281	Nieminen & Andersson 2024	2022	FVT

Brunnen som mikroarkiv

Potential och praktik i uppdragsarkeologiskt material från Västsverige

Elinor Malmberg *Göta Arkeologi*

Abstract

Denna artikel redovisar uppgifter om 28 förhistoriska brunnar i Västsverige, registrerade och undersökta inom uppdragsarkeologin under perioden 1994–2022. Materialet har sammanställts utifrån dokumentation i fältrapporter och Kulturmiljöregistret och omfattar uppgifter om kontext, konstruktion, dimensioner samt genomförda analyser. Femton brunnar har ^{14}C-dateringar, tio har någon form av makrofossilprovtagning och fem visar spår av pollenprovtagning eller pollenresultat, men endast tre redovisar användbara pollenanalyser. Detta visar att brunnarnas potential som mikroarkiv sällan utnyttjas fullt ut. De daterade brunnarna spänner från neolitikum till vendeltid–tidig vikingatid med tyngdpunkt i sen förromersk–romersk järnålder. Konstruktionerna beskrivs ofta som trattformiga, och brunnarnas dimensioner ligger i regel kring ett par meter i plan och drygt en meter i djup. Där makrofossil och pollen analyserats indikerar resultaten lokalt kulturpåverkade miljöer, bland annat betes- och ruderatmiljöer samt förekomst av kulturväxter. Sammantaget visar sammanställningen både brunnarnas potential som mikroarkiv och behovet av mer enhetliga rutiner för provtagning, datering och rapportering.

Inledning

Bakgrund

Idén till denna artikel växte fram ur de arkeologiska undersökningarna inför utbyggnad av E20 i höjd med Vårgårda, vilka resulterade i upptäckten av fyra brunnar inom fyra olika boplatsområden. Artikeln baseras på en genomgång av brunnar funna inom förhistoriska boplatsområden i Västsverige och syftar till att belysa variationen i analys- och undersökningsmetoder, lyfta fram några goda exempel och slutligen föreslå en undersökningsstandard för brunnar.

Under förhistorisk tid har brunnen haft den primära funktionen som vattenkälla. Där det inte har funnits en naturlig vattenkälla i form av å, bäck, sjö eller liknande blev tillgången till grundvatten avgörande. Man kan kalla en förhistorisk brunn för ett ”mikroarkiv” eftersom den ofta fungerar som en liten, avgränsad behållare där material successivt samlas lager för lager och dessutom, om man har tur, bevaras ovanligt väl i en vattensjuk och syrefattig miljö (Ullén et al. 1995).

I en och samma anläggning kan man därför få flera typer av spår som tillsammans berättar om både miljö och mänskliga aktiviteter på såväl lokal som regional nivå (Ranheden 1995).

Frågan är hur ofta vi som undersökande arkeologer utnyttjar brunnarnas fulla potential som kunskapsbärare? Hur ser den arkeologiska dokumentationen av brunnar ut vid arkeologiska undersökningar och vilka är de minsta gemensamma nämnarna när det kommer till undersökningsmetodik?

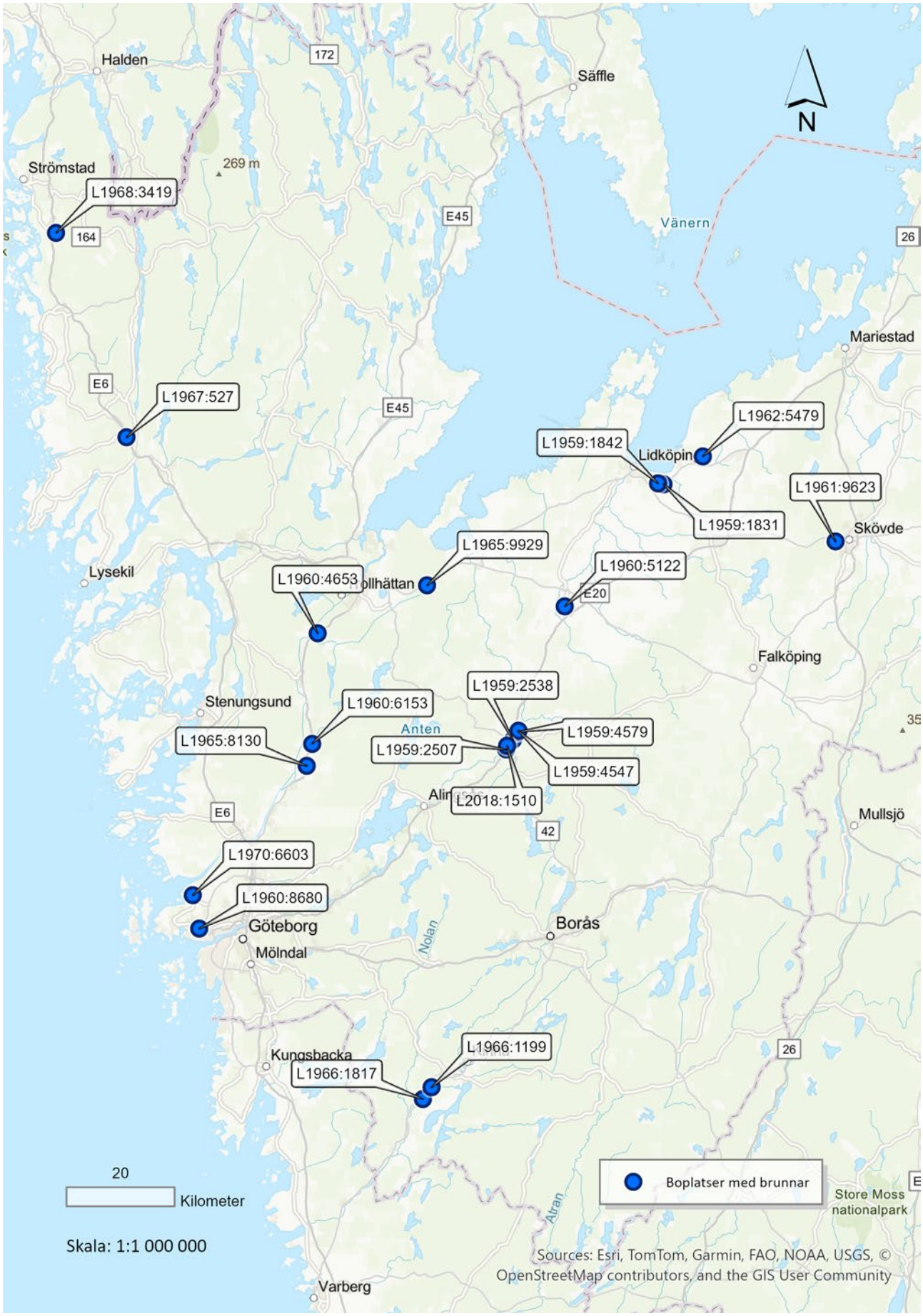
Vid studiet av brunnar i boplatsmiljöer bör man i tolkningen av innehållet göra skillnad på *bruksskede* och *återfyllnad/avveckling*. Att beskriva och förstå lagerföljderna i en brunn är avgörande för hur robust den slutliga analysen av anläggningen blir, inte minst eftersom material i brunnar ofta har transporterats via erosion och återdeponering (Ranheden 1995). En tydlig dokumentation av positionen hos de prov som inhämtas i fält är därför grundläggande.

Avgränsning, syfte och frågeställningar

I förhistoriska boplatsmiljöer utgör brunnar en återkommande men ofta kortfattat behandlad anläggningstyp. Denna artikel bygger på ett material från Västsverige och syftar till att belysa deras kronologi, konstruktion och rumsliga placering, samt variationen i dokumentation och analyser. Av naturliga skäl är det främst i samband med arkeologiska undersökningar som brunnar undersöks i sin helhet, men det finns enstaka exempel i sammanställningen från arkeologisk förundersökning samt forskningsundersökning.

Syftet är att med utgångspunkt i det sammanställda materialet dra slutsatser om anläggningarnas kronologi, konstruktion, rumslig placering och belysa variationen i dokumentation och analyser. Kort sagt behandlar artikeln både vad brunnar kan säga men också varför de ofta säger mindre än de skulle kunna göra.

Tre frågeställningar har legat till grund för sammanställningen:

Figur 1. Översiktskarta över Västsverige med de boplatslämningar som ingår i studien markerade. Figuren visar den geografiska spridningen av de undersökta brunnarna och deras koppling till olika boplatsområden.

- Vilken kronologisk spridning förekommer hos de brunnar som daterats?
- Vilka återkommande drag finns hos brunnarna när det kommer till konstruktion, mått och rumslig placering?
- Hur ser analysnivån ut och vad innebär det för tolkningarna?

Material, metod och definitioner

Underlaget för studien utgörs av en sammanställning av 28 brunnar från 21 lokaler, fördelade över 15 socknar i 13 nuvarande kommuner i Västsverige (tabell 1). Brunnarna har i huvudsak undersökts inom uppdragsarkeologin, med undantag för ett fall som endast har förundersökts. Ytterligare ett undantag utgörs av brunnen på Vitteneboplatsen (se A4152, tabell 1), som dokumenterades inom ramen för en forskningsundersökning. Tillsammans härrör materialet från 18 olika projekt. Informationen har hämtats ur projektens slutrapporter, vilka till stor del är tillgängliga via Kulturmiljöregistret, och har därefter sammanställts i tabeller som återfinns i bilagorna 1–4.

Vid genomgången av rapporterna har fokus legat på anläggningar som tolkats som brunnar. Även de som benämnts som ”trolig brunn” har inkluderats. Däremot ingår inga andra typer av gropar eller våtmarksanläggningar. Endast förhistoriska brunnar redovisas, det vill säga sådana som kunnat ges en absolut eller relativ förhistorisk datering.

Kolumnen ”kontext” anger brunnens placering inom boplatsytan samt dess relation till andra identifierade strukturer, exempelvis huslämningar. I vissa fall bygger uppgifterna på rapporternas beskrivningar, i andra fall på tolkningar utifrån inmätningar i kartmaterialet. Under kolumnen ”konstruktion” har så många detaljer som möjligt samlats kring brunnarnas utformning. På motsvarande sätt redovisar ”relativ datering” boplatsområdets övriga kronologiska dateringar, som en jämförelse till brunnarnas absoluta ^{14}C-dateringar. Kolumnerna ”makrofossil” och ”pollenanalys” sammanfattar uppgifter om provtagningsnivåer, antal analyserade prover samt de övergripande resultaten. Om fynd saknas i rapporten har brunnen noterats som fyndtom.

Den högra kolumnen, ”Tolkning: bruk/återfyllnad”, avser att redovisa hur brunnarna tolkats utifrån sin stratigrafi. Här uppstår vissa tolkningsmässiga utmaningar. Grovt sett kan tre nivåer urskiljas: 1) fall utan tolkning. 2) fall där stratigrafin redovisas utan uttalad tolkning men där en sådan kan göras i efterhand, samt 3) fall där tolkning finns men utan att begreppen bruk-ning och återfyllnad används explicit. För att möjliggöra jämförelser har materialet därför strömlinjeformats och tolkningsnivån har definierats för respektive brunn av författaren.

När flera lager av återfyllnadsmaterial har kunnat identifieras används termen *sekventiellt fylld*, det vill säga att brunnen fyllts igen vid mer än ett tillfälle. I de fall beskrivningen begränsas till en fyllning tillsammans med exempelvis trä i botten anges att brunnen inte har tolkats med avseende på bruk eller återfyllnad, eftersom sådana inslag kan förekomma i båda skedena. För att kunna diskutera lagerföljder och stratigrafi är det slutligen nödvändigt att definiera begreppen brukningslager och återfyllnadslager. Brukningslager avser de lager som bildades medan brunnen var i bruk. De består ofta av vattenavsatta avlagringar, såsom fin sand, silt eller organiskt material, och speglar miljön och aktiviteterna under användningstiden. Återfyllnadslager däremot utgörs av de lager som tillkom när brunnen övergavs och fylldes igen, antingen medvetet eller genom naturliga processer. Dessa kan innehålla påförd jord, sten, avfall eller rasmaterial och speglar snarare avvecklingen än själva brukningsskedet. En sekventiellt återfylld brunn kännetecknas av flera sådana lager, vilket kan tyda på att anläggningen under en period fungerat som avfallsdeponi snarare än att ha fyllts igen vid ett enskilt tillfälle.

Resultat och diskussion

Översikt över materialet

Brunnarna i sammanställningen har undersökts och dokumenterats mellan 1994 och 2022, i samband med främst arkeologiska undersökningar. Två faser framträder särskilt tydligt: en äldre mellan 1994–1998 och en yngre mellan 2016–2022. Samtliga fornlämningar utgörs av boplatsområden. För 25 av 28 brunnar, har det varit möjligt att fastställa deras rumsliga placering inom boplatsområdet och i relation till andra närliggande, förhistoriska strukturer.

Längd, bredd och djup anges för 23 av brunnarna (82%). För en brunn anges endast djupet och för fyra saknas måttuppgifter helt. Dessa fyra härrör från samma undersökning. Beskrivningar av nedgrävningens form och konstruktionsdetaljer är mycket varierande och därför svåra att kvantifiera. Den minsta gemensamma nämnaren är uppgifter om profilform, som finns hos 19 av brunnarna (68%).

Av de 28 brunnarna är 15 ^{14}C-daterade (54%). Detta är den vanligaste analysmetoden, följt av makrofossilanalyser, 10 av 28 (36%) och pollenanalys, som förekommer i 3 av 28 brunnar (11%) (tabell 1). Fynd har rapporterats från 16 av brunnarna (57%).

Tabell 1. Översikt över de 28 undersökta brunnarna i Västsverige, med uppgifter om lämningsnummer, undersökningstyp, kontext och dimensioner. Tabellen ger en sammanfattande bild av materialets geografiska och arkeologiska spridning.

Socken	RAÄ-nr/ Lämnings-nr.	Anläggnings-ID	Under-sökningsår	Under-sökningstyp	Kontext	Rapport
Berghem	RAÄ Berg-hem 10:3/ L1966:1817	A1307	1997	UN	Centralt inom fornlämningen. Ej i direkt närhet till identifie-rad bebyggelse. Snarare mitt emellan två huslämningar.	Bramstång et al 1998
Berghem	RAÄ Berghem 87/ L1966:1199	A16422	1994, 1995 & 1996	UN	I NÖ utkanten av två av huvudområdena för bebyg-gelse under vikingatid/ tidig medeltid.	Lindman & Stibéus 2000
Berghem	RAÄ Berghem 87/ L1966:1199	A19506	1994, 1995 & 1996	UN	I NÖ utkanten av två av huvudområdena för bebyg-gelse under vikingatid/ tidig medeltid.	Lindman & Stibéus 2000
Berghem	RAÄ Berghem 87/ L1966:1199	A15310	1994, 1995 & 1996	UN	I NÖ utkanten av två av huvudområdena för bebyg-gelse under vikingatid/ tidig medeltid.	Lindman & Stibéus 2000
Berghem	RAÄ Berghem 87/ L1966:1199	-	1994, 1995 & 1996	UN	Anges ej	Lindman & Stibéus 2000
Björlanda	RAÄ Björ-landa 621/ L1960:8680	A16820	2012	UN	I V utkanten av boplatsområ-det. Ca 50 m V om huslämn-ing från samma tidsperiod.	Nordin 2014
Björlanda	RAÄ Björ-landa 374/ L1970:6603	A57	2006	UN	Inom aktivitetsyta med kok-gropar och en ugn.	Nieminen 2007
Fors	RAÄ Fors 143/ L1960:4653	A79	2008	UN	I utkanten av det som tolkats som boplatsens centrum-del. Inom aktivitetsyta med kokgrop, härdar och gropar, i anslutning till två huslämn-ingar.	von der Luft et al 2012
Husaby	RAÄ Hu-saby 102/ L1962:5479	A1	2013	FU	I förundersökningsschakt i V delen av boplatsområde.	Berglund 2014
Kullings-Skövde	RAÄ Kullings-Skövde 74/ L1959:2507	A2018	2022	UN	Sju meter NV om grophus med samma datering.	Johansson & Karlsson 2026
Kullings-Skövde	RAÄ Kullings-Skövde 81/ L1959:2538	A1770	2021	UN	I svacka i mitten av boplats-ytan. Ej i direkt närhet till huslämningar.	Johansson & Karlsson 2026
Kullings-Skövde	L2018:1510	A16054	2021	UN	Strax N om huslämning.	Karlsson 2022
Norra Björke	RAÄ Norra Björke 57:1/ L1965:9929	A4152	1997, 1998, 1999	Forsknings-undersökn.	5 m Ö om huslämning.	Berglund & Fors 2013
Sankt Peder	RAÄ Sankt Peder 66/ L1960:6153	A7509	2008	UN	Belägen på ytans lägsta punkt och centralt i förhållande till det område som sedermera har tolkats som gårdsplan, vilket gör det troligt att brunnen var samtidig med bebyggelsen på denna plats.	Claesson 2012
Skee	RAÄ Skee 1616/ L1968:3419	A3661	2007	UN	I NÖ utkanten av boplatsom-rådet.	Westergaard 2008
Skepplanda	Skepplanda 70/ L1965:8130	A374	2008	UN	I V utkanten av ytan. Ej nära huslämningar.	Claesson 2012

Socken	RAÄ-nr/ Lämnings-nr.	Anläggnings-ID	Under-sökningsår	Under-sökningstyp	Kontext	Rapport
Skå-nings-Åsaka	Skånings-Åsaka 132/ L1959:2916	A1373	2020	UN	Strax NÖ om huslämning.	Berglund 2023
Svarteborg	RAÄ Svar-teborg 593/ L1967:527	A11336	1998	UN	Intill gavel på huslämning.	Claesson & Munkenberg 2003
Svarteborg	RAÄ Svar-teborg 593/ L1967:527	A15296	1998	UN	Anges ej	Claesson & Munkenberg 2003
Svarteborg	RAÄ Svar-teborg 593/ L1967:527	A5848	1998	UN	I anslutning till mindre berg-knalle.	Claesson & Munkenberg 2003
Svarteborg	RAÄ Svar-teborg 593/ L1967:527	A3127	1998	UN	Anges ej	Claesson & Munkenberg 2003
Sävare	RAÄ Sävare 97/L1959:1831	A1294	2016	UN	I område med företrädesvis härdar och en ugn.	Henriksson 2021
Sävare	RAÄ Sävare 99/L1959:1842	A1898	2016	UN	I område med hägnader ca 50 meter S om huslämningar.	Henriksson 2021
Sävare	RAÄ Sävare 99/L1959:1842	A2065	2016	UN	I område med hägnader ca 50 meter S om huslämningar.	Henriksson 2021
Tumberg	RAÄ Tumberg 98/L1959:4579	A1582	2022	UN	Ca 10 meter SV om huslämning.	Johansson & Karlsson 2026
Tumberg	RAÄ Tumberg 93/L1959:4547	A1619	2022	UN	Mellan två hålvägar.	Johansson & Karlsson 2026
Vara	RAÄ Vara 57/ L1960:5122	153	2011	UN	Under utkastlager inom aktivitetsyta med gropar, härdar och kokgropar. Inga huslämningar.	Bertheau 2011
Vårnb	RAÄ Vårnb 59/ L1961:9623	A224	2001	UN	I NÖ utkanten av boplatsområdet.	Sjölin 2008

Av 28 brunnar uppvisar endast 9 någon form av stratigrafisk tolkning med avseende på bruk och/eller återfyllnad. Detta är en viktig iakttagelse, då stratigrafisk tolkning är central för förståelsen av brunnars funktion (Ranheden 1995).

Konstruktion och dimensioner samt fyndförande lager

I femton fall beskrivs brunnarnas profiler som trattformade (figur 2), i tre fall som skålformade och i ett fall som cylinderformad. Måtten ligger i regel kring 2–3 meter i plan medan djupet varierar mellan 0,5–2 meter, med ett mediandjup på cirka 1,15 meter. I elva av brunnarna har ytterligare konstruktionsdetaljer identifierats. Det rör sig om flätverk eller någon annan typ av träfodring i sex fall, lerbeklädnad i två fall och stenfodring i ett fall (bilaga 1). Fynd av obränt trä i botten av en brunn kan indikera rester av en ursprunglig konstruktion, men kan också representera det äldsta återfyllnadsmaterialet, vilket illustrerar de tolkningsproblem som uppstår i dessa sammanhang (Ranheden 1995).

I över hälften av brunnarna har någon typ av fyndmaterial påträffats (bilaga 2). Det vanligaste är keramik, följt av benmaterial (bränt och obränt), vilket är förväntat i boplatsnära sammanhang. Kombinationen av brända ben och keramik återkommer flera gånger och kan tyda på avfallshantering. Något som även observerats i andra studier av brunnar (Eriksson 1995). Bränd lera förekommer i fyra brunnar och flinta i två. Övriga enstaka fynd utgörs av trätråg, knacksten, malsten, pärlor av bränd lera och hartsring.

Ett återkommande problem är att fyndens stratigrafiska kontext sällan redovisas i detalj. Som regel integreras inte fyndmaterialet med analysresultaten vid tolkningen av brunnarna, något som begränsar möjligheten att förstå relationen mellan brukningsskede och återfyllnad. Den relativt höga andelen fyndtomma brunnar (43%) är samtidigt intressant och kan bidra till tolkningen, exempelvis genom resonemang om kort användningstid, annan funktion än som brunn eller att de inte använts som avfallsdeponier.

Figur 2a-b. Plan- och profilfoto av brunn A1770 inom boplatsområde L1959:2538 i Kullings-Skövde, Vårgårda. Nedgrävningen smalnar av mot botten och skapar en svag trattformad profil med bevarade lagerföljder, vilka illustrerar brunnens stratigrafiska uppbyggnad och potential för tolkning av bruknings- och återfyllnadsskeden.

Kronologi, datering och funktion: bruk eller återfyllnad?
De daterade brunnarna spänner från neolitikum till vendeltid/tidig vikingatid med en tydlig tyngdpunkt i sen förromersk/romersk järnålder (bilaga 3). Om man även beaktar den relativa dateringen, det vill säga att brunnen antas vara samtida med boplatsområdet i övrigt, kan även de tretton brunnarna som saknar ^{14}C-dateringar ges en ungefärlig kronologisk placering. Resultatet blir i stort sett detsamma: förromersk/romersk järnålder dominerar med sex brunnar, därefter kommer vikingatid/tidig medeltid med fem brunnar följt av två som saknade relevant relativ datering, och placerades i spannet stenålder till yngre järnålder.

Den kronologiska spridningen kan därmed delvis förstås som en spegling av vilka boplatsområden som oftast undersöks arkeologiskt, nämligen de från äldre järnålder. Endast tre av de daterade brunnarna har mer än en ^{14}C-datering. Som alltid vid användning av ^{14}C-dateringar, bör man ställa frågan ”vad är det jag egentligen daterar?”. Detta gäller inte minst brunnar, där fyllningarna ofta består av omdeponerat material med komplex stratigrafi (Ranheden 1995).

Tolkningarna av brunnarnas stratigrafi varierar. Av de totalt 28 undersökta brunnarna saknar en klar majoritet, 19 stycken, en explicit tolkning av bruknings- och återfyllnadsskeden. Endast nio brunnar har tolkats i dessa termer.

Bland de tolkade brunnarna dominerar tolkningar där både bruknings- och återfyllnadsskeden identifieras. I sex fall anges att brunnen uppvisar spår av såväl bruk som återfyllnad, medan tre brunnar enbart tolkas utifrån återfyllnadsprocesser.

Ett återkommande drag är sekventiell återfyllnad. Av de nio brunnar där någon form av tolkning gjorts uppvisar fem sådana mönster, vilket innebär att brunnen fyllts igen vid flera tillfällen snarare än i ett enskilt skede. Detta tyder på att brunnarna i många fall haft en efteranvändning, där de successivt tagits i anspråk för deponering av material, snarare än att överges och fyllas igen omedelbart. Sammantaget framträder en bild där återfyllnadsprocesser utgör en central del av brunnarnas senare historia, medan brukningsskedet ofta är svårare att urskilja.

Ingen av brunnarna i sammanställningen har tolkats som del av rituella aktiviteter inom boplatsområdet. Hypoteser har förekommit där brunnar betraktas som platser för deponering och rituella handlingar. Exempelvis har paralleller dragits mellan förekomsten av djurben i brunnars fyllning och den i gravar. Eller att deponier i brunnar är resultat av ett magiskt tänkande där detsamma skulle framkalla nytt vatten i en sinande brunn (Eriksson 1995:51, i Ullén et al. 1995).

Rumslig placering och närmiljö
Brunnarnas rumsliga placering kan huvudsakligen delas in i fem återkommande typer av lägen. Den vanligaste gruppen är hus- eller grophusnära lägen: intill gavel, strax norr/öster/sydväst om huslämning eller inom några meter från grophus. Näst vanligast är utkantslägen i eller i kanten av boplatsområdet. Därutöver finns en mindre grupp i aktivitetsytor eller centrala delar, inklusive svackor mitt i boplatsytan och lägen kopplade till gårdsplan. Två brunnar ligger i hägnadszoner, en i anslutning till en bergknalle, och en mellan två hålvägar. Mönstret stödjer att brunnar i materialet inte bara är “vattenpunkter” utan också organisatoriska element i gårds- och aktivitetslandskapet.

En källkritisk aspekt i sammanhanget är att långt ifrån alla undersökningar som berörs i sammanställningen omfattat hundra procent av ett boplatsområde. Flera, som exempelvis de i Vårgårda, ligger inom en vägkorridor där fornlämningarna utan tvivel fortsätter utanför undersökningsområdena. Brunnarnas verkliga läge inom boplatsområdet blir i de fallen inte helt klarlagt. Statistiken talar dock för det som verkar mest rimligt och logiskt, att brunnen som regel legat inom några tiotal meter från de hus som nyttjat den, vilket överensstämmer med tidigare studier (Eriksson 1995). I fallen där de verkar ligga i utkanten av boplatsområdet kan man även tänka sig att vattnet i första hand varit avsett för djur som betat i närheten.

Det leder oss in på makrofossilanalyserna och pollenanalysernas resultat (bilaga 2). De miljöarkeologiska analyserna visar sammantaget att brunnarna i hög grad speglar lokalt kulturpåverkade miljöer. Makrofossilmaterialet domineras ofta av ogräs och ruderatväxter, tillsammans med inslag av säd, vilket pekar mot näringsrika och störda miljöer i anslutning till gårdsytor, åker och bete. En kulturpåverkad närmiljö med andra ord (Engelmark 1995).

Flera analyser visar också inslag av våtmarksväxter, vilket speglar brunnarnas fuktiga miljö, men samtidigt bidrar till en detaljerad bild av de lokala förhållandena. Ett återkommande mönster är att brunnarna, efter att ha tagits ur bruk, använts för deponering av organiskt material. Förekomst av exempelvis bär, fröer och annat växtmaterial tyder i vissa fall även på inslag av latrin och hushållsavfall.

Pollenanalyserna, även om de är få, pekar mot öppna och kulturpåverkade landskap, ofta med inslag av be-

tesmark. I detta sammanhang kan makrofossil sägas representera lokala förhållanden, medan pollenmaterialet i större utsträckning speglar regional vegetation (Ranheden 1995).

Liten djupdykning – tre informationsrika brunnar

De tre brunnarna nedan utmärks av kombinationen av ^{14}C-datering och miljöarkeologiska analyser som resulterat i tolkningar som illustrerar den potential dessa anläggningar har som mikroarkiv (tabell 2).

A79, L1960:4653 Fors – undersökt 2008

Brunnen A79 från Fors är ett tydligt exempel på hur en väl dokumenterad lagerföljd kan möjliggöra mer nyanserade tolkningar av en brunns användning och efterliv (von der Luft et al 2012). Anläggningen låg i utkanten av boplatsens centrala del, i anslutning till aktivitetsytor och två huslämningar. Den trattformade profilen och de upp till 16 dokumenterade lagren visar att brunnen inte fylldes igen vid ett enda tillfälle, utan haft en mer långvarig användnings- och avvecklingsprocess. Två dateringar placerade material från brunnen i förromersk och romersk järnålder; 390–175 f. Kr. respektive 65–320 e. Kr.

Kombinationen av ^{14}C-dateringar, makrofossilanalys och pollenanalys gör brunnen särskilt intressant. Analysresultaten pekar mot en öppen, kulturpåverkad miljö, med spår av åker- och ruderatväxter. Förekomsten av bland annat halvbränt träkol och förkolnat växtmaterial i vissa lager antyder syrefattiga bevaringsförhållanden och varierande typer av deponerat material.

Sammantaget framstår A79 som en brunn som efter sin brukning successivt kom att fyllas med olika slags avfall. Den illustrerar därmed väl hur brunnar kan fungera som små stratigrafiska arkiv, där både brukningsskede, övergivande och senare handlingar kan avläsas.

A16820, L1960:8680 Björlanda – undersökt 2012

Brunnen A16820 i Björlanda är ett gott exempel på hur även en till synes fyndtom anläggning kan ge rik information genom miljöarkeologiska analyser (Nordin 2014). Brunnen låg i utkanten av boplatsområdet, omkring 50 meter väster om en samtida huslämning, och daterades genom hasselnötsskal till yngre bronsålder.

Det mest talande resultatet kom från ett makroprov ur vattenavsatt sediment utan bioturbation. Här fanns spår av ogräs, ängs- och betesflora, skogs- och vattenrelaterade arter, träflis, ris, linfrökapsel, bär och hasselnötsskal. Tillsammans tecknar detta en bild av en brunn i en fuktig, öppen och sannolikt hårt trampad ängsmiljö. Förekomsten av flera olika bärarter kan dessutom peka mot latrinmaterial, vilket gör att återfyllnaden har tolkats som en blandning av latrin, träflis, hushållsavfall och möjligen kreatursdynga.

A16820 visar på ett tydligt sätt att frånvaron av traditionella fynd inte innebär frånvaro av information. Tvärtom framträder här brunnen som ett mikroarkiv över närmiljö, markanvändning och avfallshantering.

A57, L1970:6603 Björlanda – undersökt 2006

Brunnen A57 från Björlanda framstår som ett särskilt rikt exempel, både genom sin konstruktion och sitt fynd- och analysmaterial (Nieminen 2007). Den låg inom en aktivitetsyta med kokgropar och en ugn, och hade en trattformad profil med flera lager. I botten fanns bevarat trä och vidjor, och under dessa påträffades delar av ett trätråg. Tillsammans med stolphål och större stenar i anslutning till brunnen antyder detta att konstruktionen varit mer genomarbetad än vad som ofta kan beläggas arkeologiskt.

^{14}C-dateringen av trätråget placerar brunnen i övergången mellan förromersk och romersk järnålder. Miljöarkeologiskt ger brunnen en levande bild av den omgivande miljön. Makrofossilmaterialet dominerades av våtmarksväxter, starr och fuktälskande ogräs, medan pollenanalysen pekar mot ett öppet, trädfattigt beteslandskap. Spår av tramp- och näringsgynnade växter antyder att marken kring brunnen varit påverkad av människor och djur, kanske genom bete, gödsel eller återkommande aktivitet.

Tabell 2. Sammanställning av tre brunnar där ^{14}C-datering och miljöarkeologiska analyser kombinerats. Exemplen illustrerar brunnarnas potential som mikroarkiv och hur en genomtänkt provtagnings- och analysstrategi möjliggör mer detaljerade tolkningar.

Anläggning (socken)	Datering	Analyser	Resultat (kort)	Tolkning
A79 (Fors)	390–175 f.Kr. & 65–320 e.Kr.	^{14}C, makrofossil, pollen	Kulturväxter, ogräs, förkolnat material, varierande lager	Lång användning, sekventiell återfyllnad, avfallsdeponi
A16820 (Björlanda)	780–410 f.Kr.	^{14}C, makrofossil	Ogräs, betesflora, bär, linfrö, träflis	Återfylld med latrin och hushållsavfall i ängsmiljö
A57 (Björlanda)	90 f.Kr.–130 e.Kr.	^{14}C, makrofossil, pollen	Våtmarksväxter, ogräs, öppet landskap, rikt fyndmaterial	Brunn i aktiv boplatsmiljö kopplad till bete och vardag

Fyndmaterialet – med trätråg, knacksten, flinta, stora mängder keramik, bränt ben och bränd lera – förstärker bilden av en anläggning med både praktisk funktion och rik efterhistoria. A57 visar tydligt vilken potential brunnar har att bevara såväl konstruktionsdetaljer som spår av landskap, bruk och vardagliga handlingar.

Dokumentation, analyser och provtagning: förslag inför framtida undersökningar

Dokumentationen av anläggningar som tolkats som brunnar är ofta ojämn i de arkeologiska rapporterna, vilket gör det svårt att överblicka vilka analyser som hör till respektive anläggning. För den som inte är insatt i det enskilda projektet kan redovisningen bli svårläst. En sammanhållande analystabell vore därför önskvärd.

Det framgår alltför sällan var proverna är tagna, det vill säga från vilka lager, och hur dessa lager har tolkats. Avser provet ett brukningsskede med vattenavsatta avlagringar, eller ett återfyllnadslager kopplat till avveckling? Sådana uppgifter är avgörande för att minska jämförelseproblem och för att kunna utnyttja brunnens fulla kunskapspotential (Ranheden 1995).

Brunnar berättar nämligen inte bara om anläggningen i sig, utan kan – vid tydlig provkontext och konsekvent redovisning – ge en ovanligt detaljerad inblick i vegetationsförhållanden och markanvändning inom och i direkt anslutning till boplatsområdet (Engelmark 1995; Ranheden 1995).

Det är rimligt att redan inför en arkeologisk undersökning av ett boplatsområde planera för att en brunn påträffas, även om den inte hittats vid förundersökningen. Det bör därför finnas en plan för hur en sådan anläggning ska hanteras, inklusive utrymme för analyser i kostnadsberäkningen.

1. **Provta alltid minst två stratigrafiskt skilda nivåer i brunnar med bevarad stratigrafi**

   Ett prov från bottennära/vattenavsatt brukslager och ett från övre återfyllnad eller sekundär fyllning. Utan detta blir det svårt att skilja anläggningens brukstid från dess avvecklingshistoria. Helst bör makrofossilprov och pollenprov tas, men om resurser saknas bör makrofossilanalys prioriteras, eftersom den även möjliggör urval av material för ^{14}C-datering (Ranheden 1995).

2. **Prioritera kortlivat och kontextsäkert dateringsmaterial när så är möjligt**

   Fröer, spannmål, nöt- eller fröskal eller annat organiskt material med låg egenålder och från tydligt definierade lager.

3. **Redovisa provens exakta stratigrafiska läge i rapporten**

   Lagernummer, beskrivning, djup, tolkning av lagret och provtyp.

4. **Standardisera miniminivån i fältdokumentation av brunnar, som omfattar punkterna nedan. Detta görs med fördel i anslutning till en profilritning**

   - planform
   - profilform
   - mått
   - antal lager
   - förekomst av vattenavsatta lager
   - konstruktion/fodring
   - provstrategi
   - fynd
   - tolkning av bruk respektive övergivande

5. **Gör en syntes där samtliga delar av dokumentation inklusive konstruktion, analysresultat, fynd och dateringar redovisas samlat och i anslutning till tolkningen**

Källförteckning

Litterära källor

Berglund, A. 2014. *Vägen som förbinder: Arkeologisk förundersökning av Husaby RAÄ 102 samt 18, Götene kommun, Västergötland.* Västergötlands museum Rapport 2014:06.

Berglund, A. 2023. *Boplats vid Märene Tyskagården: Bosättningsområde från järnålder. Arkeologisk undersökning 2020.* Västergötlands museum Rapport 2023:22.

Berglund, A. & Fors, T. 2013. *Arkeologiska undersökningar av Vitteneboplatsen, RAÄ Norra Björke 57, Trollhättans kommun, Västergötland*. Västarvet kulturmiljö/Lödöse museum Rapport 2013:1.

Bertheau, M. 2011. *Elisgården – en plats med förhistoriska boplatslämningar. Arkeologisk undersökning.* Rapporter från Arkeologikonsult 2011:2483.

Claesson, P. & Lundin, I. 2012. *Bosättning vid älven: Boplatser och kokgropar i Göta älvdalen.* Bohusläns museum Rapport 2012:15.

Engelmark, R. 1995. Brunnarna på Håbolandet – en pollen- och makrofossianalys. I: Ullén, I. et al. (red.), *Om brunnar.* Riksantikvarieämbetet.

Eriksson, T. 1995. Gårds- och utmarksbrunnar på Håbolandet. I: Ullén, I. et al. (red.), *Om brunnar.* Riksantikvarieämbetet.

Henriksson, C. 2021. *Arkeologiska undersökningar inför ny väg 44.* Västergötlands museum Rapport 2021:29.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026a. *L1959:2507 inom Hoberg 3:2 Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk förundersökning och arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:2.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026b. *Bebyggelseutveckling under järnåldern i Vårgårda. L1959:2538, L1959:2539, L1959:2561, L1959:4610, L1964:9224, L1965:5079 samt L2019:624 inom Degrabo 2:4 m.fl., Kullings-Skövde socken och Tumberg socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:5.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026c. *Boplatser och bosättningsmönster under järnåldern i Vårgårda. L1959:4578, L2019:6257, L1959:4579, L2020:11111, L1959:4547, L1959:4546, L2020:11109, L1959:4635, L2020:11110 samt L1959:4664 inom Lund 1:4, Saxtorp 1:7, Lund 1:6 och Fötene 3:4, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:6.

Karlsson, S. 2022. *Hus i Hoberg.* KU Arkeologisk rapport 2022:6.

Lindman, G. & Stibéus, M. 2000. *Berghem – en arkeologisk undersökning i en vikingatida–medeltida by i Viskans dalgång.* UV Väst Rapport 2000:5.

Nieminen, J. 2007. *Romartida gårdstun vid Storegården*. Göteborgs Stadsmuseum Rapport 2007:15.

Nordin, P. 2014. *Strategiska bosättningar vid Syrahålasundet.* UV Rapport 2014:153.

Ranheden, H. 1995. Järnåldersbrunnen i Skälby – en markprocessuell diskussion. I: Ullén, I. et al. (red.), *Om brunnar.* Riksantikvarieämbetet.

Sjölin, M. 2008. *Arkeologisk undersökning av RAÄ nr 59.* Västergötlands museum Rapport 2008:38.

Ullén, I., Ranheden, H., Eriksson, T. & Engelmark, R. 1995. *Om brunnar: arkeologiska och botaniska studier på Håbolandet.* Riksantikvarieämbetet.

von der Luft, M., Nyqvist, R. & Wennberg, T. 2012. *Bortom älven. Del I–II.* Kulturhistoriska rapporter 131. Rio Kulturkooperativ.

Westergaard, B. 2008. *Trattbägare i O-bygd.* UV Väst Rapport 2008:40.

Bilaga 1. Konstruktion

Alla mått anges i meter

Socken	Anläggnings-ID	Mått (längd x bredd)	Mått (djup)	Konstruktionsdetaljer	Tolkning: bruk/återfyllnad
Berghem	A1307	2,2x1,25	1,2	Oval i plan, trattformad profil. Fodrad med bränd och obränd lera i SÖ kanten.	Anges ej
Svarteborg	A11336	2x2	1,5	Trattformad profil.	Anges ej
Svarteborg	A15296	2x2	1,5	Trattformad profil. Förekomst av flätverk.	Anges ej
Svarteborg	A5848	2x2	1,5	Trattformad profil.	Anges ej
Svarteborg	A3127	2x2	1,5	Trattformad profil. Förekomst av flätverk.	Anges ej
Fors	A79	2,7x2,62	1,2	Trattformad profil. Upp till 16 lager.	Bruk och återfyllnad. Sekventiellt återfylld vid flera olika tillfällen.
Berghem	A16422	Anges ej	Anges ej	Anges ej	Anges ej
Berghem	A19506	Anges ej	Anges ej	Anges ej	Anges ej
Berghem	A15310	Anges ej	Anges ej	Anges ej	Anges ej
Berghem	-	Anges ej	Anges ej	Anges ej	Anges ej
Skee	A3661	Anges ej	0,65	Lerklädd	Anges ej
Vara	153	3,28x1,76	0,8	Oval i plan, cylinderformad profil. Fylld med mörkgrå stenblandad lera. Två stensatta ytor kring brunnen.	Anges ej
Husaby	A1	3,5x3	2	Närmast trattformad profil. Klädd med bearbetat, obränt trä mot botten.	Bruk och återfyllnad. Sekventiellt återfylld vid flera olika tillfällen.
Sävare	A1294	4,4x3	1,6	Trattformad profil. Trä i botten.	Återfyllnad. Sekventiellt återfylld vid flera olika tillfällen
Sävare	A1898	2,5x2,5	0,75	Skålformad profil.	Återfyllnad. Sekventiellt återfylld vid flera olika tillfällen
Sävare	A2065	3x2	1	Trattformad profil. Klädd med träpinnar längs en del av kanten.	Anges ej
Vårnb	A224	5x5	1,8	I plan avrundat rektangulär. Trattformad profil. Innehöll sju återfyllnadslager.	Återfyllnad. Sekventiellt återfylld vid flera olika tillfällen
Norra Björke	A4152	4x2	0,9	Trattformad profil.	Anges ej
Björlanda	A16820	1,4x1,4	1,4	Anges ej	Bruk och återfyllnad
Björlanda	A57	3,5x3,5	1,2	Trattformad profil. Fem lager med bevarat trä/vidjor som klätt botten under vilket en del av ett trätråg framkom. Två stolphål och några större stenar i anslutning till brunnen tolkas haft med dess konstruktion/brukning att göra.	Anges ej
Sankt Peder	A7509	6,82x6,82	1,6	Fylld med brungrå sandig silt och stora mängder sten.	Anges ej
Skepplanda	A374	0,85x0,85	0,65	Trattformad profil. Två lager. Fodrad med runda stenar. Flata stenar invid Ö kanten.	Anges ej
Skånings-Åsaka	A1373	3,3x2,7	1	Homogen fyllning	Anges ej
Kullings-Skövde	A2018	2,1x1,9	0,62	Närmast rund i plan. Skålformad profil. Tre varviga lager.	Anges ej
Kullings-Skövde	A1770	2,16x2,11	1	Rund i plan. Skålformad profil med raka kanter. Tre varviga till synes vattenavsatta lager som täcks av ett homogent återfyllnadslager.	Bruk och återfyllnad
Tumberg	A1582	3,2x3,1	1,1	Trattformad/konisk profil. Tre lager, varav översta var ett återfyllnadslager.	Bruk och återfyllnad
Tumberg	A1619	2,9x2,4	0,55	Oregelbunden form. Sju lager med delvis varvig sand.	Anges ej
Kullings-Skövde	A16054	1,8x1,65	0,5	Trattformad profil med plan botten. Fyra lager. Ett återfyllnadslager och tre vattenavsatta lager.	Bruk och återfyllnad

Bilaga 2. Analyser

Socken	Anläggnings-ID	Makrofossil	Pollenanalys	Fyndmaterial
Berghem	A1307	Ej provtagen	Ej provtagen	Skörbränd sten, keramik, djurtänder i form av underkindständer från nötkreatur, bränd lera.
Svarteborg	A11336	Ej provtagen	Provtagen, men ej analyserad.	Fyndtom
Svarteborg	A15296	Ej provtagen	Provtagen, men ej analyserad.	Två pärlor av bränd lera.
Svarteborg	A5848	Ej provtagen	Provtagen med 5 cm mellanrum i fyllningen. Antal prov anges ej. Resultaten gav: omgivande skogsmark med gran, tall, björk och vitmossa.	Obrända ben av nöt, brända ben av svin och mindre djur.
Svarteborg	A3127	Ej provtagen	Ej provtagen	Fyndtom
Fors	A79	Elva prover ur tio lager. Mkt litet material bestående av korn, oident. Cerealia och vanliga åkerogräs. Två lager innehöll relevant material i form av halvbränt träkol = syrefri miljö samt större mängd förkolnat ”hö”. Varierad sammansättning/ innehåll i de olika lagren tyder på att brunnen, efter dess övergivande, övergick till att fungera som en depå för periodvisa och varierande nedläggningar av olika typer av avfall.	Tio prover ur nio lager. Endast två gav resultat i form av kulturväxter från åker- och ruderatmiljöer. Korn, målla, gråbo, nejlika. Få pollen från ek och hassel. Antyder öppen, kulturpåverkad plats.	Bränd lera, keramik, obränd tand från däggdjur.
Berghem	A16422	Ej provtagen	Ej provtagen	Fyndtom
Berghem	A19506	Ej provtagen	Ej provtagen	Fyndtom
Berghem	A15310	Ej provtagen	Ej provtagen	Fyndtom
Berghem	-	Ej provtagen	Ej provtagen	Fyndtom
Skee	A3661	Ej provtagen	Ej provtagen	Keramik, övrigt slagen flinta
Vara	153	Ett prov i bottenlagret	Ej provtagen	Fyndtom
Husaby	A1	Ej provtagen	Ej provtagen	Obränt djurben
Sävare	A1294	Ej provtagen	Ej provtagen	Keramikfragment
Sävare	A1898	Ej provtagen	Ej provtagen	Brända djurben, bl.a. från nöt. Hartsring i bottenlagret.
Sävare	A2065	Ej provtagen	Ej provtagen	Brända ben, obränd hästtand, bränd keramik.
Vårnb	A224	Två makroprover, ett från bottenlagret och ett från lager 3 (centralt). Resultatet gav: 3 sädeskorn, 1 frö, 1 ärtväxt, 1 svinmålla, 1 brunört, 1 måra, 1 hasselnötskal, Subfossilt: 26 brännässla, 42 svinmålla, 2 trådklöver, 28 åkerspärgel, 2 grässtjärneblomma, 1 våtarv, 1 humlelusern.	Ej provtagen	Bränt och obränt benfragment
Norra Björke	A4152	Ej provtagen	Ej provtagen	Fyndtom
Björlanda	A16820	Ett makroprov ur vattenavsatt sediment utan bioturbation. Resultatet gav: Ogräs, ängs- och betesflora samt skogs- och vattenrelaterade arter. Brunnen innehöll också träflis, ris, en linfrökapsel, olika sorters bär och hasselnötsskal. Förmodligen har brunnen stått i en ängsmiljö dominerad av starr, marken runt brunnen har varit betrampad och sliten och bevuxen av slitstarka örter som revsmörblomma, trampört och groblad. När många olika bär förekommer tillsammans på detta sätt beror det ofta på att de har sitt ursprung i latrinmaterial. Detta kan tolkas som att materialet i brunnen utgörs av ett återfyllnadsmaterial, bestående av latrin, träflis, hushållsavfall och kanske även kreatursdynga.	Ej provtagen	Fyndtom

Socken	Anläggnings-ID	Makrofossil	Pollenanalys	Fyndmaterial
Björlanda	A57	Makro insamlat, provpunkt eller antal prov anges ej. Resultatet gav: Subfossilt material med våtmarksväxter och starr. Ogräs som gillar fuktig mark, såsom bitterpilört och våtarv. Den förra tillsammans med trampört, groblad, frände m fl gillar trampad mark. Rikhaltiga ogräsfloran antyder näringsrik mark p g a gödsel eller betande djur.	Ett pollenprov, provpunkt anges ej. Resultatet gav: trädfattigt landskap med enstaka björk och al. Öppet beteslandskap. Få sädes- och ogräspollen varför åkermarken inte legat i direkt närhet till brunnen.	Trätråg, knacksten, flinta, stor mängd keramik, bränt ben, bränd lera.
Sankt Peder	A7509	Ej provtagen	Ej provtagen	Fyndtom
Skepplanda	A374	Ej provtagen	Ej provtagen	Fyndtom
Skånings-Åsaka	A1373	Ej provtagen	Ej provtagen	Fyndtom
Kullings-Skövde	A2018	Två makroprov från lager 1 och 2. Träkol av björk och obestämt träkol.	Ej provtagen	Bränt djurben, tandemalj från nötkreatur.
Kullings-Skövde	A1770	Två makroprover från samtliga tre lager = sex makroprover. Resultatet gav: hushållsavfall i form av kärnor från skalkorn och emmer-/spelt-vete samt lin och gråärt eller hästböna.	Ej provtagen	Keramik och brända ben.
Tumberg	A1582	Två makroprover från samtliga tre lager = sex makroprover. Resultatet gav: fragmenterad säd samt kol från björk, ek och tall (lager 1) samt skalkorn och fragmenterat kol (lager 3).	Ej provtagen	Keramik med järnåldersdatering.
Tumberg	A1619	Ett makroprov, provpunkt anges ej. Resultatet gav: Träkol av björk och obestämt träkol.	Ej provtagen	Keramik och malsten
Kullings-Skövde	A16054	Ett makroprov ut bottenlagret. Provet var tomt.	Ej provtagen	Bränd lera, bränt ben och keramik.

Bilaga 3. Dateringar

Socken	Anläggnings-ID	^{14}C -material	^{14}C (cal 1 eller 2 sigma)	Relativ datering
Berghem	A1307	Ej provtagen	Ej daterad	Inom boplatsområde med dateringar från 800-1200-tal.
Svarteborg	A11336	Ej provtagen	Ej daterad	Inom boplatsområde med dateringar från hela järnåldern, med tyngdpunkt i förromersk järnålder och folkvandringstid.
Svarteborg	A15296	Ej provtagen	Ej daterad	Inom boplatsområde med dateringar från hela järnåldern, med tyngdpunkt i förromersk järnålder och folkvandringstid.
Svarteborg	A5848	Träkol av ek	540-650 e. Kr. (1 sigma)	Inom boplatsområde med dateringar från hela järnåldern, med tyngdpunkt i förromersk järnålder och folkvandringstid.
Svarteborg	A3127	Ej provtagen	Ej daterad	Inom boplatsområde med dateringar från hela järnåldern, med tyngdpunkt i förromersk järnålder och folkvandringstid.
Fors	A79	Träkol av ek	65-320 e. Kr. & 390-175 f. Kr. (2 sigma)	Inom boplatsområde med dateringar från äldre bronsålder till romersk järnålder.
Berghem	A16422	Ej provtagen	Ej daterad	Rumsligt samband med grophus som daterats till vikingatid och tidig medeltid.
Berghem	A19506	Ej provtagen	Ej daterad	Rumsligt samband med grophus som daterats till vikingatid och tidig medeltid.
Berghem	A15310	Ej provtagen	Ej daterad	Rumsligt samband med grophus som daterats till vikingatid och tidig medeltid.
Berghem	-	Ej provtagen	Ej daterad	Rumsligt samband med grophus som daterats till vikingatid och tidig medeltid.
Skee	A3661	Träkol av hassel	255-345 e. Kr. (1 sigma)	Bebyggelselämningar och fynd placerar boplatsområdet i en neolitisk kontext.
Vara	153	Ej daterad på grund av för liten mängd kol.	Ej daterad	Anläggningar inom aktivitetsytan har dateringar från stenålder fram till yngre järnålder
Husaby	A1	Ek, obränd	690-890 e. Kr. (2 sigma)	Inom boplatsområde med dateringar från äldre järnålder till tidig medeltid.
Sävare	A1294	Träkol, art anges ej	170 f. Kr.-29 e. Kr. (2 sigma)	Inom boplatsområde med dateringar till äldre järnålder.
Sävare	A1898	Träkol, art anges ej	100 f. Kr-200 e. Kr.	Inom boplatsområde med dateringar till äldre järnålder.
Sävare	A2065	Trä, obränt, art anges ej.	100 f. Kr-200 e. Kr.	Inom boplatsområde med dateringar till äldre järnålder.
Våmb	A224	Träkol av hassel	0-200 e. kr.	Inom boplatsområde med dateringar till förromersk järnålder.
Norra Björke	A4152	Ej provtagen	Ej daterad	Inom boplatsområde med dateringar till romersk järnålder.
Björlanda	A16820	Hasselnötsskal	780-410 f. Kr.	Inom boplatsområde med dateringar till bland annat yngre bronsålder/äldre järnålder.
Björlanda	A57	Trätråg, obränt	90 f. Kr-130 e. Kr	Inom boplatsområde med dateringar till äldre järnålder.
Sankt Peder	A7509	Ej provtagen	Ej daterad	Inom boplatsområde med dateringar från mellanneolitikum till medeltid.
Skepplanda	A374	Ej provtagen	Ej daterad	Inom litet grav- och boplatsområde med dateringar (fåtal) från senneolitikum/bronsålder och förromersk järnålder.
Skånings-Åsaka	A1373	Träkol av tall	1000-700 f. Kr.	Inom boplatsområde med övriga dateringar till romersk järnålder.
Kullings-Skövde	A2018	Träkol av björk	Lager 1: 685-890 e. Kr. Lager 2: 660-775 e. Kr.	Inom boplatsområde med dateringar till vendeltid/vikingatid.

Socken	Anläggnings-ID	^{14}C -material	^{14}C (cal 1 eller 2 sigma)	Relativ datering
Kullings-Skövde	A1770	Lager 1: sädfragment Lager 1: skalkorn Lager 2: emmer-/spelt-vete Lager 2: träkol, obest. Lager 3: träkol av björk Lager 3: träkol av björk	Lager 1: 60-85 e. Kr. Lager 1: 46-125 e. Kr. Lager 2: 175 f. Kr.-10 e. Kr. Lager 2: 1625-1490 f. Kr. Lager 3: 2695-2470 f. Kr. Lager 3: 820-755 f. Kr.	Inom boplatsområde med företrädes dateringar till förromersk och romersk järnålder.
Tumberg	A1582	Träkol, obestämd art	3770-3640 f. Kr.	Inom boplatsområde med dateringar till yngre romersk järnålder.
Tumberg	A1619	Träkol av björk	735-390 f. Kr.	Inom boplatsområde med dateringar till romersk järnålder och folkvandringstid/tidig vendeltid.
Kullings-Skövde	A16054	Ej daterad på grund av för liten mängd kol.	Ej daterad	Närliggande huslämning daterad till yngre romersk järnålder.

En ensamliggande grav?

Cathrine Färnström *Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ*

Abstract

Artikeln behandlar en möjlig ensamliggande flatmarksgrav som undersöktes inom ett boplatsområde i Vårgårda. Anläggningen bestod av en liten grop med en mycket begränsad mängd brända människoben, keramikfragment och kol. Genom jämförelser med liknande lämningar i Västsverige diskuteras hur sådana kontexter traditionellt tolkats som gravar, trots att de ofta innehåller endast små delar av en kremerad individ. Studien problematiserar därför själva gravbegreppet och lyfter teorier kring postkrematoriska handlingar, där mänskliga kvarlevor kan ha fungerat som meningsbärande eller rituella objekt snarare än som rester efter en traditionell begravning. Artikeln argumenterar för att anläggningen i Vårgårda snarare bör förstås som en ritualiserad deposition än som en grav.

Inledning

Enligt Riksantikvarieämbetets (2021) definition av en flatmarksgrav är detta en ”förhistorisk grav utan idag synlig markering ovan jord”. Men, vad är egentligen en grav, och hur kan dessa skiljas från exempelvis andra deponier innehållande mänskliga kvarlevor? Riksantikvarieämbetet ger ingen definition på själva gravkonceptet, mer än att en grav som saknar typbeskrivning kan klassificeras som grav ”då små mängder av mänskligt benmaterial påträffas...” (RAÄ 2021). Svenska Akademiens Ordlista (SAOL) ger inte heller mycket mer att gå på utan definierar grav som “plats där stoftet av avliden person jordats” (SAOL 2026).

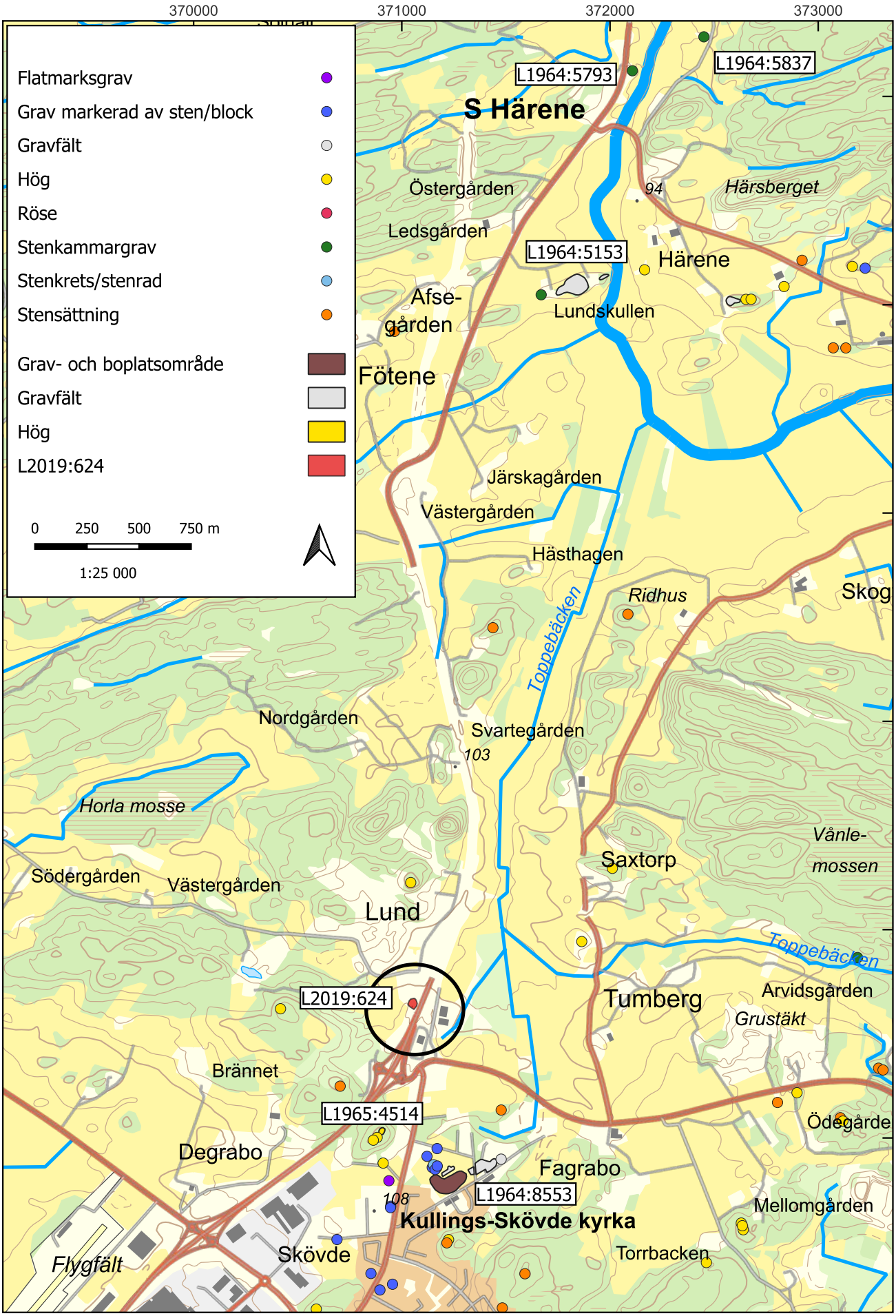
Vid Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativs, i samarbete med Förvaltningen för kulturutveckling och Västra Götalandsregionen, undersökning av boplatsområdet L2019:624 i Vårgårda påträffades en grund grop innehållandes ett fåtal brända människoben, några keramikfragment och en mindre mängd kol. Gropen har tolkats som en sönderplöjd ensamliggande flatmarksgrav då inga andra anläggningar med mänskliga kvarlevor påträffades inom ytan. Övriga anläggningar bestod av boplatslämningar i form av gropar och stolphål samt ett rundhus som troligen är äldre än gropen med människoben. Denna korta artikel kommer att beskriva den så kallade ensamliggande flatmarksgraven i Vårgårda och dess kontext i ett lokalt såväl som regionalt perspektiv, och ställa frågan om huruvida anläggningar som denna, med små mängder människoben, verkligen utgör gravar, eller om det finns utrymme för andra begrepp och förklaringsmodeller.

Gravmiljöer i Vårgårdatrakten

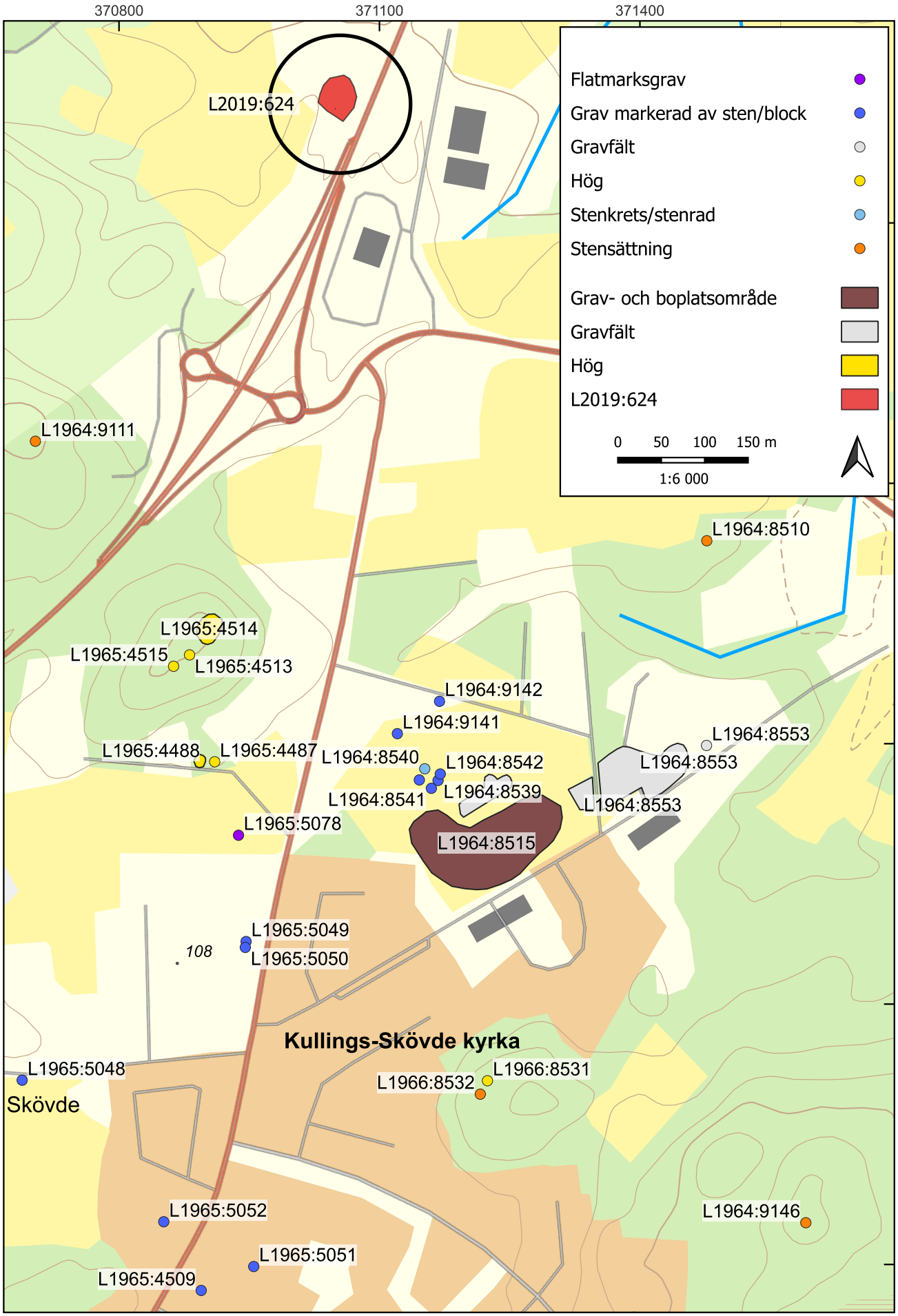
Det finns en rik förekomst av gravlämningar i form av gravfält, högar, stensättningar, domarringar och resta stenar i och kring Vårgårda (figur 1 och 2). Till exempel finns det välkända gravfältet Lundskullen (L1964:5153/ RAÄ Södra Härene 6:1) i närheten av Södra Härene kyrka, strax norr om Vårgårda. Lundskullen innefattar cirka 65 gravar som utgörs av högar, stensättningar, resta stenar, och en domarring från järnåldern samt en hällkista från neolitikum. Också i närheten av Södra Härene kyrka finns den så kallade Jättakullen (L1964:5793/RAÄ Södra Härene 4:1), Nordens största hällkista. I närheten av denna undersöktes en annan hällkista (L1964:5837/RAÄ Södra Härene 73:1) i samband med grustäkt 1950. Förrutom ett digert fyndmaterial insamlades obrända skelettdelar i form av delar av lårben och skallfragment samt 25 liter brända ben (Fornsök 2026; Länsstyrelsen 2026).

Strax norr om Kullings-Skövde kyrka ligger ytterligare ett imponerande gravfält, känt som Kyllingakullen (L1965:4514/RAÄ Kullings-Skövde 28). Inom gravfältet finns tre högar (L1965:4513-15) där den största av dem ligger i ett krönläge. Ett hundratal meter rakt söderut från krönet finns ytterligare två högar registrerade (L1965:4487/RAÄ Kullings-Skövde 51:1 och L1965:4488/RAÄ Kullings-Skövde 51:2) och en flatmarksgrav (L1965:5087/RAÄ Kullings-Skövde 55:1). Inom kyrkogården tillhörande Kulling-Skövde kyrka finns ett par resta stenar (L1965:5049/RAÄ Kullings-Skövde 10:1 och L1965:5050/RAÄ Kullings-Skövde 10:2) (Fornsök 2026). Muntliga uppgifter från ortens befolkning finns om ytterligare resta stenar i miljön runt kyrkan, som rivits eller försvunnit i samband med bebyggelse.

Cirka 300 meter nordost om kyrkan finns ytterligare tre gravfält (L1964:8553/RAÄ Tumberg 25, L1964:9191/ RAÄ Tumberg 28 och L1964:8515/RAÄ Tumberg 47:1) som tillsammans med flera fornlämningar registrerade som resta stenar sträcker sig i en grav- och boplatsmiljö längs Fagrabovägen, som löper mellan bostadsområdet och kyrkan i sydväst och hembygdsmu-

Figur 1. Gravmiljö, aktuell fornlämning (markerad med ring) och ett urval av omnämnda gravar och gravfält markerade. Skala 1:25 000.

Figur 2. Utsnitt ur gravmiljö med aktuell fornlämning (markerad med ring). Skala 1:6000.

seet i nordost. Det exakta antalet gravar är inte känt då hela området inte varit föremål för några större undersökningar sedan 1980-talets inventeringar. Gravmiljön i och kring Vårgårda är imponerande med sina högar, hällkistor och resta stenar. Men, mer blygsamma lämningar förekommer också. Vid undersökning av boplatsområdet L2019:624 våren 2021 påträffades en grop med små mängder brända människoben, några keramikskärvor och kol. Anläggningen tolkades som en flatmarksgrav (Johansson & Karlsson 2026).

Boplatsområdet L2019:624 och flatmarksgraven

L2019:624 var ett boplatsområde om cirka 1600 kvadratmeter beläget cirka en kilometer norr om Kullings-Skövde kyrka i Vårgårda (figur 3). Lämningen tolkades efter undersökningen 2021 som en förhistorisk boplats innehållandes en flatmarksgrav. Inom boplatsen har ett runt stolphus varit uppfört. Huslämningen var cirka 5,5 meter i diameter och utgjordes av åtta stolphål med en husyta på cirka 20 kvadratmeter. Rundhuset i Vårgårda påminner om de kontinentala rundhusen. Primärt tolkas de som torklador för djurfoder.

Stolphålen i rundhuset från den aktuella undersökningen var urlakade och bedöms inte härröra från järnålder. Hypotetiskt skulle stolphålen även kunna utgöra lämningar efter en stenåldershydda. Dateringarna från huset är spretiga där den äldsta placerar huset i senneolitikum och den yngsta i medeltid. Dock finns det tre dateringar som placerar huset i bronsålder och troligt är att detta är en rimlig datering av huset som helhet då liknande hus vanligtvis dateras till denna period. Sedan tidigare har tre liknande hus grävts i Vårgårda och av dessa har en fått dateringar till senneolitikum, övriga är odaterade (Hellgren 2007; Hellgren 2024).

Drygt åtta meter nordnordväst om huslämningen påträffades den sönderplöjda bengropen som tolkades som en flatmarksgrav. Gropen var cirka 0,35x0,30 meter stor och cirka 0,12 meter djup, med en fyllning bestående av mörkbrun sand med inslag av kol (figur 4–5). I graven fanns ett tiotal brända benfragment med en totalvikt på 1,3 gram, varav samtliga bedömdes härröra från människa. Av fragmenten kunde två bestämmas till rörbensfragment, varav det ena troligtvis från ett skenben (figur 6). Tyvärr kunde inte benen köns- eller åldersbedömmas närmare än till att de härrörde från ett äldre barn till äldre vuxen, då materialet var alldeles för begränsat. Inom anläggningen framkom även enstaka keramikfragment. Dessa var kraftigt fragmenterade och kunde inte bedömas mer än till förhistorisk keramik. Flatmarksgraven bör ha en yngre tillkomst än huset, men är ej daterad. Vanligtvis är dessa gravtyper kopplade till äldre järnålder (Johansson & Karlsson 2026).

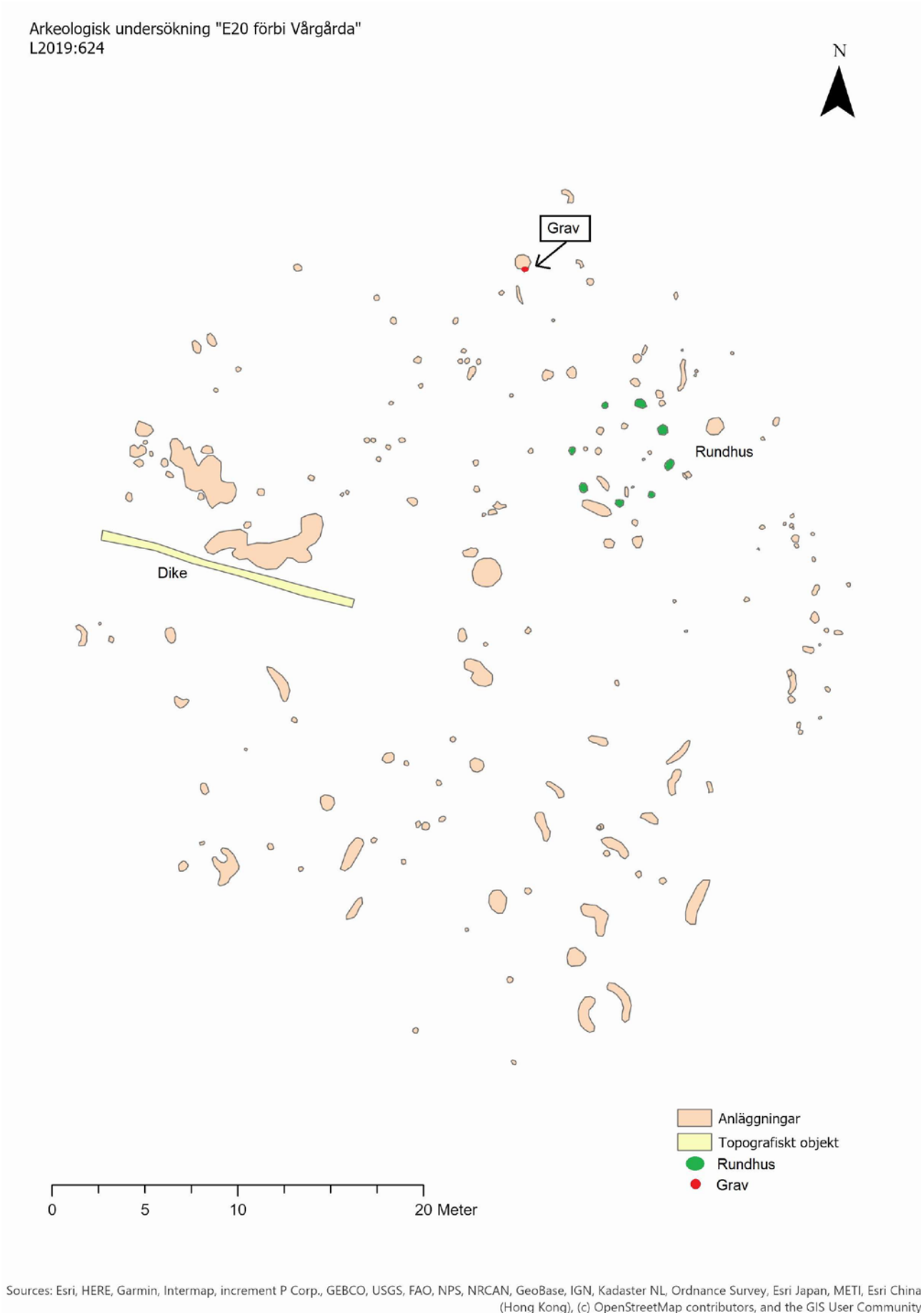
Nedgrävningarna inom fornlämningen varierade i djup, från cirka 0,06 meter till över 0,4 meter, med majoriteten kring 0,1 till 0,2 meters djup. Även om det är tydligt att de övre skikten plöjts bort under de senaste århundradena, och vissa av de äldre anläggningarna kraftigt lakats ur, är spåren av mänsklig aktivitet ändock relativt tydliga. Det är svårt att avgöra exakt hur stor del av den möjliga graven som destruerats av plogen, men den hade ändå ett bevarat djup av 0,12 meter. Om gropen från början hade innehållit en hel kremerad kropp torde det ha återfunnits långt mer bevarat material i anläggningen, och inte bara en handfull benfragment och keramikskärvor.

Ensamliggand flatmarksgravar

Vad vi här kallar ensamliggande flatmarksgravar påträffas inte särskilt ofta inom arkeologiska undersökningar. Det är dock svårt att veta om det är för att det i sig var ovanligt under förhistorien att människoben deponerades på detta sätt, eller om det helt enkelt har att göra med att en ensam grop med lite kol, några brända ben, och eventuellt keramik är något som är svårupptäckt om inte större ytor banas av i samband med arkeologiska undersökningar. Måhända skulle sådana här flatmarksgravar kunna påträffas i miljöer där schaktning sällan sker.

Bendepositionen vid L2019:624 är på intet sätt imponerande och materialet är skralt. Ett bematerial på 1,3 gram representerar inte på långa vägar en fullständig kremerad kropp. En vuxen kropp, om man utgår ifrån en genomsnittlig man, lämnar kvar omkring tre kilo bränt benmaterial efter kremering (Ubelaker 2015), men, som i fallet med bengropen i Vårgårda, återfinner vi allt som oftast endast en mindre mängd ben i vad arkeologer tolkar som järnåldersgravar. Så vad hände med resten av kroppen? Den brända kroppen kan ha fyllt funktioner i samhället även efter kremationsriten. De döda, eller åtminstone deras kvarlevor, hade troligen en påtaglig närvaro i den levande sfären. Synen på döden och den dödes kropp skiljde sig troligen markant från vår moderna inställning, där döden skall hållas på behörigt avstånd.

Gropen med de brända människobenen i Vårgårda är inte unik, om än ovanlig. Vad som bedömts som ensamliggande flatmarksgravar har påträffats vid ett antal olika arkeologiska undersökningar i Västsverige. Bohusläns museum utförde år 2019 en undersökning av ett boplatsområde (L1969:8299/RAÄ 53:1), med breda dateringar från stenålder till metalltid, i Ulvesund (Hernek 2019). Vid schaktningen påträffades en delvis stenskodd grop på 0,4x0,3 meter med ett djup på 0,15 meter som ansågs ostörd av recenta aktiviteter. Gropen innehöll kol som daterades till förromersk

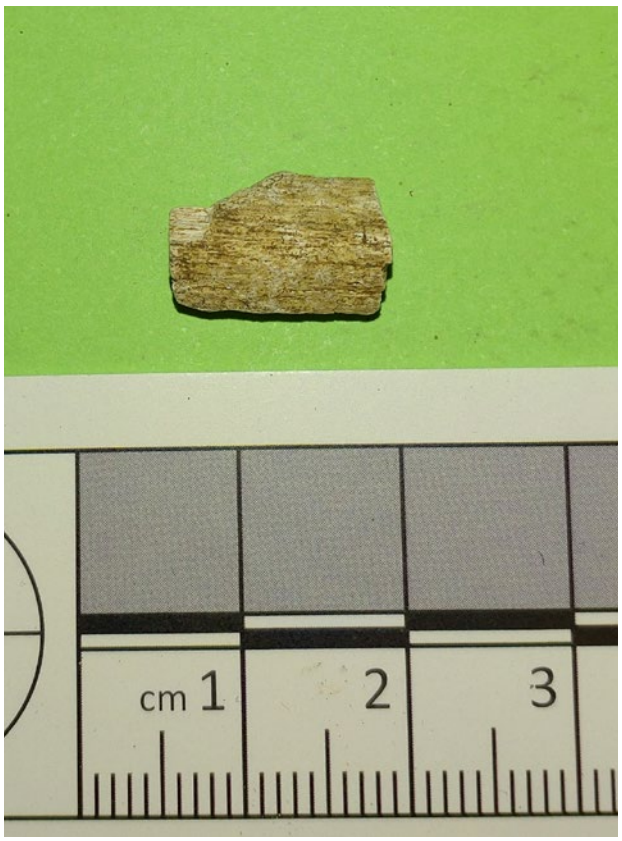
Figur 3. Karta över L2019:624 med grophus och möjlig flatmarksgrav.

Figur 4. Den möjliga graven sedd i plan, innan utgrävning. Foto från S.

Figur 5. Den möjliga graven i genomskärning. Notera området med sot och kol. Foto från NV.

Figur 6. Ett rörbensfragment från människa som påträffades i gropen.

järnålder, cirka 800 gram brända människoben från en vuxen individ, några keramikskärvor, flintavslag och en liten koniskt formad kvartsbit som tolkades ha en rituell funktion. Möjligen har själva benen förvarats i en förmultnad organisk behållare.

En makrofossilanalys utfördes och denna visade intressanta resultat. Bland annat observerades rotknölar av knylhavre, en ätbar gräsväxt som inte sällan påträffas i boplats- och gravsammanhang under järnåldern, och detta tolkades som ett eventuellt kommunikationsoffer (Hernek 2019). Brandgropen i Ulvesund är definitivt rikare på material än den i Vårgårda.

Vid undersökningar vid Sköttegården, mellan Stenungsund och Ödsmål, inom boplatsområdet L1966:545 (RAÄ Ödsmål 250), påträffades en ensam flatsmarksgrav i form av en brandgrop vilken daterades till sen förromersk-/äldre romersk järnålder. Boplatsområdet innehöll bland annat ett långhus med uppvisade en lång kontinuitet med dateringar från neolitikum till äldre järnålder (Streiffert & Nyqvist 1996). Vid ett annat grav- och boplatområde i Ödsmål (L1966:600/RAÄ Ödsmål 252), söder om gården Stripplekärr, undersökte UV Väst under mitten av 1980-talet en ensam flatmarksgrav i form av en brandgrop. Det förekom även lösfynd av flintavslag och redskap av diabas (Fornsök 2026; Hernek 2019).

Vid ett grav- och boplatsområde (L1970:9922/RAÄ Kareby 136) i Kareby i Kungälvs kommun påträffades av Bohusläns museum 2010 en grop med en liten uppochnedvänd urna och anläggningen benämndes som en urnebrandgrav. Urnan innehöll inga brända ben men tolkades ändock som en barngrav, bland annat utifrån kärlets ringa storlek. Istället innehöll kärlet växtmaterial av korn som ansågs utgöra offergåvor som den döde kunde ta med till efterlivet. Anläggningen daterades till romersk järnålder. Några meter norr om den så kallade graven fanns också ett fyrstolpshus, även det daterat till romersk järnålder, vilket tolkades som en form av ekonomibyggnad eller förråd, möjligen en stacklada (Åberg 2010).

År 2000 undersökte UV Väst ett grav- och boplatsområde i Lilla Edets kommun (L1960:2493/RAÄ Sankt Peder 61). Boplatsområdet innehöll en stor mängd stolphål och gropar men någon huskonstruktion kunde inte identifieras. Fynd av flinta, bland annat en skrapa/kniv och en spånskrapa, och keramik med kamstämpeldekor gav dateringar till mellan-/senneolitikum. Mitt i boplatsytan påträffades en urnebrandgrav. Anläggningen var en 0,5 meter i diameter stor, sotig och fet, grop och hade ett djup på 0,18 meter innehållandes enstaka skörbrända stenar.

I gropen hade ett situlaformat gravkärl placerats vilket innehöll 1200 gram brända människoben. I fyllningen påträffades även två små metallfragment varav det ena tolkades som en nål till en fibula. I anslutning till graven påträffades två kraftiga stenskodda stolphål. Dessa tolkades möjligen höra till någon form av gravöverbyggnad, men dateringen av dessa stolphål är oklar. Urnegraven har daterats till strax före år 0, det vill säga sen förromersk järnålder (Kadefors 2001, Fornsök 2026).

I jämförelse med brandgropen i Vårgårda skiljer sig alla dessa så kallade flatmarksgravar åt i sammansättning och innehåll. ”Graven” från Kareby innehåller inte ens något observerat benmaterial. Frågan är dock om dessa ensamliggande depåer ska ses som gravar eller inte. Och om inte, hur kan vi då tolka dem?

Vad är egentligen en grav?

Hur mycket stoft av en människa behöver nedläggas för att det ska vara en begravning? Som påpekades i artikelns inledning är vårt moderna gravbegrepp i sig inte särskilt specifikt. Om vi utgår från SAOL:s definition om en grav som ”en plats där stoftet av avliden person jordats” kommer alla anläggningar som innehåller mänskliga kvarlevor vara gravar, vilket inte är fallet och dessutom renderar denna definition hela gravbegreppet obsolet.

I artikeln *Perspektiv på postkrematoriska handlingar* (2026) ställer Claesson liknande frågor och skriver bland annat kring järnåldern; ”få gravar innehåller en hel uppsättning ben från en individ. Det innebär att huvudparten av de gravlagdas ben deponerats på andra sätt än i brandgravar, oavsett om dessa anlagts på gravfält eller i ensamliggande gravmonument. Frågan blir då oundvikligen vad det är som vi omnämner som grav. Om en grav inte är en grav i nutida bemärkelse vad är det då?”

Claesson utvecklar i sin artikel flera argument kring hur vi kan tänka kring gravbegreppet och hur aktiviteter före, under, och efter kremationen kan studeras. Hon, likt titeln på artikel, diskuterar benens betydelse i postkrematoriska aktiviteter och hur dessa skulle kunna förstås. Claesson menar bland annat att benmaterialet som blir kvar efter en kremering inte längre kan förstås som tillhörande en viss individ, utan att en tolkning skulle kunna vara att de genom bränningen omvandlats till kraftfulla, kanske magiska, objekt som sedan kunde användas i olika former av ritualer eller aktiviteter, eller delas ut till vissa individer som reliker eller minnesgåvor. Kanske förvarades benen i kärl på boplatserna eller andra platser i väntan på att användas i nya sammanhang?

Kaliff (1997) är en annan forskare, bland många, som problematiserar gravbegreppet. Han påpekar bland annat att beteckningen ”grav” innehåller i sig en tolkning av funktion och är för många i dagens samhälle ett emotionellt laddat ord. Han skriver att ”[ä]ven om både vår tids- och dåtidens ”gravar” har det gemensamt att de innehåller rester efter de döda, så kan den bakomliggande avsikten skilja sig väsentligt. Idag ser vi gärna graven som ett vilorum – en stilla och statisk plats. Det finns ingen anledning att tro att detta är en grundregel även i andra kulturer och tider”. Kaliff lyfter fram förslaget att, åtminstone en del, av de anläggningar och konstruktioner som vi tolkar som gravar i stället skulle kunna benämnas som altare, eller en anläggning med en altarfunktion.

Vidare argumenterar Kaliff för att själva kremationsriten troligen var den viktigaste akten för att hedra den avlidne individen. Kremationen var processen som separerade själen från kroppen och medförde att den kunde ta sig vidare till efterlivet. Likt Claesson (2026) menar han att det mänskliga stoftet och de brända benen som blev kvar på bålet efter kremationsakten nu blivit frikopplade från den dödes själ. Därmed kunde de separeras och få nya funktioner i det levande samhället. En del av kvarlevorna valdes kanske ut och lades ner i urnor, i stensättningar, högar eller flatmarksgravar, medan andra delar av kroppen kanske blev del i andra former av ritualer. Han föreslår bland annat att ben och stoft kan ha konsumerats, offrats eller deponerats i floder, sjöar och andra vattendrag eller platser av betydelse, eller ha strötts i åkrar för att gynna återväxt. Olika släktingar kan ha fått med sig delar av kroppen för att begrava/bevara inom sina egna hushåll.

Att släktingar eller andra med relation till den döde kan ha fått med sig delar av kremationsmaterial, som små reliker, är inte en orimlig tanke och förekommer även idag i olika former inom en rad samhällen, exempelvis inom buddhismen (Hall 2015). Detta gör det inte heller orimligt eller ens särskilt uppseendeväckande då mänskliga kvarlevor påträffas på boplatser. Som exempel kan nämnas att vid förundersökning och slutundersökning av ett antal boplatsområden i Tölö i Kungsbacka kommun påträffades mänskliga kvarlevor i flera husrännor och ett stolphål tillhörande järnåldershus (Andreasson 2024; Tölö-rapport i manus).

Att dessa ben inte skulle ha placerats där genom medvetna handlingar tycks högst osannolikt. Ett annat exempel på hur ben kan ha använts på boplatser lyfts av bland andra Gansum (2006) som spekulerar kring huruvida brända människoben i vissa sammanhang kan ha använts vid järnsmide då brända ben bland annat påträffats i en ässja i en smedja från romersk järnålder i Gene i Norrland. Möjligheterna är med andra ord oändliga.

Claesson, Åberg och Toreld (2020) har genomfört en jämförande analys av gravfält och ensamliggande gravar i form av stensättningar, högar och flatmarksgravar i Västsverige och konstaterar bland annat att innehållet uppvisar stor variation i form av benmaterial och gravgåvor, även om det på gravfälten tenderar att finnas en större andel tomma gravar. De konstaterar även att de inte kan se några mönster i ålders- eller könsfördelning mellan olika begravningar. De konstaterar att ”*det kanske är dags att modifiera, eller kanske helt överge ett antal begrepp som grav, gravfält, gravöverbyggnader, gravmonument och istället benämna dessa mer neutralt som rituella platser.*” Vidare menar de att en deponering av ben kanske bara är en händelse bland många i ett ritualiserat rum och att mänskliga kvarlevor bara är en ingrediens i en mycket större helhet.

Författaren till denna artikel ställer sig helt bakom tankar och argument som problematiserar gravbegreppet och menar att den så kallade flatmarksgraven i Vårgårda snarast ska ses som en händelse där landskapsrummet, om än kanske endast tillfälligt, ritualiserats; där de mänskliga kvarlevorna blivit meningsbärande objekt bortom den avlidne individen.

Slutsats

Utifrån analysen och diskussionen i denna artikel kan det konstateras att gravbegreppet är problematiskt om det oreflekterat används på alla förhistoriska kontexter som innehåller mänskliga kvarlevor. Angående gropen med brända människoben och keramik inom boplatsområdet i Vårgårda är artikelförfattaren inte övertygad om att det rör sig om en grav i ordets moderna bemärkelse. Snarare kan det argumenteras för att anläggningen är uttrycket för en postkrematorisk aktivitet inom vilken människobenen haft meningsbärande, kanske till och med magiska, egenskaper. Dessa tankar är på intet sätt originella eller nya; många arkeologer och andra forskare har tagit upp frågan (av vilka endast en handfull inkluderats i denna korta artikel), men den är värd att upprepas då vi som arkeologer lätt kan falla tillbaka i vår moderna syn och våra egna tankemönster om hur vi tycker att forntidens människor borde ha tänkt och agerat.

Källförteckning

Litterära källor

Andreasson, K. 2024. *Boplatslämningar i Tölö – dateringar från stenålder och järnålder. Hallands län, Halland, Kungsbacka kommun, Tölö socken, fastighet Tölö 3:4, 3:2, 3:3, fornlämning L1996:7578, L1996:7584, L1996:7585, L1996:7586, L1996:7587 och L1996:7588. Arkeologisk förundersökning.* Arkeologerna rapport 2024:77.

Claesson, P. 2026. Perspektiv på postkrematoriska handlingar under yngre bronsålder-äldre järnålder. *In Situ* Archaeologica. Vol. 19. Sid 5–36.

Claesson, P., Åberg, J. & Toreld, C. 2020. P*å banan i Upphärad. Arkeologisk undersökning. Upphärad 124, 127 och 128, Hälltorp 2:2 och Ingelsängen 3:2. Upphärads socken, Trollhättans kommun.* Bohusläns museum rapport 2020:26.

Gansum, T. 2006. Smide och förfädernas ben. I: Andrén, A. & Carelli, P. (red.). *Odens öga: mellan människor och makter i det förkristna Norden*. Helsingborg: Stadshistoriska avdelningen, Dunkers kulturhus.

Hall, R. S. 2015. Materiality and death: Visual arts and Northern Thai funerals. *Journal of Southeast Asian Studies.* 46, 346–367.

Hellgren, M. 2007. *Arkeologisk förundersökning och slutundersökning. Gällande nyupptäckta fornlämningar inom fastigheten Tapetsören 1:1 i Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun, Västergötland.* Lödöse Museum/Regionmuseum Västra Götaland rapport 2007:38.

Hellgren, M. 2024. *Boplatslämningar i Hoberg. Arkeologisk förundersökning. L1959:4764, Hoberg 6:21 och 6:24, Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun.* Göta Arkeologi rapport 2024:13.

Hernek, R. 2019. *Förromersk grav på en boplats i Ulvesund. Arkeologisk undersökning, schaktningsövervakning. Inom del av L1969 :8299, RAÄ Resteröd 53 :1, Ulvesund 1 :60 Resteröds socken, Uddevalla kommun.* Bohusläns museum rapport 2019:29.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026. *Bebyggelseutveckling under järnåldern i Vårgårda. L1959:2538, L1959:2539, L1959:2561, L1959:4610, L1964:9224, L1965:5079 samt L2019:624 inom Degrabo 2:4 m.fl., Kullings-Skövde socken och Tumberg socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:5.

Kadefors, O. 2001. *UV Väst dokumentation av fältarbetsfasen 2001:1. Arkeologisk undersökning. Hältorp - bosättning och gravplats från bronsålder och äldre järnålder. Västergötland, St. Peder socken, Hältorp 1:45, 1:14, 1:26, RAÄ 56.* Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar.

Kaliff, A. 1997. *Grav och kultplats: eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Uppsala universitet. Uppsala.

Streiffert, J. & Nyqvist, R. 1996. Sköttegården: Fornlämning 250 och 251, Ödsmål socken, Bohuslän. I: Streiffert, J. och Ängeby, G. (red.). *Jägare och fornborgsbyggare: Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986–89.* Del 1. Byrån för arkeologiska undersökningar, UV Väst, Kungsbacka.

Ubelaker, D. H. 2015. Case applications of recent research on thermal effects on the skeleton. I: Thompson, T. J. U. (red.) *The archaeology of cremation: burned human remains in funerary studies.* Oxford: Oxbow Books.

Åberg, J. 2010. *Boplatser och skärvstenshög. Lämningar från neolitikum, bronsålder och järnålder i Ullstorpsområdet. Arkeologisk slutundersökning, Kareby 131, 136 och 137, Ullstorp 1:3 m.fl., Kareby socken, Kungälvs kommun.* Bohusläns museum rapport 2010:34

Ej publicerade källor

Tölögrävningen. Rio Göteborg och Göta Arkeologi, rapport i manus.

Digitala källor
Fornsök. 2026
https://app.raa.se/open/fornsok/

Länsstyrelsen i Västra Götaland. 2026
https://www.lansstyrelsen.se/vastra-gotaland/besoksmal/kulturmiljoer

Svenska Akademiens ordlista, SAOL. 2026
www.svenskaakademien.se/svenska-spraket/svenska-akademiens-ordlista-saol

Riksantikvarieämbetet, RAÄ. 2021
Lista med lämningstyper och antikvarisk praxis. Version 5.0.
https://www.raa.se/app/uploads/2021/10/L%C3%A4mningstypslistan-5.0.pdf

Djurhållning i Vårgårda under järnåldern

Cathrine Färnström *Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ*
Simon Karlsson *Göta Arkeologi*

Abstract
Föreliggande artikel behandlar djurhållningens betydelse i järnålderns Vårgårda utifrån osteologiskt material och arkeologiska lämningar från undersökningar längs E20 under åren 2021–2022. Trots mycket dåliga bevarandeförhållanden för benmaterial framträder en bild av gårdsmiljöer där nötboskap, får/get, svin och häst utgjorde centrala delar av ekonomin. Kombinationen av osteologiska analyser, husens konstruktion och fynd såsom silkärl indikerar hushållsnära djurhållning med stallning, slakt och hantering av sekundära produkter inom gårdsenheterna. Artikeln diskuterar även hästens roll som arbetsdjur, statusmarkör och möjligt rituellt djur. Resultaten visar att även små och fragmenterade benmaterial kan bidra till förståelsen av järnålderns agrara ekonomi och relationen mellan människor och djur.

Inledning
Mellan åren 2021 och 2022 undersökte Rio Göteborg tillsammans med Göta arkeologi 18 fornlämningar i form av boplatsområden och boplatslämningar längs med väg E20 i Vårgårda. Sparsamma mängder benmaterial påträffades vid 12 av dessa. Benmaterialets sammansättning tillsammans med den arkeologiska analysen av vissa av gårdslämningarna kan dock ge oss en inblick i djurhållningens karaktär och dess betydelse för den lokala ekonomin under delar av järnåldern.

Materialet och lämningarna
Det animalosteologiska benmaterialet från undersökningarna längs E20 i Vårgårda är begränsat och har påträffats i små mängder vid 12 lokaler (L1959:2538, L1959: 2539, L1959:2561, L1959:4610, L1965:5079, L2019:624, L1959:4547, L1959:4578, L1959:4579, L1959:4664, och L2019:6257 samt L1959:2507). Den sammanslagna fyndmängden för dessa fornlämningar uppgår till omkring 300 fragment fördelat på 77 fyndposter med en sammanlagd vikt av cirka 120 gram (Johansson & Karlsson 2026a, 2026b, 2026c). Störst antal benfragment påträffades vid L1959:2538, följt av L1959:4547. I stort sett alla fragment har påträffats i anläggningar, och främst i stolphål, gropar, brunnar och härdar. Enstaka benfragment har påträffats som lösfynd eller i kulturlager.

Många benfragment kunde, till följd av den höga fragmenteringsgraden och hård bränning, endast bestämmas till däggdjur, och eventuellt till en viss storlek av däggdjur. Större däggdjur inkluderar arter såsom nötboskap, häst och större hjortdjur, medan medelstort däggdjur inkluderar arter såsom får, get, rådjur och svin. De arter som med säkerhet har identifierats är: nötboskap (*Bos taurus*), fågel (*Aves*), får/get (*Ovis/Capra*), häst (*Equus caballus*) och svin (*Sus sp.*) samt människa. Människobenen framkom i en brandgrop på lokalen L2019:624 och presenteras i en separat artikel.

Då de undersökta lokalerna är många men fynden av djurben relativt få kommer denna artikel att fokusera på och presentera ett urval av material och lokaler som bäst kan belysa djurhållningen i järnålderns Vårgårda.

Djuren vid gårdarna

Den generella bilden inom E20-projekten
Bevarandeförhållandena för benmaterial är påfallande dåligt på alla de undersökta fornlämningarna. Främst är det små, hårt brända fragment som klarat sig och tandemalj. På grund av de dåliga bevaringsförhållandena är det svårt att dra några större slutsatser kring materialets sammansättning för enskilda lämningar mer än att påvisa att man hållit tamdjur i form av nötboskap, får/getter, svin och även hästar i området.

Då majoriteten av benen endast kunnat bedömas som däggdjur kan dock inte inslag av vilt uteslutas. Ett fragmenterat fågelben identifierades från en ugn vid L1959:4664, men kunde inte bestämmas till art. Fisk har ännu inte påträffats men borde rimligen ha konsumerats då vattenvägarna varit viktiga för bygdens utveckling. Troligen har små fiskben haft svårt att bevaras i Vårgårdas sandiga jordar, och utan omfattande sållning är dessa dessutom ofta svåra att upptäcka. Sannolikt speglar sammansättningen av materialet tafonomiska förhållanden (nedbrytningsprocesser) snarare än faktisk distribution.

Gällande elementsammansättningen förekommer element från både köttrika (exempelvis rörben, kotor och revben) och köttfattiga (exempelvis tänder, kranieben och yttre extremiteter) delar av kropparna, vilket indikerar att kött, och sannolikt även sekundära produkter, har hanterats i nära anslutning till hushållen. Förekomsten av benmaterial i anläggningar såsom stolphål kan dessutom leda till frågor gällande

materialets sociokulturella/rituella natur då benen i vissa fall förekommit tillsammans med andra föremål (som exempelvis keramik) och kan tolkas som nedlagda snarare än kastade.

Flera av de undersökta gårdsenheterna innefattar huslämningar med uppdelning i bostadsdel och stallning av djur samt lämningar efter flera mindre ekonomibyggnader vilket påvisar att djurhållningen varit en nära del av vardagen. Fyndet av ett silkärl inom lokalen L1959:2538 indikerar även hanterandet av sekundära produkter (Johansson & Karlsson 2026a). Nedan diskuteras ett antal utvalda lämningar i mer detalj.

Boplatsområde L1959:2538

Inom undersökningsområdet för boplatsområdet L1959:2538 påträffades rester av sammanlagt nio hus (Johansson & Karlsson 2026a). Då flertalet av de större långhusen fortsatte utanför schaktytan, som endast som störst var omkring 20 meter bred, är det svårt att med säkerhet uttala sig om husens fullständiga utbredning och funktion. Det begränsade utsnittet medför också att det är svårt att i detalj rekonstruera gårdarnas rumsliga organisation. Trots detta framträder en övergripande struktur där boplatsen tycks ha varit uppdelad i två gårdslägen, ett i den norra delen och ett i den södra. Dessa har topografiskt skilts åt av en lerig svacka, där en brunn har påträffats och som sannolikt utgjort en gemensam resurs under romersk järnålder (figur 1).

Under äldre romersk järnålder framträder i söder en tydlig gårdsstruktur. Hus 7 tolkas som huvudbyggnad i en gårdsenhet, med hus 5 som en mindre ekonomibyggnad och hus 9 som en förrådsbyggnad eller stacklada. Flera spår av hägnader i anslutning till dessa hus indikerar en organiserad gårdsmiljö med inhägnade ytor. Det södra gårdsläget var betydligt mer anläggningstätt än det norra. Här påträffades flera anläggningar som kunde kopplas till olika aktiviteter, såsom matlagning och eventuellt förvaring, men möjligen också olika typer av hantverk. Detta tyder på att den södra delen av boplatsen utgjort ett mer intensivt utnyttjat aktivitetsområde, sannolikt kopplat till gårdsfunktioner utanför själva bostadshusen.

I det norra gårdsläget representerades en annan gårdsenhet av hus 1, ett större treskeppigt långhus med tydlig rumsindelning, där den västra delen sannolikt utgjorde stalldel (indikerat av tätare satta bockpar/stolpar) och den östra delen bostadsdel. Hus 4, som tolkades som en halvtakshägnad, kan ha utgjort en kompletterande konstruktion i anslutning till denna gård. Även hus 2, som uppvisade en robust konstruktion, tolkades som en huvudbyggnad, medan hus 8 sannolikt fungerat som en mindre ekonomibyggnad. Dateringarna visar att dessa lämningar huvudsakligen varit i bruk under äldre romersk järnålder, cirka 100–300-talet e.Kr.

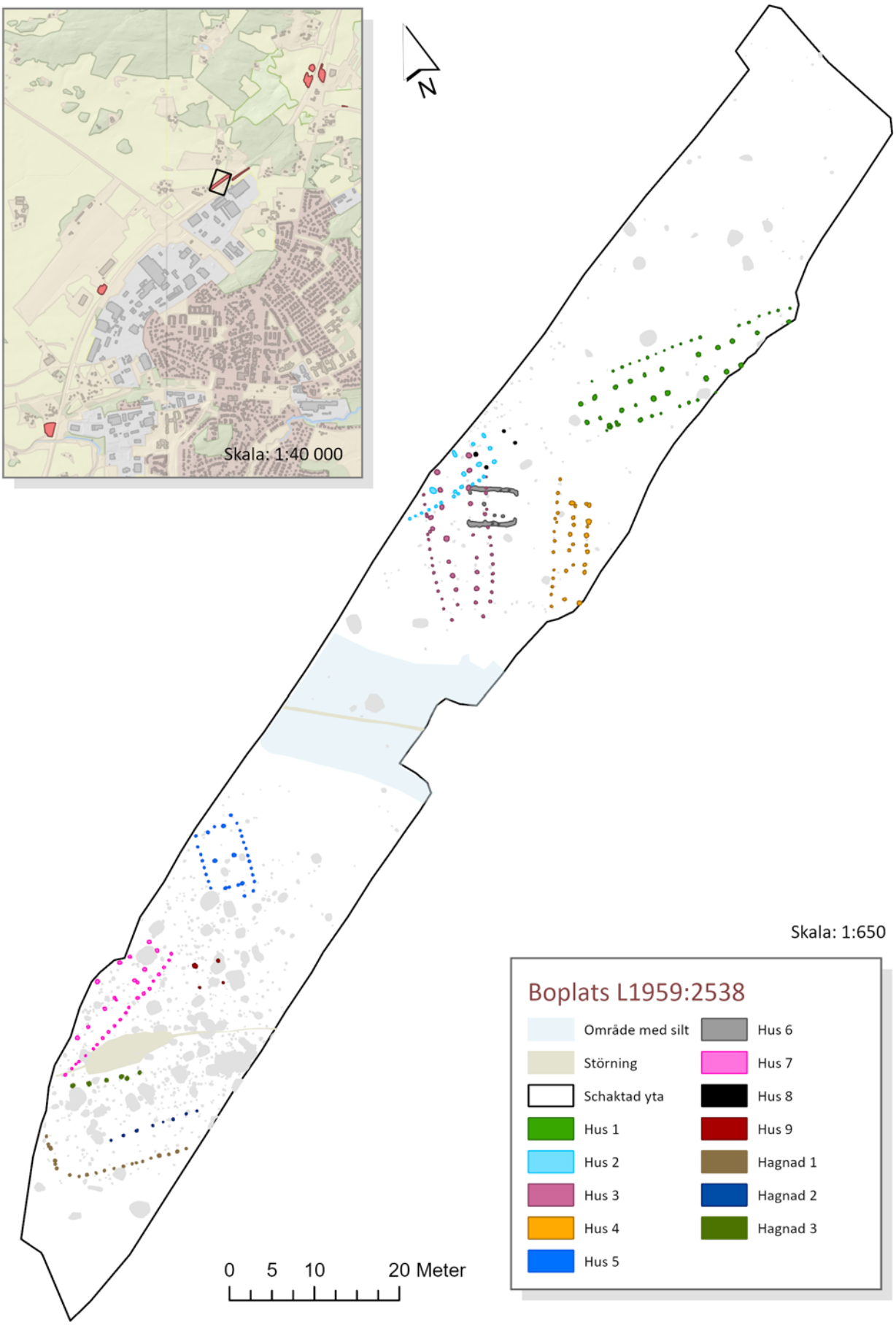
Sammantaget framträder en bild av ett område med minst två gårdsenheter som varit samtida, eller successivt avlöst varandra, under romersk järnålder. Gårdarna har bestått av huvudbyggnader i form av treskeppiga långhus, kompletterade med ekonomibyggnader och hägnader. Flera av husen uppvisade robusta konstruktioner och tydliga rumsindelningar, där förekomsten av stalldelar indikerar att djurhållning varit en central del av ekonomin.

Boplatsområdets organisation, med flera gårdsenheter och en möjlig gemensam resurs i form av brunnen, tyder på en relativt välutvecklad och stabil agrar miljö. Den återkommande etableringen av hus inom samma område och de överlappande dateringarna indikerar en viss kontinuitet i markutnyttjandet, samtidigt som variationer i byggnadstyper och planlösningar speglar förändringar i gårdarnas organisation över tid.

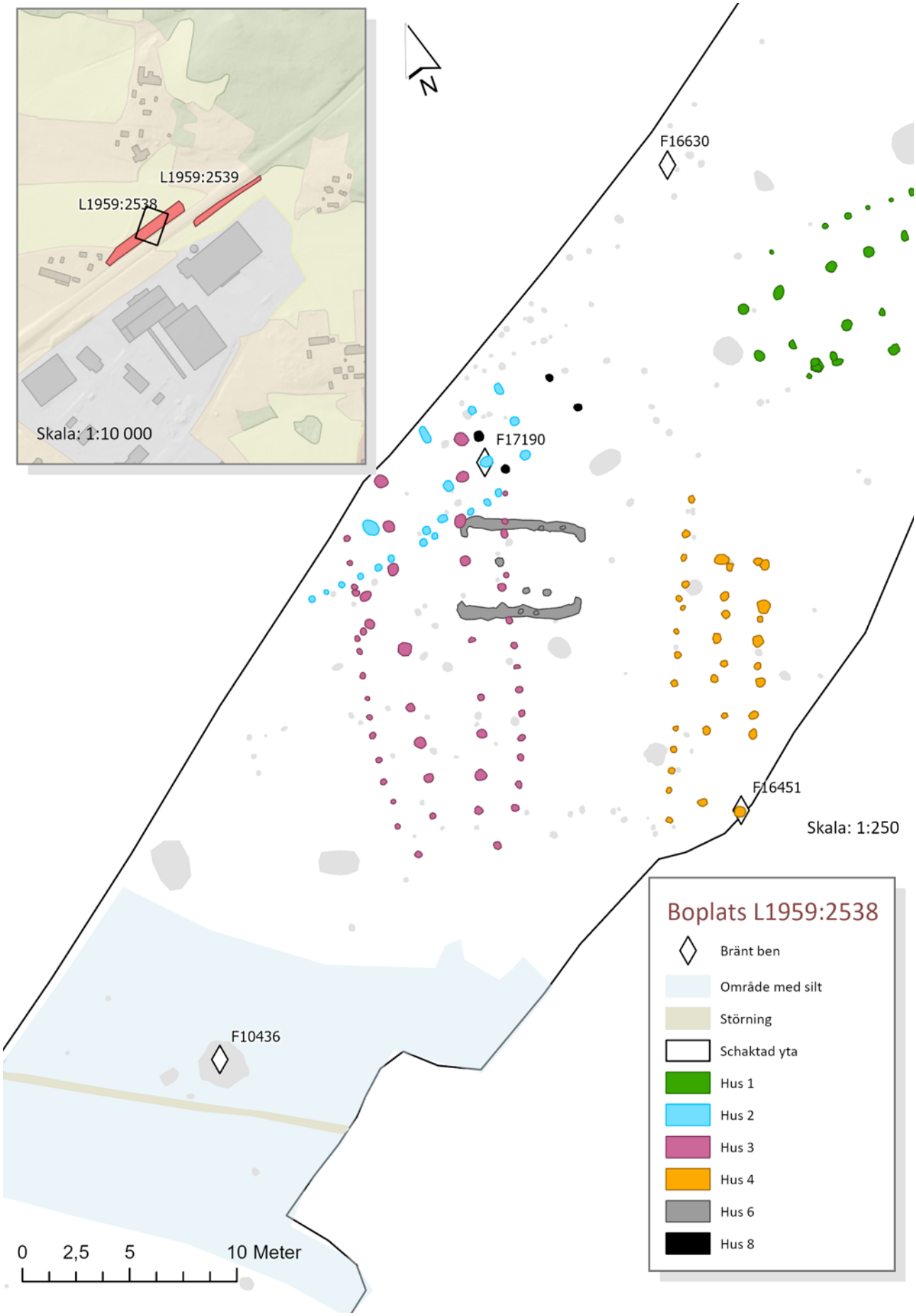
Vad gäller bevarandeförhållanden för djurbenen vid L1959:2538 är de, likt övriga lokaler i området, mycket dåliga. Majoriteten av det påträffade materialet vid de två gårdslägena, som endast har en totalvikt av 57 gram, består av tandemalj (kroppens mest robusta material) och små brända benfragment.Alla fragment har påträffats i anläggningar (figur 2–3), och då främst stolphål, enstaka avfallsgropar, en kokgrop och en brunn och anläggningsmiljöerna har sannolikt bidragit till bevarandet av ben- och tandmaterialet. Sannolikt speglar sammansättningen av materialet tafonomiska förhållanden snarare än faktisk distribution. Gällande artsammansättningen har det ofta varit svårt att bestämma materialet närmare än till medelstort och/eller större däggdjur. Troligen härrör de flesta fragmenten från de vanliga husdjuren nötboskap, häst, får, get och tamsvin, men inslag av vilt och andra arter kan naturligtvis inte uteslutas.

En kindtand från häst påträffades i ett stolphål tillhörande en hägnad inom den södra gårdsenheten. En större mängd tänder från nötboskap, likaså förekomsten av andra köttfattiga element, indikerar att djurhållning skett vid/eller i nära anslutning till lokalerna och att även hanteringen av kött och sekundära produkter skett nära hushållen. Detta bekräftas arkeologiskt, som nämnts ovan, av stalldelar i några av husen samt fyndet av ett silkärl (figur 4).

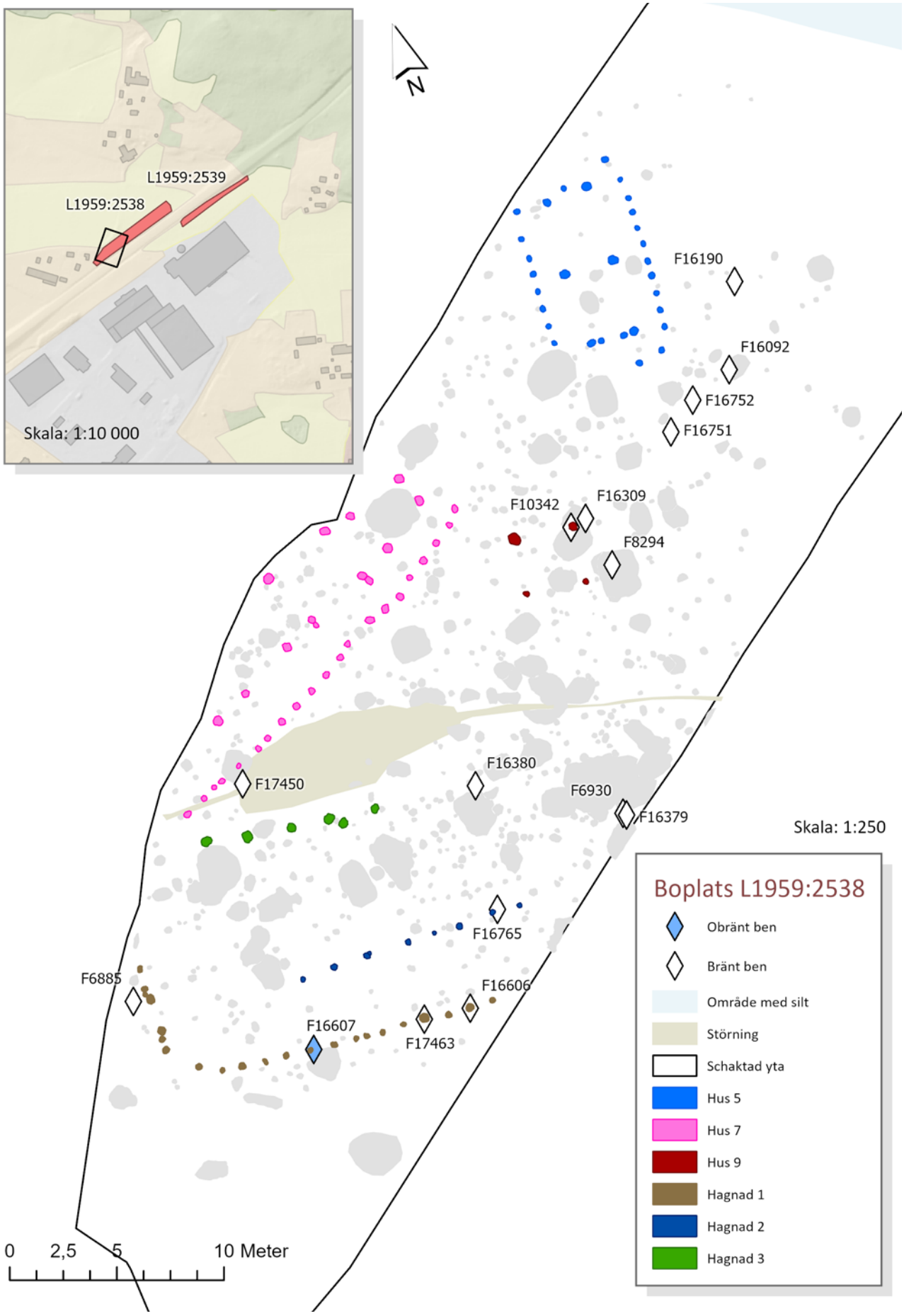
Silkärl kan ha använts till ångkokning av vegetabilier, men lipidanalyser från tidigneolitisk keramik från kon-

Figur 1. Karta över huslämningarna och gårdslägena inom lokalen L1959:2538.

Figur 2. Karta över spridningen av benfynd inom den norra gårdsenheten.

Figur 3. Karta över spridningen av benfynd inom den södra gårdsenheten.

Figur 4. Ett silkärl från L1959:2538, som kan ha använts för osttillverkning.

tinenten har visat spår efter mjölprodukter och man tolkade detta som att silkärlen hade använts i samband med osttillverkning (Salque *et al.* 2013). När mjölk ystas och löpen tillsätts skiljs ostmassan från vasslan, och för att pressa och dränera ostmassan behövs ett kärl där vätskan kan rinna ut. Silkärl med perforerade väggar kunde därmed vara utmärkta kärl för tillverkning av ost (Johansson & Karlsson 2026b, bilaga 8).

Majoriteten av de brända benfragmenten härrör dock från rörben och andra mer köttrika delar av kroppen (än exempelvis kranium och yttre extremiteter), och dessa utgör sannolikt rester av måltider som konsumerats på platsen. Några av fragmenten är kraftigt vitbrända, men den övervägande delen har hettats upp till lägre temperaturer, vissa knappt märkbart. Sannolikt blev mycket av köttet tillagat genom kokning snarare än genom grillning över en eld, vilket också kan ha påverkat nedbrytningsgraden.

Boplatsområde L1965:5079

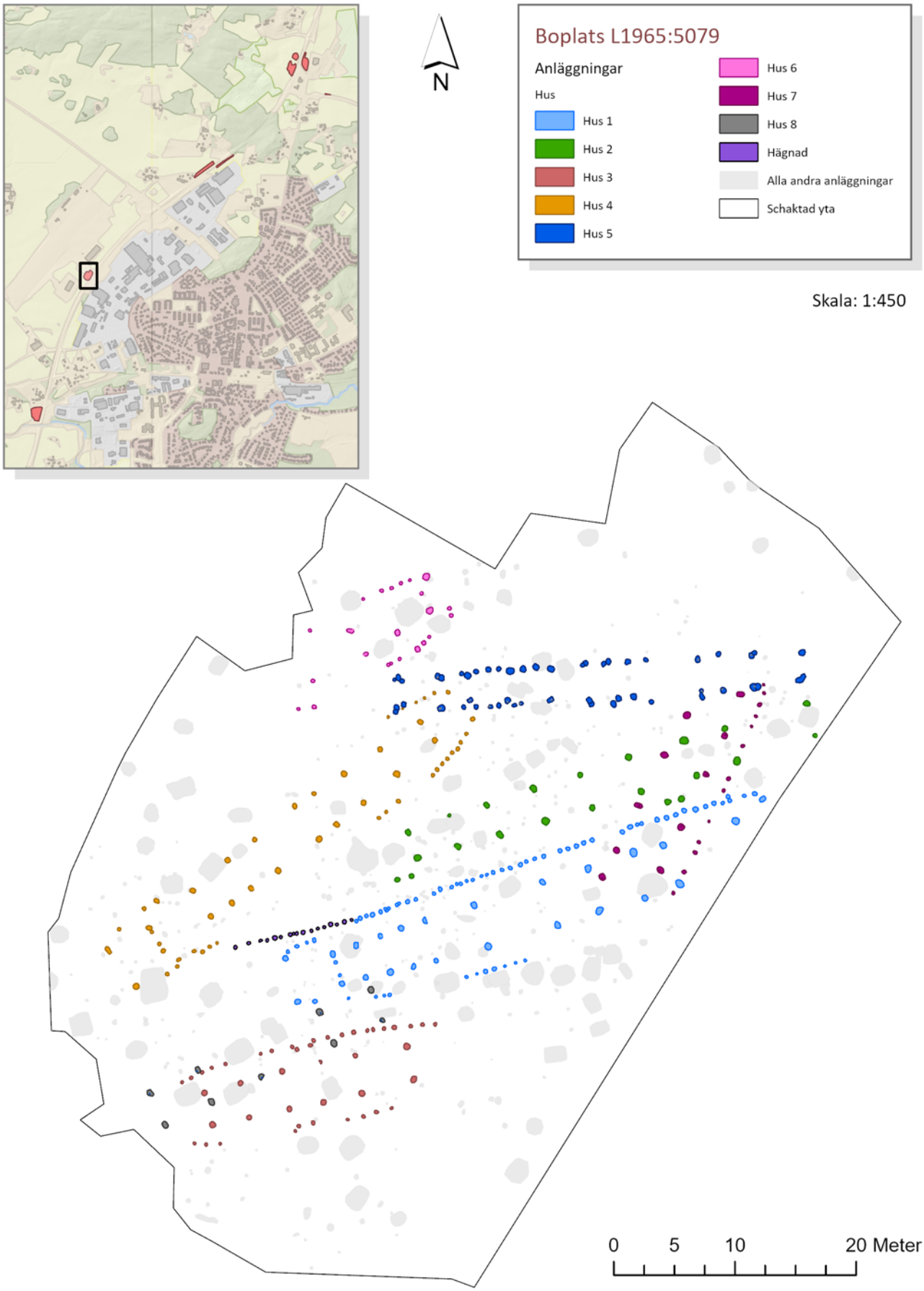
Inom boplatsområdet L1965:5079 påträffades lämningar efter sammanlagt åtta treskeppiga långhus (figur 5), och fler huslämningar kan möjligen ha legat under E20:an i öster. (Johansson & Karlsson 2026b) Tre av långhusen (hus 3, 6 och 8) bedöms som ekonomibyggnader medan övriga tolkas som huvudbyggnader och troligen representerar dessa fem olika gårdsfaser.

Husen dateras från förromersk järnålder till folkvandringstid, med en tyngdpunkt i romersk järnålder. Inom boplatsen fanns ett stort antal härdar och kokgropar, vilka sannolikt främst hade använts för matlagning och härrörde till största delen även de från romersk järnålder. Sammantaget framträder en bild av en relativt stor gård som hade varit kontinuerligt etablerad under romersk järnålder och möjligen in i folkvandringstid (åtminstone in på 400-talet).

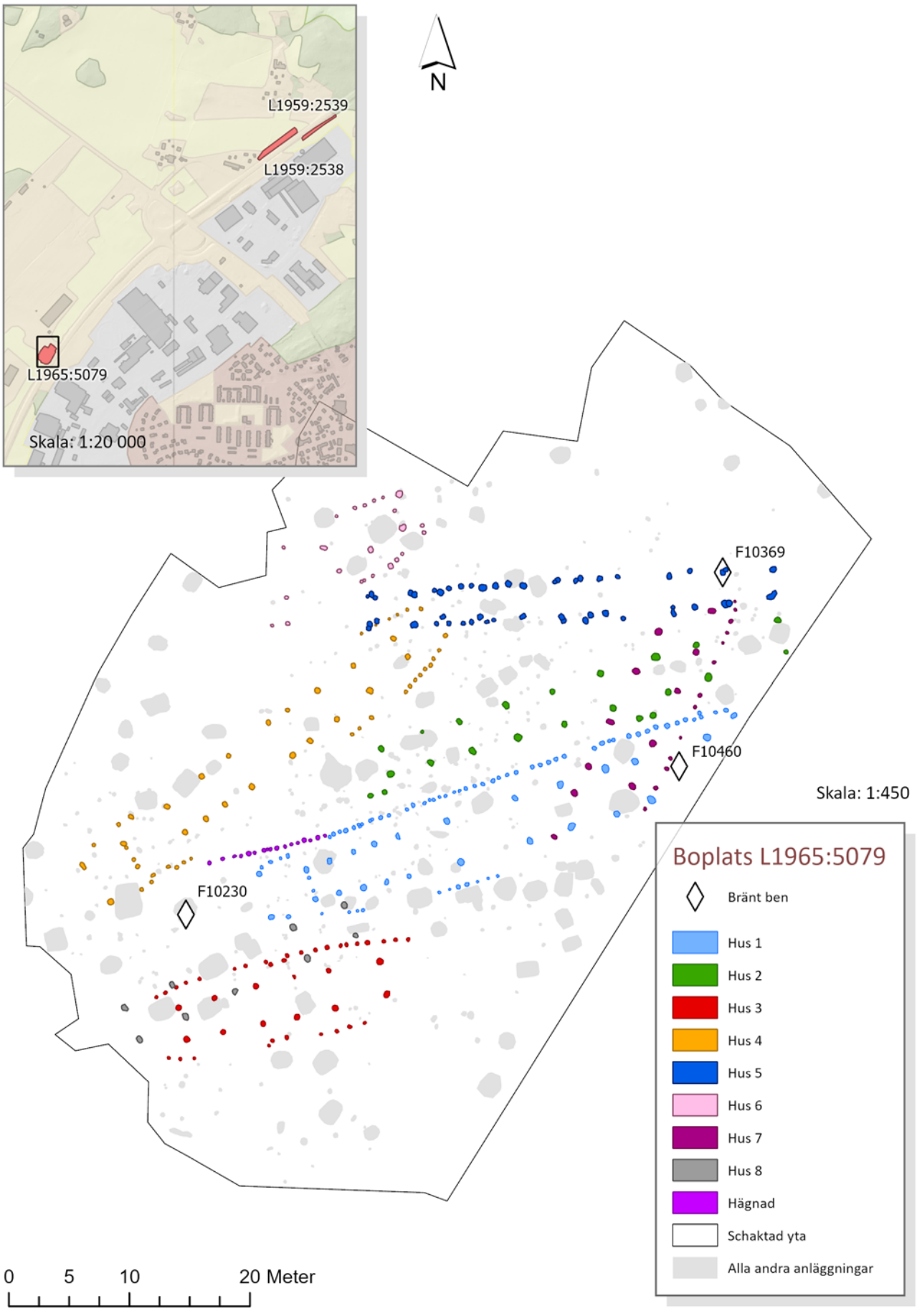
Flera av de hus som fungerade som huvudbyggnader i de olika gårdsfaserna var förhållandevis stora (35–41 meter långa). Även i fråga om golvyta framträder en bild av betydande byggnader. Hus 5 omfattade minst 125 kvadratmeter, men sannolikt omkring 190–220 kvadratmeter. I gårdsfas 3 uppgick den sammanlagda ytan för huvudbyggnad och ekonomibyggnad (hus 4 och 6) till cirka 343 kvadratmeter, medan motsvarande yta i gårdsfas 4 (hus 1 och 3) uppgick till omkring 425 kvadratmeter. I den yngsta fasen (hus 2 och 8) uppgick den totala ytan till minst 320 kvadratmeter, men sannolikt snarare till cirka 370–450 kvadratmeter.

Flera av husen uppvisade tydliga stalldelar, vilket indikerade att djurhållning hade varit en viktig del av gårdens ekonomi. Storleken på såväl enskilda byggnader som de samlade gårdsenheterna indikerade sammantaget att det rörde sig om en resursstark gård. Den genomgående höga byggnadsvolymen antyder en stabil ekonomisk bas och ett kontinuerligt utnyttjande av platsens resurser under romersk järnålder. Variationerna mellan faserna kan spegla förändringar i organisation och funktion snarare än någon tydlig nedgång, och helhetsbilden pekar mot en gård av relativt hög status i det samtida landskapet.

Inom gårdsenheten påträffades tyvärr endast en mycket liten mängd ben (figur 6), och dessa i tre separata anläggningar. En handfull obestämda brända fragment hittades i ett stolphål i hus 5, medan en kindtand från nötboskap hittades i ett stolphål inom hus 1 (det kan dock inte säkert knytas till huset). I en avfallsgrop påträffades ytterligare tandemalj från nötboskap. Likt vid gårdsenheterna vid L1959:2538 indikerar dock de arkeologiska och osteologiska observationerna en hushållsnära hantering av djuren där alla skeden, från uppfödning och stallning till slakt och matberedning, torde ha förekommit inom gårdsenheterna.

Figur 5. Karta över huslämningarna och gårdslägena inom lokalen L1965:5079. Skala 1:450.

Figur 6. Karta över spridningen av benfynd inom L1965:5079. Skala 1:450.

Hästens roll

Såväl nötboskap som häst kan ha använts som arbetsdjur inom de olika lokalerna i Vårgårda. Tandmaterial från häst har påträffats i två kontexter inom våra undersökningar. Det första fyndet påträffades i ett stolphål inom lokalen L1959:2538 och bestod av en välbevarad, till synes obränd, kindtand (figur 7) från en vuxen häst.

Figur 7. En välbevarad hästtand påträffad i ett stolphål till en hägnad.

Det andra fyndet bestod av emalj från en framtand, också den obränd (figur 8) och påträffades i en brunn vid lokalen L1959:2507 (Johansson *&* *Kar*lsson 2026a). Framtanden är till synes obränd och uppvisar inget stort slitage. Då emaljen från framtanden är fragmenterad har det varit svårt att avgöra om det rör sig om en permanent framtand i underkäken (i2) eller om det rör sig om en mjölktand från underkäken. Bedömningen lutar åt en tappad mjölktand. Oavsett rör det sig om en ung individ, max 4–5 år gammal, vilket kan tolkas som att ungdjur kan ha fötts upp och hållits inom lokalen eller i lokalens omedelbara närhet.

Tamhästen etablerar sig i Norden under bronsåldern och kommer snabbt att bli en viktig del av människornas liv. De tidiga tamhästarna var små, och under järnåldern hade de en mankhöjd på omkring 115–145 centimeter och liknade troligtvis dagens fjordhästar (Myrdal & Sten 1994).

Figur 8. Del av en framtand från en ung häst. Påträffades i en brunn inom lokalen L1959:2507.

Under förkristen tid förekom förtäring av hästkött, både i vardagliga och rituella sammanhang men kom senare att förbjudas av kyrkan. Hästen blev också ett viktigt arbetsdjur på gårdarna och dessutom ett nytt sätt att transportera sig. Djuret fick också en roll i det religiösa livet och figurerar frekvent i myter och sagor, på hällristningar och i ornamentik (Myrdal & Sten 1994). Under järnåldern blir hästen även viktig inom krigsföringen, och som statussymbol, vilket fynd av praktfulla hästrustningar från bland annat offerplatsen Finnestorp vittnar om (Nordqvist 2017).

Hästens symboliska betydelse indikeras även av förekomsten av hästoffer och hästbegravningar. I Skedemosse på Öland har nära ett ton offrade hästben påträffats vid arkeologiska undersökningar, och dessa har daterats till 200–400 e.Kr. (Telldahl 2012). Hästoffer finns också dokumenterade från den folkvandringstida offermossen i Finnestorp. Under de återkommande forskningsgrävningarna har en stor mängd hästben påträffats, nära 4 000 fragment. Den osteologiska analysen visade att hästarna varit i god form, ”i sin bästa ålder”, och att mankhöjden låg på 128–144 centimeter (Nordqvist 2025; Vretemark 2021a; Vretemark 2021b).

Hästben som husoffer ökar under senare delen av järnåldern, men tycks vara som vanligast under medeltiden och verkar ha deponerats i samband med konstruktion av byggnader (Lucas & Lucas 2013 och där angiven litteratur). Vid Fyrislund i Uppsala återfann Upplandsmuseet ett helt hästskelett begravet, i vad

som betecknades som Hus 15, vilket daterades till 1040–1210 e.Kr. Hästbegravningen har tolkats som ett stängningsoffer från när huset övergavs (Lucas & Lucas 2013).

Vad gäller de två tänderna från Vårgårda är det svårt att dra några långtgående slutsatser. Tänderna kan naturligtvis ha placerats i sina respektive kontexter som någon form av offer, men det kan också vara en konsekvens av slumpartade händelseförlopp. Om vi utgår från att fyndet från brunnen vid L1959:2507 är en mjölktand kan denna ha tappats naturligt och sedan hamnat i brunnen (Johansson & Karlsson 2026a). Det finns dock flera exempel på där hästben medvetet deponerats i brunnar, såsom i Gamla Uppsala (Magnell 2017).

Förtäring av hästkött vanligt under järnåldern, och de två fynden av häst från Vårgårda skulle kunna vara rester av måltider, men då vi saknar fynd av ben med slaktspår kan vi tyvärr inte säga något om hur hästen brukats vid de olika lokalerna. Har de använts som en proteinkälla, som dragdjur, som riddjur, som statussymboler, eller kanske till alla dessa funktioner? Fler fynd krävs för att komma till rätta med dessa frågor. Fyndet av en tand från en unghäst skulle kunna indikera att man fött upp hästar, om inte vid L1959:2507 så åtminstone i närområdet.

Stallning på gårdarna

Både det arkeologiska och det osteologiska materialet indikerar en hushållsnära djurhållning där djuren stallats i delar av de stora huvudbyggnaderna vid gårdarna. Djurhållningen har med andra ord varit en ytterst viktig del av dessa gårdars ekonomi. Stallning, och en fysiskt nära relation till gårdens mänskliga inneboende, skapar dock ett annat förhållande än utegångsdrift då djuren mestadels betar fritt uti i landskapet, även under vintertid.

Petersson diskuterar i sin avhandling *Djurhållning och betesdrift* från 2006, konsekvenserna av övergången från utegångsdrift till fähusdrift i Halland under järnålder och lyfter ett antal aspekter.

Fördelarna med stallning av djur är bland annat att gödselinsamlingen ökar och att detta innebär att åkrarna kan gödslas mer effektiv. Avkastningen från åkerbruket kan med andra ord bli högre. Hon nämner bland annat att fasta åkrar med ensädesodling av exempelvis skalkorn ”krävde stora mängder lättlösliga näringsämnen, främst kväve” vilket kunde tillgodoses genom riklig gödsling.

En annan aspekt som presenteras som positiv effekt av vinterstallning är att mjölkproduktionen potentiellt ökar. Hårt väder och vind kan minska avkastningen och genom att placera korna i en skyddad miljö kan de i stället producera mer, och det ökar även bekvämligheten för de som ska mjölka dem. Djur som stallas är också i större utsträckning skyddade från boskapsstöld och attacker från rovdjur (Petersson 2006).

Stallningen kunde dock medföra även mer negativa konsekvenser. För människorna på gårdarna innebar det en del merarbete för att hålla djuren friska och välmående. Stallning kräver insamling av foder, speciellt vinterfoder, och vatten. Många av djuren var troligen i dålig kondition vid vårens antågande till följd av för lite näring under de kalla vintermånaderna i stallen/fähusen. Denna tes stöds av studier av tänder från tamgrisar som uppvisar så kallade emaljhypoplasier, störningar i tillväxten av tandens emalj, vilka har kunnat kopplas till perioder av stress till följt av näringsbrist. Vildsvin uppvisar sällan dessa emaljstörningar och det har exempelvis tolkats som att de unga svaga vildsvinen dör av under vintern, medan unga svaga tamgrisar som stallats kan ha överlevt men sedan uppvisar spår av vinterns stress i sina tänder (Magnell 2005).

Stallning medför också att ohälsa och sjukdomar lättare kan spridas, både till och mellan djur och mellan djur och människa. En fuktig miljö i stalldelen/fähuset kan ge problem med djurens klövar/hovar, och ammoniakångor och mögelsporer påverkar lungor och andning och astma kunde utvecklas. Sjukdomar såsom lunginflammation och tuberkulos samt parasitsjukdomar torde ha sett en kraftig ökning i och med en ökad fähusdrift (Petersson 2006).

Slutsats

Som framkommit av artikeln är bevarandeförhållandena för osteologiskt material mycket dåliga inom de undersökta ytorna och underlaget för en djupare analys magert. Dock visar ändå osteologin i samverkan med de arkeologiska lämningarna på gårdsmiljöer där djurhållningen varit ytterst betydelsefull för ekonomin vilket även format livet på dessa gårdar. Valet mellan utegångsdrift och, åtminstone säsongsvis, stallning av djur påverkar gårdarnas struktur och även relationen mellan människor och djur, båda med sina för- och nackdelar.

Källförteckning

Litterära källor

American Association of Equine Practitioners. 1981. *Official guide for determining the age of the horse.*, 4th ed., Fort Dodge Laboratories, Fort Dodge, Iowa.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026a. *L1959:2507 inom Hoberg 3:2 Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk förundersökning och arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:2.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026b. *Bebyggelseutveckling under järnåldern i Vårgårda. L1959:2538, L1959:2539, L1959:2561, L1959:4610, L1964:9224, L1965:5079 samt L2019:624 inom Degrabo 2:4 m.fl., Kullings- Skövde socken och Tumberg socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:5.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026c. *Boplatser och bosättningsmönster under järnåldern i Vårgårda. L1959:4578, L2019:6257, L1959:4579, L2020:11111, L1959:4547, L1959:4546, L2020:11109, L1959:4635, L2020:11110 samt L1959:4664 inom Lund 1:4, Saxtorp 1:7, Lund 1:6 och Fötene 3:4, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:6.

Lucas, M. & Lucas, R. 2013. *Gårdar och hästoffer. Järnålder och tidig medeltid i Fyrislund. Fyrislund 6:13 & Söderhällby 1:2. Uppsala & Vaksala socknar, Uppsala, Uppland. Arkeologisk förundersökning och särskild undersökning.* Upplandsmuseets rapporter 2013:02.

Magnell, O. 2005. *Tracking wild boar and hunters: osteology of wild boar in Mesolithic South Scandinavia*. Diss. (sammanfattning) Lunds universitet. Lund.

Magnell, O. 2017. *Gårdarnas djur– osteologisk analys. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala. Arkeologisk undersökning Uppsala län; Uppland; Uppsala kommun; Uppsala socken; Gamla Uppsala 20:1, 21:13, 21:27 m.fl.; Uppsala 134:4, 240:1, 284:2, 586:1, 597:1, 603:1, 604:1, 605:1 och 606:1.* Rapport 2017:1-12.

Myrdal, J. & Sten, S. (red.) (1994). *Svenska husdjur från medetid till våra dagar.* Nordiska museet. Stockholm.

Nordqvist, B. 2017. Horse tack from the Finnestorp offering site. In: Fabech, C. & Näsman, U. (red.). *The Sösdala horsemen – and the equestrian elite of fifth century Europe.* Jutland Archaeological Society.

Petersson, M. 2006. *Djurhållning och betesdrift: djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*. Diss. Uppsala universitet. Uppsala

Salque, M., Bogucki, P. I., Pyzel, J., Sobkowiak-Tabaka, I., Grygiel, R., Szmyt, & Evershed, R. E. 2013. Earliest evidence for cheese making in the sixth millennium BC in northern Europe. *Nature*. Vol. 493. Macmillan Publishers Limited.

Telldahl, Y. 2012. *Working animals and skeletal lesions: paleopathology of cattle and horse in Iron Age and medieval Öland, Sweden.* Diss. (sammanfattning) Stockholms universitet. Stockholm.

Digitala källor

Nordqvist, B. 2025. *Lite om fynden.* https://www.finnestorp.se/

Vretemark, M. 2021a. *4000 hästben*. https://www.finnestorp.se/

Vretemark, M. 2021b. *Benfynden i våtmarken – Nya forskarrön.* https://www.finnestorp.se/

Svarta stenen från Vårgårda

Thomas Johansson *Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ*

Abstract

Artikeln behandlar ett ovanligt fynd – en svart, triangulär skiffersten som hittades vid undersökning 2022 vid boplatsen L2019:2507 belägen invid Säveån i södra delen av Vårgårda. Stenen har få paralleller, i alla fall vad som har lyfts fram i publicerat material från Sverige. De likande stenar som finns beskrivna kommer från vitt skilda kontexter och tidsåldrar men några få av dem har stora formmässiga likheter med stenen från Vårgårda. Exempel finns från vikingatida platser i Norge, såsom Kaupang och Stryn samt från Sigtuna och Ströja i Sverige. Den sammantagna tolkningen är att stenen är ett flerfunktionsföremål och att kontexten den hittades i, ett vendeltida grophus ämnat för hantverk, är en viktig del av tolkningen av stenen.

Inledning

Under delundersökningen av boplatsen L1959:2507 (med den äldre RAÄ-beteckningen Kullings-Skövde 74) utgrävdes ett grophus (hus 2) (Johansson & Karlsson 2026a). Platsen, som ingår i det större E20-projektet ”Förbi Vårgårda” har tolkats som en boplats med tillhörande hantverks/handelsområdet.

Fornlämningens läge alldeles norr om Säveån är utmärkt för in- och utförsel av varor och det bör här ha funnits en ”hamn” eller liknande som fungerat som omlastningsplats (figur 1-2). Inom ytorna som grävts har det från förundersökningar hittats lämningar av stolphus och delar av ännu ett förmodat grophus (figur 3).

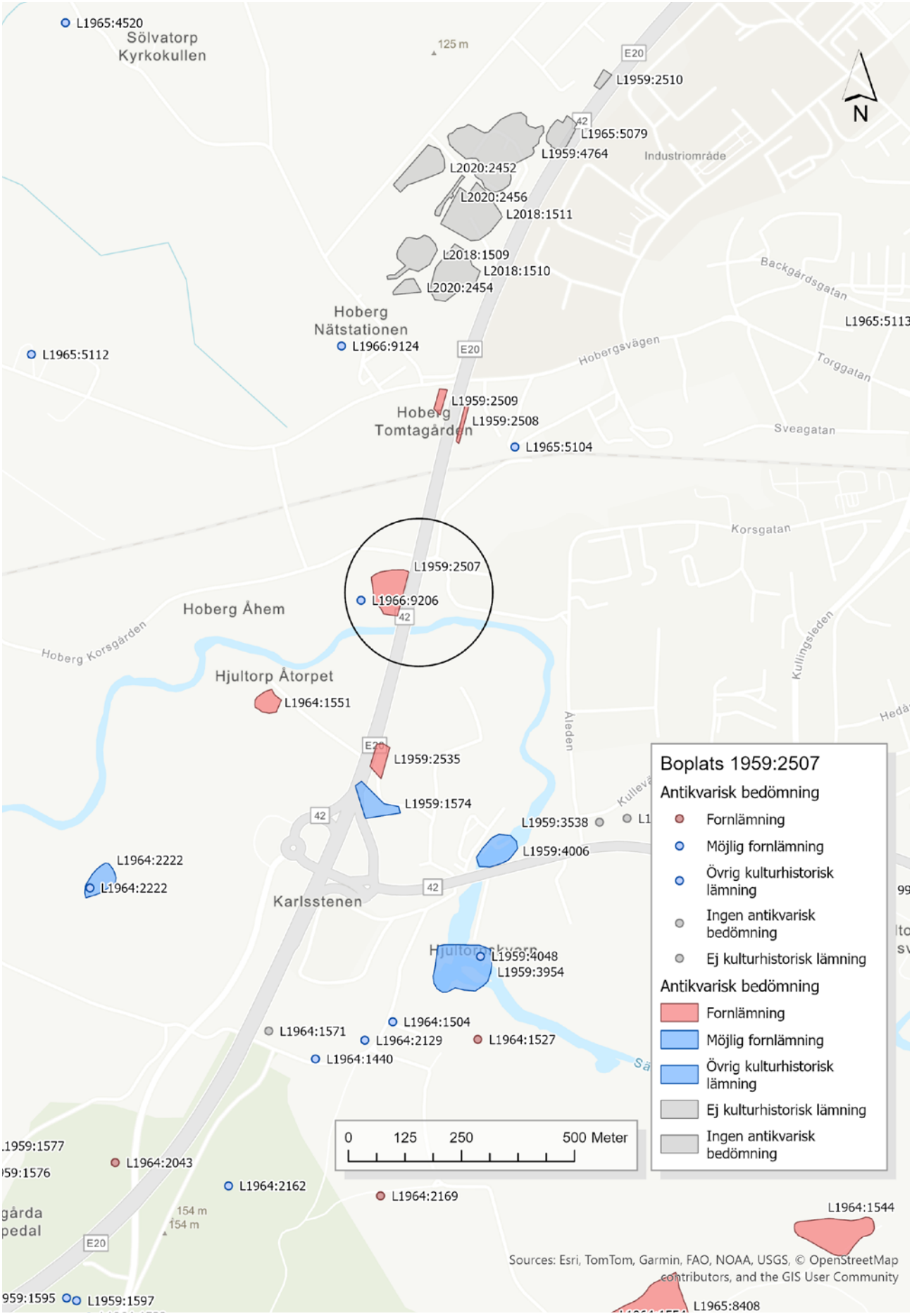
En hypotes är att L1959:2507 kan ha fungerat som en sydlig ”port” till Vårgårdabygden under järnålder. Till omfattande bebyggelselämningar från vid Degrabo och Hoberg i norr är det endast några hundra meter. En pendang till Säveåns läge i söder är Nossan i norr. Medan Säveåns väg söderut mot kusten bitvis har hinder i form av forsar har Nossan fritt flöde till Vänern. Det skall sägas att ingen av åarna är massiva i bredd så endast små flytetyg har kunnat nyttja flödena.

Säkerligen har det vid strategiska punkter i landskapet, naturgivna eller ekonomiska, funnits omlastningsplatser. Platser som kan ha fungerat som ytor för handel och kanske hantverk.

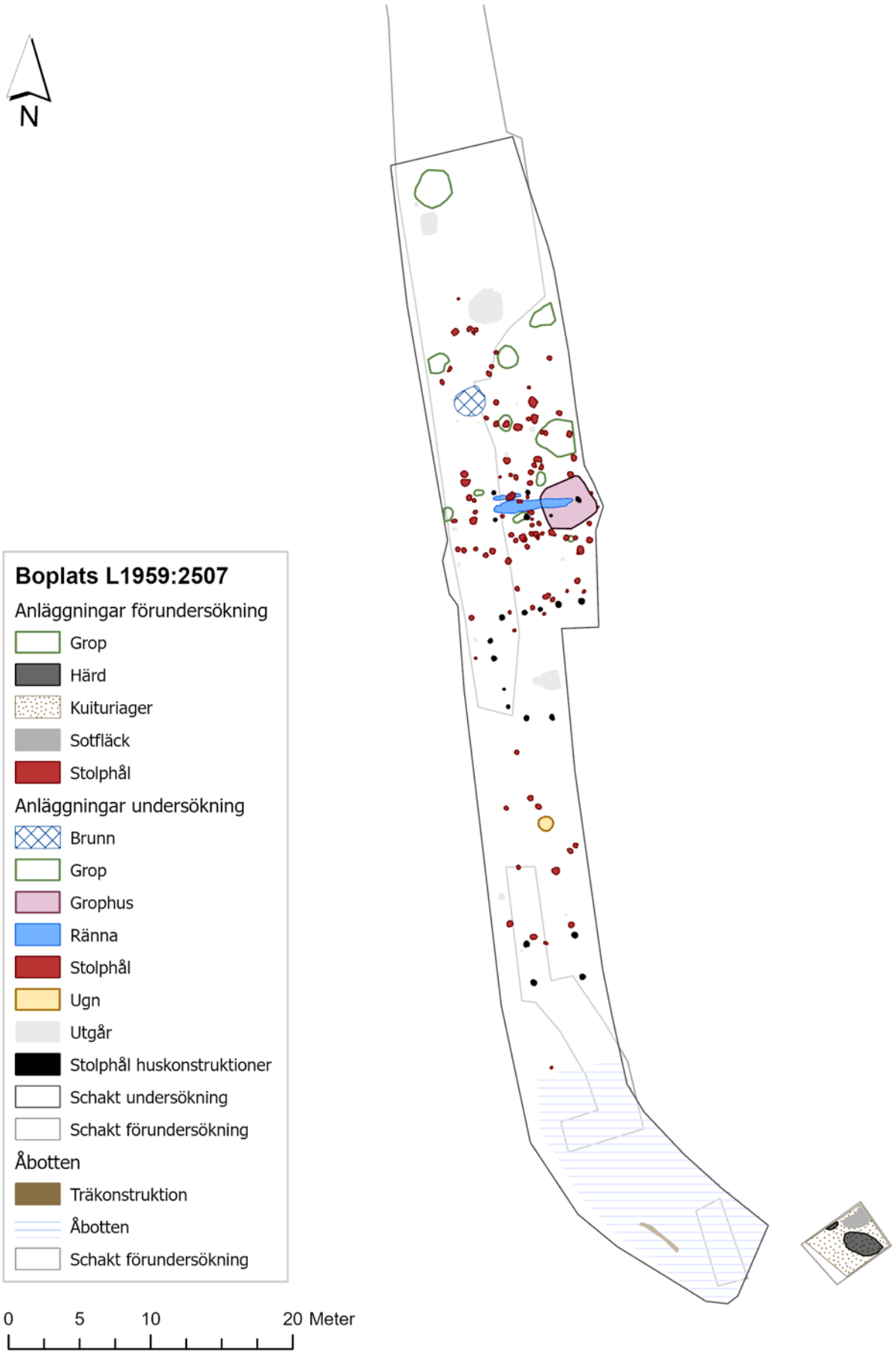
Tillbaka till L1959:2507 och det undersökta grophuset (figur 4). Vid utgrävningen kunde flera lager skönjas medan huset tömdes på fyllning. Det nedre, bottenlagret, bör rimligtvis vara tramplagret, golvet i huset (figur 5, 6, 7 och 8). Fyllningarna var i princip fyndtomma men vid borttagandet av bottenlagret i husets östra del fram kom ett litet föremål som vid första anblick såg ut som en bit svart plast men som visade sig vara en artefakt i svart stenmaterial (figur 9).

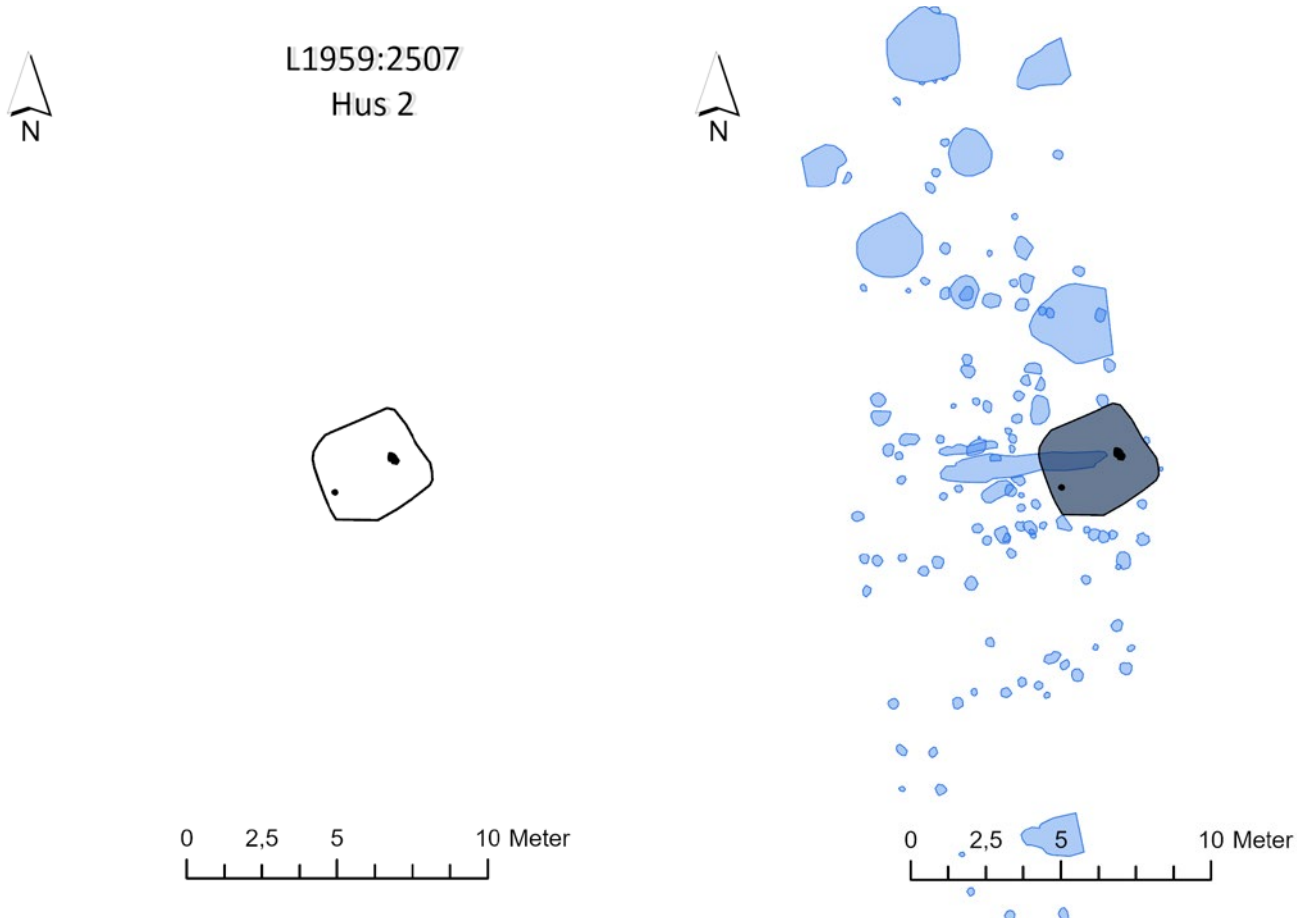
Figur 1. Säveån som den såg ut alldeles söder om L2019:2507 år 2022.

Figur 2. Platsen för L2019:2507 invid Säveån. Norrut finns det stora boplatskomplexet vid Hoberg. Karta i skala 1:10 000.

Figur 3. Delundersökningen av L2019:2507. Karta i skala 1:500.

Figur 4. Husplan över grophuset A2074 (hus 2) vid L2019:2507. Karta i skala 1:250.

Figur 5. Grophuset i plan. Foto mot öster.

Figur 6. Grophuset undersöktes och en korsprofil anlades för att dokumentera lagren. Foto mot väster.

Figur 7. I den östra korsprofilen ses de olika lagren. Notera den mörkfärgade jorden mot botten. Foto mot norr.

Figur 8. Grophuset färdigundersökt, takbärande stolphålen ses i botten. Foto mot norr.

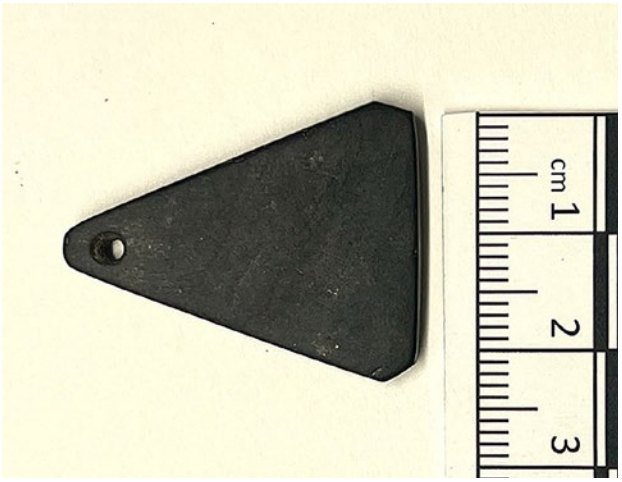
Svarta stenen

Föremålet består av en finkornig svart skiffersten (figur 9-12). Formen är triangulär med ett borrat hål i ena änden. Stenen är liten, cirka 30 millimeter lång och 25 millimeter i basen. Tjockleken är cirka 4 millimeter. Hörnen är fasade. Sannolikt har hålet i stenen borrats för att kunna trä en tråd/snöre i så att ägaren kunde bära den smidigt. På stenens fram- och baksida finns små spår av nötning, i form av knappt skönjbara rispor.

Hur skall denna sten tolkas? Redan i fält lyftes stenens egenskaper som vackert utformat smycke men också för den fina kvalité som skiffersorten uppvisade. Tidigt gick tankarna gick till så kallade proberstenar. Vid sökningar i några befintliga digitaliserade arkiv framkommer att olika hängen i skiffer är relativt vanligt (Fornminnesregistret, Carlotta, Statens historiska museum). Namnmässigt kan sökträffar göras på ord som; skifferhänge, hängbrynen, brynen, skiffersmycke, triangulärt hänge och hänge skiffer.

Figur 9 (ovan). Den svarta skifferstenen som hittades i grophuset. Stenen är delikat arbetad med fasade hörn i basen och ett litet fint avvägt hål i toppen. På bilden kan små spår ses på stenens yta.

Figur 10 (överst t.h.). Stenen är mycket symmetrisk och sidorna skiljer sig inte åt.

Figur 11 (mitten t.h.). Motstående sida från figur 10. Skiffersorten är finkornig och stenen har slipats till en fin jämn yta.

Figur 12 (neders t.h.). Stenen är tunn och helt jämn i tjockleken.

Figur 13 (ovan). Bronsålderstida bryne från Kristianstadstrakten (Regionmuseet Skånes samlingar 2026).

Om skifferhängen och hängbrynen

Skifferhängen och hängbrynen förekommer från så gott som hela landet och från mesolitisk tid och framåt. De har oftast antagits ha en funktion som slipstenar och brynen, i enstaka fall som smycken (figur 13). Många är avlånga med hål borrat i ena änden och i flera fall ordentligt utnyttjade och nednötta. Slipspår och nötning är mycket vanligt förekommande. Från neolitisk tid är det inte ett ovanligt fynd i gravkontexter.

Exempel finns på sådan kontext i E20s närhet från Södra Härene socken där en hällkista undersöktes på 1950-talet (L1964:5837/RAÄ Södra Härene 73:1). Bland det rika fyndmaterialet noterades fem skifferhängen och fragment av ytterligare tre (Fornsök 2026). Föremålstypen ökar under järnålder, vilket har att göra med järnets allmänna spridning (figur 14).

Skiffer används nu tydligt till att skärpa upp föremål i metall som knivar, yxor men också för att vässa nålar. Det sistnämnda nämns i flera fall i registren som möjlig orsak till slitspår på skifferytan. Under järnålder finns föremålen som boplatsfynd men även i gravkontexter.

Figur 14 (nedan). Hängbryne från järnålderstida stensättning i Molnby, Vallentuna (Arkeologikonsult 2023).

Från bland annat de klassiska fornlämningarna Birka och Adelsö är skifferhängen en inte ovanlig gravgåva (figur 15).

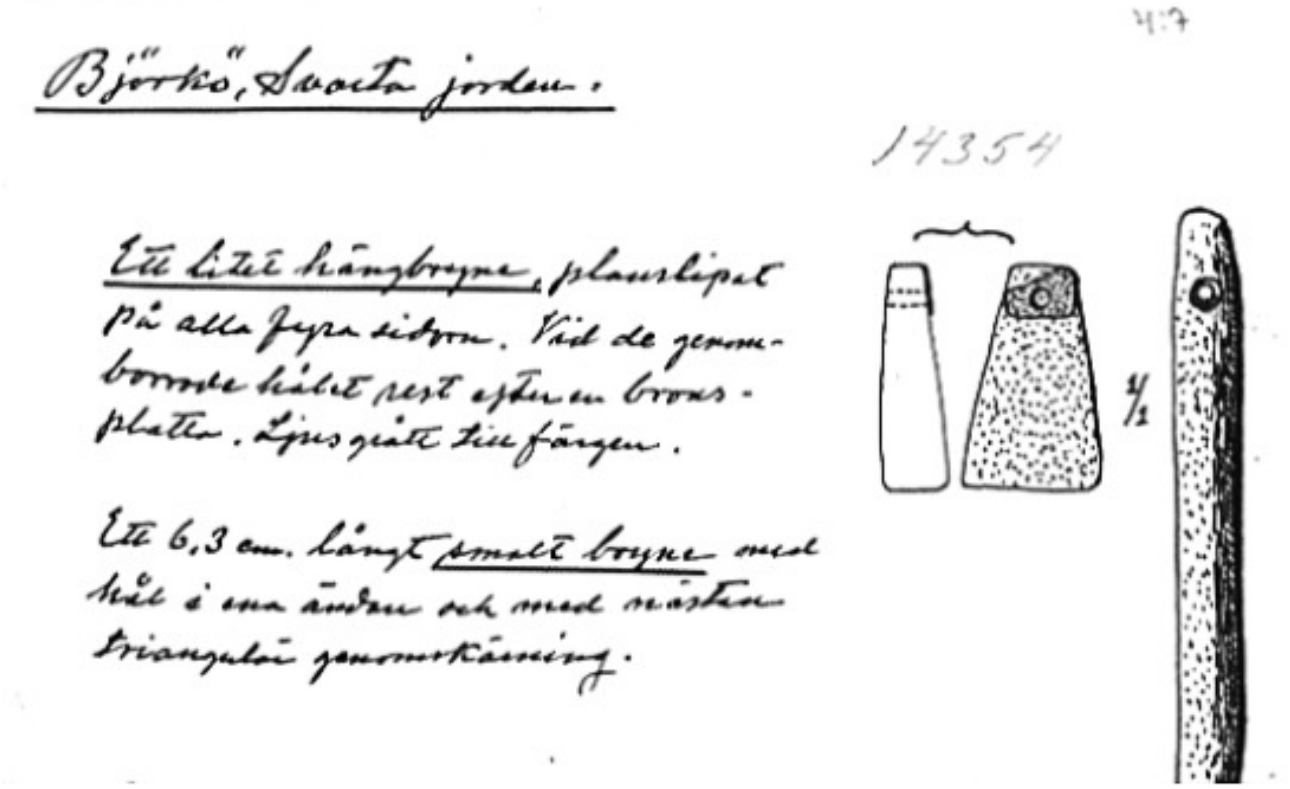
Figur 15. Hängbryne i bandskiffer från vikingatid hittad vid undersökning av en gravhög från Birka, Adelsö socken. Föremålet finns att se i utställningen Vikingarnas värld, Statens historiska museum. Till föremålet tillhörande text: Litet hängbryne av bandskiffer. Bars, tillsammans med bjällran, nyckeln och kniven, hängande i ett skärp eller liknande runt flickans midja (Statens historiska museum 2026).

Vid en genomgång av registrerade lämningar i Fornminnesregistret finns träffar på 33 poster med redovisade hängbrynen och 152 på skifferhängen (Fornsök 2026). Helt säkert finns det en stor mängd hängen som inte är inlagda med sakord i registret och mörkertalet är säkert stort. Räknar man in hela och fragmenterade brynen av detta slag så är fyndet inte ovanligt (figur 16).

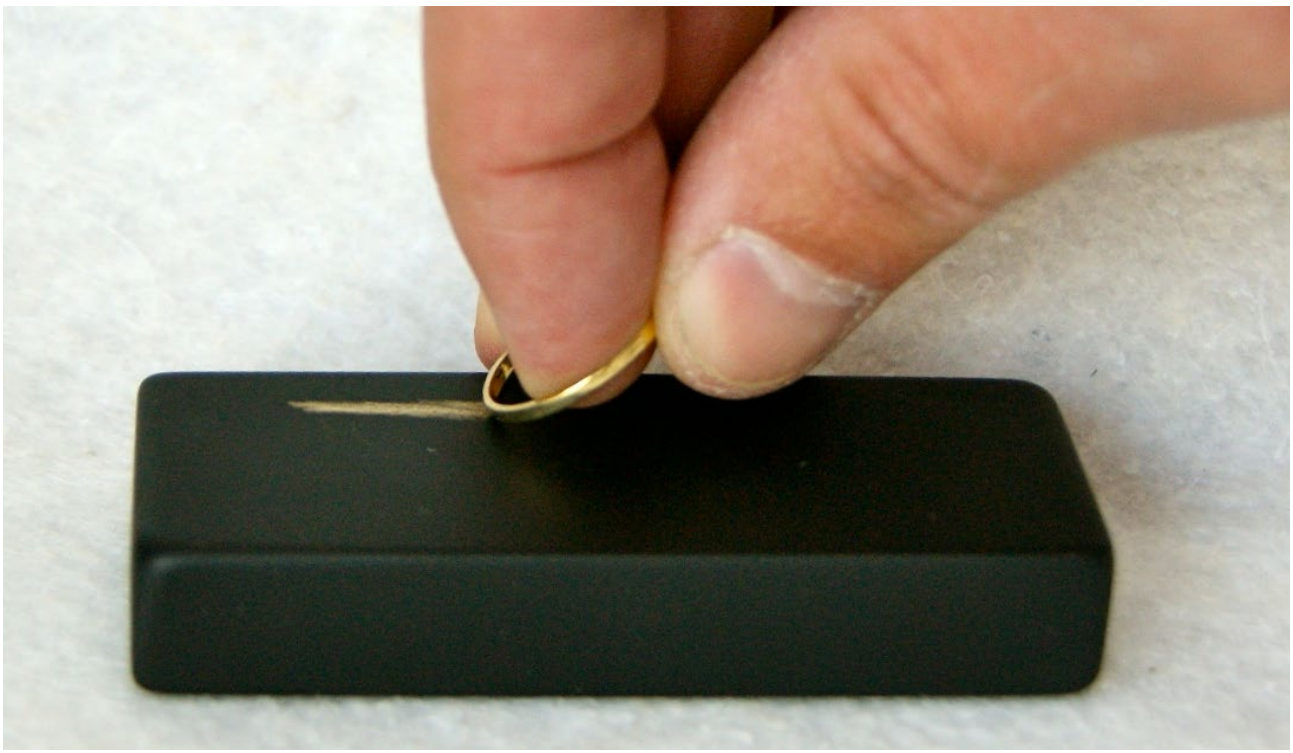
Om proberstenar

Sökningar kring ordet probersten ger klarhet i vad definitionen är: probersten har betydelsen prövosten, och stenens material utgörs av tät svart kiselskiffer (SAOL 2026). På tyska finns motsvarande ord; prüfstein, och i engelskan finns; touchstone. Proberstenar används för att verifiera ädelmetallers äkthet – handlingen innebär en så kallad probering. Metoden är en icke-destruktiv metod, och används en sten så kallas handlingen stenprobering. Enkelt förklarat utförs en probering av det aktuella ädelmetallföremålet som då stryks mot en probersten (figur 17).

De tunna strykmärken som då uppkommer behandlas med kemikalier som löser ädelmetaller (till exempel kungsvatten) och kan efter hur de påverkas jämföras mot kända kvaliteter (Tesch 2008). Metoden används än idag. Proberstenar tillverkas normalt av kiselskiffer och är vanligtvis formade som brynen med ojämnare och trubbigare kortsidor där proberingen utförs (Eluère 1986; Ježek 2013).

Figur 16. Detalj från ett katalogkort från en grav från Birka, Adelsö socken. Litet hänge i form av ett miniatyrbryne. I överdelen finns rester av en bronsplatta vilket inte är helt ovanligt (Statens historiska museum 2026).

Figur 17. Guld testas på en probersten i nutid. Föremålet gnids mot stenens yta. Därefter används syror för att lösa guldstrecket. Olika syror reagerar vid olika guldhalt och karathalten kan därmed fastslås (https://www.vandijk-toetsstenen.nl/en/cms/testmethod-1/).

Proberstenar finns definierade som fynd ifrån Skandinavien men de kan vara svåra att bedöma och skilja ut från andra stenar med liknande funktioner, exempelvis små brynen och hängbrynen.

Vid en genomgång av registrerade lämningar i Fornminnesregistret finns inga träffar på probersten och en genomgång av Statens historiska museums digitaliserade samlingar ger att det finns 13 föremål registrerat som en sådan (SHM 2026).

Av dessa finns några som har likhet med stenen från grophuset i Vårgårda. Från Björkö och boplatsen Birka (L2017:1568/RAÄ Adelsö 119) finns ett fynd av en probersten som till det yttre delar har vissa av Vårgårdastenens attribut.

Stenen är av fin mörk skiffer och verkar ha delvis fasade kanter (figur 18). Längden är 33 millimeter och tjockleken är 10 millimeter. På ena sidan finns antydan till ett påbörjat borrhål.

Figur 18. Från Birka finns flera brynen, några av dem är registrerade som proberstenar (Statens historiska museum 2026).

Från Gamla Uppsala (L1941:3118/RAÄ Uppsala 285) finns ett fynd av en avlång slipad skiffersten där basen är avbruten men där ett borrhål har påbörjats. Längden på stenen är 36 millimeter och tjockleken 3 millimeter (figur 19).

Figur 19. Probersten från Gamla Uppsala (Statens historiska museum 2026).

Från Björkö/Birka och ett av gravfälten där (L2017:1478/RAÄ Adelsö 35:1), finns en sten som påträffats i en kammargrav under 1878-års grävning (figur 20).

I SHMs register omnämns den; ”Hängbryne av svart skiffer med fyrsidigt tvärsnitt. Upphängningsringen är tillverkad av en virad och hoptvinnad silverten. Brynen av det här slaget användes dels för att slipa nålar och andra mindre eggverktyg, dels som så kallade proberstenar för att kontrollera ett mynt eller föremåls ädelmetall”. Här nämns stenen som flerfunktionell (SHM 2026).

Fyndet är särskilt intressant då det har kvar upphängningsanordningen. De nämnda fynden har framkommit i kontexter som kan kopplas till senare delen av järnålder.

Vad som tolkas som en probersten framkom vid en undersökning av en stormansgård från sen järnålder i Varla (L1996:3187/RAÄ Tölö 173:1) utanför Kungsbacka (Lundqvist och Schaller Åhrberg 1997). Stenen anges som; ”en liten probersten som använts för att ange guldhalten i föremål…”. Detta föremål hittades i en kontext som ^{14}C-daterats till 1070–1030 f.Kr., det vill säga till bronsålder period IV. Stenen är liten och i svart skiffer men saknar de formmässiga attribut som stenen från Vårgårda har.

Stenen från Vårgårda har undersökts av Malou Blank på Göteborgs universitet genom XRF-röntgen för att se om stenens yta innehöll stoft av ädelmetaller, om probering hade lämnat spår. Inget kunde dock ses vid denna undersökning.

Stenen som smycke

En möjlig teori kring föremålet är att stenen helt enkelt kan utgöra ett smycke; den är fint bearbetad och skulle mycket väl passa som det. En sten av särskilt intresse kommer från en undersökning i Stryn, Vestlands fylke i Norge (Diinhoff 2023). Från vad som tolkas som en flatmarksgrav finns ett fynd som i stil överensstämmer med fyndet från Vårgårda (figur 21). Här finns samma triangulära form, fasade hörn och borrat hål i toppänden. På bilden på stenen ses slitspår liknande de som finns på Vårgårda-stenen. Materialet är av skiffer om än i en annan kulör. Fyndet är beskrivet som ”et lille skiffer hængesmykke eller ”perle””. Graven är daterad till sen förromersk järnålder.

Figur 20. Fynd av ett bryne/probersten från Birka som har ring av silver igenom det borrade hålet i toppen (Statens historiska museum 2026).

Figur 21. Stenen som hittades i en grav i Stryn i Norge är formmässigt mycket lik stenen från grophuset i Vårgårda. I sort är det endast färgen och storleken som skiljer. Stenen är dock bedömd som varande ett smycke.

Figur 22. Sepulkralstenar från Sigtuna. Åtta av stenarna är i grön porfyr och en sten, den trekantiga (sjätte stenen uppifrån till höger) är i serpentin.

Sepulkralstenar från Sigtuna

I sammanhanget måste ännu en möjlig förklaring till stenar av detta slag lyftas. Exempel finns på så kallade sepulkralstenar med liknande utseende som Vårgårdastenen (Tesch 2007). Dessa stenar ingick som dekorativa inslag i tidigmedeltida kristna relikkontextereller resealtare och har fasningar som påminner om stenen från L1959:2507. Här kan stenen varit monterad på ett skrin och kan ha varit rörliga så att de kunnat fungera som försegling till en öppning i skrinet. Stenarna består oftast av ovanliga bergarter, ofta porfyrit.

I Sigtuna hittades vid utgrävning en trekantig sten ibland flera andra stenmaterial som betecknas som sepulkralstenar (figur 22) (Tesch 2008). Stenen hittades bland andra ovanliga stensorter i en kristen kontext som har dateras till perioden 1050–1100 e. Kr. Det som gjorde att denna sten stack ut bland de övriga fynden från platsen var just formen och att den var tillverkad av bergarten serpentin.

Övriga stenar var av en annan bergart och fragmenterade. Stenen från Sigtuna har stora likheter med stenen från Vårgårda med skillnaden att Sigtunastenen är ljusare (figur 23). Sigtunastenen har även ett avfasat hörn.

Figur 23. Närbild på den trekantiga sepulkralstenen från Sigtuna. Den har formmässiga likheter med stenen från grophuset i Vårgårda.

Stenen från Ströja

Under utgrävningarna i östgötska Ströja i Kvillinge socken hittades en sten (fynd 1984:37723:1) i ett lager (Hjulström 2026). Den har tolkats som en sepulkralsten. Stenen är platt och cirka 5 millimeter tjock och grundformen är en spetsig liksidig triangel där alla hörn är avfasade (figur 24). Stenen är slipad och polerad på alla ytor och har ingen fram- eller baksida. Dateringsmässigt kunde inget fastslås då den framkom i ett omrört lager med fynd från många olika tidsperioder. Förutom sepulkralstensteorin så diskuterades om fyndet kunde vara ett så kallat sorgesmycke eller en probersten. Sorgesmycken är oftast svarta och bärs vid sorg, exempelvis vid begravningar. Ströjastenen analyserades med hjälp av XRD (röntgendiffraktion) och EDS (analys i svepelektronmikroskop).

Resultatet blev att stenen visade sig ha ovanligt låg densitet vilket indikerar att det rör sig om amorf opal, möjligen i kombination med kryptokristallin kvarts. Stenen bedömdes vara av fel bergart för att vara ett sorgesmycke, det finns inte heller några paralleller med samma form eller slipning. Samma bedömning gjordes om proberstensfunktionen, att varken stenens form eller bergart stämmer överens med andra kända proberstenar. Stenen från Ströja tolkas kunna ha varit innefattad i ett kristet resealtare och således utgöra en sepulkralsten. Eftersom alla hörn är avfasade och den är slipad på alla sidor tolkas det som att stenen kan ha varit löstagbar.

Figur 24. Från Ströja finns en sten som i utseende i stort stämmer överens med hur Vårgårdastenen ser ut. Dock saknas hålet för upphängning.

Stenarna från Kaupang

Från Kaupang i Norge, finns fynd av två stenar som har föreslagits vara proberstenar (figur 25). Stenarna hittades i Vikingatida lager (Resi 2011:392). De förefaller vara av samma bergart och båda stenarna från Kaupang har upphängningshål likt Vårgårdastenen och i alla fal en av dem har en dragning mot en trapetsoid/triangulär form. Vid undersökning under mikroskop syntes metallrester på den ena stenen. Vilket skulle kunna vara rester efter att man dragit med en

Figur 25. De två stenarna som hittades vid underökningar i Kaupang, Norge. Utförandet är likartat och även stenkvaliteten förefaller liknande den som Vårgårdastenen har. Dessvärre fanns inga foton med bättre bildkvalitet att tillgå.

metallnål över stenen (Resi 2011:391f). I så fall stärker det proberstensfunktionen av stenen.

Med all säkerhet utgör stenarna från Ströja, Sigtuna och Kaupang samma typ av föremål. Kanske har stenarna suttit innefattade i något, men stenarnas slipning på sidorna samt det faktum att både framsida och baksida är lika välarbetade talar emot det.

Några jämförelser

Om man jämför de kända här presenterade fynden med stenen från Vårgårda utifrån någon slags typologisk tanke kan en lösning på stenens funktion gå att närma sig. I detta finns alltid det slumpmässiga att ta hänsyn till. Den trekantiga formen kan ha slipats fram beroende på materialets beskaffenhet och vad som praktiskt fungerar för vilket ändamål stenen har. Här finns även en skönhetsaspekt att fundera på. Vid jämförelse med den vanligaste formen av skifferhängen och hängbrynen så är det vanligast med avlång form, endast ett fåtal uppvisar den triangulära formen, även om flera stenar drar mot en trapetsoid form. Detta kan bero på hur stenen har tillverkats, likväl som hur den använts. Nötning är vanligt och i många fall kraftig. I fallet med Vårgårdastenen är nötningen närmast obefintlig.

Vårgårdastenen har en tydlig triangulär form, vilket stenarna från Sigtuna, Ströja och Stryn också har. Stenarna från Stryn och Ströja har avfasade ändar i triangelbasen – vilket också stenen från Vårgårda har. Ströjastenen har även avfasningar i ”toppänden”, där har Vårgårdastenen en rundad avslutning. En av stenarna från Kaupang har genomgående fasningar över sidorna. Stenen från Stryn har ett borrat hål, vilket även flera andra exempel har, bland annat från Kaupang. Från Birka och Uppsalaexemplen finns påbörjade borrhål. Stenen är också fint slipad med jämna ytor vilket tyder på att den inte har någon fram- och baksida, vilket kan tolkas som att den skulle ses fritt hängande. En sepulkralsten bör kunna ha haft en fram- och baksida, då den skulle vara monterad i ett annat föremål.

En viktig aspekt kring dessa stenar är kontexten. Flera (Ströja, Kaupang) har hittats i boplats- eller hantverkskontexter. Grophus brukar förknippas med hantverksverksamheter och L2019:2507 ligger i ett område som

mycket väl kan vara en hantverksdel av en boplats. I fallet Sigtuna har tolkningen gjorts utifrån en kristen kontext och tillsammans med andra artefakter som skulle kunna vara del av utsmyckningen av relikskrin. Från Stryn kommer fyndet från en flatmarksgrav och tolkas som ett smycke som givits som gravgåva.

Slutsats

Stenen från Vårgårda går inte att självklart placera vad gäller funktion, ursprung eller vilken händelse som gjorde att den fanns i grophuset vid Säveån. Vid en utblick är det också svårt att helt få grepp om paralleller. Det finns dock aspekter som inte går att bortse ifrån och som hjälper till att tolka föremålet:

- Det är en vackert bearbetad artefakt i mörk skifferstenen. Troligtvis har det skapats för att synas på den som bär det.
- Det är inte nednött, det vill säga att det inte har använts för slipning av exempelvis knivar.
- Den lilla nötning som finns antyder att det har skett i försiktighet.
- Fyndet framkom i säkra lager i en hantverkskontext, daterad till sen Vendeltid.

Sammantaget pekar detta på att tolkningen av Vårgårdastenens funktion är en kombination av flera användningsområden. Den kan dels vara ett vackert smycke, dels ett föremål som kunde användas för slipning av små metallföremål, exempelvis nålar, och dels skulle stenen kunna användas som probersten. Den finkorniga stensorten och den mörka färgen skulle passa för detta bruk. Vid genomgång av skrivet material så finns i ett Nordeuropeiskt perspektiv det många skrifter om stenar med likande användningsområde. Det återstår att göra parallella jämförelser med dessa material (Ježek 2013). Med förhoppning om att fler liknande fynd skall framkomma, genom undersökningar eller igenom befintliga arkiv, så kan denna artikel vara en del i att lyfta fram dessa föremål och belysa dem.

Figur 26. Stenen från Vårgårda kan ha haft flera funktioner. Hur den bars går bara att gissa sig till men en fantasibild kan ge en känsla av hur stenen skulle te sig som smycke. Bilden är skapad med hjälp av Microsoft 365 Copilot.

Källförteckning

Litterära källor

Diinhoff, S. 2023. *Samlerapport fra fire tiårs arkæologiske undersøgelser på Ytre og Indre Bø i Stryn, Stryn kommune, Vestland fylke i årene 2010–2012. Askeladden id nr. 139570, 142350 og 145578. Bosætnings-, dyrknings- og aktiviteteesspor fra forhistorie*. Arkeologisk rapport: Rapportnr. – 7 – 2023. Universitetsmuseet i Bergen. Avdelningen for kulturhistorie fornminnessektjonen.

Hjulström, B. 2026. *Ströjas historia. Maktens spår, ritualernas ekon och vardagens liv. Från hallbyggnader till statartid, 450 - 1920-tal. Rapport inom Trafikverkets projekt Ostlänken, Arkeologiska undersökningar av L2009:7949, L2011:2737 och L2019:3557, Kvillinge socken, Norrköpings kommun, Östergötlands län.* Med bidrag av: Marta Lindeberg, Stefan Gustafsson & Agneta Flood. Rapporter från Arkeologikonsult 2026:2375/2983/3303.

Ježek, M. 2013. *Touchstones of archaeology*. Institute of Archaeology, Czech Academy of Sciences, Letenska 4, CZ-118 01 Prague, Czech Republic.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026. *L1959:2507 inom Hoberg 3:2 Kullings-Skövde socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk förundersökning och arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:2.

Lundqvist, L. & Schaller Åhrberg, E. (Red.). 1997. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid. Arkeologiska undersökningar, 1988–1993, Raä 6 och 173, Tölö socken, Kungsbacka kommun, Halland*. RAÄ UV Väst rapport 1997:26 (RAÄ dnr 321-817-2004).

Resi, H. G. 2011. Whetstones, Grindstones, Touchstones and Smoothers. I: Skre, D (ed.). *Things from the Town.* Kaupang Excavation Project Publication Series, Vol. 3. Århus.

Tesch, S. 2007. *Tidigmedeltida sepulkralstenar i Sigtuna - heliga stenar från Köln för såväl hallkult som mässa i kyrka*. Situne Dei, Årsskrift för Sigtunaforskning utgiven av Sigtuna Museum.

Tesch, S. 2008. Laddade stenar. I: Wikström, A (red.). *På väg mot Paradiset- arkeologisk undersökning i kvarteret Humlegården 3 i Sigtuna 2006*. Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museum nr 33.

Digitala källor

Statens historiska museer 2026
Fornsök 2026
Varlaboplatsen – Wikipedia

Digitala bilder

Figur 13. ”KrM 97/54 59 – Bryne”, Hämtad 11 juni 2026 från platsen: Regionmuset Skånes samlingar. https://samlingar.regionmuseet.se/objects/c62-12271/

Figur 14. Hed Jakobsson, A. & Lagerstedt, A. 2023. *En plats – två landskap Molnby och Snapptuna under bronsålder och historisk tid. Vetenskaplig fördjupning av resultat från arkeologisk undersökning inom fastighet Molnby 1:5, Vallentuna socken och kommun, Stockholms län.* Rapporter från Arkeologikonsult 2023:2996. https://www.arkeologikonsult.se/component/content/article/62-nyheter/135-ny-rapport-brista-garden-som-upphoerde.html

Figur 15. https://samlingar.shm.se/media/F9C17EB5-2A91-4CD3-BB5D-EC26730F11B2

Figur 16. https://samlingar.shm.se/object/4CBEAAF1-3BED-4DFF-AC90-A5EC18819C5

Figur 17. https://www.vandijk-toetsstenen.nl/en/cms/testmethod-1/

Figur 18. https://samlingar.shm.se/object/E0BC53DB-F901-4DC2-A694-3DDBED17D56

Fyndet i dumphögen

Simon Karlsson *Göta Arkeologi*

Abstract

Vid de arkeologiska undersökningarna inför utbyggnaden av E20 i Vårgårda påträffades ett ovanligt förgyllt beslag av kopparlegering med infattade glasstenar. Föremålet framkom inom boplatsen Kullings-Skövde 56 (L1965:5079), vars huvudsakliga datering ligger i romersk järnålder. Artikeln diskuterar möjliga paralleller och tolkningsspår utifrån föremålets form, dekor och tillverkningsteknik. Inledningsvis prövas en koppling till romerska sigillaskar, främst utifrån storlek och grundform, men flera tekniska detaljer talar emot en sådan tolkning. Betydligt starkare visuella paralleller återfinns bland medeltida beslag i Limogesstil, särskilt genom färgschema, geometrisk komposition och förgylld dekor. Samtidigt visar konserveringsrapporten att de färgade elementen utgörs av infattade glasbitar snarare än emalj, vilket skiljer föremålet från klassiska Limogesarbeten utförda i champlevéteknik. Artikeln föreslår därför att fyndet möjligen kan förstås som ett imitationsarbete eller en lokal hantverksmässig omtolkning av Limogestraditionens formspråk. Samtidigt kvarstår betydande osäkerheter kring föremålets datering, funktion och tillverkningsmiljö.

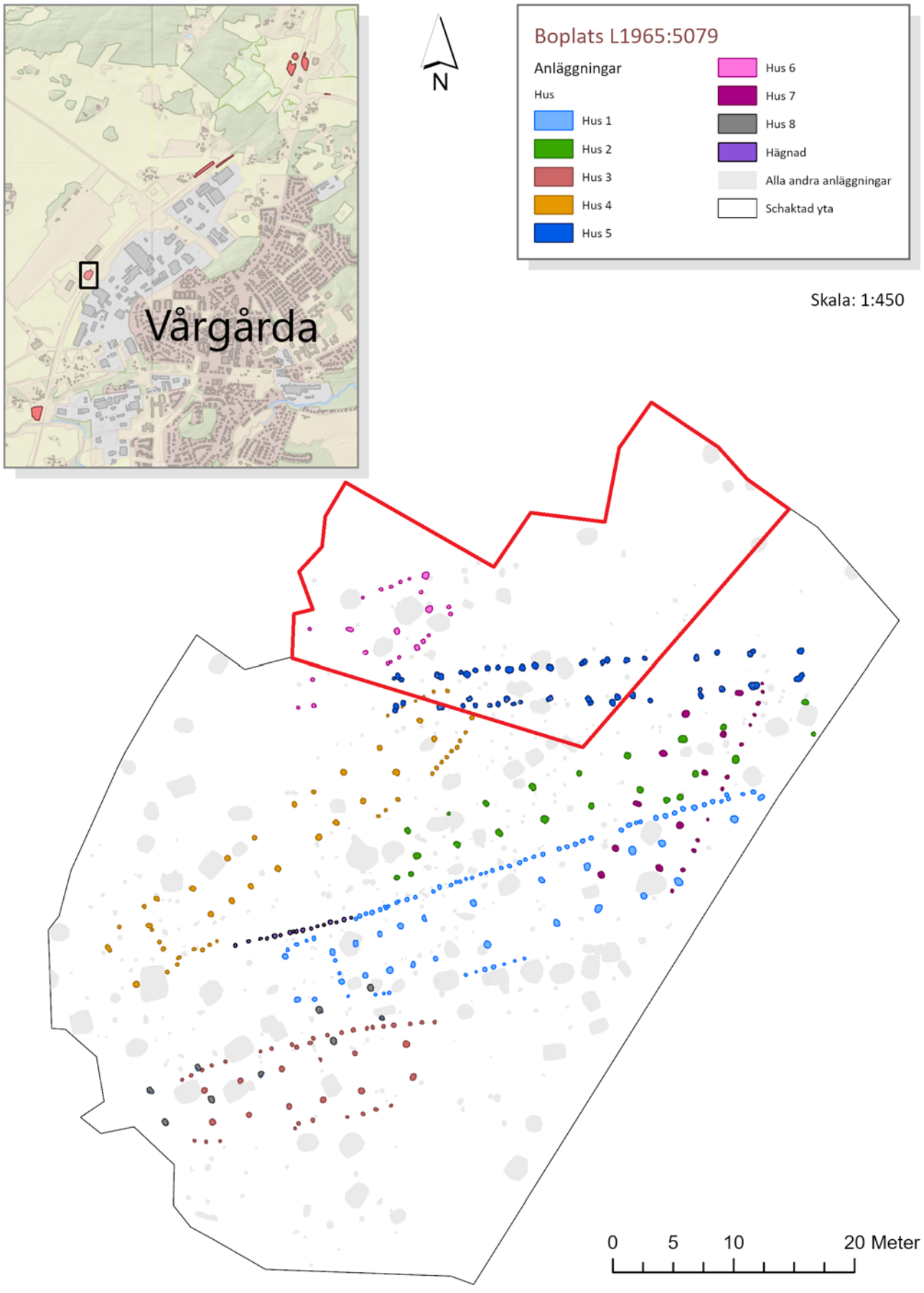
Inledning

E20-grävningarna i Vårgårda levererade väldigt få metallfynd. I vilken utsträckning detta beror på dåliga bevarandeförhållande är oklart. Att järn inte klarar sig så bra i de sandiga jordarna är förståeligt, men bristen på fynd bestående av kopparlegering är samtidigt påtaglig. Försurningen i Västsverige i kombination med lättdränerade sandjordar är förstås försvårande förutsättningar för bevarande av metaller rent generellt (Nord & Lagerlöf 2022:21–24). Till viss del kan det vara en metodfråga då matjorden under E20-grävningarna endast detekterades vid avtorvning och inte systematiskt och skiktvis ner mot alven.

Tidigare undersökningar i Vårgårdatrakten har uppvisat väldigt få metallfynd och när de framkommit är det oftast i nedre delen av matjordslagret (jämför Bengtsson et al. 2006:31f). Inom boplatsen Kullings-Skövde 56 (L1965:5079) framkom emellertid ett högintressant fynd, inte minst på grund av den svårhet att finna gångbara paralleller den inbjöd till. Boplatsen utgjordes av åtta långhus som daterats till förromersk järnålder, romersk järnålder och tidig folkvandringstid (Johansson & Karlsson 2026). Fyndet hade ingen säker kontext utan hittades högst upp i dumphögen vid metalldetektering (se figur 1).

Figur 1. Drönarfoto över Kullings-Skövde 56 (L1965:5079) mot sydväst.. I förgrunden ses dumphögen genomsökas med metalldetektor. I toppen av denna hög gjordes fyndet.

Figur 2. Plan över boplatsen Kullings-Skövde 56 (L1965:5079). Området där föremålet bör ha legat är markerat i rött.

Det betyder att föremålet förmodligen legat långt ner i matjorden nära alvnivån och att den därför missades under den inledande metalldetekteringen.

Utifrån fyndets position i dumphögen går det att fastställa ungefär från vilken del av boplatsen den ursprungligen har legat (se figur 2). I denna del har två av de framkomna huslämningarna legat vilka båda är daterade till romersk järnålder. Föremålet var cirka 24 x 24 millimeter stort och beskrivs som följande i konserveringsrapporten:

”Fyndet är helt och fysiskt stabilt. Det består av ett gjutet kvadratiskt, lätt skålformat, beslag av kopparlegering. På ovansidan finns infattade glasstenar i rött, blått, vitt och svart. Några av glasinfattningarna är helt intakta medan andra saknas helt eller delvis. På tre av kanterna finns öglor/infästningar av kopparlegering. På den fjärde kanten finns ingen infästning men däremot en brottyta, vilket innebär att en infästning ursprungligen kan ha funnits även här. Runt omkring de infattade stenarna är basmetallen i kopparlegering förgylld. Förgyllningen går också ner på beslagets kanter och dess infästningar, samt en bit in på baksidan, vilket tyder på en bladförgyllning som ”vikts” på plats. De infattade glasstenarna tycks utskurna och placerade på plats snarare än emaljerade (tillverkade av glasfluss)” ((Karlsson 2022; samt figur 3a-b nedan).

Den initiala bedömningen då fyndet gjordes var att det skulle vara vikingatida eller medeltida. Dessa dateringar hade dock ingen koppling till de faktiska boplatslämningarna på platsen som till största delen härstammar från romersk järnålder. Mot bakgrund av boplatsens datering prövades möjligheten att koppla fyndet till samma tidsperiod. Storleken och formen på föremålet sammanföll med en särskild föremålskategori från denna period: romerska sigillaskar.

En romersk sigillask?

Romersk sigillaskar/-kapslar är i regel tillverkade i av kopparlegering och består av två grundläggande delar: ett lock, vanligen dekorerat, och en bottenplatta (jämför figur 4a-b). Ofta har locken en svagt försänkt undersida, men vissa är helt plana. Bottenplattan har alltid ett antal cirkulära perforeringar, vanligen mellan tre och fem. Bottnarna har dessutom sidoväggar, oftast omkring 5 millimeter höga, med två motstående skåror eller slitsar som anses ha underlättat fastbindningen av sigillasken till ett paket eller föremål. Gångjärnskonstruktionen består av två öglor på bottenplattan och en enkel ögla på locket, vilken passar mellan de två öglorna på bottenplattan. Genom samtliga tre öglor fördes därefter en järn- eller kopparlegerad pinne som bildade ett enkelt gångjärn. Vissa lock har dessutom en mycket liten integralt gjuten styrtapp eller pigg placerad mittemot gångjärnet och riktad nedåt. Denna var avsedd att passa i ett motsvarande hål i bottenplattan. Syftet tycks ha varit att förhindra att locket rörde sig i sidled (Andrews 2008).

Sigillaskarna har någon av sex grundformer: rund, fyrkantig, rombisk, droppformad, spetsoval eller övrig form (Andrews 2012:12ff). Det bör framhållas att föremålens användningsområde, namnet till trots, är omdiskuterat. Romerska sigillaskar uppvisar en tydligt ojämn geografisk spridning, där Britannien framstår som det dominerande fyndområdet. I Colin Andrews sammanställning ingår 871 exemplar från den romerska provinsen (2012). De tidigaste exemplaren tycks ha importerats från kontinenten, men en omfattande lokal produktion etableras snabbt i Britannien.

Figur 3a-b. Vårgårdafyndet efter konservering, fram- och baksida. Foto: SVK.

Figur 4a-b (ovan och t.v.). Exempel på en fyrkantig romersk emaljerad sigillask hittat i Lincolnshire 2009. ©United Kingdom Detector Net (UKDN). Internet Archaeology (https://intarch.ac.uk/).

På kontinenten förekommer sigillaskar i flera romerska provinser, men materialet tycks vara betydligt mindre omfattande än i Britannien och saknar motsvarande större sammanställningar. Sammantaget framstår Britannien, utifrån Andrews genomgång, som ett viktigt område för denna föremålstyp, både vad gäller användning och produktion. Andrews tolkar sigillaskarna som föremål kopplade till ekonomiska aktiviteter och menar att de sannolikt haft anknytning till *cursus publicus*, det romerska kommunikations- och transportsystemet (a.a.:93–98).

Storleksmässigt stämmer föremålen bra med fyndet i Vårgårda. En sak som stämmer dåligt är dock att det saknas en gångled som gör det möjligt att öppna asken/kapseln. Ytterligare ett faktum som talar emot sigillasktolkningen är att fyndet var förgyllt. De tre fästena är dessutom svåra att funktionellt förklara i ett sådant sammanhang. Mer troligt är att det är en typ av beslag som har fungerat som utsmyckning till något.

Ett medeltida beslag?

Efter att ha uppmärksammats på ett detektorfynd från Fulford, York i England framkom ett nytt tolkningsspår. Föremålet var ett bokbeslag som vid en första anblick hade slående likheter med Vårgårdafyndet. Föremålen har haft liknande färgschema med blått, rött och vitt (Vårgårdafyndet innehåller även svart) och en mycket likartad geometrisk komposition (se figur 5).

Likt Vårgårdafyndet har bokbeslagets huvuddel en kvadratisk grundform som inrymmer en rätvinklig romb. Den yttre ramen har i båda fallen varit förgylld och de triangulära hörndelarna har en röd punkt placerad mitt på varje sida av romben.

Figur 5. Bokbeslag funnet i England. Foto: West Yorkshire Archaeology Advisory Service(Portable Antiquities Scheme 2025).

Bokbeslaget beskrivs vara tillverkat i Limogesstil och daterat till cirka 1150–1300 e.Kr. (Portable Antiquities Scheme 2025).

Limogesemaljer är väl representerade i Skandinavien och förekommer huvudsakligen i kyrkliga sammanhang, såsom katedraler och andra kyrkliga miljöer (O'Neill 1996). En nyligen genomförd studie av materialet i Norge har identifierat 133 bevarade föremål inom den medeltida kyrkoprovinsen (Solhaug 2024), vilket understryker deras betydelse som kyrkliga importföremål. Kyrkliga föremål tillverkade i Limoges återfinns i stora delar av Europa (Drake Boehm 1996:44). Ett av de mest välkända exemplen i Sverige är det praktfulla relikskrinet i Uppsala domkyrka (se figur 6).

Figur 6. Relikskrin från Limoges, Domkyrkomuseet, Uppsala Domkyrka. Fotograf Olle Noeling, Stiftelsen Upplandsmuseet (Digitalt-Museum, Upplandsmuseet).

Vid en jämförelse mellan emaljteknikerna *cloisonné* och *champlevé* framträder tydligt att det aktuella föremålet tekniskt ligger närmare den senare. Cloisonné bygger på att tunna metalltrådar löds fast på ytan och bildar celler som fylls med emalj eller glas, vilket innebär att dekoren byggs upp ovanpå metallen. Champlevé, som är den dominerande tekniken inom Limogesproduktionen, utgår från motsatt princip: här skärs eller gröps fält ur metallen, vilka därefter fylls med emalj (Biron, Dandridge & Wypski 1996:48ff).

Konserveringsrapporten visar att dekoren på Vårgårdafyndet just utgörs av sådana fördjupningar i metallytan. Den grundläggande arbetsprincipen överensstämmer därmed med champlevétekniken. Tillsammans med föremålets färgschema och formmässiga uppbyggnad, där kontrasten mellan metall och färgfält är central, skapas en påfallande likhet med Limogesemaljernas visuella uttryck.

Det är samtidigt belagt att Limogesföremål i vissa fall kan inkludera dekorativa glasinslag i form av cabochoner, det vill säga rundslipade glasinfattningar som imiterar ädelstenar. I en madonnaframställning beskrivs hur “Glass cabochons, some backed with silk, decorate the robes of the Mother and Child in imitation of gemstones” (O’Neill 1996:190). Förekomsten av glas i dekorativa sammanhang utesluter därmed inte i sig en koppling till Limogestraditionen.Vid närmare granskning av Vårgårdafyndet framgår dock att fyllningen i de urgröpta fälten inte tycks bestå av smält emalj, utan av separata glasbitar som infogats i fördjupningarna. Ytan uppvisar dessutom ojämnheter som inte överensstämmer med den jämna, homogena karaktär som kännetecknar bränd emalj. Det som vid en första anblick framstår som en teknisk och estetisk parallell till Limoges visar sig därmed inte hålla fullt ut.

Särskilt betydelsefullt i detta sammanhang är konserveringsrapportens observation att de färgade elementen ”tycks utskurna och placerade på plats snarare än emaljerade”. Samtidigt framhålls att glasinfattningarna uppvisar ojämnheter och att flera av dem framstår som separata element snarare än som en sammanhängande emaljyta. Detta skiljer sig från den klassiska champlevétekniken, där emaljen smälts ned i de urgröpta fälten och bildar en jämn och homogen yta. Även om Vårgårdafyndet visuellt och kompositionsmässigt ligger nära Limogestraditionen, antyder de tekniska detaljerna att föremålet representerar en annan hantverksmässig lösning.

Föremålet förenar alltså drag som för tankarna till champlevétraditionen, men utan att uppvisa dess avgörande teknologiska egenskaper. Snarare tyder detta på att det rör sig om en imitation, en tekniskt förenklad variant eller en parallell hantverkstradition där det visuella uttrycket efterliknas, men där tekniken, med infattade glasbitar i stället för emalj, avviker i grunden.

Imitationsarbeten och hantverksmässig inspiration

Medeltida metallhantverk präglades inte enbart av direkt import av prestigeföremål, utan också av imitationer och lokala omtolkningar av etablerade stilideal. Limogesemaljer spreds i stor omfattning över Europa och kom att fungera som visuella förebilder även utanför de egentliga produktionsmiljöerna. I England finns exempelvis belägg för arbeten utförda av både Limogeshantverkare och deras imitatörer (Campbell 2025:66). Samtidigt visar materialet från Limoges att produktionen anpassades efter en bred och varierad kundkrets, från större kyrkliga institutioner till mindre lokala miljöer (O'Neill 1996). Det är därför inte orimligt att tänka sig att Limogesstilens formspråk och färgideal kunde efterliknas även i föremål där teknik och materialval avvek från originalproduktionen.

Vårgårdafyndet kan möjligen förstås i ett sådant sammanhang. Föremålet uppvisar tydliga visuella och kompositionella likheter med Limogesarbeten, inte minst genom den geometriska uppbyggnaden, färgschemat och kontrasten mellan förgyllda ytor och färgade infattningar. Samtidigt avviker det tekniskt från klassiska Limogesemaljer genom användningen av infattade glasbitar snarare än smält emalj. Detta skulle kunna tala för att föremålet representerar ett imitationsarbete, där Limogestraditionens visuella uttryck efterliknats med andra tekniska lösningar och material.

Slutsats

Vårgårdafyndet utgör ett ovanligt och svårtolkat föremål utan några helt övertygande paralleller i det svenska materialet. Storlek och grundform gjorde det initialt relevant att pröva en koppling till romerska sigillaskar, särskilt mot bakgrund av boplatsens datering till romersk järnålder. Flera avgörande detaljer talar dock emot denna tolkning, inte minst avsaknaden av gångjärnskonstruktion och den omfattande förgyllningen.

Betydligt starkare visuella paralleller återfinns bland medeltida beslag och Limogesarbeten. Likheterna omfattar såväl färgschema som geometrisk komposition och kontrasten mellan förgyllda ytor och färgfält. Samtidigt visar konserveringsrapporten att tekniken skiljer sig från klassisk champlevéemalj genom användningen av infattade glasbitar snarare än smält emalj.

Föremålet tycks därmed befinna sig i ett gränsland mellan direkt parallell och friare stilistisk inspiration. Det kan inte uteslutas att det rör sig om ett imitationsarbete eller en lokal hantverksmässig omtolkning av ett visuellt uttryck med tydliga beröringspunkter till Limogestraditionen. Samtidigt kvarstår betydande osäkerheter kring både datering, funktion och tillverkningsmiljö. Just denna tolkningsproblematik gör emellertid fyndet särskilt intressant, då det visar hur vissa föremål inte utan vidare låter sig inordnas i etablerade typologier.

Källförteckning

Litterära källor

Andrews, C. 2012. Roman Seal-Boxes in Britain. Archaeopress. Oxford.

Bengtsson, L., Lindman, G., Lönn, M. & Regnell, M. *Forntida jordbruk på Vårgårdaåsen, Västergötland, Kullings-Skövde socken, Kv. Hallonet, RAÄ 54. Arkeologisk undersökning.* UV Väst Rapport 2006:19.

Biron, I, Dandridge, P. & Wypski M. T. med bidrag av Vandevyver, M. 1996. Techniques and Materials in Limoges Enamels. I: O'Neill, J. P. (red.). *Enamels of Limoges - 1100–1350.* The Metropolitan Museum of Art. New York, s. 40-47.

Campbell, M. 2025. *Limoges Enamels: French Art in Medieval England, with a Gazetteer of Limoges Finds.* Archaeopress.

Drake Boehm, B. 1996. Opus Lemovicense: The Taste for and Diffusion of Limousin Enamels. I: O'Neill, J. P. (red.). *Enamels of Limoges - 1100–1350.* The Metropolitan Museum of Art. New York, s. 48-62.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026. B*ebyggelseutveckling under järnåldern i Vårgårda. L1959:2538, L1959:2539, L1959:2561, L1959:4610, L1964:9224, L1965:5079 samt L2019:624 inom Degrabo 2:4 m.fl., Kullings- Skövde socken och Tumberg socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning.* Rio Göteborg rapport 2026:5.

Karlsson, J. 2022. *Arkeologiskt lösfynd från Vårgårda.* Konserveringsrapport. Studio Västsvensk Konservering. Dnr KU 2020-01925.

Nord, A. G. & Lagerlöf, A. 2022. *Påverkan på arkeologiskt material i jord – redovisning av två forskningsprojekt. Riksantikvarieämbetet.* Stockholm.

O'Neill, J. P. (red.). *Enamels of Limoges - 1100–1350. The Metropolitan Museum of Art. New York.*

Solhaug, S. 2024. Gold and Glass Going North: Enamels of Limoges in the Medieval Norwegian Church Province. Oxbow Books. Oxford.

Solhaug, S. 2024. *Gold and Glass Going North: Enamels of Limoges in the Medieval Norwegian Church Province*. Oxbow Books. Oxford.

Digitala källor

Andrews, C. 2008. Roman Seal Boxes. The UK Detector Finds Database.
https://www.ukdfd.co.uk/pages/roman-seal-boxes.html [2026-03-20]

DigitaltMuseum / Upplandsmuseet. Relikskrin från Limoges, Domkyrkomuseet, Uppsala domkyrka 2009.
https://digitaltmuseum.se/011013976678/relikskrin-fran-limoges-domkyrkomuseet-uppsala-domkyrka-2009 [2026-02-13].

Portable Antiquities Scheme. PAS record YORYM-4A6C56.
https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/424080 [2026-04-16].

Mesolitikum i Vårgårda
En hyddlämning från Lihultperiod

Thomas Johansson *Rio Göteborg Natur- och kulturkooperativ*

Abstract
Artikeln behandlar några mesolitiska aspekter av undersökningarna från 2021 längs med E20 i Vårgårda. Och specifikt de två fornlämningarna L1959:2561 och L1959:4610. Flera av fornlämningarna som berörts har dateringar som visar på en mesolitisk närvaro. I sammanhanget är detta ett ovanligt resultat, men nog så intressant som de senare tidernas lämningar. Fyndet av en senmesolitisk hydda inom fornlämningen L1959:2561 är bevis på att platserna har ett tidsdjup som sträcker sig så lång tillbaka som 11000 år. Artikeln behandlar endast de mesolitiska aspekterna av undersökningarna, resultaten för det som är från senare tider finns att läsa om i publicerade rapporter.

Inledning
Vid undersökningarna i Vårgårda har det framkommit spår av stenålderstida närvaro på flera av de berörda boplatserna. En del av dessa spår har varit enstaka dateringar av anläggningar medan det i andra fall har varit en påtaglig närvaro där en majoritet av dateringarna har varit äldre än järnålder och framför allt mesolitiska. Detta gällde särskilt för boplatserna L1959:2561 och L1959:4610 (Johansson & Karlsson 2026). Dessa båda lämningarna låg nära varandra och det var endast motorvägens område som skiljde dem åt (figur 1). I denna artikel kommer de behandlas som en och samma boplats.

Inriktningen på undersökningarna längs med E20 var att undersöka de metalltida lämningarna ingående, vilket var ett helt rimligt fokus med tanke på den stora mängd anläggningar och fynd som kunde knytas till dessa perioder och framför allt till järnåldern. Förundersökningarna hade påvisat detta med besked. Ur denna aspekt har undersökningsresultaten också varit lyckade och skapat en bild av Vårgårdabygdens förhistoria som tidigare endast kunnat anas. Stenåldern har också alltid funnits där, som en dunkel närvaro i form av dateringar och enstaka små disparata fynd – *ett stenålderstida brus* brukar det kallas i arkeologikretsar. Bilden har varit att platserna har använts i ett större landskapsutnyttjande men utan fasta (undersökta) punkter.

Senare tids rön gör dock gällande att det under åtminstone mellanmesolitisk tid finns fasta boplatser utanför kustområdena, så kallade *inlandsboplatser* (von der Luft & Nieminen 2026). Vid en fallstudie i Sjuhäradsbygden som innebar en genomgång av mesolitiska boplatser och fyndplatser, gick det att se att dessa platser ansluter till större vattendrag eller större sjöar. I och vid sjöarna återfinns lokaler på öar i sjöarna eller vid vikar, uddar, samt vid in- och utloppen i desamma. Vattendragen har fungerat som kommunikativa leder under mesolitisk tid. I fråga om mesolitiska boplatser i inlandet lyfts ofta frågor som rör mobilitet och säsongsbetonat boende. En vedertagen tes är att grupper av människor förflyttar sig i landskapet, från kust till inland och tvärtom under delar av året. Detta för att utnyttja säsonger bäst, exempelvis när fåglar häckar, eller när en viss maritim föda finns i överflöd.

Fyndtomma boplatser
I kustbandet har flinta varit en i princip alltid tillgänglig resurs för att skapa redskap, vilket innebär att de boplatser som finns där innehåller mängder med avfall och artefakter. I fallet med inlandsboplatser är flinta en sparsam fyndkategori (med vissa undantag). Ifrån Vårgårdaundersökningarna finns endast en handfull relativt anonyma flintor insamlade inom undersökningsytor som täckte tre hektar och inga av fynden kan specifikt knytas till mesolitisk tid. Från L1959:2561 finns ett fynd av ett anonymt spånfragment samt ett spånfragmentliknande avslag och från L1959:4610 finns inga flintfynd alls.

Sparsamhet med material och användande av andra råvaror för tillverkning av verktyg är en förklaring till den låga frekvensen av flinta. Troligtvis har inte flintslagning skett på platsen utan ämnen och verktyg har tillverkats någon annanstans. När platsen har lämnats har materialet tagits med. Hur detta skall tolkas? Kan vi sätta samband mellan låga frekvenser av stenmaterial på platser och tillfälliga vistelser? Finns det i så fall större bosättningar i inlandsmiljöer som innehåller större mängder fynd?

Med dessa frågor i åtanke finns några få större undersökningar som genomförts i Västergötlands inland

Figur 1. Översiktskarta med fornlämningarna vid norra infarten till Vårgårda. Karta i skala 1:3000.

som visar på en rejäl närvaro (ur ett materialperspektiv) under äldre stenåldern. Runt Hornborgasjön, vid boplatserna Almeö och Ytterbergs udde, finns bevisen för att dessa platser existerar (Kindgren 1982, 1983, 1984, 1986 och 1995). Därtill har några undersökningar genomförts vid sjöar i Alingsåsområdet (Furingsten et al. 1984, Andersson & Wigforss 2004, Bergstrand 2002).

Exploateringstrycket är i allmänhet lågt vid platser som dessa och mörkertalet vad gäller potentiella boplatser från äldre stenålder är sannolikt stort. Därtill borde det finnas flera fyndtomma boplatser att upptäcka. Föremål tillverkade av andra material bör ha varit vanligt men bevarandeförhållanden i Vårgårda är dåliga och den långa tidsrymd som förlupit sedan mesolitikum gör att möjligheten att träffa på sådant material vid utgrävningar är liten. Det har inte heller skett någon transgression i Vårgårdaområdet som skulle kunna ha kapslat in och bevarat organiskt material likt boplatser från mellanmesolitikum längs med västkusten.

I Vårgårdatrakten står hoppet till de många moss- och myrmarkerna. I Marbäck utanför Ulricehamn hittades i Bredgårdsmosse mesolitiska mänskliga kvarlevor. Skelettet efter Bredgårdsmannen har daterats till 7700 f.Kr., det vill säga till tidigmesolitikum.

Mesolitiska förutsättningar kring Vårgårda

Vid avsmältningen av inlandsisen och vid den efteråt följande landhöjningen steg landet i Vårgårdatrakten relativt fort. Detta påbörjas under slutet av yngre dryas värmeperid och fortsätter in i preboreal tid. Från cirka 11000 f. Kr. är områden kring Vårgårda och söderut land i form av öar i ett skärgårdslandskap. Det som idag är slättmark runt Vara och Skara var en östlig utlöpare av Skagerack, ett innanhav där bergshöjderna i det som i dag är Bohuslän utgjorde en yttre skärgårdsgräns mot västerhavet.

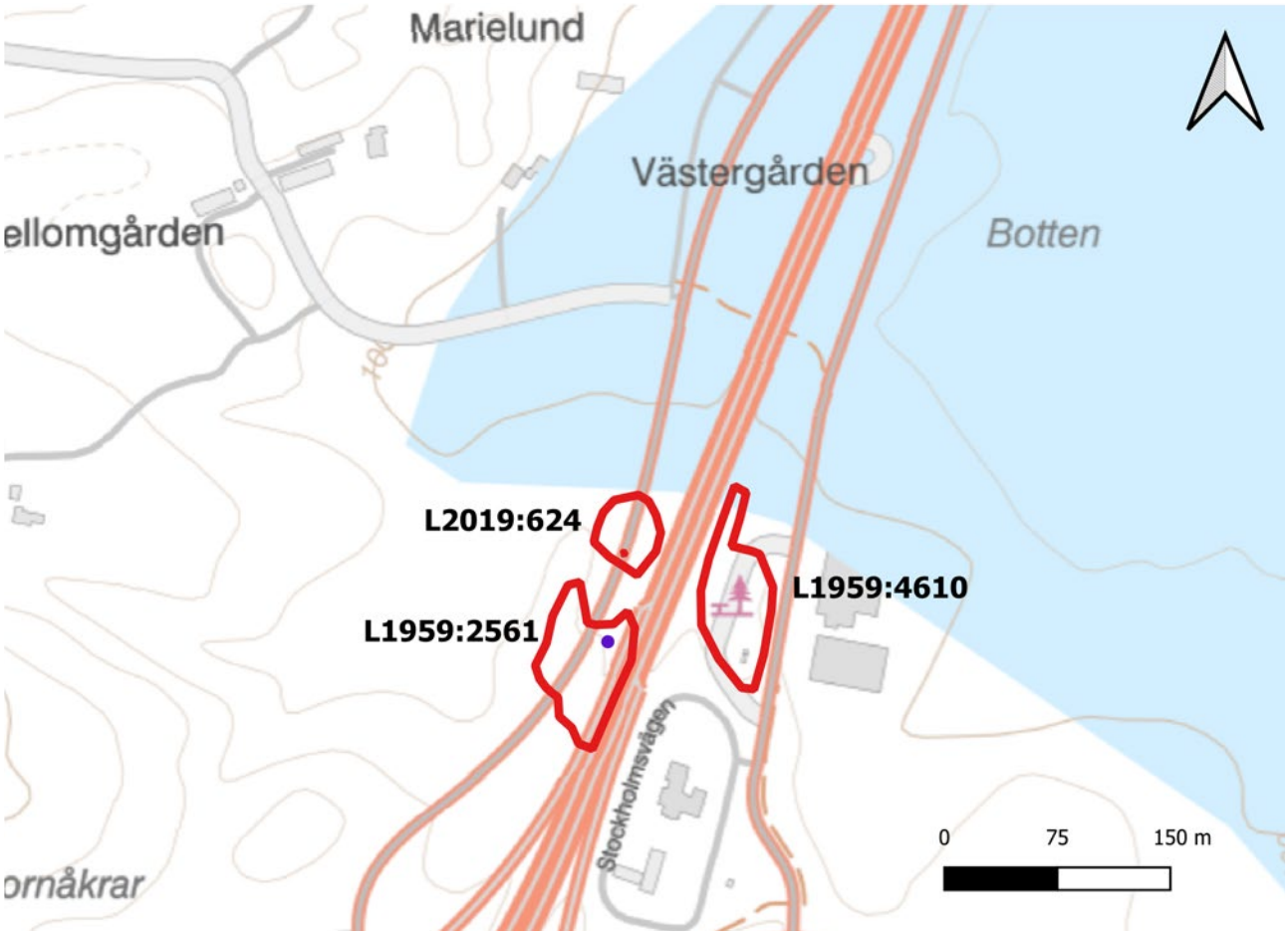
I SGUs kartvisare kan landskapsföreningen ses i Strandförskjutningsmodellen (SGU 2026). Även om detta redskap endast ger en grov bild kan landskapet förstås (figur 2). För cirka 10500 år sedan fanns kontakt med havet vid boplatserna L1959:4610 och L1959:2561, alldeles norr om Vårgårda. I några hundra år, mellan 10950–10450 f. Kr., var platsen en del av en nordlig strand i en havsvik som löpte i dalgången där Toppebäcken löper idag (figur 3 och 4). Viken ledde ut i ishavet som idag utgör Vänern. Närheten till det marina livet bör ha varit en stor del till varför plat-

Figur 2. Landskapet som det såg ut för 12600 år sedan. Röd ring markerar norra delen av Vårgårda. Karta skapad med SGUs kartgenerator (SGU 2026).

Figur 3. För 12600 år sedan fanns en havsvik i dalgången där Toppebäcken rinner idag. Röd ring markerar platsen för fornlämningarna som behandlas. Karta skapad med SGUs kartgenerator (SGU 2026).

Figur 4. Boplatserna var strandnära för 12600 år sedan. Havet stod då 100 meter högre än idag. Karta skapad med SGUs kartgenerator (SGU 2026).

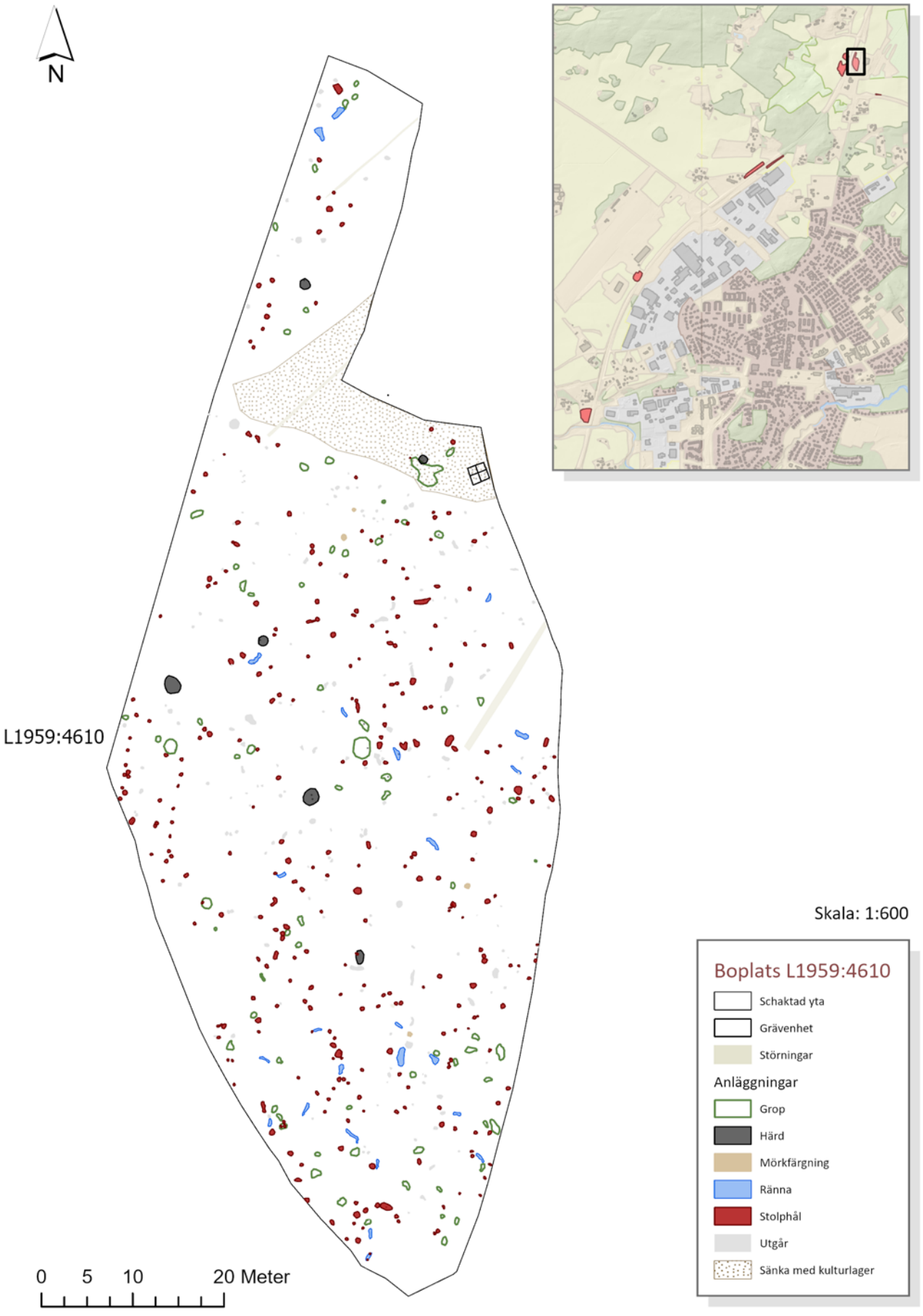
serna beboddes. Det kalla, näringsrika smältvattnet från isen som blandades med havsvatten från väster, var en näringsgivande förutsättning. Fågellivet blomstrade i de otaliga våtmarkerna. I senare skede snörps denna vik av och området blir då en grund våtmark och kanske var det som idag är Toppebäcken en större å med havskontakt via vattensystemen norrut. Vårgårdaområdet är då en del av en sammanhängande fastlandmassa som sträckte sig från Nossebro i norr och söderut.

Klimatet under preboreal tid (9700-8500 f. Kr.) gjorde att skogar började etableras och landskapet är nu präglat av sjöar och våtmarker. Sjösystem och vattenvägar gjorde det troligtvis möjligt att nå Vänern och havet, på samma vis som det gör idag. Rörligheten har varit stor. Exempelvis finns studier gjorda på mesolitiskt benmaterial från Huseby Klev på Orust som visar att det, trots det mycket havsnära läget, har hämtats in bytesdjur områden från vad som bör ha legat åtskilliga mil inåt fastlandet (Boethius & Damlien 2019). Under boreal tid minskade det marina inslaget något och en mer landbaserad fauna kan ha utgjort en betydande del av kosten.

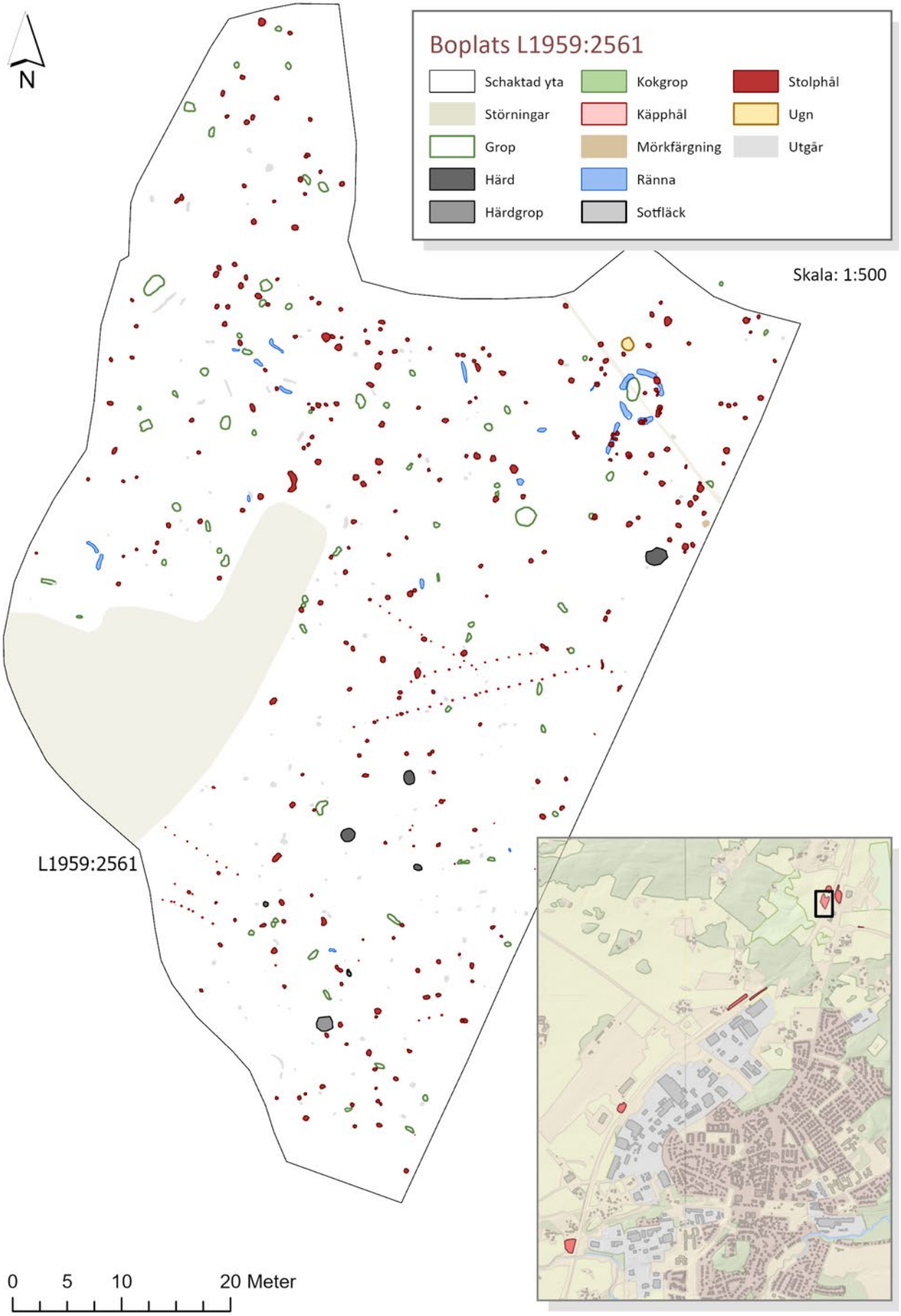
Vid granskning av kulturmiljöregistret finns det från socknarna runt Vårgårda relativt få mesolitiska nedslag. Åtta registreringar är att beteckna som tydligt mesolitiska. Det rör sig om lösfynd av tre trindyxor, två kärnyxor och en lihultyxa samt två boplatser. En av boplatserna är L1966:1436 i Algutstorp socken, varifrån det finns insamlat avslag, en skrapa och en pilspets i flinta samt en trindyxa av grönsten. Den andra boplatsen finns vid Sölvatorp, i Kullings-Skövde socken, och den heter L1966:9121. Härifrån finns insamlat en mikrospånkärna, en pilspets samt 43 avslag av flinta. Platsen ligger nära Holamossen öster om Vårgårda. Sannolikt finns det ett mörkertal kring vad som finns insamlat från området kring Vårgårda och hur det har bedömts. En genomgång av materialen som finns i tillgängliga museiarkiv skulle kunna kasta nytt ljus över perioden.

Mesolitiska spår vid E20

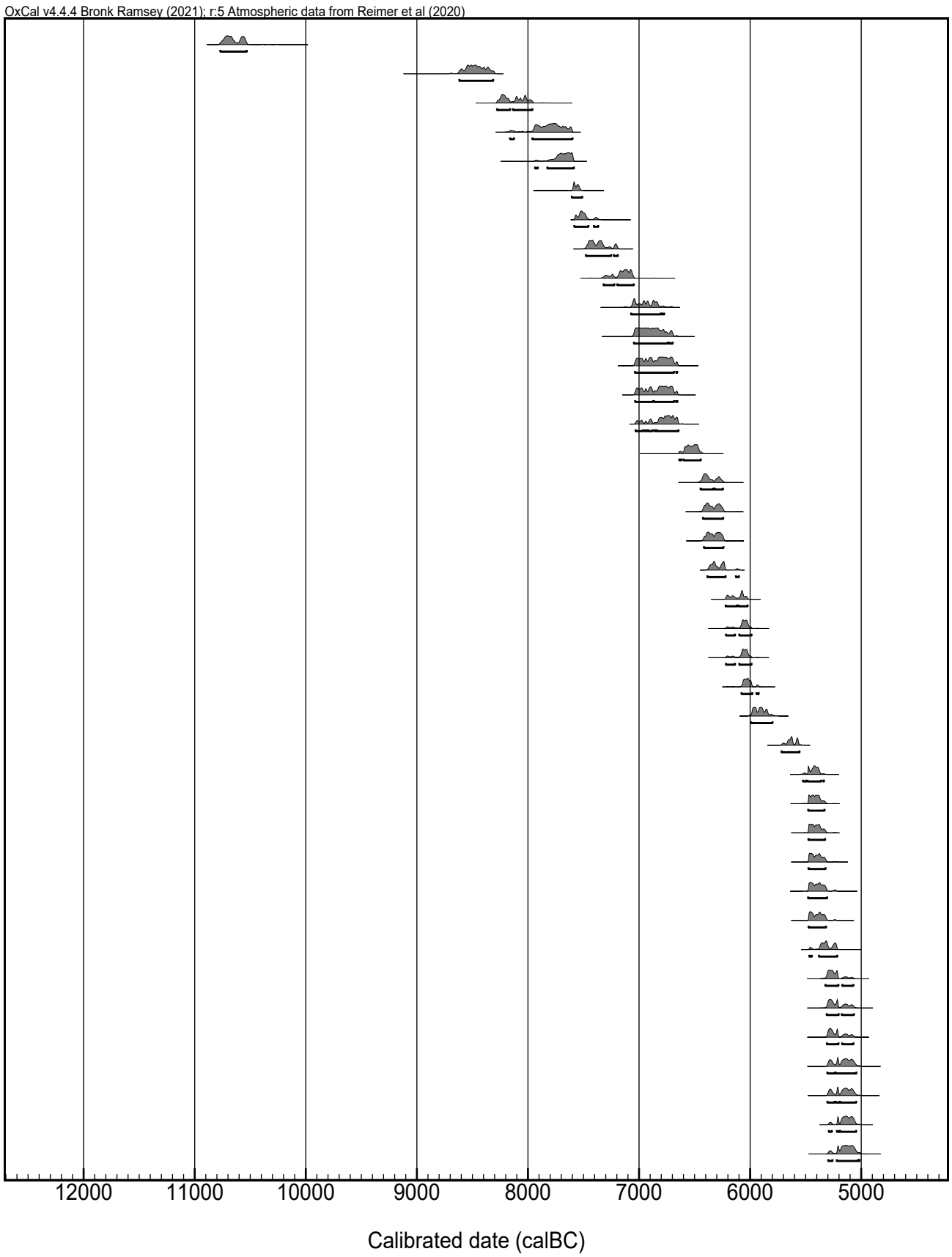
Vid undersökningen av fornlämningarna L1959:2561 och L1959:4610 registrerades sammanlagt närapå 900 anläggningar (figur 5 och 6). Av dessa daterades 45 anläggningar och av dateringarna kom hela 29 från mesolitisk tid (se tabell 1). Tyngdpunkten i analysresultaten ligger i mellanmesolitikum med sammanlagt 13 dateringar som spänner mellan 7075 – 5795 cal f. Kr (figur 7).

Figur 5. Anläggningskarta från fornlämningen L1959:4610. Karta i skala 1:600.

Figur 6. Anläggningskarta från fornlämningen L1959:2561. Karta i skala 1:600.

Figur 7. Sammanslagning av dateringarna i en kalibreringstabell ger en aning om hur samstämmiga vissa dateringar är (OxCal v4,4,4).

Det finns dock sex dateringar som är äldre än så. Fem prover dateras till tidigmesolitikum, med en intervall mellan 8620 – 7600 cal f.Kr., och en till paleolitisk/tidigmesolitisk tid 10770–10530 f.Kr. Tio av dateringarna härrör från senmesolitikum och är väldigt samstämmiga; 5480–5025 f. Kr.

Tabell 1. Samtliga mesolitiska dateringar från L1959:2561 och L1959:4610 ordnade efter ålder.

Fornlämning	Prov nr	Anläggning	Material	^{14}C-ålder BP	Kalibrerad ålder (2σ)	Period
L1959:4610	P29:2	A1055 stolphål	Träkol, obest.	10580 ± 60	10770–10530 f.Kr.	Paleo/tidigmesolitikum
L1959:2561	P32	A1148 stolphål	Träkol, tall	8955 ± 45	8280–7955 f.Kr.	Tidigmesolitikum
L1959:4610	P31	A1316 stolphål	Träkol, tall	9255 ± 50	8620–8310 f.Kr.	Tidigmesolitikum
L1959:2561	P3	A1087 grop	Träkol, obest.	8425 ± 40	7585–7365 f.Kr.	Tidigmesolitikum
L1959:2561	P33	A1147 grop	Träkol, tall	8145 ± 45	7320–7045 f.Kr.	Tidigmesolitikum
L1959:4610	P29:3	A1055 stolphål	Träkol (tall)	8755 ± 50	8162–7600 f.Kr.	Tidigmesolitikum
L1959:4610	P19	A1368 stolphål	Träkol, björk	8030 ± 40	7075–6770 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:4610	P14	A1342 grop	Träkol, tall	7975 ± 45	7050–6695 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:4610	P13	A1349 stolphål	Hasselnöt	7900 ± 40	7035–6640 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:2561	P22	A1048 stolphål	Träkol, tall	7935 ± 45	7040–6655 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:2561	P25	A1151 grop	Träkol, tall	7930 ± 40	7035–6650 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:4610	P4	A1623 stolphål	Träkol, tall	7690 ± 45	6640–6440 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:2561	P76	A1194 stolphål	Träkol, tall	7480 ± 40	6425–6240 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:2561	P31	A1038 stolphål	Träkol, tall	7465 ± 40	6415–6240 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:4610	P33	A1257 ränna	Träkol, tall	7510 ± 45	6450–6240 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:2561	P21	A1024 stolphål	Träkol, tall	7205 ± 40	6220–5985 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:2561	P23	A1052 grop	Träkol, tall	7205 ± 40	6220–5985 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:4610	P17	A1418 stolphål	Träkol, tall	7160 ± 40	6080–5920 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:4610	P5	A1621 stolphål	Träkol, obest.	7025 ± 40	5995–5795 f.Kr.	Mellanmesolitikum
L1959:2561	P75	A1609 härd	Träkol, tall	6710 ± 40	5720–5555 f.Kr.	Mellan/senmeso
L1959:2561	P30	A1111 stolphål	Träkol, tall	6445 ± 40	5480–5330 f.Kr.	Senmesolitikum
L1959:4610	P16	A1365 stolphål	Träkol, ek	6435 ± 40	5475–5320 f.Kr.	Senmesolitikum
L1959:2561	P7	A1089 stolphål	Träkol, tall	6480 ± 40	5425–5355 f.Kr.	Senmesolitikum
L1959:2561	P6	A1099 stolphål	Träkol, tall	6415 ± 40	5475–5315 f.Kr.	Senmesolitikum
L1959:2561	P47	A1305 stolphål	Träkol, tall	6250 ± 40	5315–5065 f.Kr.	Senmesolitikum
L1959:4610	P32	A1306 stolphål	Rotdelar	6250 ± 35	5310–5070 f.Kr.	Senmesolitikum
L1959:4610	P6	A1617 stolphål	Träkol, tall	6220 ± 45	5305–5040 f.Kr.	Senmesolitikum
L1959:4610	P20	A1589 stolphål	Träkol, tall	6220 ± 40	5305–5045 f.Kr.	Senmesolitikum
L1959:4610	P27	A1501 grop	Hasselnöt	6195 ± 40	5300–5025 f.Kr.	Senmesolitikum

Hur ska vi se på dessa dateringar? Det finns befogad skepsis till att rakt av köpa gamla dateringar, naturliga händelser och bioturbation kan såklart vara en förklaring till dateringar som inte faller innanför ramen för det förväntade. Vid undersökningen av L1959:4610 och L1959:2561 påträffades mängder med anläggningar av urlakad karaktär. Många anläggningar syntes endast som en skiftning i den sandiga jorden och jämfört med många av de förväntade metalltida anläggningarna gav dessa diffusa intryck. En del av dateringarna kan härröra från äldre material på platsen som under lång tid har vandrat ned i senare tids anläggningar. Kanske kan en del av dateringarna komma utav eventuella skogsbränder?

Dateringsresultaten från de här nämnda boplatserna är dock så entydiga att skepsisen blir en omöjlig hållning. I stället får dateringarna var beviset för att platsen varit nyttjad under en lång tidsrymd, bara under mesolitisk tid rör det sig om hisnande 5000 år. Detta tidsspann är också platsens förbannelse. Att kunna reda i mängden anläggningar som tillkommit under så lång tid och över en stor yta är mycket svårt. Urlakning och påverkan av djur och rötter under tusentals år gör arbetet näst intill omöjligt och ställer stora krav på den person som ska tolka resultaten. Då är det en stor bedrift att faktiskt ha lokaliserat en struktur inom L1959:2561.

Hyddan inom L1959:2561

Fornlämningen L1959:2561 undersöktes på våren 2021 (figur 8). Platsen bestod av en mot norr svag sluttande yta och det anläggningsbärande lagret bestod av sand i olika fraktioner. Ytan var i princip fri från sten. Här undersöktes flera anläggningar som låg samlade i

Figur 8. Översiktbild över undersökningen av L1959:2561. Anläggningarna fanns i en fin sandjord. Fotot mot norr.

fornlämningens nordöstra del. Det rörde sig om fem böjda rännor som samspelade med 12 stolphål som tillsammans med tre inre stolphål bildade rester efter en rund hyddkonstruktion (hydda 1) (figur 9). Det har länge funnits en debatt huruvida böjda rännliknande mörkfärgningar skall tolkas som hyddor eller det i stället är helt naturliga spår efter trädrötter eller mer specifikt rotvältor (Crombé 1993). Det förekom flera sådana rännor inom L1959:2561 samt de närliggande boplatserna L2019:624 och L1959:4610. I de flesta fallen dömdes dessa ut som just naturliga spår som sannolikt skapats av träds rötter. De rännor som här tolkats som höra till en hydda hade förhållandevis jämna djup och innehöll flera stolphål även om graden av urlakning var relativt hög i den fina sanden på platsen (figur 10).

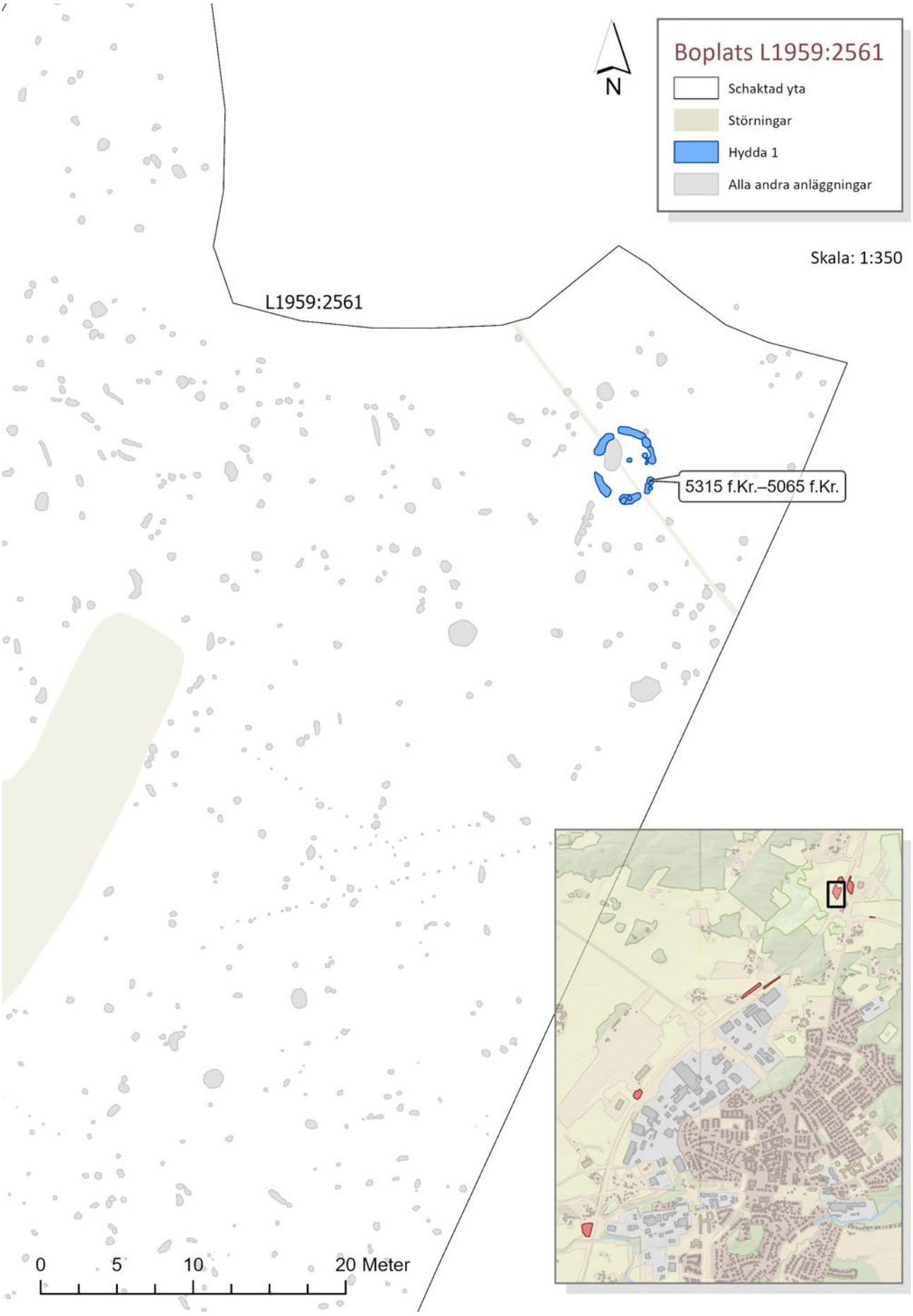

Figur 9. Plan över hydda 1 från L1959:2561. Karta i skala 1:350.

Figur 10. Lodfoto över hydda 1. I ytan var flera av anläggningarna svårbedömda. Grön ring markerar hyddans omfång.

Avgörande för hyddtolkningen var den enhetliga formen på rännorna och de tillhörande anläggningarna vid genomgrävningen. Det fanns dessutom ett stolphål centralt inom lämningen som tolkades vara en rest efter en takstolpe. I hyddans norra del fanns en grop som var 2x1,2 meter stor och 0,08 meter djup. Sannolikt har denna varit en del av hyddan. Hyddans golvyta har varit cirka 13 kvadratmeter stor. En ingång kan anas i den östra sidan. Träkol av tall ur ett av stolphålen som fanns nedgrävd igenom en av rännorna ^{14}C-daterades till senmesolitkum, 5315 f.Kr.–5065 f.Kr. (figur 11). Inga fynd fanns i hyddan. På övriga ytor inom de båda fornlämningarna (L1959:2561 och L1959:4610) så fanns det flera rännor och stolphål som var daterade till mesolitisk tid (se tabell 1). Trots idoga försök och flera indicier gick det inte att se flera strukturer från äldre stenålder men sannolikt är att det funnits flera mesolitiska konstruktioner inom de båda fornlämningarna.

Figur 11. Plan med daterad anläggning från hydda 1. Karta i skala 1:350.

Diskussion och tolkningar

Hyddkonstruktioner från mesolitikum är relativt ovanligt i ett västsvenskt perspektiv. Åldern medför en diffushet och att hitta och tolka kan vara svårt. En pågående diskussion rör tolkningen utifrån förekomsten av naturliga fenomen såsom rotvältor, vilket kan ha hämmat förförståelsen för hur dessa hyddor kan hittas. Vid en genomgång av några kända platser från Västsverige så förekommer hyddor med nedgrävd grund, liknande järnålderstida grophus. En tolkning av denna typ av konstruktion är att det rör sig om en vinterbostad. Variationen i utseende mellan de olika platsernas hyddor är stor.

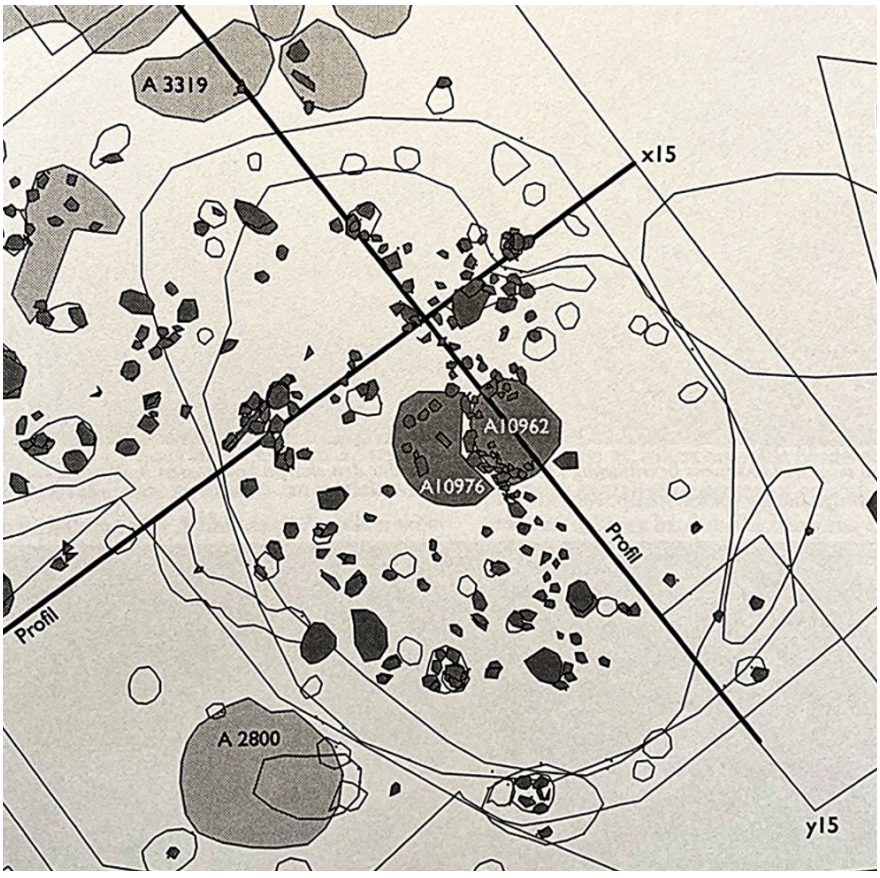
Robert Hernek har i sin avhandling *Nytt ljus på Sandarnakulturen. Om en boplats från äldre stenåldern i Bohuslän*, studerat hyddor från bl.a. Västsverige (2005). Studien konstaterar att det ofta rör sig om osäkra och fragmentariska lämningar med i många fall osäkra dateringar. Materialet i studien är begränsat till att röra hyddor med nergrävd botten eller stenlagda tältringar. Även om avhandlingen är över 20 år gammal är den fortfarande viktig. Nedan följer exempel på hyddor som visar dessa lämningars komplexitet och där tolkningen inte alltid görs på anläggningsbasis.

Från underökningar vid Hornborgasjön fanns ytor som tolkades som spår av hyddor, utifrån fyndspridningen på platsen. Kring härdar fanns flintavfall och verktyg i ett mönster som visade hur avfallsmaterial spridits inom boplatsen. Här kunde fyndtomma ytor indikera en vägg i en liten hydda eller i ett vindskydd (Kindgren i manus).

På den välkända Sandarnaboplatsen i Göteborg har vad som tolkades som hyddbottnar dokumenterats under 1930–40 talet. De utgjordes av ovala stenpackningar. Dessa lämningar var små och bevaringsförhållanden på platsen oklara och därför kan tolkningen ifrågasättas (Andersson, Wigforss & Nancke-Krogh 1988).

Vid Huseby Klev i Morlanda socken framkom en hyddbotten vid arkeologisk undersökning år 1993. Denna daterades till senmesolitisk tid (Nordqvist 2005). Hyddan var oval till formen, nedgrävd och innehöll rikligt med slagen flinta i ett kulturlager. Centralt i anläggningen fanns även en eldstad.

En hyddlämning undersöktes i Timmerås i Forshälla socken i slutet av 1990-talet (Hernek 2005). Hyddans storlek var 5x4 meter och den var delvis nedgrävd (figur 12). Formen var närmast oval men med ett ”förrum”. I hyddans nedgrävning fanns ett kulturlager mellan 0,1–0,3 meter tjockt. I och kring anläggningen fanns flera anläggningar som kopplas till hyddan, bland annat en centralt belägen eldstad där hasselnötter rostats. Hyddan daterades till drygt 7550–6600 cal BP.

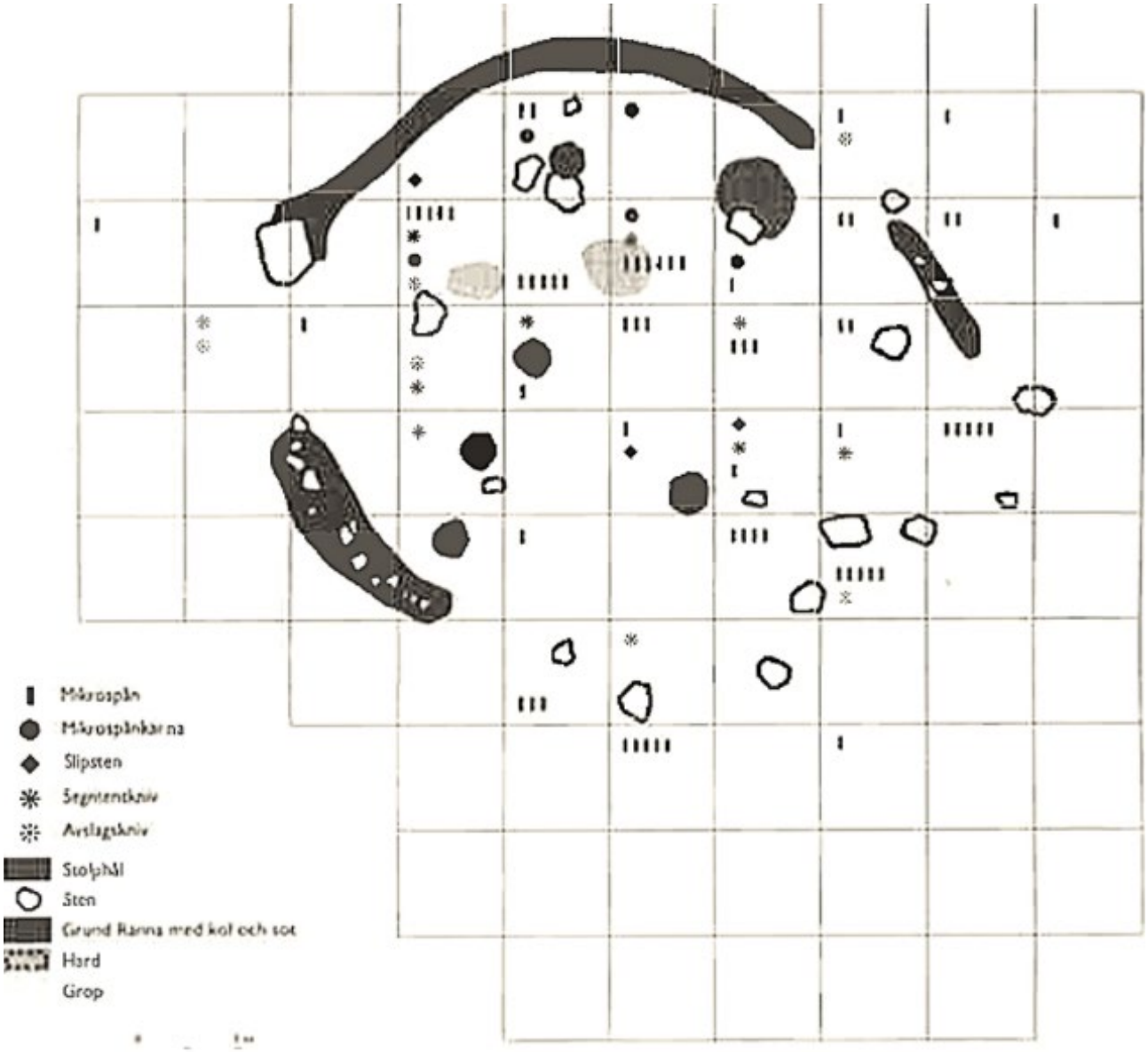
Figur 12. Plan över hyddan som hittades vid Timmerås i Forshälla socken. Bild hämtad från Bengtsson et al. 1998.

Vid ”Knatten” i Kville socken undersöktes år 1998 fyra hyddor. Två hyddor var runda och cirka sex meter i diameter stora, två var ovala och cirka 6x4 meter stora (figur 13). Samtliga hade rännor och stolphål samt anläggningar inne i hyddorna. Ingen av dessa hyddor var nedsänkta likt flera andra exempel. Hyddlämningarna har daterats till senmesolitisk tid (Johansson 2000).

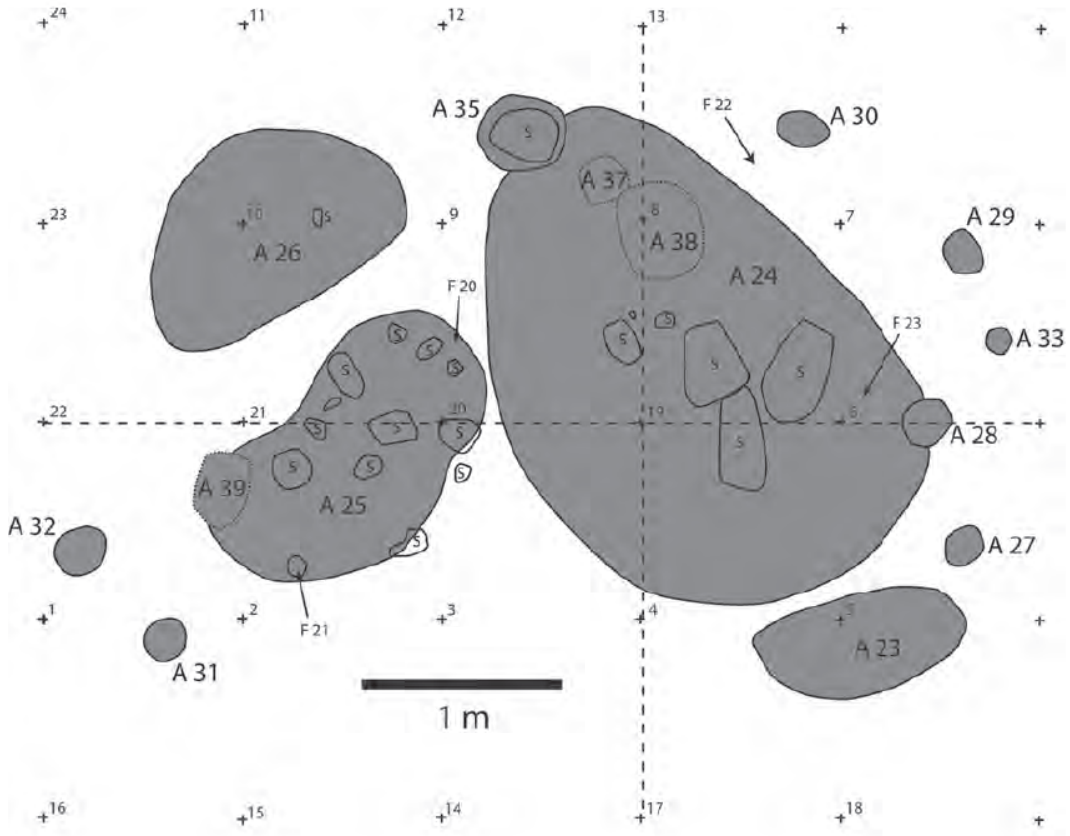
År 2003 undersöktes även en mesolitisk hyddlämning i Ytter Restad, Hålta socken. Lämningen utgjordes av ett kulturlager med fynd av lihultyxor och andra redskap. Även denna hydda har varit nedgrävd. Hyddan i Hålta tillhör sen lihulttid och har två ^{14}C-dateringar strax före 6000 BP (Wennberg & Petersson 2004).

År 2007 undersöktes en hyddlämning vid Båtemyr i norra Bohuslän. Man påträffade en grunt nedgrävd hyddbotten med en central eldstad samt några omkringliggande anläggningar. Hyddan uppfattades som rundoval och 5x3 meter stor. Den hade en datering till tidig Sandarnatid (Johansson 2008).

Vid Kallebäck i Göteborg undersöktes 2007 en välbevarad hydda som var 5x3,5 meter stor och oval till formen (figur 14 och 15) (Ragnesten 2008). Den var nedgrävd samt hade ett tiotal stolphål. Hyddan innehöll flera anläggningar, bland annat en kokgropsliknande värmeanläggning. Fynd och dateringar placerade hyddan i Sandarnaperioden.

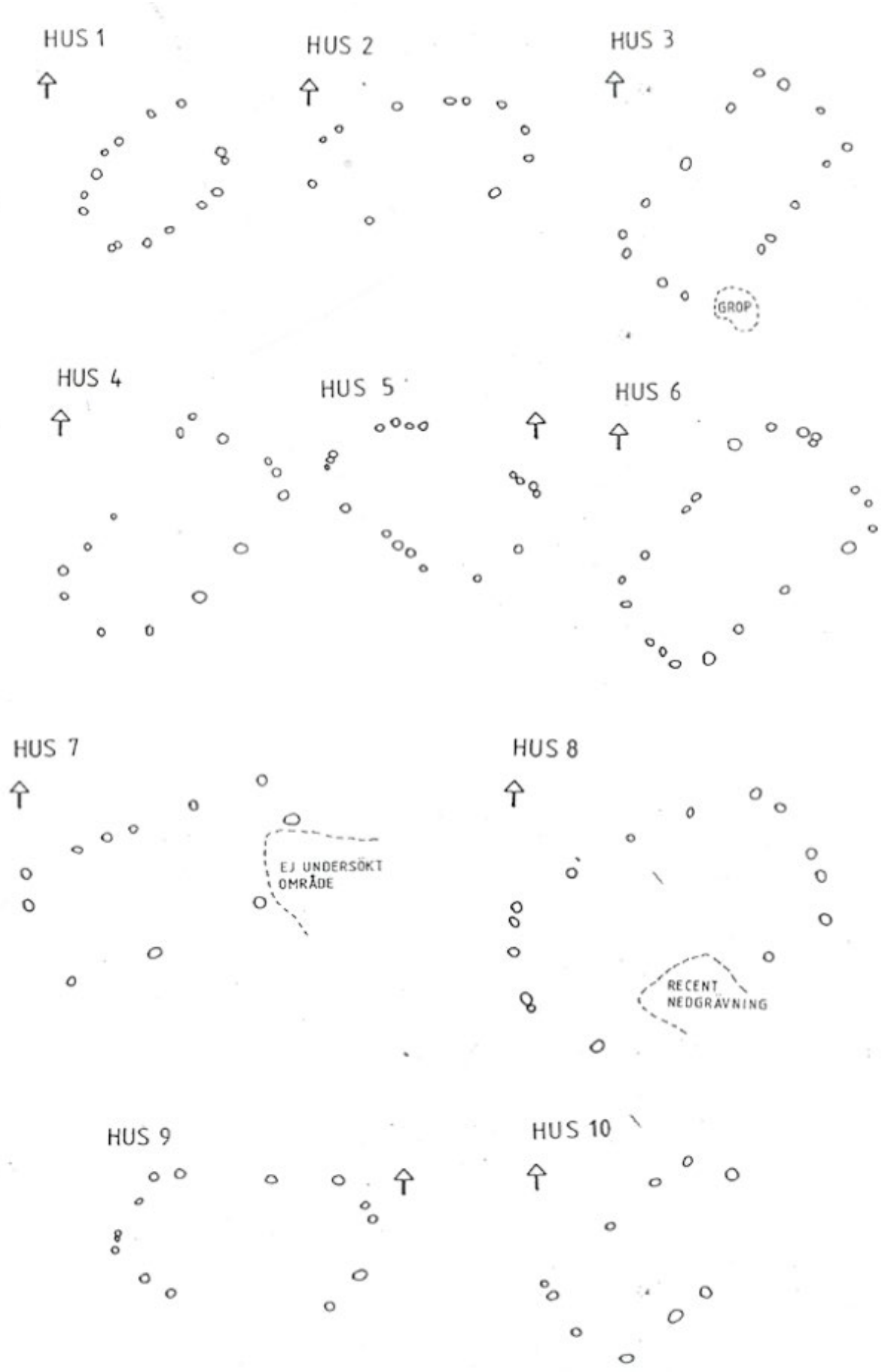
Figur 13. En av de runda hyddstrukturerna från ”Knatten” i Kville socken. Dessa hyddor hade alla rännor och flera verkade sakna en väggdel. Bild från Johansson 2000.

Figur 14. Plan över hyddlämningen från Kallebäck i Göteborg.

Figur 15. Hyddan i Kallebäck under utgrävning. I hyddans mitt, i profilen, fanns en värmeanläggning.

Figur 16. Plan över hyddstrukturerna från Torsby-Röd i Torsby socken. Dessa strukturer var relativt små och var uppbyggda med takbärande väggstolpar.

I Torsby-Röd i Torsby socken undersöktes en yta som visade sig innehålla tio hyddor som anlagts i olika faser (Ottander 2021). Dessa var uppbyggda av väggstolpar och var ovala eller rektangulära (figur 16).

Storleksmässigt sträckte de sig från 3x2,1 till 6,5x3,-25meter. De hade inga mittstolpar utan väggarna var takbärande i sig. Ingen av stolphålen kunde dateras men andra anläggningar inom boplatsen daterades till järnålder. I detta fall har anläggningarnas morfologi och fynden varit av stor betydelse för tolkningen. Den samlade dateringen av hyddorna bedömdes som hörande till lihultperioden.

De hyddor som nämnts här har samtliga innehållit mesolitiska fynd vilket i flera fall har varit viktigt för datering. Men variationen är stor vad gäller form och ingående byggnadskomponenter. Samtliga har stolphål men i olika mängd. Flera har takbärande mittstolpar. Det förekommer rännor och nedgrävda hyddgolv. Sten finns som komponenter.

Anläggningar finns i princip inom samtliga hyddors golvyta, i alla fall de som dokumenterats i modern tid. Härdar och värmeanläggningar är vanligt förekommande. Samtliga har varit anlagda nära vatten (figur 17).

Figur 17. Ett försök till en illustrerad rekonstruktion av hyddan i Kallebäck. Hyddan kan ha varit öppen i ena långsidan. Teckning av Hans Dillner (i Ragnesten 2008).

En viktig parallell att nämna är de sista årens undersökningar i Ljungaviken i Blekinge (Kjällquist & Friman 2017). Även om de inte geografiskt är nära Västsverige. Här har ett stort antal hyddlämningar undersökts i en överlagrad del av en boplats.

Slående är att hyddorna har stor variation vad gäller form och utförande. Flertalet har nedsänkta golv medan vissa har enkla konstruktioner i form av ett tunt golvlager och enstaka stolphål. Hyddor med rännor förekommer.

Hyddan från Vårgårda saknar flera av de element som har varit en viktig del för tolkningen av de ovan nämnda platserna. Det finns inget nedsänkt golv, inte heller något lager/kulturlager i botten. Inga fynd finns inom hyddan.

Det finns inga stenar inom ytan eller i konstruktionen. Flera av anläggningarna var diffusa och något svåravgränsade. Vid genomgrävning var dock bottnarna jämna. Genom rännorna fanns stolphål anlagda (figur 18).

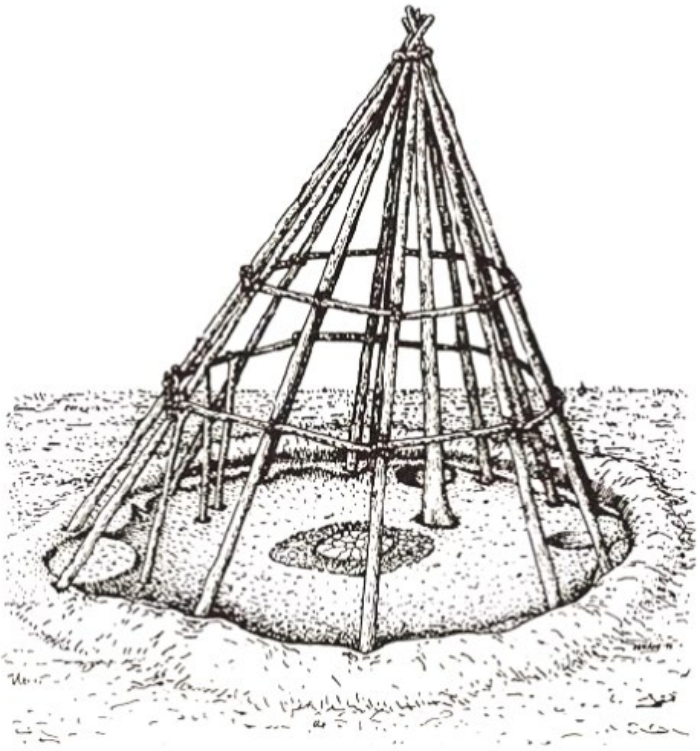
Figur 18. Väggrännan i Vårgårdahyddan i profil. Notera hur stolphål finns i och runt rännan. Den mörka linjen som löper i bilden övre högra del är en modern störning. Foto mot nordväst.

Den cirkulära formen och storleken på hyddan var en omständighet som underlättade tolkningen. Utifrån tesen att hyddor med nedgrävda grunder/golv skulle kunna vara vinterbostäder borde det innebära att hyddan i Vårgårda skulle kunna vara ett boställe under varmare delar av året. Sanden är lättgrävd och rännorna skulle kunna, i brist på sten, varit anlagda som fundament för en vägg eller för att hålla en ”tältduk” på plats (Hernek 2005). Samtidigt som rännor dikar ut runt om hyddan (figur 19).

Med tanke på platsens läge skulle det vara möjligt att området varit utnyttjat under mesolitisk tid som en jaktboplats som använts under sommarhalvåret. I så fall skulle hyddan kunna varit av en enklare konstruktion, likt ett tält eller en tipi som lätt kunde plockas ned när säsongen var över och det var dags att ta sig till vinterboendet (figur 20). Detta skulle också kunna förklara den dåliga tillgången på tidstypiska fynd, man har flyttat med sig sina värdefulla tillgångar till nästa ställe.

De många mesolitiska dateringarna från L1959:2561 och L1959:4610 skall ses som tecken på att platsen har använts under lång tid men att det inte har utgjort någon basboplats utan en plats för fiske och jakt under de gynnsamma delarna av året. Det långa tidsspannet i dateringarna skvallrar om att man har återkommit under många säsonger. I sammelsuriet av diffusa anläggningar inom boplatserna finns också sannolikt fler lämningar som härrör från hyddor.

Figur 19 (t.h.). Ett exempel på rekonstruktionsförslag på en mesolitisk hydda från Ungern. Strukturen känns igen; rännorna och stolphålen är i princip samma som de från hydda 1 i Vårgårda (Jasztelek 1996).

Figur 20 (nedan). Tältliknande hyddor skulle kunna vara en bra lösning för säsongsvist flyttande. Konstruktionen är enkel att montera och ta med sig. Illustration från Sandarna i Göteborg av Jan Slavik i Andersson 1984.

Källförteckning

Litterära källor

Andersson, S. 1984. *Sandarna. En stenåldersboplats i Göteborg.* Göteborgs arkeologiska museum.

Andersson, S. & Wigforss, J. 2004. *Senmesolitikum i Göteborgs- och Alingsåsområdena*. Gotarc Serie C, Arkeologiska skrifter No 58. Coast to Coastbooks nr 12. Göteborg.

Andersson, S., Wigforss, J. & Nancke-Krogh, S. (red). 1988. *Fångstfolk för 8000 år sedan - om en grupp stenåldersboplatser i Göteborg.* Arkeologi i Västsverige 3. Göteborgs Arkeologiska Museum.

Bengtsson, L., Hernek, R. & Johansson, G. 1998. *Timmerås och Hällorna/Flykärr – boplatsundersökningar i mellersta Bohuslän. Arkeologiska undersökningar för motorvägen Lerbo-Torp. Del 3.* Riksantikvarieämbetet och Bohusläns museum. UV Väst rapport 1998:6.

Bergstrand, T. 2002. *Arkeologisk rapport över insjöarkeologi i Västra Götalandsregionen*. Rapport 2002:25. Bohusläns museum.

Boethius, A., & Damlien, H. 2019. Matnyttigt för 10 000 år sedan på västkusten: diet- och näringsstrategier för jägar-samlar-fiskarna vid Huseby Klev. I *Fynd*, *2018*, s 1–7.

Crombré, P. 1993. *Tree-fall features on final Palaeolithic and Mesolithic sites situated on sandy soils: how to deal with it.* Helenium. Volume XXXIII, s 50–66.

Furingsten, A., Jonsäter, M. & Welier, E. (red). 1984. *Från flintverkstad till processindustri, de första 9000 åren i Västsverige speglade av UV Västs undersökningar 1968–1980.*

Johansson, G. 2000. ”Knatten” – en senmesolitisk boplats med hyddor. Arkeologisk visavi naturvetenskaplig tolkning. *in Situ. Västsvensk Arkeologisk Tidskrift 1999*, s 9–20.

Johansson, G. 2008. Spetshackor och en 9000 år gammal hydda vid Båtemyr. *Fynd 2008*, s 3–6. Utg. av Göteborgs Stadsmuseum och Fornminnesföreningen i Göteborg.

Johansson, T. & Karlsson, S. 2026. Bebyggelseutveckling under järnåldern i Vårgårda. L1959:2538, L1959:2539, L1959:2561, L1959:4610, L1964:9224, L1965:5079 samt L2019:624 inom Degrabo 2:4 m.fl., Kullings-Skövde socken och Tumberg socken, Vårgårda kommun. Arkeologisk undersökning. Rio Göteborg rapport 2026:5.

Hernek, R. 2005. *Nytt ljus på Sandarnakulturen. Om en boplats från äldre stenåldern i Bohuslän*. Doktorsavhandling. Gotarc Series B. Archaeological Theses no. 38.

Kindgren, H. 1982. *Preliminär översikt av grävningarna vid Hornborgasjön 1981*. Stencil Skaraborgs länsmuseum.

Kindgren, H. 1983. *Preliminär översikt av grävningarna vid Hornborgasjön 1982*. Stencil Skaraborgs länsmuseum.

Kindgren, H. 1984. *Preliminär översikt av grävningarna vid Hornborgasjön 1983*. Stencil Skaraborgs länsmuseum.

Kindgren, H. 1986. *Preliminär översikt av grävningarna vid Hornborgasjön 1984*. Stencil Skaraborgs länsmuseum.

Kindgren, H. 1995. Hensbacka–Hogen–Hornborgasjon: Early Mesolithic and inland settlements in western Sweden. I: Fischer, A. (red.) *Man and Sea in the Mesolithic – coastal settlement above and below present sea level*. Oxbow Monograph 53. Oxford.

Kindgren, H. I manus.

Kjällquist, M. & Friman, B. med bidrag av Knarrström, B. och Lagerås, P. 2017. *Ljungaviken etapp 2, yta A. Ett överlagrat boplatsområde från mellanmesolitikum.* Rapport 2017:99. Arkeologisk undersökning 2016. Blekinge, Sölvesborgs kommun, Sölvesborgs socken, Sölve 3:10 m.fl., fornlämning Sölvesborg 74.

Nordqvist, B. 2005. *Huseby klev. En kustboplats med bevarat organiskt material från äldsta mesolitikum till järnålder. Bohuslän Morlanda socken, Huseby 2:4 och 3:13. RAÄ 89 och 485.* UV Väst rapport 2005:2.

Ottander, J. 2021. *Bland stolphål och avslag i Torsby-Röd. En senmesolitisk boplats. Arkeologisk undersökning. Torsby 100:1, Torsby-Röd 2:4, Torsby socken, Kungälvs kommun*. Bohusläns museum rapport 2021:08.

Ragnesten, U. 2008. *Förromersk kultplats och en stenåldershydda*. Arkeologisk rapport 2008:1. Göteborgs Stadsmuseum.

von der Luft, M. & Nieminen, J. 2026. I manus. *Äldre stenålderns bebyggelse och gravar - Kunskapsunderlag för arkeologiskt handlingsprogram.* Länsstyrelsen i Västra Götaland.

Wennberg, T. & Petersson, M. 2004. *Naturgasprojektet. Arkeologisk undersökning Raä 130 Hålta 1. Hålta socken, Kungälvs kommun*. Bohusläns museum rapport 2004:29.

Digitala källor:
Statens historiska museer 2026
Fornsök 2026
SGU 2026

Digitala bilder:
Jásztelek I, Alföld (HU). Reconstruction of the Mesolithic hut. After Kertész 1996, fig. 13. https://www.researchgate.net/figure/Jasztelek-I-Alfoeld-HU-Reconstruction-of-the-Mesolithic-hut-After-Kertesz-1996-fig_fig7_301558881

RIO GÖTEBORG
NATUR- OCH KULTURKOOPERATIV

GÖTA
ARKEOLOGI